ШАТМАН САДЫБАКАСОВ

АЖАЙЫП КҮНДӨР

Ш. САДЫБАКАСОВ

АЖАЙЫП КҮНДӨР

РОМАН,
АҢГЕМЕЛЕР,
ПЬЕСАЛАР,
АЗИЛДЕР

ФРУНЗЕ
«КЫРГЫЗСТАН»
1982

84 Ки7
С 14

Садыбакасов Шатман.

С 14 Ажайып күндөр: Роман, аңгемелер, пьесалар, азилдер. — Ф.: Кыргызстан, 1982. — 408 бет.

Жазуучу Шатман Садыбакасовдун бул китебине мурда жарык көргөн «Күндөр» романы жана түрдүү мезгилдерде жазылган аңгемелери, пьесалары, азилдери киргизилди. Чыгарманын тили жатык, ары көркөм.

С $\frac{70303-177}{М\ 451\ (17)-82}$ 142—82. 4702280200

С (Кирг)2
ББК 84 Ки7

Рецензиялаган *Омор Сооронов*

© «Кыргызстан» басмасы, 1982-ж.
Мазмунунда жылдызча коюлгандар экинчи жолу басылды.

РОМАН

КҮНДӨР

Бул там эчак жабылмак, эмдигиче ичинен далай күлкү угулмак. Туш кийиз тартылып, тиги төрүнө тиреле жууркан жыйылмак. Бул үйдүн ээси комуз чертчү. Мынабу бурчка кыпкызыл өрүк комузун илмек. Зардубалын коюп жатканда да комуз ордун энчиктеп, аялына «бужерге комуз илебиз» деген. А аялы башын ийкеп жоодурай караган, күйөосүнүн колунан баары келээрин билет. Ал да үй оокатын өзүнчө жоруган: өгүнкү суусарды күйөөсүнө тебетей жасап, так комузду бастыра илип коймок. Анын кыпкызыл өңүнө суусар тебетей жарашат. Жаңы үйдө баары жаңырганы жакшы. Кайненеси экөө мобу капшыттан тыякка жеткен чоң шырдак — аттык шырдак жасап салышмак.

Ал шырдактын үстүнө эмдигиче ыңаалап бала ыйламак, бешик терметилмек. Сөзсүз ошентмек! Үйдүн ээси ушайды жакшы көрчү; келген-кеткен коноктор менен далай жолу ушай ойномок.

Эмдигиче шырдактын өңү өчмөк, көөнөрмөк. Бирок... шырдак жасалбай калды. Ал шырдакты шыпыра турган шыпыргы талаада куурады.

Тамдын үстүнө устун гана сунулуу бойдон. Какжырады, өзүнөн өзү эскирди. Таранчылар гана конуп чокугулайт. Эми ал устун күн жааган сайын ыйлайт, тыпа-тып жаш тамат, анын бетинде да жаштын тамгасы бар.

Бул там эки жыл мурда, күн аркан бою көтөрүлгөндө түптөлгөн болучу. Мындан эки жыл мурда устуну сунулган, шыбагы шыбалган.

Мына, шырп билгизбей аял кирди, баягы эки жыл мурун там түптөлгөн, күн аркан бою көтөрүлгөн маалда. Башында кара жоолук, кирпиктери батташып, эрини кеберсиген. Там томсоруп, ыңжыңсыз аны тиктеди, экөө бири-бирин тиктешти. Аялдын көзүнө там эми эскиргендей, шыбактары сыйрылгандай, эмеле дубалдары аны көргөндө жарылгандай туюлду. Ал чекесин басып олтура калды. Тамдын бузулганы анын уясынын бузулганы... Бул тамды жабууга күйөөсү такыр келбейт.

Кош, түбөлүккө! Жуурулган топуракка сенин териң тамган, сенин колуңдун тагы бар. Сенин өмүрүң батыш менен чыгыштын ортосундай сансыз таңды тосуп, жаңы үйдө узак жашамак. Сенин өмүрүң аркан бою көтөрүлгөндө кыркылбадыбы. Согуш... Сен буудай уучтаганды колго кагып, дубал сокконду тоголото тырттың го. Оңбогун согуш... Кана менин апамдын салынган ак жоолугу... Кана менин ойногон оюнум, күлгөн күлкүм... Комуз күүлөрү канакей? Мен эмне атадан жалгыз төрөлдүм? Төрөлбөгөндөргө сен күноолуусуң...

Күн тамдын кырынан кылтыйды. Бул тамдын качан түптөлгөнүн билсе керек; качантан бери терезе эшиктеп башбактап, төбөдөн чакчайып бүтө элек тамды тиктейт, анын ээсин издейт. Ал эми мындай жетимсиреген тамдар көп болчу.

Күн нуру төркү дубалга ылдыйлап, аялдын төбөсүнө чачырады. Апан аны белкурчоосуна чейин ороп чулгады, колундагы шакегин жаркыратты. Анын жүзүн, анын колун жылытты. Эч бир мылтык кармабаган, эч бир уурулук кылбаган, эч бирөөнү муунтпаган аялдын колу... Адамдарга жакшылык кылган, наристелерди тарбиялаган кол...

Күн бул тамдын ээсин тапкандай чымырагандан чымырады.

Телмирип олтурган аял ордунан солк этип дубалга үңүлдү. Сардубалдын кырынан башталган жарака, бир учу жерге сайылып, жер да чыдабай жарылгандай. Жараканын бир учу жүрөгүнө сайылгандай көзү караңгылап темтеңдеди. Эгер ушул там ураса эле анын бардык үмүтү урап түшчүдөй, эркектин колу кургандын баары кулачудай, тигилген дарактын баары тамыры менен суурулгандай, дүйнө астын-үстүн болчудай көрүндү. Ооба, аялдын каңырыгы түтөдү; жүрөгүнөн жарака кетип турду. Ал ушул ою менен тээ асмандагы күндү карады. Күндүн бетинен да анын көзүнө узатасынан кеткен жарака көрүндү... Капырай, жерден башталган жараканын бир учу адамдардын жүрөгүн аралап өтүп күнгө жеткен экен го?

Күндүн бетинде жарака, ээ...

I

Калыйман алапайын таппады, анын жүрөгү кайырмакка серпилген чабактай туйлады. Бирде сыңар тизелеп, бирде жүйүртө басып олтура, чыбырчыктап тердеген мурдун улам-улам аарчып кызарып-

татарды. Алдындагы «ыр чыныны» кармалап, кайра дасторконго оруптуктатып шыпшыпа күбүрөйт.

— Кап... Кантем эми...

Керилип кетмен чапканда да, зацкайтып отун көтөргөндө да мындай тердебеген, мынчалык кыйналып кысталбаган. Эми бир ооз ыр оозуна кирбей кыйналып, жамгыр алдындагы жалбырактай шалбырады. «Кантесиң, чала сага, и-ии, мени ырдаган эмессиң» дегендей бир сап ыр оозуна кирбей, алда кайда качып, бир жакка жашынды, ырдай билбегендин оозуна эмнеге жабышайын кор болуп деп бarктанды. Аттиц-ай! Эгер ушул азыр, эмеле Калыймандын оозуна кумдай чубуруп ыр келе калса, ал кандай ырдайт эле, кандай обон созот эле! Ал ыр, мына бу олтургандардын жүрөгүн титиретип жиберсе, аларды бышактатып ыйлатса, же шарактатып күлдүрсө. Жок, андай ыр оңоюнан табылчыдай эмес, тиги чакага куюлган бозодой кобүрүп-жабырып, ким ичe коём десе даяр турчудай эмес.

Алагүү аялдардын жалжылдаган көздөрү, жаалаган үндөрү аны бурчка ого бетер жабыштырып үйдүн ичин тарытты, сүрдөттү.

— Кап... Кантем... И-ии, мына, таптым...

Жок... Жок, аны ырдоого болбойт. Ал ыр оюна түшсө, тиги жабылбай калган тамы — сардубалы жаанга эзилип, жылацач жетимсиреген тамы; түшүндө да «атакелеп», безилдеп чочуп ойногон кызы көз алдына тартылып, сай сөөгүн сыздатып жашытат. Жок, ал ырды ырдабайт; аны ырдаса эле алкымы көөп букулдап, анан момунча элдин көзүнчө ыйлап ийгендей.

— Бол эми, бирдин айындай чоюлбай.

— Экн ооз ыр билбеген адам болобу?

— Ыр билбесе моороп кутулсун.

— Моорогонду билбесе тоңкочук атсын.

— Ха.. ха... ха...

Үйдүн ичин уч көтөргөн күлкү; баары ага күлүп, аны шылдыңдап жатышкандай; тиги бозо мелтилдеп куюлган аяктар, казандан серойгон чомүчтүн сабы да аны тиктеп турат: «Чын эле ыр билбейсиңби, бир ооз? Тамак ичкенди бил, ал эми ырдаганды... О-ой жолуң болгур».

Калыйман ардаиып кетти; мурдун тартып, тамагын жасады; көзүн чылк жуумн, бетин бир-эки жолу сыйпады. Алаканы чоктой ысык. Ал өз алаканынан өзү ысып, анын маңдайынан башка бир сардалдуу адамы сылагансып, ого бетер ээлигип, жүрөгү так алкымына капталып лакылдап сокту. Ал эми ырдаса да, ыйласа да өзүн өзү токтото албады:

Айланайын ээй кабелтең
Аскерге кетсең ээй мен кантем...
Кагылайын ээй кабелтең аа
Кайрылбай гана кетсең мен кантем.

Калыймандын оозуна ырдабайм деген ыры кирди. Үнү ууру кубалаган кишиникиндей үрөйдү учура дарылдап, аздан соң мукактанып барып, кошоктой муңканып, сыздап жиберди. Аягында өпкөсү көөп, ийнин тарта солуктап, бетин басып эчкирип алды, көз жа-

шы оп талаа. Эмелеги дарылдаган үн эңкейиш арыкка бурулган суудай булкунуп, муң зарды козгой шарт ала салып кетээрин, үйдөгүлөр тургай Калыймандын өзү билген эмес. Обону кандай, кайсыл обонго салаары деле оюна кирбеген, «ыр чыныдан» гана кутулмак. Ушул «ыр чыны», ойноп-күлүп ичип кете турган насип да анын жарасынын оозун олуп алды. Ал эчкирип-эчкирип ийди. Бир чети эрээркеди, бир чети кызуудур.

Кандуу сапардан кайтпаган күйөөсүнө күйүп, кара кийген жесир элестеди бейкапар олтургандардын көзүнө.

Үйдөгүлөрдүн баары тунжурашты. Баятан ээликкен ойлорду тизелете силкип, бака-шаканы, күлкүнү, Калыймандын муңкана бышактаганы сугунуп ийгенсиди; айтор создорүн ооздорунан жулдура томсорушту.

Көз коруноө Калыйманга, бир ооз болсо да капкаяктагыны аңтарып-теңтерген кошоктой ырына жүрөктөрү сайгылашып, баарынын көзүнө согушка жөнөткөн жакындары, урук-журуктары келе түштү. Алар кайда?..

Балким, ушул азыр карга боортоктоп, кайра тура чуркап, чуулдаган окко каршы залкайган төштөрүн тосо — энелер жыттаган төштөрүн тосо, чабуул коюп баратышкандыр; же бирөөлөрү капсырап, ажалы үңкүйүп маңдайында тиктеп тургандыр.

А аялдар болсо момпинтип жылуу үйдө, кужүлдөшүп жоро бозо ичишип, ошолор салып берген тамдын ичинде шатыра шатман, көңүлдөрү куунак. Мейли, эркектер ошон үчүн жаралган; алар жерин, элин, балдарын, аялдардын күлкүсүн коргоо үчүн төрөлгөн!

Кантсе да кайрат кылып токтоно алышпадыбы, тиги бурчтан Калыйманга кошулуп, эки үчөө улутунуп, бышактап жиберди; кайдагы куунак көңүл?

— Апе-ей, ботом. Булар кантет, я? Эмнеге бырбыктайсыңар, о саксайган албарстылар! — Калыймандын жанындагы, мурдунда бармактай меңи бар кызыл аял эркекче малдашын жазып чөгөлөп тура калды:

— Силер ыйлаганы келдиңер беле, я? Уят! Түндө бир короо аял ыйлашыптыр дешпейби! Кана, бир-бир аяктан бозо куйгула, ичип алып ыйлайлы. — Аял мойнуна шыпырылган жоолугун мыжыга карман эңкейди да, куушурулган Калыйманды булкуп алды:

— Сен, Калыйман, «Мен канте-ем» деп дарылдайсың, кантет элең:

> Сен сокудай камыр жуурасың и-ой,
> Жакшылап оокат кыласың.
> Жакшылап оокат кылбасаң,
> Сен ычкырыңа муунасың.

Ал экилене үнүн кубултуп, бирде камыр жуурган аялдай, бирде казан-аякты кагыштыра кабагын бүркөп үтүрөңдөп; анан кашын серпе жадырап, кылыктана күйөөсүн өпкөн сулууну тууратганда... күлбөгөн аял жок; жанагы улутунгандар бөйрөктөрүн бүлкүлдөтө, көздөрүнүн жашын аарчып; казан да сузгунун сабын коркойто түртүп, бозо да кобүрүп-жабырды.

Бир аз гана мурда окүм сүргөн үй ичиндеги тунжуроо шарак-

таган күлкүлөргө, бaж-бaж сүйлөшүүлөргө алмашылды. Аялдардын делебеси козголуп, жүздөрү кызарып, бири-биринин оозунан сөз талашат.

— Ботом, жоронун шаанисн ушу.

— Басаа десең... бырылдап ыйлаганы эмне.

— Башка келгенде көрөбүз.

Меште кaптал жагында боргулданган аял жоолугун кулагына кыстарып, колдорун алдыга суна, башын ийкеңдетип чаңкылдады:

— Ой, Эрмек. Эми ырды өзүң башта, чала өлтүргөн жыландай кылбай.

— Туура. Туура айтат Бытыкүл.

— Калыймандын кезегин өзүң ал,— бир канчасы тигил аялдын сөзүн жаалашты.

Ал ырдаганда капкаяктагыны унутуп, көңүлү жуулган чыныдай тазарып, чалкып, жашарып калучу. Жаштык кездин ырлары көкүрөгүндө али жат. Баягы эле ырдай жүргөн ыры, баягы эле курбу курдаштары. Калыймандай маалкатып олтурган жок, анте да албайт болучу.

«Ыр чыныны» алдына орунтуктатып, тамагын жасады.

Биздин айыл алкымда,
Айдарым сокkон салкында.
Эртели-кеч эки убак,
Издесем жоксуң калкымда.

Жалындап жүрөк соккондо,
Жанымда турбайт дебегин.
Жазылган каттын ичине
Жалыны кетти денемин...

Тордомо жоолук салындым,
Толгонуп сени сагындым.
Томсорот экен жашчылык,
Торуңа кайдан чалындым...

Эрмек оңүнө чыгып тамылжыган, көкүрөк бүчүсү ачык, аппак акыреги койнөгүнүн жакасын чытырата керип, козу моймолжуйт. Коңгуроодой үнүнөн качантан берки бугу төгүлүп: жок, ал баарынын жүрөгүндөгү жакшы күндөрдү, жаштык мезгилдерди ырдоодо. Эмелеги муңканган үйдүн ичи жапжарык, кандайдыр зор кубанычты күткөндөй, тигил босогону тиреп күйөөлөрү кирип келчүдөй, анан мобул үйгө батпаган таалай кучак жайып, көчөгө жулкунуп чыкчудай болуп, отурган аялдар ыр менен кошо термелишип жүрөк отторун жандырган Эрмекти алкашып ага суктана, шыпшына тигилишет.

— Ой, ырыңдан садага!

— Өркөнүң өссүн!

— Эгерим кор болбо!

— Узарта түш.

— Койчу ботом, ичкени аш болсун.

— Эс алсын.

Боргулданган Бытыкүл терин сүртүнүп, башын дагы кейкеңдетти:

— Катындар! — Ал бозого кызуу. Оозунан илеп чыга электе аны

укпаган «катындарга» мурдун чүйро колун силкти. — Катын деген ушубуз. Ой, катындар дейм!

— Катын кал ээ, эмне эле катын дейсиң?

— Апей,— Бытыкүл жулмалап ийчүдөй аркы аялга акырайды,— катын эмегенде кыз белең? Кыз бойдон экениңди эсимо жара чыгып упутуп калыпмын. Басаа, кызсың... Кыз?

— Ботом, мен койдум. — Байкабай кагуу жеген Таты анын сөзүн укмаксан болуп кулагын жапырды.

Экөөнүн серпишкени эч кимдин этибарына кирбеди. Бурчтагы Жакин гана байкап, байкаганына уяла жер карап, чачып кармалап, «катын» деген сөздү ага атайлап айткансып, ичинен бушайман бир бозорду, бир кызарды. Ал бүгүнкү күнгө чейин «катын» деген сөздүн кандай мааниде айтылаарын, эмне себептен ал кулакка ушунчалык суук, ушунчалык өгөй учураарын билген эмес.

Таты эчтеме байкоо салбай болпоюцку, анын ичи түтөп, жүрөгүнөн чагылган чартылдап жаткан; «кыз» — бул сөз жөнөкой какшык же тамаша эмес; анын өзөгүнө куюлган уу; өмүрүнө, ал жашаган күндөргө атылган ок.

Ал эрдин тиштене кирпигин ирмегенде бир тамчы жаш алдындагы чынысына куланды.

Эрмек ууртунан жылмаюусун жыйбай тынымга эки жагын каранды. Бурчта коруна олтурган жаш келин — Жакинге кезек аягын сунду:

— Ме, садага. Сени жакшы ырдайт деп уктум.

— Жарайсың жеңе! Качан ырдайм деп баятан чыдабай.

Тоголок кара келинди Жакин капталынан укуп алды.

— Качан... Калпычысын...

Үй ээси, бүгүнкү жоро бозону берген аял Салый. Эби-сыны жок, узун бойлуу, кийгени шөлбүрөгөн чаар чыт көйнөк. Бир байлам жоолугун төбөсүнө чыкчырылта түйгөн. Мештин далдоосунан тура чиркейдей кыңылдады:

— Бурадарлар, алдыңардагы бозону Эрмектин урматына көтөролү.

— Оо, бешимдеги көлөкөдөй байкушум. Мындай ырдаганда ичпеген... — Бытыкүл чынысын кесирдене түбүнөн көтөрүп, а дегенде искеп, анан шыпкай жута таңдайын так эткизди.

Жакин баятан ичинен ыр тандап, сыбызгыдай обонун созгусу келген. Бирок, качан кезеги жеткенде, качан бул үйдөгү «катындар» анын солкулдаган өмүрүн аяп сүрөөнгө алаарында, аны ээликтирген ичиндеги жалын жалп этип өчтү. Апакай жуулган көйнөгүнө билинбей чаң жуккансып, анын апакай көңүлү недендир жипкирди. Кайнап, исиркектенип, көбүктөрүн бүргөдөй секиртип «ыр чыны» гана алдында мелт-калт.

Ким ырдайт менен иштери жок, береги Бытыкүлдүн тобу чүйрүңдөшүп, ар жакты ушакташып, беттерин чоюшуп; а ар жактагы Эрмектер бул дүйнөнү унутушуп, кыйкырык-сүрөөн. Алардын ортосунда көкүлү сербейген Салыйдын уулу Бугу мандаш урунуп, коломочтонуп «Капыкейдин Тайторусунда» чаап бараткансып обөктөп, санын торс чаап коёт:

Олоцдой болгон кара чач,
Төбөсүнө түйүнүп,
Эркектин киймин кийинип,
Касабасы калкылдап,
Жабдыгынын баарысы
Жай-жайында шаркылдап.
Коргондун көөнү болунуп,
Эр Манастай көрүнүп.
Окоро түйгөн чоң чылбыр
Ак эмчектин токмок эт
Алып келип басты дейт.
Текөөрлөшө теминип,
Көбүгүн кокко чачты дейт.
Жээрендей көзүн кызартып,
Жетимиш асый торуну
Жети бута узартып,
Алып чыкты Каныкей, ээ-эй...

Аялдар «Манас» угуп, кызып, баатырларды кыйкырык сүрөөндөп олтурушканда челектеги сүзүлө элек бозо да ууру кылды: капкагын түртүп жерге акырын ага баштады. Бул үйдөгү бозо да Бугунун «Манасын» уккусу келгендир...

II

Татынын ичкени ирим, жегени желим болуп үйүнө кайтты. Үйүнө киргенде көз жашы огототон төгүлдү. Мынабу ийненин учу менен жыйылган дүнүйө көзүнө бир тыйынча көрүнбөй бүк түштү. Үй аңырап, үй кошо муздап, кой дээр кожо жок, жат эми ыйлап!

Жок дегенде «мыялап» мышык алдынан тоссочу! Жалгыздык, өзгөчө үрөн бутаксыз аялдын жалгыздыгы ушундайда билинет экен го. Каңыр-күңүрү жок кантип жашайт, кантип күн өткөрөт?

Курган Токтонаалы, Таты үчүн эмне алакет кылбады; окутпаган молдосу, сыйынбаган мазары калбады. Мазар да, кудай да унчукпады, датын укпады. Алар унчукпаган сайын Токтонаалынын жини кайнады. Акыры турасы түгөнгөндө жер кезип, укмуш деген доктурларды издемек болду. Кудай унчукпаса алар унчугар, бир ылаажы табылаар.

Ал максатына жетпеди. Үзөңгүдөн кан кечкен батыштагы согушка аттанды. А батыштагы согуш баланы да, баланы жараткан ата-энени да, төрөлгөндөрдү да, төрөлө электерди да... баарын жалмаганы жылып келаткан.

Таты Токтонаалыны согушка — кайра кайтаары арсар кандуу сапарга жөнөтүп жатканда айланасын карап, биринчи жолу сай сөөгү сыздады. Төрөй электигин, аял деген милдетин алигиче өтөй электигин ошондо биринчи сезди. Анын көкүрөгүнө эч бир бала колун салып, эч бир баланын эрини анын эмчегинин үрпүнө тие электигин ошондо сезди.

Тиги Эрмектин күйөөсүн карачы, улам бир баласын алкымынан жыттагылап, балдары да атасын чап моюндап алып өпкүлөшүп, бирөө ыйласа, бирөө соороотушуп...

Жоногондордун баарынын уул-кыздары бар. Токтонаалы гана шопоюп жалгыз. Момунда согушуң менен иши жок, көмөчтү туу-

расынап чайнап бойтоңдоп ойноп турган биреөнүн баласын башына жогору көтөрүп, маңдайынан жыттап-жыттап алды да, Татыга улутуна карап ары бурулду.

Эгер колунан келсе, Таты өзүн курмандыкка чалып, жүрөгүнөн үч-төрт баланы жаратып, азыр эле күйөөсүнүн аркасынан «аталатып» чуркатса, зэрчитсе кана?!

Бакыт-таалайы, төрөй элек балдары Токтопаалы менен кошо кетип бараткансып, алиге эмчек сүтү булактап эне боло электигине жетимиш тамыры зыркырап, Таты төрөлө элек балдары үчүн ыйлады.

Төг! Төбөң түшкөн, дүйнө күн, ай!

Жоро бозодо Бытыкүлдүн «кызсың» деп кекээрдегени Татынын жүрөгүнүн дагы бир тамырын үзүп алгансыды: «каканагың» жарылып, согончогуң канай элек... сен кыз эмегенде сага эмне, коколой башың, басып кете бермей» — дегенсиди алиги үн. Эмне үчүн ал эне толгоосун тартып төрөп, колун бышартып перзентинин жалаяктарын жуубайт? Эмне жазыгы бар? Ушул азыр Татынын жүрөгүндөгү кайгы таштын үстүнө тамса ташты куйкалап, тешип жиберет беле? Мындай кайгы адамдын гана жүрөгүндө болот. Аны адамдын жүрөгү гана көтөрөт бейм.

Согуш төрөбөгөн аялга да мүшкүл салды.

Күн шашкеге жакындаганда Ысак келип, апын дарбазасын каккылады. Шекшобот жок. Атынан түшүп үйгө кирди. Кудайдын бооруу ооругандай бүрүшүп, эчтеке жамынбай, эчтеке салынбай уктап жаткан Татыны көрдү, калыбы эми эле көзү илинсе керек. Ысактын боору оорубай, ачуусу зиркилдеп бетине чыкты.

Ачуусу келер жөнү бар болчу. Бригаддын «бийлигине» турганына жарым жылга толо элек. Буга чейин «Атка минүү» деле түшүнө кирген эмес; сазайды көрдү белем. Кылбаган жумушу, укпаган сөзү калган жок. Катуу бастырса «көптү», акырын бастырса «жүдөгөн шордуу» атка конду. А кээ бирөөлөр «ордок жокто чулдук бий», «Согуш кодогойго жакты» деп корсунтушат.

Бүгүн айлдардын кобу кыйруусунургандай. Эки үчөөнүкүнө барып «мейличи байкуштар, ичсе ичкендир» деген. Салыйдын тасмыясын көрүп жаны чыга жаздады: каалгасы ачык, босогосунан төрүнө чачылган идиш аяк, төгүлгөн бозо; жайнаган тоок — тооктору да шылкылдап мас. Ую, музоосу карала капка башын салып күшүлдөп, куйруктарынан бери агала. Салый тай жеген бөрүдөй керилип коңурукта.

Ысак чып эттире сооруга тартып жиберди, тилинин уусу камчысынын учуна чыгып, тигил жорукка камчысынын да кыжыры кайнады. Үйүндөгү дүмөккө эми гана жаны күйүп, камчы тийген соорусу эмес, ичинен бирдемеси сыздап алаканын шак чаап, чыркыраган Салыйды кекээр карап, үндөбөй эшикти аттады.

Татыныкына кирип дагы жипкирди, арымы кыска, жорголоп басчу; кайсы жагынан ит чыга согончогума асылаар экен дегенсип эки жагына элеңдеп жүрчү. Ал азыр эки жагына карабай, бул балакеттен бачымыраак алыстайын дегендей шаша-буша «Чоң Торуга» арыштады.

— Уятсыз экенсиң,— деди ал Татыга, атын чечип жатып,—эстүү сенин кылганың бул. Эси жогуңду кантип тескейм?

«Чоң Торуну» дүмүргө тартып минген Ысакка телмирип Таты жалдырама тийгендей. Татынын бул турпаты Ысакка оготөтөн жакпады:

— Эмнеге жатасың? Жөно тукумга! — Ал наалып, андан бөлөк эч ким күн көрбөгөндөн бетер камчысы менен күндү көргөзүп, атын моюнга чапты.

Ысактын камчысы Татынын көзүнө күндүн бетинен ийреңдеди, анын төбөсү күнгө тийип, опол тоодой көрүнүп кампа жакка басты-рып баратты.

Таты көзүн ымкыгылап педендир сүрдөндү, сезденди; бүгүн таң атпай эңчи бөлүнүп андан куру калгансып ичи оңкулдап, жүрөгү зырп этти; эпкини жолобой атка чабылган камчыны өзүнө тийгенсип ичиркенди. «Эмнеге жатасың» деген сөз «Эмнеңе... эриң, балдарың жок болсо» дегендей угулду.

Таты бир жакка эмеле безип кеткиси келди. Каякка, кантип? «Ий, бетимдин беш териси, эл-журт эмне дейт? Качып? Аялдар качкан заман алда качан калган. Качанга чейин аялдар таарынса деле качып, корголоп жүрүшөт? Качып келгенбиз... Жетет! Эми мындан ары качууга жол жок!».

Татынын көзүнө күнгө төбөсү тийип, опол тоо болуп Ысак кайра көрүндү. Капырай, ал ушунчалык чоң, ушунчалык бийик экен ээ?

Суук, бетти кайырган кардын какаары. Сагызгандар шакылыктайт. Аялдар бири-бирине ыктап, камтууга келбеген колдорун үйлөшүп, колтуктарына катышат да, кайра эле үңүлүшөт. Алдыларында шалчада үймөлөнгөн буудай. Ичсе кандай бат түгөнөт жылас, азыр арбысачы. Үйүгөндөрүнө кайыл, арпакандарды, кара өсөктөрдү бирден терип, эрикпей кадаланышкан.

Жакин тукум тазалоонун мындай машакатын кайдан билсин, ары бери желдете койбоймбу деген; уучуна ченеп, кичине апыртып айтканда данды бирден сапагандарды «тукум тазалагандар» дейт турбайбы. Ал ушундай жумуштун бардыгына, анын «тукум тазалоо» деп таңазалуу айтылганына таңданды. Жомоктогу кумду сапаган «жез кемпир» оюна түштү. Жомок ченеп шыпырылсачы: жанжаш туруп заматта зеригип кетти, өзү жез болсо, анан кемпир болсо кантип гана кумду санасын?

Дагы бир нерсеге анын көзү чекчейди: терген арпакандар кыймылдап, бирин-бири тепсеп, оодарылып жатыптыр. Ал көзүн жумуп кайра ачса деле ошондой. Арпакандар коңуздай тоңкоюп, бири-бирине минип, анан сыраң эте оонап калышат. Кызык!

Ал бышкырып, кетилдеп күлүп жиберди. Аялдар аны жалт карашып, Жакиндин күлкүсү экенин билишкенден кийин, Жакин эмес күлкүлүү бирдемени көргөнсүшүп ырсайышып, а кээ бирөө арсалаңдап күлүштү. Эмеле тунжурашып, тукум тазалагандан башка алаксыры жок сыяктуу олтурушкан аялдардын мунусуна Жакин ансайын кетилдеди.

— А-аа, айланайын.

— Эмне болду?

— Эмнеге күлдүң?

— Арпа... арпак...— Жакип кыпкызыл. Күлкүсүн араң токтотуп айтты. — Арпакан кыймылдайт экен, ошого...

Аялдар дагы күлүштү. Жакиндин эч керти жок кылыгы, шыңгыраган таптаза күлкүсү алардын ичин жылытты, жандантты. Чыпынын сыпыгындай жарашып олтурганын, кытылдаганын кара. Аялдар да «жаңы келин» болуп; шылтоо таппай бырс күлүп, кылыктанышып жүрүшпөдү беле. Кыбыр эткенинен өйдө жарашкан, илебине нан бышкан жашчылык!

— Арпакан күндүн табына кыймылдайт.

— Айланайын бала кыял.

— Күнгө баары кыймылдайт.

— Буудайды сээп койсо деле күнгө кактанып жата берип, анан кыймылдап өзү чыгат.

— Адам деле күн батканда жатат, күн чыкканда кайра кыймылдайт.

Жакип Эрмекке эңкейди: — Эже дейм. Кара көсөө, сойлоктор мурда бар беле?

— Жок, аялдан кампачы болгондон бери,— Эрмек Жакинге тамашалай сүйлөдү,— аа садага, башта бар эмей, эркектер жерди тандап айдап, терең айдап, жакшылап сугарышчу. Күзүндө даңылдата кырман чабышчу. Бастырышып, арылдаган шамалга сапырышчу.

— Быйыл деле шамал болбодубу?

— А-аа, садага. Аялдар мынчалык көп эгинге кожоюн болушпадыбы... эркектердин күрөгү кулакка сайылган бойдон согушка жөнөштү. Аялдардын шаасы жетишпеди. Күз бүткөрө турган жумушту, минтип, кыш бүткөрүп атпайбызбы.

— Мамбетова!

Жакип жалт карады. Ракыя шалдыраган ачкычтарынын арасынан мукур карындашын алып, четтери какумдай түйрүлгөн дептерине үңүлдү: — Бир килаграм өткөрө элексиң. Нормоң бүтпөсө чырагдан менен иштейсиң.

Кампачы аял ар жактан бирөөнү жемеледи. — Албайм. Таза тазала!

Эки аял бер жактан күңкүлдөштү:

— Көрөрбүз. Бизге тазалатып, актуптор өздөрү бөлүп алышат.

— Койчу Чүкөлөй, кемип калбайбы.

— Анын да эсебин табат. Кум, таш кошуп салат.

— Каптип ошентсин?

— Өлүп кетейин, ошентет. — Чүкөлөй күйүп-бышып бирөө андан касам алып жаткансып, ал актыгына күйгөнсүп карганды.

— Сен актүп болуп жүргөндө ошентчүсүңөр го...

Жакиндин колу от болуп өрттөндү. Ушунча аялдын ичинде «нормосун бүтпөй» тирмейип чырагданда олтурса. Аны түнкү суук, чырагдан коркуткан жок, «бүтпөй калуу» уяты коркутту. Көрсө «нормо» деген жаңы келин, жаш келин, күлкүчү келин экениңди ылгабайт тура. Деги азыр аялдыгыңа, карылыгыңа карабаган, каруун

кайсыга келсе ошого алпурушкан, аны талап кылган күндөр экенин байкабадыңбы Жакип?

— Жакип, калбырың жок беле?

— Жок... Уй айра басып салыптыр.

— Анан кантип тукум тазалайм дедиң?

— Желпүрүн табагым бар, үйүрө албай койдум.

— Кана, аны мага берип, калбырды алчы эптүүрөөк. — Эрмек желпүрүндү алды.

«Кап, ушу менде болсо» деп, калбырдан көзү өтүп, «тукум тазалагыч» машинедей көрүнгөн калбыр мына, Жакипдин колунда.

Жакип толтура сузуп үйрө баштады. Бу «машиненин» да ыгы, тетиги бар сыяктанды. Сузган буудай төгүлүп, үйрүндү чыкканды кой, берки тазалагандарын булгады.

— Капортосунан суз. Моминтет. — Эрмек калбырды имере элеп, сол алаканы менен алкакка чаап коёт. — Сен имербей элеп атпайсыңбы. Апткенде болбойт. Мына, минтип чогулуп калат. — Ал калбырдагы үйрүндүнү үстүртөн чымчый уучтап, шалчапын чекесине ыргытты:

— Оңой, копосуң.

Чакалар кылдырттап, каптар ооздорун ачып, калбырлар шыгыр-шыгырлап, сөөмөйлөр ийсеңдеп «тукум тазалоо» арааны жүрүүдө. Чын эле көзүн жуумп тыңшаганга бу жерде бир эбегейсиз зор машине иштеп жаткандай, аны аялдар гана башкаргандай.

— Эй, сортировкалар! — Кашкар устаны ээрчиткен Ысак «Чоң Торунун» үзөңгүсүн теппей ыргып түштү. Негедир өзүнчө кудуңдап, мурутун жаныды. Ал жылдыздары төгүлүп, диттери менен иштеп олтурган аялдарга кубанды. А моминтип иштеген аялдардын ар бири ал үчүн машине болучу.

— Сортировкалар! — деди ал дагы тамашалай.

— Ии, сортировкабызбы сага? — Аялдар чуулдашты.

— Сортировка силерден айлансын! Аялдардан...— Ысак алаканын жаза кыдыңдай басып, эки жагына алактап бирдеме издегенсиди, жалт бурулуп, көзү күнгө урунду.

— Силерби... силерге теңдеш жок!

Аялдардын төбөсү көккө жетти, ал жеке эле бригадирдин мактоосунан эмес, алардын табыяты баятадан оңолуп, баятадан зобололору көтөрүлүп шагдан олтурушкан. Ар кимиси тигил «нак Жакиндей кездерин» эскеришип, Жакинге илепистери түшүп:

— И-ий, мен нак Жакиндей кезимде түкүнчөдөй болуп...

— И-ий десең... Мен так Жакиндей курагымда баланчадай болуп...

Демейде кучунаштаган Бытыкүл жородо чекилешкенин унутуп жанындагы Татынын мазесин алып, улам-улам шыпшынып, «Жакиндей кезин» айтып чалкалай күлөт:

— ...Анан ошентип, на-ак Жакиндейимде... Жанагы биздин үйдөгүчү, күндө келет десең. Багалеги түрүлүү, жыңайлак. Канжыгасында кетмен... Сугатчы экенин кайдан билейин... Шылдыңдап күлөм. Байлыгым: кетменим, бир ороо буудайым бар деп коёт. Анан эрим болуп калбадыбы десең...

— А-ай, садага, колдошчу.

Жакин Эрмектин кабынын бир кулагынан кармады. Тараза аркы сортировканын жанында болчу. Ырмайып-чырмайып араң жетти.

Кашкар уста, Ысак экөө карала көө, бир эски темир мешти бузуп, кескилеп жатышат.

— Мешти эмне кылат, эже? — деди Жакип Ракыядан.

— Сортировканы жамап атпайбы. Түндө үстүңкү темирин, электерин уурдап кетишиптир оңолбогурлар.

«Аялдарды шалдыраган сортировкага теңеп, чунак киши». Жакин аз жерден кетилдеп ийе жаздады.

— Алтымыш сегиз килаграм.

Жакин ачкычтарын, кагазын кармалап кампачылыгын гана кылат деген Ракыянын колун жакындан көрдү. Алакандары чор, сөөмөйлөрүнүн баштары чарт-чарт жарылган. Эки баш бармагына майланышкан жаргак кап кийгизилген. А чындыгында, бу колхоздо анын колу тийбеген кап, ал түрбөгөн аркан барбы?

Ракыя кампанын бөксө көзүнө эңкее колун сунду:

— Кулагынан кармат капты.

Жакин ордунан жылдыра албады. Ракыя кампанын кырына мине калып, эңип ары оодарарда, каптын кулагы үзүлүп, ал колун сермей аркы дубалды сүздү. Же дубалдыкы, же жоолугунуку экени билинбей чаңдаган башын азга мыкчып турду да, жерге секирип түштү. Балчайган капты эмчегине ыкшап, бийик көтөрө берерде сөөмөйүнүн башынан кан мөлтүлдөп кетти.

Жакин көзүн жума эрдин тиштенди. Демейде чүлүктөй ийилген назик, апапак манжаларына өзү да суктанып жүргөн келин, бул жолу ошо манжаларын кайда катарын билбей, анын аппактыгына уялып, Ракыя сунган капты араң алды. Каптын кулагындагы чылпылдаган канга, канга жабышкан буудайга сөөмөйү малынганда, кантип Эрмекке жетип, эгерим ойдө карай элек аялга кантип тиреңдеп бир тийгенин билбейт.

— Ушунуңуз жакшыбы??

III

Колхозго «повиске» келди. Сомодой жигиттер дагы Кызыл Армияга чакырылды.

— Кызыл Армия чакырыптыр! — Ушинтишкенде демөөр байлашып, анын катарына бараткандар ооздорун көптүрүп айтышчу. Сыягы жер жүзүндө армия көп, бирок алардын баары «Кызыл» эмес, мына биз гана «кызылдарга» баратабыз деген дымакта болушса керек. Анын үстүнө, чындыгында эле бейпилчиликте бу «кызылдардын» катарына барып келгендер бир чоң окуу жайын бүтүп, диплом алгансып пыксырашып, элеттик бир беткей жашоо көп жага көрбей, далайга коомайсышып, «атаң көрү ай э, тыяк жакшы эле... көрбөгөн жерди, элди көрүп көз ачылып...» дешип наалышып, кээде команда берүүчү сөздөрдү аралаштыра сүйлөшүп, жүргөн-тургандары да башкача болуп басып калчу. Эл да «баланчанын баласы

Кызыл Армияга барып киши болуп келиптир», «түкүнчөнүн баласы оозун ачып жүрчү эле, эми жер чечегин безейт» деп кеп кылышчу.

Кызыл Армияга баратам!.. Мурда «кызылдардын» аздыр көптүр тузун таткандар повестканы анчалык этибар албай «согушса согушаарбыз» дешип, дүрбөлөң салбай бейкам тосушту. Алардын ушул бейкамдыгында тетиякка барганда чыгуучу бир залкайган күч бygып жаткандай.

Ал эми мобу айылдан алыс узабагандар «согуш» дегенди угуп, колдоруна «повеске» тийгенде согуш тиги кырдын ар жагына келип калгансып, алапайын таппай апкаарышты. Ушуну жеп бүткүчө согуш да бүтүп кайра келээрден бетер куржунга боорсок, эт шыкап, а кээ бирөө талкан да алып алышчу.

Повестканын бирөө жылкы фермасынын башчысы Ташматка экен. Өзүнө тамак-ашты аябай камдатуу үчүн аялы Зууракандны жумушта жүргөн жеринен ээрчитип жөнодү.

— Камдагын мени. Боорсок жаса, куржунга шыкап сал. Куурдак кууруп карынга тоңдур. Мен силердин камыңарды жейин...

Ал түн боюнча тоодогу жылкыга чапты. Чапчактай туу бээни жетелеп келип көтөрүп чапты. Жиликтеп бузуп, караңгы тамына илип салды:

— Балдарга четинен шорек кылып бер. Апырабагыла.

Таң кулан өөктө Ракыянын терезесин черткиледи:

— Ракыя...

— Бу ким?

— Мен эле... Ташмат.

— Эмне болду?

— Эмне болду деп сурачуу убакпы? Тур бачым!

Ракыя шаша-буша кийинди. Чын эле түндү түн дебеген жумуштар аз беле.

— Кызыл Армияга жөноп баратам.

— Уккам. Жөнөтөбүз.

— Жөнөтсөң, жүрү кампага. Талкан бер.

Ракыя тигинин сөзүнө түшүнө бербеди, алып кете турган даяр талканы жок го деп ойлоду:

— Кампада даяр талкан жок. Үйдө бир чака талкан бар.

— Жок, өз көзүм турганда кампадан эгин бер. Үйдөгүлөргө...

Ракыя уккан кулагына ишенбеди; тигинин «жүрү кампага... Бер» деген буйругуна, өлгөнү бараткансып «өз көзүм турганда» дегенине Ракыянын бүткөн бою дүркүрөдү. Бул сөз кимдин оозунан чыгып жатат?!

Ачуусун да, кубанычын да ичине каткан аял, кесип алса кан чыкпоочудай тымпыйып үйүнө кирип кетти.

Күрсүйүп ичик кийип, күүлдөп «Кызыл Армияга» жөнөгөнү жаткан адамдын ийрин жандырып, эгин аяганы кандай?

— Аялдык кылдың,— Ташматтын бул сөзүн караңгы түн менен минген аты гана укту.

Эки «повиске» ата балага келиптир: Жакып повестканы кечке жуук алды. Ал буга кебелбеди, жердин түбүндөгү согуш эмес, деле үйүнөн карыш жылбоочудай, эртең менен, күндөгүсүндөй эле

китебин колтуктап мектепке бараткаида уулунун «повескеси» дагы колуна тийди. Ал үйүнө кайрылды:

— Алмаз кайда? Повестка. .

— Повиске?.. — Айша чекесин басып бир бозорду, бир кызарды — Алмазга дагыбы.

— Алмазга дагы.

— Ушундай да күн болчубу? — Аялы ыйлап жиберди.

— Чыш-ш, Айша байбиче... Жамандыкка ыраба. Эсиң бар.

— Качан жөнойт экен?

— Бүрсүгүнү, чогуу жөнөйбүз...

Жакып аялын жайкап жатып мектепке кечигип барды. Класска кирээр замат балдар чуулдашты:

— Агай! Агай...

— Агай дейм, сындырды терезени.

— Бакыраң көз сындырды-ы.

— Ай сени, Бакыраң көз.

Партадан «Бакыраң көздүн» башы эле көрүнөт. Чанагынан чыга көзү бакырайган, ыйлаганы араң турат. Жакып ичи эзилип иморилди.

— Мейли сындырса,— ал бакыракайды саамайынан сылап жылмайды.

— Сындырган каптип болсун, терезе жок болсо... Согуш болсо...

Жакыптын жүрөгү зырп дей түштү. Муну ким айтып жатат? Биринчи класстын баласы. Заматта дүйнө астын-үстүн аңтарылгандай:

— Аны сага ким үйрөттү?

Ышкын түпкө боёлгон эчки тончон бала күңкүлдөдү:

— Ө-зүм эле...

«Бакыраң көз» шердене ордунан ыргып турду.

— Өзүм сындырган жокмун агай.

— Ики, өзүң...

— Ооба, агайды улам-улам карап аткам... анан колум тийип сынды.

Жакып балдардын балакатына жыргап да, кацырыгы түтөп да олтурду. Мүмкүн, бүгүн эң акыркы сабагыдыр. Балким, мындан кийин ал эч качан Биринчи классты көрбөс. Биринчи класс да аны көрбөс; мектептин босогосун таптакыр аттабас.

Кеп, мобу бакыраң көздөр балалык кыялдан, балалык оюндан ажырабаса экен. Так ушул санаа анын жүрөгүн капжалатты.

Сабак бүткөндө үйүнө келди, тамактанды. Анан балкасын, албарсын алды да, терезесинин бир көзүн чыгарып мектепке барды. «Бакыраң көз» сындырган айнектин ордуна тигини салды, чекебелине кагаз жабыштырды.

Өзүнүн оокаттарын да иреттеди: багын курчаган поолунун эки жери урантыр; чалмаларды талкалап, ысык суута ылай жасап бүтөдү.

Эртесинде эл уулдарын жоо бетине атказууга чогулушту...

Берегиде, барсканчы Жолборстун айланасындагы каткырыкты айтпа. Эгер ушу каткырык жаман-жуман тамда болсо устуну сынып урамакпы? Асман бийиктигинен гана көторгондөй.

— Йэ Жолборс, бу күлкүң менен немистин жүрөгүн түшүросүң го.

— Ошентсин. Жүрөгү оозунан ыргысын.

— Анда Жолборсуң жүрөк терип жүрө берсин.

— Аа-ха... ха... ха...

Бул топтун жанына бозо көтөрүп Салый келди:

— Жолборс, даам ооз тий.

Жолборс локуюп олтура калды;

— Ой жеңе, бул баягы уйду, тоокторду оңкосунан сайган бозобу?

Жолборсту жолдоштору ансайын тамашалайт:

— Ошол бозо, иче бер. Мас болуп алып Берлинди сүзгүлөп кирип бар.

— Олдо арамдар ай, жөн ичкилечи. — Аялдар өнтөлөшөт.

— Мындан да ичкиле,— Калыйман бозосун сапырып койду.

— А-аа, «Мен кантем» жеңеби? Кана, кокус Саты байкеге жолуксам эмне дейин?

— Эмне демексиң. «Мен кантем» деп ылдырап жүрөт де. — Дагы бирөө Калыйманды чымчылай сүйлөсө, калгандары анын сөзүн коштоп кыраан-каткы. Ушулардын күлкүсүн, тамашасын угуп олтуруп, алардын бүгүн, бир аздан кийин согушка жөнөөрүнө, андан кээ бирөө кайтып, кээ бирөө кайтпай калаарына ишенбейсиң. Мына бу аяк кармаган колдоруна мылтык кармап, бирөөнү өлтүрүп, же бирөөдөн өлөөрүнө, бир жерде ушундай согуш-кыргын болуп жатканына ынанбайсың. Кантип ушулардын тамашасы, күлкүсү мындан кийин таптакыр мобу көчөдөн угулбай калсын, алардын жадыраган жүздөрү, топурап баскандары кантип эле экинчи көрүнбөй калсын? Алар эртең, бүрсүгүнү, ашып кетсе андан аркы күнү эле кайра келишип Калыймандардын билегин толгой кармашып, кайра эле тамашага карк болушчудай.

Бирок тигилер согушка баратышат... Согуш бар... Кээ бирөө үйүнүн даамын сызбай, башка жердин топурагын жамынышып түбөлүккө укташат ээ? Калыймандын каңырыгы түтөдү. Тигилер тамашалашмактан сабап койсо да көтөрөт, колдон келсе алардын азап тозогуна аралжы болчу күн кана? Калыйманда антчү даремет жок.

Өгүнкү жоро бозодон бери аны айылдагылар «Мен кантем» аташат. Ал тургай бул сөздү эми ар бирөө өз баштарына энчиктеп, кыймыл эткендерине жабыштырып «Мен кантем» деп турушчу болду. «Мен кантемди» көбүрөөк уккан сайын, бул зынданда калган сөздөн бетер, ал согуштагы найзага илинип чыккандан бетер Калыймандын жүрөгү опкоолжуп, төбө чачы тикесинен турат: «чын эле мен кантем?»

Ал эми Жолборс... Жолборстой жигиттер жоого аттанып баратышты, согуш деген деле ойлорунда жок, кабагым-кашым дешпейт, кыз ала качып келчүдөй жайдаңдашат.

— Ой дейм, ой. Иче бересиңби жол жүрүп баратсаң. — Жолборсту аялы безеленип колунан тарткан сайын ал өчөшкөндөй:

— Ичпегенде анан... кынжыйын барып жоо жеңе аламбы?

— Капырай десең,— жигиттер Калыймандын көбүргөн бозосун тегеректешти.

2—174

— Куй бозоңоп жеңе?
— Шыңгыталы.
— Жолборс, Гитлердин бирөөнү кармап бозо салдырып кой.
— Этин кошо салдырып...
— Артыңдап биз барабыз!
— Барсканыңды ала бар.
— Гитлерди башка чап!
— Мээге чап!
— Былчыйт...
— а... ха... ха... ха...

Үй-бүлөсү Жакыптын ээнин аябай кейитти. Аялы, беш кызы Алмазды алмак-салмак кучакташып, көз жаштары көл.

— Каралдым...
— Медерим...
— Жалгыз чоконум.

Алмаз баарынын сүйгүнчүгү эле. Беш кыз ойнотуп жатып, тегеректешип уктап калышчу. Ал Айшанын сөзү менен айтканда «адамдын этинен башканын баарын» жеди. Айылда ким козу, кой сойсо анын кулагы, бөйрөгү Алмаздыкы; Алмаздын оозунда.

Алмаз, Жакып жөнөп баратты... Экөөнү көрүп, ата бала согушта бирге жүрөөрдөн бетер, бири-бирине медер болоордон бетер бир аяктан аш ичээрден бетер, бири жараланса бири мойнуна көтөрөөрдөн бетер Татынын санаасы санга бөлүндү. Токтонаалысы шопоюп жалгыз кетпедиби. Жалгыз...

Ал «Алмазды неге эркектен жалгыз төрөдүм» деп, оозунан көк түтүн буруксуткан Айшанын ички тозогун билген жок.

Алмаздын беш эжеси эмне болуп турду? Эгер ошондой күн болсо, кимиңер ордуна барасыңар десе, Алмаз үчүн ар бирөө Кызыл Армияга барууга даяр эле.

Андай салт алиге жок. Тарых мурда укпаган «аялдар теңдигине» алаар ээ. А эркектердей аскерге чакырылуу укугуна жетише элек. Эмне үчүн? Жоону эркектерден кем жек көробү? Мылтыкты алардай мээлей албайт бекен?

Алмаздын беш эжеси ушинтип ойлонушту. Чынында бул ой көп аялдардын башына келди... Карачы мобу кызыл жоолукчан келиндин, күйөөсүнө чап кепедей жабышкан. Ыйлап жашы түгөнгөнсүп козу жалтылдап, сустайып ийнинен гана солуктайт:

— Бу жерде калып эмне кылам? Ала бар кошо... Чоңуна арыздап.

— Кантет кудай каары,— дейт тиги жигит жаак эттери түйүлө тиштенип,— сени карышкыр жейт беле. Аял аттуунун баары калып жатпайбы.

Келиндин жоолугу желкесине шыпырылган. Тастайып көшөкөрлөнөт:

— Мейли калса, мен барам. Бир аял барса эчтеке болбойт!

Жигит каңырыгы түтөп, жоошуй колдурайт:

— Эми кантейин. Менин колумда болбосо.

Коштошуп, бири-бирине керээз-мурастарын айтышып, киндик кандары тамган жердин «туз даамы тез тартса» экенди тилек кылы-

шып, чурулдап жөпөй берипшкеп. Аңгыча мектеп төгүп жиберген-сип, дөңдөн ылдый жамырашып, биринен-бири өтүп эдиреңдешкен балдар Жакыпка жеткенде гана бир токтошту. Жакыптын Биринчи классы:

— Бизди эжей окутту!

— Агай, терезени ким айнектеди?

— Мен айнектедим. — Жакып мыйыгынан жылмайып, баарын эркелете карады.

— Мынакей! Айтпадым беле, мен уттум! Уттум! — «Бакырaң көз» секирип-секирип, алаканын мыйтыңдата чапкылады.

— Бизге эмне айтпайсыз агай?

— Эмнени?

— Кызыл Армияга барам деп...

— Унутуп калыпмын...

«Бакырaң көз» агайын алая тиктеди:

— Биздиби?

Жакып жооп таба албай кайсалактады. Ушуларга айтпай, ушуларды теңине албай, коштошпой баласынтып...

Алар мотурайып, Жакыпты тегеректешип, бири-бирипен сөз талашат.

— Айтып койбойсузбу?

— Мен апамын курутунан апкелмекмин.

— Мен дагы...

— Мен нан ала келмекмин.

«Бакырaң көз» чыдай алган жок. Канчалык тартынса да баласыгы жеңип, баарынан агайын жакшы көрөөрүн билгизгендей, буга өзү да мактанып, көмөчүн койнунан сууруп чыкты.

— Ики... Мен ала келгем... Мынакей. — Ал, жанаа класста эки көзү терезеде алаңдап олтурган. Көмөчү жомоктогудай тоголонуп кетпоочүдөй улам-улам кармалаган. Эгер агайына бере албаса, баары бир адресин билип почтодон салып жибермек. Почто анын оюнда көмөч ташымак.

— Агай, мынакей! — Кудуңдап сүйүнгөнүн айтпа.

— Садага, садагалар!.. Мен силерди эч убакта унутпайм! — Жакып «Бакырaң көздү» бооруна кысты. Үнү каргылданып, карегинен жаш имерилди.

Ал бекер эмгектенбептир. Аны Биринчи классы тегеректешти. Жакыпты, анын Биринчи классын а жердегилер тегеректешти. Буга эрээркеп, жаны ачып Жакып ыйлады...

Жөнөткөндөр ыйлады...

Биринчи класс ыйлады...

Колхоз ыйлады...

Машине күркүрөп жөнөй берди. Ак боз атчан кызыл жоолук кепин өлөөр-тирилээрине карабай, алкынтып жандай чаап баратты...

IV

Аялдардын жоро бозо ичкени Салыйдыкыпан ары улапбады. Эрек, Таты, Зууракан, Айша сыяктуу набаттуу аялдар эртесинде «аткез» кылышкан.

Бир даары алигиче ыйкы-тыйкы:

— Ботом, жоронун кезеги кимде?

— Ким билет, ичип алып тым-тым болуп калышты.

— Капырай десең ой. Деле бетим чыдабайт. Салыйдын караанын көрсөм алда кайдан качып өтөм, мен жалгыз ичкенсип.

— И-ии десең ай, мен дагы ошентем. Кандай эмелер уялбасын билбейм.

— Жанагы, Матай какшыктын аялы жорого кирбегени ырас болуптур. Ошентпей...

Тоголок кара келин Шаршебүбү эринин чормоңдото кашын серпти:

— Ий, ошонун пейли жерге кирсин. «Жок» деп эле оозун куу чөп менен аарчыйт. Анын үстүнө «Какшык аке» кепкатын. Эсептейт баарын. Ошондой эрден жогу жакшы.

Анан өздөрүнчө Татынын жер жебээрин чукушат. Төрөбөгөн аял, коколой башы, эмнесине жетпейт. Булардын оюнча, ага эми оокаттын кереги жок, баарын чачып жиберип, ар кимисиникинен бир чөйчөктөн жарма ичсе деле жашайт. Колу-жолу бош катын, аларчылап башмалдак атып колхозго иштебей, кыйналса куйругун түйүп эртең баса берчүдөй жорушту.

Салыйдын бозосу токтободу; ырас, баягыдай шамшаркыт ичкенди бастатты, өзүлөрүнө ченеп шак кайнатат. Бозосу жакшы чыккан күнү кызып алып мактанып, көчөдөн өтүп бараткандардан өйдо чакырып талатып жиберет. Башка аялдар кераэлден кечке «бригадирдин айдоосунда» жүрүшүп, кечинде үй оокаттары менен алек, бүтпөйт. Бозо ачытмак түгүл, аны ичүүгө убакыттары жетпейт. А кыңылдаган Салыйдын бозосу кайнабай калбайт, бозонун көбүрүп-жабырып көп болгонуна, аны ичүүгө келген элге жүдөбөйт, мобу чүмчүңдөгөнүнө, бат түгөнгөнүнө жүдөйт.

Ал күйөөсү Каниметтин үйдө жоктугун, анын согушка кеткендигин казан аягы тарып баратканда билди. Ашканасын ачты: каралап бош, арча челек какжыраган.

Бугу кечөөтөн бери төшөктө. Өңү купкуу, кулгы калдайып, мойпу кылдай. Ооруган жерин айтпай башын чайкайт. Ал бир түн ээлигип чыкты: ордунан тура калат, түшүнүксүз булдурайт; «Манас» айтып жиберет. Көзүн ирмебей жанында олтурган Салый уулунун уйку арасында «Манас» айтканынан жүрөгү онкоолжуду. Манас сүйгөн пендесине жолугат; пенде оболуң көнбөсө мунжу кылып салат дегенди нечен уккан. Бугунун «Манас» китептерине эл кадаланып, кээде чогулгандарга жатка «Манас» айтып жүргөнүнө эми шекшип, санаасы санга бөлүндү... Же баласы «жарыктык» Манасты токтото албай жүргөнүбү? Жараткан жар болбосо, жаңыдан көз жарганда колуна кан уучтап, үч карын майды оозанган касиеттүү «Манасты» каргадай Бугу кантип токтотот?

Салый күрпүлдөп «Манас» айткан кишилерди нечен көргөн. Аларды эл аңыз кылып, аттан колтуктап түшүрүп, айылдан айылды кыдыртышчу. Бул манасчылардын «Манасы» түгөнмөк турсун кайра күн сайын күчөп, улам ар жагы кызык болуп, канча эл олтурса ошончосу бир оздон кыйкырып сүрөөнгө алып, бирде тунжурашып

солуктап ыйлашып, түндөсү кары-жаш дебей уйкудан безип, оокаттарын унутуп таштап угушчу. Аны укканда Салыйдын өзүнүн да чери жазылып, кулагына чоролордун тулпарларынын дүпүрөгөнү угулгансып, көз алдынан «Манас» айткан кишинин караанды далайга кетчү эмес. Салый бул укмушка айран-таң калып, тигил манасчыларды анык кереметтүү кишилер катарында аначу. Эгер кереметти болбосо укмуштан укмуш чыгарып, күндөн түнгө, түндөн күнгө, аптага, айларга... өзү да жадабай, элди да жадатпай бир сөзүн эки кайталабай кандай адам айтып бере алат? Ошентип, манасчылардын даарыганы бар экенине Салый чындап ишенчү.

Бүгүнүн «Манас» айтканын жакшылыкка жоруп, бир чети согуштагы Каниметти да «Манас» жылоолоп, атса ок, чапса кылыч өтпөгөн баатырдай элестетип, өзүн да «Манас» даарыгансып, күнү кечке учка-түпкө тийип жүрдү.

Биртике талканын кордоп бозо салып, эми улам Амандыкына кирип, оюндагысын айтууга оозу барбай, шагым сынбагай эле деп тарткынчыктады. Жал-жал тиктеп, жасакерленип, Сымандын идишаягынан өйдө жуушуп, отун калашып жибергенинен улам, бул аялдын бирдеме сураганы турганын Аман баамдабай койгон жок. Салыйга чындап эле боору ачып, анын оокатынын кантип өтүп жатканын билгиси келип кетти.

— Ии, Салый, сүйлөчү?

Салый унчукпай ылдый карады, Аман дагы такып сурады:

— Айт мудааңды. Айта бер.

— Тиги... улагыңарды карызга сурап...

Аман унчукпады, айрысын таяна бастырмасын карай аксаңдады. Салый аны ээрчип алды.

— Кыжаалатка жарагын, бурадар.

Аман эмне жооп айтаарын билбеди, ал бул аялды карызга улак сурайт деп деле ойлогон эмес. Ойлогон күндө да эртеңки күндө мындай сырын билбеген аял менен чырылдашып жүрүүнү ылайык көрбөдү.

— Улакты эмне кыласың?

— Керек, бурадар.

— Мага да керек!

— Керек убагында таап берем.

— Таба албайсың.

— Таппасам музоом турбайбы, ошону ал.

Тигил тык токтоп Салыйга кайрылды, оюна бир нерсе түштү. Кыш узарса улагы өз кунун жеп коёру бышык.

— Йэ-э Күрсү, сураса бер. Учурунда бербесе торпогун жетелеп алабыз! — Аялы Сыман бир жагынан шаңшыды.

— Ай, болуптур. Бербейт элем. Сага ийип кеттим. — Аман Салыйды көтөрө чалып сүйлөдү.

Салый буга жетине албай, Аманды алкоого сөз таппай, терден чарчады. Ал баарыдан мурда ушу Аман менен мамиле жасаганына, Аман анын шагын сындырбаганына сүйүнүп «мага деле эл ишенет тура, мен деле оокат кылат экем» деп ичинен кымылдады.

Аманды жанга теңебей, анын жакшылыгын унутпасам экен деп,

ал карызга улак эмес, бекеринен «тулпар» жетелеткенсип декилдеп, күйүгүп; мунун баарын ак жолунун ачылышына — жакшылыкка жоруп ошол жакшылык үчүн барын аябай: «тулпарды» чалып, бозосун таратып кары-картаңдардын батасын алды.

Жаш сорпо шилең ичкендин эртесинде Бугу кыргыйдай болуп турду. Сыягы, бата касиеттүүлөрдүн кулагына жетип, тилегимди кабыл кылганбы деп ойлоду. Арадан үч-төрт күн өтпөй «Манас» айтмак түгүл Бугу кайтолдоп жыгылды.

Салыйдын заманасы кууруллду. Узун бою, ага атаандашкандай мойну узарды; баягы жоолугу төбөсүнө токтобой шайы оой баштады. Ал мунун баарын элден жашырып, эч кимге билгизбөөгө, аялдык кылып сыр алдырбоого жакшы эле ырмайып-чырмайды.

Минтсем пайдасы тиет, тигинтсем зыяны тиет деп акыл жүгүртпөй куру намыс кылган кээ адамдар бар эмеспи. Андайлар таптакыр акылсыздыгынан, же алсыздыгынан, же эноолугунон антишпейт, өздөрүнүн жаратылышы, табигаты ошол. Салый так ошо «катуу-кутуу көрбөгөн, камыш отун жакпагандардын» бирөө. Ал бирөөгө суктанганды, тууураганды, бирөөнүн дүнүйөсүнө көз артканды, бирдемеси кемип калаарын билчү эмес. Ошондуктан, эртеңки жашоого даярдыксыз, ага бүгүн камданбаса зарын тартаарын аңдоочу эмес.

Салыйдын минтип боз койдон момун экендигине Татынын эми чындап көзү жетти. Бугу экөөнө аябай кабыргасы кайышып, экөөнө колунан келген жакшылыкты аягысы келген жок.

Этин ороп, майын томуруп, күн сайын кечинде алардыкында. Идишти мизилдете кармап, өзү да тамак жасашып өнтөлойт.

— Ичкиле! Ысык ичсеңер... Бугу садагасы...

Татыга анчейин назар бөлбөгөн, кандайдыр ал зыкымдай, абысын ажынга ымаласы жоктой сезилчү. Эми ошол Таты, бирөөнүн кирдүү колунан даам татпаган Таты: анын идиш-аягын, кээде киргогун жууп эриш-аркак; оокат жайына каралашып, колунда бар тамагын, жакшы сөзүн аябады.

Түндө опойтуп кар жаап тыр. Алакандын отундай чолоо жер жок. Айлана апаппак, жууган айнектей асманга тоолор шаңкайып сүрөткө түшүп, аба мупмуздак; баары жаңырып, баары жашарып, тазарып, жада калса кылдай бутакты кырдап бычак сырты кар токтоп, баардык жак магдырайт, жаркырайт.

Мобу күрөң уйдун жону да жарданып апаппак. Дагы эле зампарлар кирпигинен эрип, мүйүзүнөн тайгаланып, мурдунун үстүн ого бетер тердетет. Ал ага ырахаттангандай, карын майына чиренгендей кайкалай кепшейт.

Бугу терезеден карап турду. Ушундай карда атасы тамдын үстүн күрөчү; анан эшиктин алдын аркы арыктын жээгине чейин даңылдата күрөп, кардан тоо жасап койчу. Ал «тоого» Бугунун теңтуштары келип, «Түндүк уюл», «Муз океан» деп жылгаяк тээп ойношчу. Азыр да анын кулагына балдардын кар чачышып чурулдаганы, атасынын арабасынын алда кайдан кычыраганы, аттарынын бышкырганы угулду.

Үсөйүн ал аттын бирөөнү жоорутуптур, арабаны да сындырат,

баягыда түшүрбөй койду. Шашпа, атасы «согушту бүтүп» келгенде тартып алат. Анан ал атасынын ийинин таянбай туруп алып, көчөдөгү балдарга «ой, көрдүңөрбү мени, арабага түшүп бараткынымды» деп кыйкырат. Бугунун көңүлү да эшиктеги кардай тазарып, делебеси козголо көзүн чылк жуумп ийди. Эртең же бүрсүгүнү окууга жөнөйт. Минтип үйдө олтургандын эсесин чыгарып бир ойносун дейсиң!

— Каран түн, ай! Көзүмдү чел бассачы...

Бугуну апасынын үнү чочутту, ал бозосу төгүлгөндө ушинтчү, анда Бугу этегинен бурдай тегерене жүгүрүп табалачу.

— Чала! Чала-а...

Бугу табаламак түгүл укканда өзү ыйлап ийе жаздады: ага кичирейткен атасынын көйнөгүн, апасынын көйнөк дамбалын жеп салыптыр.

— Бул уй эмес. Мал эмес. Аз күндө мени жейт. Се-ени жоготпосом!

Чынында алардын ую «мал эмес». Жайытка айдап барсаң озүңдөн мурда үйдө. Көзүн тостойтуп, ичин кабырылтып сени тиктейт да турат. Ар кимдин эшигинин алдын, акыр-чикир токкон жерин иттен бетер шимшилейт. Бирөөнүн колтуктап бараткан бир боо чөбүн көрсө шүдүңдөн ээрчип алат. Биртике чөбү бар эле, жиликтенсин деп Салый аябай салды, уй өзү да уурдап жеди. Акыры чөбү да түгөнүп, жиликтенмек түгүл кайра тас төбөсүнөн тийип шүмүрөйүп жилбик.

А элдин уйлары тигинтип карга түнөп, карды жүдөтүп, кечке жуук курсагын кампайтып талаадан кайтат.

Салый кар түшкөнгө аябай кейип, бу уйдун да топуктуусу, тойбогону, мүйүздүүсү, токолу болооруна таңгалып, эки колун бооруна алып эшик алдында турган.

Төмөнтө, ат баккандарга бастырган Ысакка чабарман Коконбай жолдон жолугуп, анан экөө тизгиндерин тез эле быякка буруштy.. Салый жазганып үйгө кирди.

— Эй, Салый, чык бачым!

Улпак чылап жаткан Салый, колун чала-була сүрттү. Бригадир бир жакка айдайт го, эгер аптсе бүгүн уруксат сурайын деген ойдо. Анткени отуну түгөндү. Койчуларга барып, эки-үч кап көң жүктөп келмек. Түнтөй анын бозосун жакшы эле ичкен, «жанымды сурагыла, аябайм» дечү.

Салый эшикке чыкканда чабарман кат-кат сүйрүйгөн папкесин ээринин кашына такады:

— Балам, сага кат бар.

— Мага бериңиз! — Озунуп Ысак жулуп алды; муруттарын сербейтип, үч бурчтуу штемпельге суктангандай карады. «Кызыл Армиянын печети таптакыр бөлөк» деди ал өзүнө өзү. Качандыр бир убакта, ал аскерге барганда, ал жазган катка да ушундай печать басылаарын эстеп.

— Кана, канакей байке? — Бугу жыңайлак, карды кычырата басып апасынан мурда Ысакка жетти.

— Ок кокуй, жыңайлак белең?

Каниметтин көптөн бери кат жазбаган себеби: «Азыр тынч, согуштан кабар жок, бул эле Алма-Атада экен, тактика үйрөнүп» жатышыптыр. Бугунун алкымын аябай сагыныптыр. «Салый — дептир аягына,— белиңди бууп тың оокат кыл. Жөнөөрдө сага айтпай унутупмун. Бастырмада, көң жыйчу жерде, ороодо көмүлгөн буудай бар. Кыйналсаңар ачып алгыла, узун сары жазга сактагыла...»

Салый күйөөсүнүн буудайына, сарамжалдуусуна жашып да, ага ичинен жылмайып да, кубаттанып да аны ичинен ойлоп да жатты. «Бөзокор эле, капуске жеп куурады го аяктан?»

Атасынын алкымын сагынганы Бугуну да ыйламсыратты. Анын жасы эр. Бараар замат «кеске толуп Кызыл Армияга» жакты. Эми «тактика» дегенди үйрөнүп жатыптыр.

Ысак аттанып бастыра берип Салыйды кайра чакырды:

— Уюң эмне болгон? Шарппы?

Салый көңүлү келбей күңкүлдөп жооп берди:

— Жерге кирсин, уй болбой.

— И, эмне болду?

— Деги башы жок кишиге мал кармоо ылайыксыз экен.

Бригадир унчукпады, атын тепең теминип камчыланды. Ал көтээр менен Салый Аманга барды. Анын «Көк чологун» сурап токунуп, аркан-кабын салынды. Белин-бекем буунуп «жанын аябаган» Түнтөйгө жөнөдү.

Түнтөйдүкү «Керешке» кыштоосунда, итапкан алыс. Өзөндөгү аркыраган зыркаар бет алдынан тосту. Анын үстүнө «Көк чолок» өзү ошондой малбы же Салыйдын ыкыбасын таптыбы, жарытылуу баспайт. Үстүнө киши минбей эле оттоп жүргөн эмеден бетер жол боюндагы сербейген куурайларга, таштын коңулундагы чоп-чарга жутунуп кетип калат. «Куу тамак оңойбу, мейличи байкуш» деп Салый да адегенде оюна коюп, акыры үшүп бараткайда өзү да жадап, камчыны артына шилтеди. Бирок «Көк чолок» камчыны куйругуна бекем кыпчып алып, коё бербей чычаңдап, Салыйдын ичек-боорун аралаштыра бир кыйла тоңкулдап желди. Чокочун тоосундой солкулдап, ошондо да ыкчамыраак бастыруудан коркуп, атынан тоң этип кулана жаздаганда араң жетти. Атын байлоого шайманы жетпеди.

Айнаштын чыйпыйы чыгып тосуп алды.

— Ий, катүгүн... Катүгүн, тоңуп калган турбайсыңарбы. Мынчалык жумуш...

Салыйдын жаагы гана шакылдайт.

Лапылдаган жылуу үй, буркураган көмөч казан, томурулган сары май. Ысык чай ичип, бүткөн бою жибигенде гана Салый тилге келди. Айнаш эпилдеп тосуп алганынан улам бул үйдү ого бетээр жакынсып, бул үйдө көөлгүп, эмелеги жол азабын унутуп ак көрпө, жайыл олтурду.

Сардектей кой көңдү эки аял шашпай талкалады. Салыйдын каптарына шыкай салышканда гана Түнтөй келди. Көп сөз сурабады, бууракандап аялына бир тийип, каптарды бурчунан силкип ыргытты:

— Сеп, каяктап үйрөндүң, я? Бу дардести кара. Ата көрү э-эй, катындардын көпкөнүн.

— Капырай, эки кап көңдү бийлеп койгон экемин.

— Бийлебе. Эркектин ишине киришпе. Элдин эмгеги күйгөн эмес. Койду мен кайтаргам. Азап-тозогун мен тарткам. Мен! Мен..

Салыйдын супсуну сууду. «Жанымды аябайм» дегенинин кылыгы бул, башкасынын жүзү курусун. Белди бекем бууп, кандай тың оокат кылат? Мына ошондо ал оокат кылуу деген оңой эместигин, оокат талаада чачылып жатпастыгын, алардын да ээси бар экендигин, балким, биринчи жолу сезгендир. Ал ызаланып, ызасын «Көк чолоктон» чыгарып, шелпилдете желдирип баратты.

Ээрдей белести жаңы эле ашканда Эрмек жолукту. Атынын куйругун шарт түйүп, ыпылдата бастырган бул аялдан Салый сүрдөп, сыр билгизбей баш ийкеп өтө берейин деген, бирок «Көк чолок» да жакындаганда кулагын чунайтып тык токтоду. Эрмек да бастырып кетпей, Салыйдын түрүнөнбү, же ага боору ооруппу, күлмүңдөп, бир чети чоочуй сурады:

— Апей, сен каяктан?

Салый эч сөз айта албай, мурдун көтөрүп чаап ыйлап ийди. Тигил башка сурабады, салбыраган аркандар, каптар абалын баяндады окшойт.

— Өлүгүңдү, көрөйүндөр!..— Ал чыйралган бүлдүргөсүн жандыра ызырынды. Үзөңгүсүнөн көтөрүлө, жайылган этегин ээрден обдула кымтыланды.

— Көң бербедиби?..

— И-ии,— Салый улутуна баш ийкеп солуктады.

— Жүрү! Бастыр кайра. Се-ени!..

Салый тарткынчыктады. Эки бир тууганды ортосун араз кылбайын деп чочулады. Ат тердетип, Эрмектин эмнеге баратканын да сурабады, суроону да каалабады. Балакеттики, бир чатак болбогой эле; эжеси менен иниси бири-бирине жаман көрүнүп, дагы баягы топурагы жеңил Салый суук тумшук атанбасын. Кызыл от кысыр калмак беле? Ал «барбай эле коёюнчу» деп айткыча «Көк чолок» элпек бурулуп, Эрмектин артынан шөлпөңдөп желип алды.

— Сен... Сен эмне? — Эрмек жете бербей Түнтөйдү жекирди. Түнтөй үнчукпай, эжесинен жазгандыбы, кайра жайкаңдап, анын атын алып эпилдеди.

— Ачууланба эжекеси... Эже!

Салыйга Түнтөйдүн ушул мүнөзү, эмеле кабаарып туруп эжесине жарк эте түшкөнү жагып, ага ичи жылып: анын көзүнө эмеле көң бербей койчу Түнтөй эмес, баягы «жанымды аябайм» дечү, Каниметке катар олтуруп, карт кекирип бозо иччү Түнтөй көрүндү.

Антсе да Салыйдын жүрөгү опкоолжуп, жанагы чачылган боюнча жаткан көңдү кабына шыкабай салды. Балакет баскан жаным аны капаланттым окшойт деп өзүн күнөөлөп, бети чымырап ысып, өзүнөн-өзү жүдөп, Эрмектин кыймылынан көз айырбай улам жалжал тиктеди. Эрмек кабагын ачпады. Келини чакырса да үйгө кирбеди. Атын оңдоп токунуп, анан Түнтөйдүн атынын ээрин шыпырып нокто катты.

— Аны эмне кыласың?
— Керек!
— Койду кантип кайтарам? — деди Түнтөй.
— Басып кайтар... жүгүрүп кайтар.
— Кайтарбайм.
— Кайтарасың... — Эрмек жайчылык менен акырын гана айтты. Анын ушул акырын айтканында, үнүндө, кандайдыр бир өзүнө өзү ишенгендик да, ызалануу да, башкаларды сестенткен окумдук да, бийлик да бар эле. Ошол себептенби, же эжесине, баарыдан мурда аялга теңелгиси келген жокпу, Түнтөй атынын чылбырын сууруп алганы баратып, кайра артына жалт бурулду.

Жылкы ферма болуу Эрмектин үч уктаса түшүндө бар беле? Анын жылкы фермалыкка дайындалганын жыйналыштан жаа бою качкан Салый, ар коктудагы малчылар тургай, кыштактагылардын көбү билбейт. Өткөн активдердин жыйналышында кызыл үйүн жаап чыгып бараткан. Кимдир бирөө анын атын атап, алаканын тарс чапты.

— Таппасаң сыйпалап кал! Жылкы фермага Эрмек ылайык. Коммунистка!
— И-ий, абдан туура.
— Аялдарды көтөрүү керек!
— Ырас эле ой.
— Эй, партия!

Далайдан бери кызыл билеттүү, ай сайын мүчөлүк акысын төлөйт. Бирок, ал күнү аны «партия» деп... ал күнү керектүү бирөөнү издеп, ал табылбай жатканда; ушундай пайдалуу учурду көптөн бери аңдып, тыңшап, күтүп жүргөнсүп, анан бул эшиктен «менчи... мына мен!» деп көкүрөк муштап чыга калгансып кетенчиктеди. Күн сайын көрүшүп, алышып-күрөшүп, тамашалашып жүрчү активдерден уялды, сүрдөдү. Билетке кошуп өзүн да сандыкка катып, өзүн да унутканда бирөө аны эстеткендей, ал күнү биринчи жолу «партияны» уккандай, бирөө «сен кайда жүрөсүң?!» — деп сандыкты ачкандай, чакыргандай боло түштү.

Жылкы ферма сокого жарактуу аттарды жыйнап жүргөн. Кээ бирөө ага баш бербеди, чылбыр талашып жаман тилин агытты. Эрмек да андайдан тартынбады. Антпесе, акыйлашып олтурууга убакыт жок. Кээде айланаңдагы жагдай да сенин ак жаздыкка чекеңди жөлөп, ыңгыранып ойлонуп олтурганыңды каалабайт тура; ушинтип жүрсө... мунун үчүн опуруп-жапырып оюн чындан кара чечекей инимден алайын деп келатса инисинин жоругу тигил. Эки калам көң аяп... эки калам көңгө бетти чиркөө кылып бүгүн...

Экөө бирге аттанып, Эрмек каптал жолдон бөлүнөөрдө эскертти:
— «Көк чолокту» сарайга алпар.

Салый «Көк чолоктун» оозун араң буруп унчукту:
— Амандыкы эмеспи?
— Колхоздуку!
— Балаасына калбайын.
— Жообун мен берем!

«Бул эмнеге чочоңдоп калган — деп ойлоду Салый ичинде. —

Район жактан келген кишинин баары чоң. Ошондой чоңдун бироо кантордон эч кимди таппай кызыл үйдө олтурган Эрмекти жумшаган го?»

Ал эки кап көң жүктөгөнүнө тоону көчүргөнсүп, жер үстүнө батпай, кыштак бүтүн таң калып аны карап тургансыды.

Ысак да алардыкына эки тең чөп жүктөп келип, жаңы эле түшүрүп, Бугу экөө тамдын үстүнө чыгарып жатыптыр.

— Оокат кылат деген ушу Салый. Уюңдун оборун тойгуз, чөп алып тур. Уйдун сүтү түгөнбөс кулазык. Жоготом-соготомуңду экинчи оозанба.

Бугу жылуу мештин түбүнө көйнөкчөн боортоктоп «тактика» үйрөнгөн атасына кат жазууга киришти:

«Атаке! Мен сени абдан жакшы көрөм. Сени кыйын сагындым. Биз жакшы турабыз. Капа жок. Өзүңдөн гана капа бар. Апам кыштоодон эки кап көң жүктөп келди. Ата, сен жанагы тактика дегенди жакшы үйрөн, макулбу, ата? Тактиканы билсең душман качат, ээ? Тактика эмнеси, ошону ачык жаз, балдарга айтайын. Бул жакта жаңылык болсо бул: сенин арабаңды Үсөйүн айдап жүрөт. Дагы бир жаңылык: төмөнкү бригаддан бир ат өлдү. Оонайм десе казык кардына кирип кетиптир. Этин элге таратты, биз азыр бышырып жейбиз...»

V

Татынын көзүнө баягы кызыл жоолукчан келин дайыма көрүнөт. Тигине, бир үзүм жалындай жоолугу кылактап машинени жандай чаап. Ак боз аты алкынып, жерди солкулдаткан күрүгүү. Машине эмдигиче жүрүп, келин эмдигиче батышты карай чаап бараткандай; дүйнө жүзү кылкылдаган кызыл туу...

Баса аялдар тегин калк бекен? Абалтадан эркектердин учаарына канаты «Каныкей», «Кыз Жаңылдар» калк башына түн түшкөндө туу кармап казатка аттанышкан. Алардын эрдиги укумдан тукумга дастан экени төгүнбү? Оокаты менен алышкан Таты түндүн бир оокумунда гана жатууга камданган. Тоңгон чокой тоңголокту тарсылдата басты, анан каалганын туткасын издеди. Үшүгөн колбу, буйдалып ачты.

— Ырас жата элек экенсиң. — Ысактын жакасы муз, муруту сербейип, бети көгөрүп үшүгөн. Анын колун ушалап күлмүңдөгөнү ага жагынгандай, жасакерленгендей, бул эри жок аялга ырсактап тийише албай, эркектен көзүң катып араң тургандырсың дегендей туюлду Татыга.

— Ии, жата элекпиз.

— Жалгыз экенсиң.

— Билбейсиңби?

Ысактын кыйытканы, өз үйүнөн бетер мурдун балта кеспей тыяк-баягын карап маалкатканы ого төтөн Татынын безинс тийди. Таты шексинип, Токтоналынын изи сууй электе минткен эркек сымалга сумсаңдап, кыйкым гана таппады. «Жалгыз экенсиң эмнеси? Шатектеп эркек жатчудай көрөт го мунусу дагы?»

— Сага жети түндө келгеним; Таты... Беш кокул кыз эмессиң. Өзүң деле билерсиң.

Татынын бүткөн бою дүркүрөдү; тигил анын ой-боюна койбой баса калчудай, минтсе иштин баары бүтчүдөй, андан кийин анын жүзү карарып эч кимди карай албай, жарык дүйнөнүн түбү түшчүдөй, ак жолуна кесир болчудай; негедир оюна ушулар келип, андыктан ага жеткирбей мурда озунуп өзүнүн абийирин, ак шейшебин коргомокко камдангандай сыягы.

— Айтканымы эрөөн этпе, Таты.

— И анан?

— Айтаар ойдо жок эле.

— Ии, анан?!

— Сага келдим! — Ысак салаңдаган башын көтөрүп жалт карады; Татынын апчып алчудай түрүнөн сездеп, эмне үчүн айткенин этибар кылбады:

— Барсканчы керек! Сени ылайык таптык.

— Мениби? Барсканчыбы? — Таты көзүн ирмегилеп, деми боксөро кетенчиктеди, уккан кулагына ишенбей.

— Жолборстун ордун бас, Таты.

— Жолборстунбу? — Таты буга таң калган жок, анын оюндатыдан таптакыр башкача сүйлөгөн бригадирге таң калды, дагы эле ишене бербей көзү жалтылдап карышкан сөөмөйлөрүн жазат. Дагы эле калчылдап, боюн токтото албай:

— Барсканчыбы? Болбойм!

Ысак башка чапкандай кайра тартты. Эми барсканчыга ким ылайык. Ал Татыга аңтаң, демейде сөзгө келген аялдын чамынганын; бул минткен соң башкалар эмне дейт? Же аялдар аялдыгын кылабы?

Таты далайда барып соолукту. Төшөгү баягы Токтонаалы бардагыдай, керстендей. Жаздыктарын, шейшептерин ороп чулган ыргытты. Балакет гана баскырдыкы, муну эмнеге мындай салды экен? Жалгыздыгын эркек киргенде эстедиби? Эсиңе жара чыккыр! Айдын жарыгында, жайлоодо, эки киши жатчудай кеңирсиген төшөктү, мунун түйтөктөп урушканын көргөндө бригадир эмне деген ойго келди экен? Аны эртең кайсы бети менен карайт?

Таты Токтонаалы кеткенден бери үйүнө эркектер башпакса эле кыртыштап, итатайы тутулуп, тултуктап турчу. Анын мунусун кээси түшүнө бербей «бул эмне, кутурганбы?» дешчү. А Татынын ою таптакыр башка: эл оозуна элек барбы? Кымындай кыйкым табылса төөнү асмандан көрө бер! Жалгыз бой катын «а ага эмне, торөбөсө» деген сөздөр чып жабышат. Анан эр болсоң бул сөздөн качып да, өлүп да кутулуп көр.

Бүгүн ал, күйөөсү жөнөөрдүн акыркы түнү төшөгөн кызыл жээк шейшепти төшөнгөн; кызыл тубар жуурканды жамынып, эринин аны сыга кучактаганын, муруттары сайгылаганын; өзүнүн денеси чытырап, ыракаттана уктаганын элестеткиси келген. Кантсе да ал бул түнү Токтонаалы бардагыдай уктай алган жок, түн боюнча түйшөлүп чыкты. Буга тиги эчтемеден капары жок Ысак аралжы болдубу же Таты осол ойлогонунанбы, ким билсин...

Устаканада коңурсук жыт, чачылган темирлер, бурчта үйүлгөн көмүр. Кашкар кычкачына кыпкызыл темирди кыпчыды да, дөшүгө коюп чака-чак чапкылады. Темир камырдай жуурулуп, шыркыраган учкундар чачырады. Калагы менен көмүрдүн четин имерип, көөрүгүн кайрадан күркүрөттү.

— Кел, мынчалык келгенден кийин...

Эчтемени байкабай, өзүнчө алектенгенсип көрүнгөн уста ушинткенде, Таты же артына, же алдыга баспай аз буйдалды. Анын үстүнө «Дөөтүнүн» дүкөнүнө аял киши бейжоопсуз баш багуудан ийменген.

— Мына, көөрүк. Мобу асылган жипти тындырбай ылдый тарткылайсың.

Кашкар кармаганына биротола өткөрүп алгандай буйрук берди. Мунусуна караганда ал баардыгын билет, эгер билбесе, уста ылайык таппаса, кайдан? Ал кежирленсе активдер лам дешмек эмес. Кашкардын эки колу колхоздун колу; анын колу соколор, малалар, арабалар, аттын буттары оорумак.

Ыраматылык аялы жандын ийкемдүүсү эле; экини төрөдү, экоон тең топурактын алдына көмдү, үчүнчүсү менен кошо өзү көмүлдү. Маңдайына энейип олтуруп, көрүгүн басып, бирдемелерин кармалашчу, ар бир жарак жабдыгы ордунда турчу. Устанын жасаган күмүш макилерин, бычактарын оймолоп, коолдогондо Кашкардын өзү да керт тапчу бекен? А кийин... кийин «кыздын баласындай» маки жасабадыбы. «Мен уул төрөйм, уулумдун макиси» дечү. Ошол «уулунун макиси» эмдигиче Кашкардын чөнтөгүндө.

Билинбей, байкалбай жүрүп аялына ушунчалык көнүгүптүр, эми оңултуктайт: тирүүсүндө анын кадырына жетпеди, эркектей бажырап ага сөз айтып бербеди. Алтынай түбөлүккө, кайрылгыс жолго аттангандан кийин өзүнө өзү итиркейи кайнайт. Аялы да арманда өттү, өзү да тирүүлөй арманда жүрөт. Алтынайдан кийин үч аялга үйлөндү, үчөө тең көөрүккө жолобой бышкырык атышты. Үчөө тең мурдагы конгон конушундай болгон жок. Алтынайынын мүнөзүнө кымындай жерлери окшошподу. Балким ал аялдарга Кашкардын кара мүртөздүгү түнттүгү жакпагандыр.

Аялдар согушта жүргөн эрлерине күйүт тартса, Кашкар бу жерде, аялдардын арасында жүрүп, аял таппай күйүт басып жүрдү. Усталыгы болуп, ага алаксыбаса; чүрпөлөрүнүн, Алтынайынын мүрзөсүн ар жума сайын барып көрүп, мүрзө да болсо ага каниет байлап турбаса, балким, жер кезип кетмек беле? Ал кээде усталык кесибин жектеп жүрүүчү. Анткени, аялдар ага аралаш иштебейт, антүүгө устанын колдогону — «Дөөтү» жол бербейт Кудайыңды да, «Дөөтүңдү» да карабай, Кашкардын жан дүйнөсү аялдын иреттүү колун, кыймылын самады.

— Эки барсканчы керек. Бирөөнө аял,— деген кечээ кечинде кантордо.

Айтаарын айтып алып ээрдин тиштенди; бирөөнүн көзү, бирөөнүн оозу күлүп жатпасын? Жок, анткен эч ким жок, кайра аны кубатташты.

— Туура! Эркек күчү жетишпейт.

— Аял да барскан үйрөнсүн.

Тамашага чала сүйлөгөндөр да болду.

— Китлерди мээге чапканга десең.

— Кашкар акенин мектебинен окуп...

Оңой менен жылмайбаган Кашкар уста ошондо бир жылмайып, күроктой алаканын укалады.

Ысак Татыны устаканадан көрүп өз көзүнө ишенбеди, анын көөрүк басканына ичи жылыды. Ага күнү түшүп калгансыбай байкамаксан, кайдигер карап, артында тиртийген Аманга буюруду:

— Чечинип иштей бер. Сенин жардамчың тиги Татыке!

Аман жутуп ийчүдөй чакчарылып, түкүрүндү:

— Тфу, жыргатыпсың! — Көмүрдү кычырата басып, темирди бутунун башына илип ыргытты. — Аныңдын колунан эмне келет?

— Тарт! Темирди теппе, бутуң ушун үчүн... — Кашкар тууралап атырылды.

— Устаке! Кудай жараткан. Бутумдун балакетин алба.

— Эмне! Эмне дейсиң? — Уста жаны чыга жаздады,— о бутуң экооңун...

— Кантесиңер, баласыңарбы? — Ысак экөөнүн ортосуна түшүп ажыратты, экөөнүн кызаңдашканына анчалык түшүнбөй:

— Ысак, жолотпо мунуңду. Жолотпо!..

— Тикини, аркы сетирекей барскан чабабы?

— Чабат! Сенден кем чапса... — Ушерден уста оозго алынбаган уят сөздү айтып жиберди ачуусун тилинин учунан чыгарып. Анан карабайсыңбы осолду, капкаяктагы бир тейтейген бутунун «балакетин» дейт. Бүтүлүүсүн бүлдүрүп, жыга муштасын, көтөрөт. Тигинтип темирин тээп, көмүрүн тепсеп, аялдын көзүнчө, «балакетин» алдырууга ар намысы да, заңыты да жол бербейт. А балакет жылдырбай чырмагыр ий!

Мындай ачууланганда, буулукканда, ал өзүнүн эркек экенин унутуп, миң эркекти бир аялга теңебей, бир аял миң эркектей туюлду. Таноосу дагы эле кыпчылып, дагы эле каны ичине тарткан калыбында:

— Сенден... Сенден кем чапса бар эмеспи...

Аман да ызаланды, «ийри буттуу» болсо да ал эркек! Аялдын койнунда жатып, аялды чимириктей тегеретип, аял бутуна жалынып жүрсө. Ошо бутунун майыптыгы үчүн ал кудайга миң мертебе ыраазы! Оо эркек намызын билбеген, эркек сапатын жоготкон куу кемпай!

— Сен катынсың! Катын болбосоң сөзүңө бек бол! Ал эми катындан мен кем чапсам...

Эмчегин салактатып аял кишинин барскан чапканы уят. Ысак болсо алды кийинин байкабагандыр. Жөн жайынча Кашкарга айтып кайра тартмакчы болгон Таты күтүлбөгөн туюкка капталды. Баарыдан да аны «катын» деп кемсинткени, «сетирейген» деп кордогону соогүнө батты. Карыш жылбай катып, сенейип кал!

— Уктуңбу иттин айтканын! — деди, Татыга Кашкар Аман эшикке чыкканда.

— Койгулачы, ошого теңелип.

Таты ооз учунан унчукту. Ал таламып талашкан эркектин башынан аттап, «аял» деп кемсинткенге кулак какпай, анын чырагына май тамызып, «аял» экендигин билгизип, аялдын ар намысын тепсеп, баарына кол шилтеп баса берүү керек. Мындайлар азбы, ким териштирип жүрүптүр? Унутулат. Же эмчегин салактатып барскан чаап, кырды-бычак эки эркектин ортосуна кулагын жапырып чыдоо керек. Буга чыдагандар чанда. Чыдасаң «ой экенсиң» деп бирөө мактайбы, унутулат.

Чын эле, Таты кантмек, эмне кылса?

Үчөө тең бушайман, үчөө тең өтө катуу кетишиптир, эми соолукканда билишти. Бир гана көөрүк күшүлдөп, барскан күлсүлдөйт, учкундар чачырайт. Бир гана бригадир ичинен кымылдайт, кандай гана «пайдага чечилген чатак!»

Татынын дүкөндө көөрүк басаарын укканда далай аял тыраалады: «байтал чуркап байге алмакпы, кудайды карасачы, тим кой мурдунан суусу агаар». Аялдардын минткенине ардыкты, чынында эле шылпыйып шылдың болбоюн деп айныды. Кантсе да бир аз күн чыдап, дүкөндөгү экөөнү элдештиргенден кийин суурулуп чыга берүүнү чечти. Күндүн биринде райондон жазгы кош айдоонун камын текшерүүгө келген өкүл зоболосун көтөрө мактады:

— Билесизби, Сиз Гитилерди мээге чаап жатасыз!

Демек ал, мээге чабат экен да? Атаны баладан, эркекти аялдан ажыратып, дүйнөнү убайрамга чулгаган Гитилерди... Мына, баягы ак боз атты алкынтып, машинени жандай чапкан кызыл жоолук келин...

Кампанын бурчуна, Таты эртели кеч өтчү жолго бир сүрөт илинди. Сүрөт жоокер башында темир калпак, ийинине асылган автомат; бир колун алдыга сунуп, жүрөктү калтырата: «Сен фронтко эмне жардам бердиң?» деп тиктейт. Ал Татыдан атайылап сурагандай, кыймылдап бери басып, какайып маңдайына токтогондой; сүрүнө даап карай албай, башын жерге салып, бети чиркөө ичинен алда нени күбүрөп өтөт.

Басаа, башына иш түшкөндө дубанды жарып байтал чуркайт дечү эмес беле?

* * *

Айрым аялдар шыбырап ушакка жакын. Андайлар тамак ичпей, мүмкүн, бир жума чыдайт, ушак айтпай бир саатка чыдай алышпайт; ыйлаактын жашы тыйылат, а бу «жарыктыктардын» оозу төөнүн куйругу жерге тийгенде тыйылбаса.

Үч-төрт аялдын ийиндери тийишип, ичтери булкулдөдү:

— Ии, ошондой дейм да.

— И, ошондой, экөө тамыр экен.

— Качантан бери?

— Аз эле болуптур. Устада иштегенден бери.

— Айтам да, байкайсыңбы, Таты ойсолоңдоп...

— Анысы мурут койдуруп...

— Капырай, ушу кодойгон эмеге...

— Кодойсо да колтойгон катыны бар, жеңеке

— Хи... хи... хи... десеҥ.

— Жө төрөбөсө,— Бытыкүл көп төрөгөнүнө мактангандай башын кежеҥдетип шыпшынды,— мен эркек даарысы эле төрөп...

Бул шыбы-шыбылар Шаршебүбү экөөнүн казанына аш салып берген жок, кайра абийирлерин аптай токтү.

Күүгүм талаш арабакечтер аттарын жайлап үйлөрүнө кетишкен. Ал Кашкардын дүкөнүнө темирлерди түшүрүп, жаңы эле сарайдын оозунда, аттын өркөчүнө кралин сыйпаганы турган. Коңшу колхоздун сагызганы көп экен, байкуштун айыга баштаган жоорун чукуп салыптыр.

Эрмек сарайдан чыгып Үсөйүндүн жанына келди

— Тартып келдиңерби? Өзүң бардың беле?

— Тартып келдик. Кашкар экөөбүз барганбыз. Ал сүйүндү.

— Эмнеге сүйүндү?

— Темирге. Сокого, тишке сонун дейт. Уйга сатып алдык.

— Кантебиз анан. — Эрмек улутунду. Ал темирдин кaатчылыгына улутунду; башка түшмөйүн баркын билбегендикке, темирсиз жердин айдалбаганына улутунду.

— Темирди сатып алып жатабыз. Алдагы аттын жону эмне, этиеттесеңер боло, кокуй экенсиңер...

Үсөйүн кыйт этти, муну тойго миниптирби? Сагызгандардан кантип коруйт? «Чаардын» жүгөнүн шыпырып ичке тепти.

Таты ары өтүп бараткан, экөөнүн мурчуңдашканы менен иши жок, жетип жетпей бышактады:

— Жалгыз катын жашабай койсочу...

— Эмне болду? — Эрмек чок баскандай чочуду. Ал ар дайым Татынын чымырдыгына, жумуш иштегенине, иреттүүлүгүнө, орундуу сүйлөгөнүнө таңданчу. Анын орду жок чебеленгенин, кайгырганын билбейт. Так ошонусуна сукталып «атаа ушундай болсом ээ» дечү ичинен. Ошондой аялдын маанайы неге басылды, ким аны ызалантты?

— Үсөйүн, сен да ук, буга тиешеҥ бар. — Таты жогорку аял ушактын баарын төкпөй чачпай экөөнө айтып берди. — Колуктуңду тыйгын. Ичиме батпай кетти...

Эрмектин зээни кейиди. Таты ушакка кайгырып, жалгыз эле ушактан кан жуткан жок. Анын жүрөгүндө өзүнүн салмагынан он эсе оор кайгы бар. Ал кайгыга чыдап, аны көтөрүп жүрүү үчүн жыйырма эсе күч керек болчу. Бул күч болбосо кайгы аны төбөсүнөн жерди көздөй ныктай басмак.

— Жүрү, ушактан корккон жашабайт — Жооткото Татыны колунан жетеледи Эрмек.

Үсөйүн да үйүнө баратты, атты эмнеге ичке тепти? Ат өзүн тепсечи? Таты ага эмнеге арызданды? Аны эркек деп! Бүгүн курсагын ачырган дагы, Татыны ыйлаткан дагы, сагызганды учуруп, атты жооруткан дагы... баарын кылган аялы. Койнунда жаткан аялы... Се-ени!

Ал өзүнүн ачуусун, өзүнүн кыялын унутуп таштап, баардык күнөөнү Шаршебүбүнүн мойнуна үйүп, босогосун аттай электе согүнду.

— О жер куруткан...

— Эмне-е? — Кир чайкаган Шаршебүбү башын көтөргүчө болгон жок, күйөөсү эки каруусунан аткып, көмкөрөсүнөн суналта май куйругун аябай ийледи:

— Таты жеңеми ушактайсың ээ...

— Өлүп кетейин мен эмес.

— Карганасың ээ...

Эртеси Шаршебүбү Бытыкүлдөн өчүн алды, ал жүн тытып олтурган экен:

Эмне күйөөмө урдурасың, я?!

— Адыраңдаба!

Экөө чачташа кетти: тигинин бир тутам саамайы Шакендин колуна келди.

VI

Жакин алкымынан аш көрүнгөн сулуу: кызылы кызыл, агы ак; каракачтыкындай кашы, көзү жамгыр жууган карагаттай молтүрөп, мала кызыл эрини, кой тиштери, эки ууртунда тең торгойдун көзүндөй мең; олондой капкара чачы толорсугуна оролуп, балыктын боорундай аппак балтырлары чыңалып...

Басып баратканда ага алдынан да, артынан да далай көз кадалчу, далай көз анын караанын жашырынган жерди издөөчү. А карылар телмире карашып, бу карагандарынан өздөрү чочулап, «бечараны» аяшып, көздөрүнө ырымдап чөп сындырып, жерге түкүрүшчү. Аны далай карылар «атаа мага келин болсо» дешти, далай жигиттер «менин колуктум болсо» дешти.

Жакин да өз сулуулугуна өзү мас, жайлоо гүлүндөй аңкыды, тоо суусундай буурakандады. Ал өзүн күндөн жарык, суудан тунук сезди. Анда дөөгүрсүнгөн жашчылык, учкул кыял, чалкыган сүйүү бар. Ушул сулуулугум, өңүм, кылыгым барында эмнеден кеммин? Кантип кор болом? Ушул аңкыган жаштык, сулуулук менен ажырашпай, экөө бири-бирин чанышпай, түбөлүккө жашай турган болду. О-оо, анда башканы ойлоо кайда?..

Мына асфальт жолдо чыгышты карай зымырап машине баратат дейли. Жүргүнчүнүн көңүлү шагдан, жолу сонун, жолу алыс. Машине чарчамайынча, деңиздин жээгине жетмейинче жүрө бермек... жүрө бермек. Күтпөгөн жерден капчыгай өрдөп, күтпөгөн жерден кулаган чоң таш жолду тороду. Чоң ташты ары кулатуу, алы жетпесе машинени таштап андан ары жол узартуу керек эле. Жок, жолоочунун антүүгө да, минтүүгө да күчү жетпейт.

Жакиндин сулуулугу, толукшуган мезгили так ушундай, каргашалуу күнгө тушукту. Ал турмуштун даңгыраган жолуна жаңыдан басканда жолуна жаңкы бөгөт пайда болду. Аттап-буттап, эптеп өтүп, өз жаныңды ала качып сулуулугуң экөөң жаша; машинеге караба, машине табылат.

Келин болуп босогосун аттаган үй анын түшкөн машинеси экени жалган беле?

Таенеси... Жарыктык бүкчүйгөн таенеси, жаш кезинде аны да

жандын сулуусу болчу дешет. Жападан жалгыз кыз төрөгөн, ал кыз Жакиндин апасы. Карыганда ушу кызынын колуна, Жакиндердин колуна келди. Жибектей созулган жарыктык, бул үй-бүлөнүн куту болду: артыкбаш бир сөзү; артыкбаш бир кыялы жок, болпоюп жылдыздуусуна не бересиң. Кары болсун, жаш болсун «бала бакыралуу бол, балдарыңдын убайын көр» деп жалына бата берет. Колуна суу куйгандан кийин Жакинди жанына олтургузуп, элге угузбай кулагына шыбырачу:

— Очор-бачар бол! Кудай этегиңден жалгасын!

Жакин муну укканда кулагынан бери кызарып, анткенди жаман көрүп тамак жебей, тура качкысы келип, антсем таарынабы деп тымпыйчу. Кээде чыдабай оозун басып чыга каччу.

«Кызык таенем экен, кызга да ошентип бата береби?».

Кийин, таенесине аябай үйүр алганда, ал өзөгүнөн ажырагыс болгондо, таенесине сүткө нан чыктап же алдына чай коё коюп, кытылдап оозгу үйгө жөнөөчү, апасы таенеси экөөнүн оюнуна маашыр, кызына ичи жылып:

— Арам десе, эмнеге качасың, бар таенеңе.

— Аный, бата берип коёт.

— Эмне деп...

Ал таенеси экөөнүн «жашырын сырын» төрөгөн апасынан жашырчу:

— Аный, айтпайм. Биз өзүбүз билебиз, ээ таене?

Жакин таптакыр... таптакыр карыгысы келчү эмес, Карыса эле тигинтип бата берип олтуруп калабы? Калп! Таенеси жаш кезинде анчалык сулуу болбосо керек. Ал «бала-бакыралуу бол» дегенде эмне үчүн көп айтат? Эмне үчүн бир да жолу анын сулуулугун, узун чачын мактап, «жараткан өң түсүңдөн айырбасын, мөлтүрөгөн өңүңдөн айланайын» деп жалынбайт. Эмне үчүн өзүнүн сулуулугу жөнүндө бир кеп айтпайт; эмне, анда толукшуган жаштык болбогонбу. Эмнеге? Капыр таене, далайды баштан өткөрдү го?

Ургаачынын сулуулугу бактысы деген кептин калети жок ак кой! Ошентип, Жакин таенесинин сулуу экендигине күмөндөр бойдон анын сөзүнүн түпкү маанисине түшүбөгөн бойдон...

Ал секелек кезинде беш көкүл өрүлгөн саамайлары далысын жаба берген кыздарды көрүп, «ах, ошондой кыз болсом» деп ойлоду. Негедир кыз деген ат аларга кыналышат, алардын баскандары, ойногондору жарашыктуу. Кадимки кыздар!

Убакыттын кандай өткөнүн, чачынын кандай өскөнүн билбейт. Кантип, качан? Ал төрөлгөндө жамынган жууркан, тартылган туш кийиздер кайда? Кантип эскирди? Үй ичиндеги жакшыны, ырыстууну ал гана кийип, ал гана күн сайын жаңырып, өсүп турду. Ооба, күзгүдөн караса эле толукшуган айдай, кыздардын — кадимки кыздардын катарына кошулуп калыптыр.

Мына, толукшуп жүрө бер! Жок. Өмүрдүн дагы бирдемеси жетишпейт, дагы бирдемеси кемчил. Демек, андан ары, дагы жол басуу, болгондо да аябай мыктап ойлонуу керек экен го. Жакин эми «керилген келин болсом» деп ойлоду. Ойлоп алып жүрөгү калтырады. Көрсө «келин» деген сөз менен кошо дагы бирөөнү ойлоо ке-

рек тура. Бирөө деген ким — күйөө, түбөлүк жар. Балакет, сен бойго жеткен кыздын жүрөгүнө чок салып кантип кирип келдиң? Кайда жүрөсүң, кандай немесиң?

Бир эле күндө, бир эле түндө, башка бир босогону аттаганда; эркектин койнуна жатканда; башка бир үйдүн камырын жууруп, башка дагы бүрөөнү «апа» дегенде «келин» атыгып, «кыз» аты менен түбөлүккө коштошот ээ? Анан аны эч качан, эч ким кыз дебейт, кыз дагы боло албайт ээ?

Муну ойлогондо Жакиндин жүрөгү туз куйгандай ачышат.

Келин... келинден ары эмне бар, кайра жашармак беле? Бүттү да. Дарак бир жерден көгөрөт, сүйгөнү менен кол кармашып, сыйлашып, майдай-сүттөй жашоо гана керек да.

Ал баягында, жоро бозодо Бытыкулдун «катындар» деп кемсинте айтканына ичиркенгени ал эч күнөө кыла элек, ал тургай, «катын» боло элек; бар болгону он тогуз жашка чыкты; жыттары сиңишип, уялышпай кучакташып, ак шейшепте күйөөсү менен да жарытылуу жатпады. Күйөөсүнө өзү кумарданып, күйөөсү ага кумардангынча болгон жок... Анан аны кырк-элүүгө чыккан өздөрүнө кошуп «ой катын» дейт. Жок, ал күйөөсү менен көп-көп жашамайынча «катын» болбойт. Ал кыз өмүрүнүн гана кырында. Тастарлуу, кастарлуу келиндин ырахатын, доорун көрө элек.

Жакин башка босогону аттады, башына жоолук салынды, келин болду. Кызыгың түшкүр, бул үйгө алда качантан үйүрдөн бетер, көңүлү куунап, жүрөгү өрөпкүдү. Кайненеси Бурман оз апасындай үйрүлүп, баары ага үйрүлүп ызааттап, өзү да аларды ызаттап, жаңы дүйнөгө курчалгандай айланасынын баары жаңырып, кубулуп...

Чоң үй-бүлөгө келген, чоң үй-бүлөнүн кызы эле; эми чоң үй-бүлөнүн келини. Мамбеттин үч уулу үч жерде базар. Кичүүсү, көкүрөк күчүгү ушул Жакиндин күйөөсү Сардар: «Абышка кемпирди мойондарына көтөрүп багышат». Ал санаага жетишпеди. Согушка адегенде үч уулу бирге жөнөдү. Анан Жакиндин Сардары, колуктусу минип келген аттын тери кургай электе жөнөдү. Ах, ошондо экөө коё турушса эмне?..

Жакин кайнагаларын, күйөөсүн жөнөтүп, абышка кемпирдин маңдайында жалгыз. Улуу кайнагасы Бакастын аялы катташчу эмес, ортончу кайнагасы Кадырдын аялы бала-бакырасы менен төркүнүндө; Кыдырдын аялы — кичүү абысыны райондун борборунда иштечү. Ооба, бири чыгып, бири кирген чоң үй-бүлөнүн аягы тыйылды.

Жаш келиндин ичи мыдырсыз капчыгайдай аңкайды. Күлкүгө карк баланы жаакка чаап, колундагы оюнчугун сууруп алгандай томсортту. Согуш??

Кайната, кайнене Жакин менен гана жашап, Жакин менен гана дем алып калышты. Эми экөөнүн кармангаңы, тутканы, зоогу, уулдары — Жакин!

Оо, кудай, Жакиндин боосун бек кыла көр!

Башта каныкпаган оор түйшүк санаа кыйын го. Жакин жүдөдү, бети башы кесилип арыктады. Келининин көзүнүн агы менен

ыйланган Бурмаш, керелден кечке жаны тынбайт. Ал өзүнүн бейтаптаганына, түнкүсүн кыңкыстап уктабай чыкканына да карачу эмес. Келиним кантет, шордобойбу деген дем менен гана басып, анын ошол деми тиги мандем менен күрөшүп жүргөндөй. Жакин аны жаткырып коюп, үй оокатын кылайын дейт, бирок кайненеси мурда озунуп, аны уктатып салып оокат жасайт.

Күндөрдүн биринде Жакинге апасы, таенеси экөө келди. Жаркылдаган кызы кана? Бермет Жакинди бооруна кысып ботодой боздоду:

— Садагаң болоюн жарыгым!..

Таене гана ыйлабады, баягыдай, жалынбай, телмирип Жакиндин кыймылынан көз айрыбай. Эмнеге антет жарыктык? Кайната, кайнене тигилердин алдына ак көрпөдөй жайылып өнтөлөп, аркы үйгө чыкканда күбүрөшө кемшиңдеп; баладай жалооруп Жакинди карашат, бужүрөшөт.

— Апаке, силерге эмне болду?

Бурмаш көзүн жоолугунун учу менен аарчып жылмайымыш этет:

— Жөн эле, тегеренейин Сардарым эсиме түшүп...

Бурмаш эки Сардары бар экенин мына азыр, тиги кудагыйлары келгенде билди; бир Сардары тыякта согушта жүргөн. Бир Сардары — Жакини маңдайында; ушул экинчи Сардары аны иттей улуп журтка таштап, колго суу куюлгандан соң баса бербесин?

Бермет, Жакин, таенеси үчөө көпкө сүйлөштү; үчөөнө тең сүйлөгөн сөздөрдүн мааниси жоктой: сыягы тигилер оюндагысын айтпай чаргытып. Жакин да негедир аларга чечилбей алардын оозунан уга турган сөздөрдү али укпагандыгынан болсо керек. Алардын олтурганы канчалык узарган сайын Жакин кайната кайненесинен ыйбаа кылып, кыйпычыктап жүрөкзаада.

— Апаке, таене, келип тургула. Катташпай койбодуңарбы. Мени өзү ээн баштанып күйөөгө чыкты деп табаалабадыңарбы анда. Эми ыраазымын силерге. Баары өттү, кетти,— деди ал сөздү кыскартмакка.

— Жок, Жакин садага... Баары өтө элек. Биз сени ыраазы болсун деп, төркүн төсү жоктой кылбай, дагы бир чоң иш менен келдик.

— Кандай чоң иш таене?

Таенеси башын жерге салып унчукпаган бойдон.

— Ал чоң иш мындай,— Бермет мукактана эрдин тиштенип алды,— кудай айттырган соң айтып жатабыз, болбосо... Жүрү кызым биз менен, алып кетели. Суу ичсем суу ичээрсиң. Эмчегим зыркырап чыдабадым, жарыгым... Бу жерде сага кыйын, жүргүн!

Жакин бир сөз күткөн, ушуну беле? Чын эле апасы, кызынын кирпигинин ирмелгенинен өйдө байкаган апасы айтып жатабы? Ак сүтүн эмген апасына тилин албаганда... Кимдин? Ах, кызынын таманына кирген тикенекти көзүмө кирсин деген алтындай апасы. Акыл Карачач апасы!

«Мен эмнени угуп жатам, апамдыкы туура эмеспи, кана таене, акылыңды айтчы?» Жакин унчукпай таенесине карады.

— Мени эмне тиктейсиң, кулунум! Жүрөгүңдө эмне турса ошону айт!

Жакин тизесине ээгин жөлөдү, кирпигин ирмегиледи, ууртундагы эки кал бадырайып, ансайын маңдайы тасырайды. Козголбоочудай. Жок, ал козголду. Кежигесинен баскан оор жүктөн силкингендей башын көтөрүп, эки жоон санын таянды; кулагында сөйкөсү тийип качып жылтылдап. Анын көзүнө мелжиген тоонун башы, токумдай булут, көпкөк асман урунду. Апа токумдай булут эрип жоголду. Жакиндин ичине капкара удургуган булут жыйылгансып тамагы буулду. Көпкө буулду.

— Апа... Апаке! Таенс. Жакшылыкта бүлө болсом, ызатына бөлөнсөм. Жамандык баштарына түшкөндө басып кете берсем... Бул кимди сыйлаганым? Силердиби? Апа, сени бирөө ушинтсе эмне дээр элең? Мени ушуга төрөдүң беле? Мен кетсем тигил эки байкуштун күнү эмне болот? Эртең Сардарга эмне жооп берем? Апаке?!

Тымтырстык...

Бермет балактап ыйлап жиберди:

— Эсиңден тегеренейин! Эсиңден...

Таене жан-маны калбай маңдайынан, мурдунан, калынан чопулдата өпкүлөдү.

— Ыраазымын... Өлсөм сөөгүм ыраазы!

Алар кеткендин эртеси Бурмаш бейтаптады. Сыягы, жыгыша албай жүргөн мандем кыябын келтирип туруп талуу жерге сайып койсо керек. Ох, Жакиндин кетпегени ырас болду, эми Бурмаш мандем менен туткакташып, алка жакадан алат. Мына Жакин — экинчи Сардары кашында олтурат. Карылыктан башка, кайгыдан башка оору да тооругусу бар ээ?! Жок, Сардары келмейинче, анын бир ууч топурагын жазданмайынча өлбөйт...

Бул үйдө баары чүнчүп, баары жүдөөгө баш койгондой. Бир Жакин жаңырып, күн сайын чыйралгандай. Анын ушунусу бул үйдүн баарына дем, кубат, жарык. Бул үйдүн ичине өмүр.

VII

Кызыл шабро кийип, оңу да кыпкызыл, чатырап бастырган Эрмек. Аны көрүп Салый кубанат: аял болбосоң коё кал! Шумдугуң куру, ушундай аял экен. Эми биз менен бирге жоро ичпес, атка минбедиби. Чакылдап сүйлөгөнүнө нө бересиң, эңишсе менменсинген эркекти оодара тартчудай. Аял деле атка минсе жарашып, үйгө баш көз, ал тургай колхозго баш көз болот тура. А Салыйдын эмнеси кем? Жок дегенде үй оокатын тың кыла албайбы. Аял десе ардыгып, дагы өзүн өзү басынтканычы.

Эрмектин шарапаты далай аялга жукту, далай аял демөөр байлады; анын артынан күнү сөздөр да айтылды:

— Ботом, чытырайт эле чытырайт. Бир күнү «тарс» жарылаар бекен.

— Тим кой, баягы Чүкөлөйдөй болуп жели чыксын.

— Чүкөлөй эмне кылды эле, мен билбейт экем?

— Баягында Чүкөлөйдү жылкы ферма дайындагап. Ошондо күйөөсү Матай Какшык экөө жайлоого чыгыптыр. Ак үйдү тиктирип, ак боз бээлерди бөлүп байлатып, кымыз чайкатып ичишиптир. Бири-биринин бутун ушалашып... Колхоздон киши чакыртып.

— Кошолоптуп жатасың го?

— Кошолонтпой эле чын. Кийин сельсоветтин жыйналышында «таш ичейин... мээнет ичейин, ичкен жокмун» деп карганыптыр. Эми деле карганат.

— Чүкөлөй карганыптыр, а булчу?

— Булбу? Оозуң кайсы десе мурдун көргөзүп калат.

— Ошентет дечи...

— Анан эмне, аттанганда эле көчүгү кыйшайды.

— Баса десең, Ташматты чакыртып керегине?

— Кап жолго баратканда.

— Ташматка жакшылык кылды. Өлүмдөн көрө...

Таты, Эрмек экөө Үсөйүндүн жанынан ээрчишип кеткен түнү мындай акылдашты:

— ...Ошондой. Башым катты Татыке. Жылкынын көп башы жетпейт, чоңдору кичинеге, семиздери арыкка алмашылган. Жылкычылар Ташматка шылтайт. Ташматты табуу керек.

Эрмек коймаарек, баарып бетке айткан шар. Заматта ичи койнуна кирип, ийриң жанбай, заматта анын беделипе баш ийесиң. Таразалап бөлүп койгонсуп, ар бир адамдын кыялына жараша мамиле табат. «Ушундай аял болсом ээ» деп Таты да ага суктанчу.

Ага биринчи акылдашып, андан акыл сураганына, чыны, жетипе албады Таты. Эсинде, Токтоналынын бир «жарма досу» колхозду бүлүндүрүп, кармалаарында качып жоголгон. Жердин жети катар түбүнө кирсе да кийин табылды. Анда тынчтылык, эмичи? Баары согуш менен алек. Анын үстүнө Ташмат «повиске» менен кетти. Элди, жерди коргоого аттанды. Эми ошол адамды алардын оюу менен ким издеп, ким таап берет?

Эки аялдын акылы ошол түн менен кошо көмүлүп калган жок. Алардын сөздөрүн түн гана укпады. Күн да, колхоздун билермандары да укту.

...Райкомдун секретары кырктарды чамалаган «сөөмөйдөй» аял экен. Аны дөөлөт коңгонунан балкайып эттенген, апаппак сулуу, эрди-эрдине жукпай шапылдаган, карагапга сүрдүү, үнү жоон, пейил күтүп чалкалаган чапчактай аялдыр деп ойлогон. Эрмек буга өзүнөн өзү уялды. Ага карагапда далдайып, таптакыр санаа тартпагандай, иш кылбагандай. Кызыл бети ого бетер кызарып, каны атып кете жаздады. Райком аял анын мындай кыяпатын байкабагандай көзүн жумуп, оозун ача эстеди:

— Келгениңиз жакшы болду. Көзүм баттапып...

— Уктаган эмессиз го?

— Аялдар ошондой калкпыз. Баарынан кеч жатабыз, баарынан эрте ойгонобуз. Эртең менен уулумдуку кызык: апа, атка мингениң жарашпайт дейт.

Райком аял уулунун жоругун атайлап айтпады. Тигил аялдын коомайсынганынан улам, анын мындай канторага биринчи кир-

тендигин, иши да зарурат экендигин баамдады. Антпесе камчысын, шабросун кире беришке илип; киргенде «жакшысызбы» деп кол алышып, кызарбай-татарбай эле сүзө качырып бери жакын олтурмак.

Эрмектин аптыкканы көптө басылды. Анан ушуну айтуунун кажаты бар же жогун билбей өзүнүн таржымалын, келген жөнүн, колхоздон байкагандарын терип-тепчип көпкө чейин сүйлөдү. Райком аял жаагын таяна, башын ийкегилеп, сөзүн бөлбөй кунт коюп укту:

— Ыракмат! Силер да бизге үйрөткүлө.

Эрмектин көзү алайды:

— Биздин? Биз силергеби? Кантип?

— Мына ушинтип эле; айтып бергениңер үйрөткөнүңөр. Үйрөнбөгүдөй, мисалы, мен, эмнем артык? Секретардын столунда мен да биринчи олтурам.

— Баштачы?

— Саясий кызматтарда...

— Ушундай деңиз?

— Ушундай, алаканды жайып олтурууга убакыт жок! Чабуулда баратып үйрөнүүгө туура келди. — Ал кабагын бүркөгөндө чекеси кат-кат тырышты. — Мурдагы жылкы фермацар жөнүндө дагы бирөөнүн сигналы бар.

— Кимдин?

— Силердин кампачы Ракиянын... Быякта, тылдагыны талатпайбыз!

Секретрь бир колу менен столду таяна ордунан тура калды, аны менен кошо анын ийининен дагы бир улгайган аял көрүндү. Эми эки аял Эрмекти карап бир ооздон унчукту:

— Эркектерге эмне жооп беребиз?

«Сен кайда жүрөсүң? Сени бирөөлөр чакырбай, бирөөлөрдү сен чакыруун керек! Партиясың!» Аркы улгайган аял Эрмекти карай кадам шилтегендей, Эрмек анын алдында суракта олтургандай көзү ымыр-чымыр болуп «Родина — мать завёт» деген жазууну араң окуду. Мына ушул эки ооз сөз — сөз эмес эле жумурай журттун дастаны сыяктанып, жумурай журттун ой-умуту алекисаатта ушу эки ооз сөзгө жыйылгансып, өзүнүн адеби, ар намысы да тиги эки ооз сөздө салаңдап илинип тургансып, анын жүрөгү канан да, лакылдап туйлап да кетти. Тигине «Родина — мать!» арт жагындагы согуш куйкалаган талааны жаңсап, ошол талаада кыркылган кырчындардын канына чылапган жоолугун булгалап «карагылачы, эмне кылып жатышат, жүргүлө быякка!» деп чакыргандай үн угулду.

Асман... жер үстүндөгү бийик асманга кан чачырап, эне каңдуу, каралуу кийим кийингендей, ал энени баары көрсүн, ал эненин үнүн баары уксун дегендей, райком аял аркы аялды чын эле ийининен көтөрүп — бийик көкөлөткөндөй туюлду. Ал сүрөт эмес, согуштун бет маңдайына алкынып басып чыккан аял. Башка убакта башка жерде болсо Эрмек аны карайт беле, жок беле?..

— Атаңыздын аты?

— Салиева.

— Коммунисткасыз.

— Коммунисткамын.

Секретарь аял билетке окшогон кызыл дептерчеге сурагандарын жазып алды. Демек, Эрмекти дагы чакырат, Эрмек алардын да көз кырында.

— Жолдош Салиева! Ошондой болсун, колхозчулардын атынан токтом... бир копиясы военкоматка. Андайларды отозвать этебиз!

Ошентип, Ташмат Кызыл Армиянын катарынан кайра колхозго «отозвать» этилген. Колхоз анын көзүнө сөөмөйүн кезеп чакырды: «Беркел, сенден кызылдар көбөйбөйт же азайбайт. Кылкылдаган Кызыл Тууга жашынгың бар ээ?» Армия анын маңдайына таккан жылдызын алып, катарынан мындай түрттү: «Сенин баскан изиң кандай? Бар, колхозго жооп бергин!».

Ушакчылар айткандай «Эрмектин көчүгү» кыйшайбай, Ташмат келгендин эртесинде, а дегенде эле өз уулуна залакасы тийди.

Бугунун колунда жука калай чака, уюна жем сурап Татыныкына баратканда жолунан Сагын жолукту. Колунда фонарик, күн чакчайын тийип турса да жолуна жарык жиберип басып келатат. Өзүндө ушундай фонардын жоктугуна Бугунун бир эсе ичи тарыды, бир эсе тигинин оштонгонуна ачууланды:

— Сен көзгө чагылтпа.

— Сокураят белең?

— Сокурайган сенсиң!

Сагын ага тилин бултуйтуп, жолдон жөөлөп, капталга укуп өттү. Бугунун чакасы колунан ыргып сонун карга малтыды:

— Сенин атаң жаман!

— Сеники жаман!

— Менин атам Кызыл Армияда!

— А меникичи...

— ...Сенин атаң ууру! Алдагы напарды уурдап келген.

— Сен... былжыраба! Сага ким айтты?

— Билем... Элдин баары билет! Колхоздун бээсин уурдап сойгон. Атаң жегич!

— Эмне-е?

— Ууру! Ууру! Уурунун баласы...

Мурчамга келген жок, Бугу думбалактанып Сагындын алдында жатты, ызасына чыдабай тигинин колун тиштегилеп тырмалаңдайт; Сагын аны мыкыйлап, үстү-үстүнө желет.

— Сенин атаң армияда ээ? Ыркыйган атаңдын... өлтүрөйүнбү я?

Экөөнүн туткакташканын, Бугунун темтеңдеп жыгылганын, аны шылдыңдаганын көрүп, Калыймандын кызы чыдабады, Кымкардын атасы да Кызыл Армияда, ал да атасын сагынып Бугудай арыктаган. Жамандыгынан булар ыркыйып, жакшылыгынан тигил мыкыйлайбы? Чуркап жетип Сагынды оодара тартты.

— Мунун кыйынын... Үстүнө чык. Чык үстүнө!

Экөө алдарынча иииледи. Кымкардын бутуна тырмышканда Бугу Сагынды чака менен так тобого чапты. Ал озоңдогон бойдон

үйүнө; берки экөө кол кармаша, улам арттарын карай Татыныкына шашылышты.

Бугу топчулуктарынын үзүлгөнүнө, чакасынын кабырылганына кайыл; муштумунун кычуусу бир канды дейсиң!

Зууракан улкунуп жулкунду. Уюнун алдын тазалап бастырмада жүргөн Салыйга бир тийди:

— Көргөн өскөнү жаман... уулуң эмне уулумду урат я?

— Бурадар, Бугум жаңы айыкты. Алы жок. Жоош, урушпайт. Уулуң өзү катылгандыр.

— Күлапса! Атаң армияга барбайт деп уруптур, кан чычкыр! Атасын карызга берипминби? Каякта жүрөт, жаагын түлөтөйүн...

Зууракандын үнүн уккан Бугу жыңайлак карды кече безилдеп качты. Артында каргап шилеп куугунчу.

— Чертип көр, жарып салайын! Жаман катын, жаш баланы кемсинткичер бар. Бугу-у! Үйгө кач!.. — Салый айрысын сунуп, Зууракандын артынан зуңкулдап кубалады. — Башы бүтүн, көзү бүтүн эмелерди кара. Сурап алаары жок бекен Бугунун. Се-ени тырык!!!

Эгер Зууракан жеткирсе өпкөгө саяры бышык эле.

Бала-бакыра аз урушабы, ким аларга теңелет, ким алардын сөзүн угат? Бүгүн урушса эртең кайра табышат. Жок, антпеди, эки баланын кыжыңына анчалык көңүл бөлбөй кыйдылганы менен Ташмат да сынгансып жүрөгү түпөйүл. Эки баланын кыжыцы кургак чөпкө өрт койгондой кыштактагыларга тарады:

— Ташматтын баласын кызылдай сабаптыр.

— Ким антиптир?

— Жанагы Бугу — Каниметтин уулучу.

— Ой ошонун алы кантип жетти?

— Кымкар экөө сабаптыр.

— Анын ким?

— Билбейсиңби, жанагы «Мен кантемдин» кызычы.

— Ии... ии... Эмнеге сабашыптыр?

— Кокуй о-ой, кишини мээ кылат экенсиң го... Биздин атабыз Кызыл Армияда... Сенин атаң ууру, жегич деп.

Анан аңгемелешкендер кошолонто бирге экини кошуп, сандарын чаба каткырышат. Алардын ушул такаланып сурагандарында, мазактай күлгөндөрүндө кандайдыр Ташматты табаалап, Бугуну кубаттагандык бар эле. Мындай күлкүлөрдү, күңкү сөздөрдү Ташмат сезди, сезген сайын тиштене кыжынып, жооруна калемпир сепкендей кайшактады. Ал тилин тиши менен тиштей, кулагын жапырып кутулгусу келди.

Сагын Кымкардын ууртуна «коён тептирип», «төөмантек» ойноткон экен, аталары, агалары Кызыл Армияда жүргөн балдар Кымкарга болушуп, тигини дагы жүндөй сабап салышыптыр.

«Тим кой. Өздөрү жалынышат, өздөрү байкелеп жумушка чакырышат». Ташмат өзү басып барбады, ардыкты. Анын үйүнөн бир эле, эки эле чакырым жерде жумуш кайнап, кара ичик кийип бастырган жерлери анын колун сурап жатты. Ал колун сунбады, жеңине катты.

Ал Кызыл Армиянын кишисимин, бүгүн-эртең чакырат деп күттү. Бирок аны аяк да чакырбады. Ал эки анжы, эки ортодо, же тыяктын же быяктын кишиси болбоду.

Ага күн алыста, «ишкүүнүн» кишиси — кызыл жака жаш лейтенант келет:

— Жолдош Самсалиев... Сиз...

Ташмат мыдырын калтырбай колхозго токту, баары бир карызынан кутулбады. Анын башынан аттиш кынчыгансыды, жаман санаа буту колун тушады. Ал өзүнө өзү жамандык издеп, өзүн өзү орду карай сүйрөп бараткапын сезбеди. Баарын, кылт эткенден ойдо жамандыкка жоруду. Ал жамандыкка тизгин чылбырын берип салды, жери куурулду. Эмне, качсачы? Жок, катын гана качат. Ал эркек! Колхоздун бир четин чойгон...

Ошол колхоздун бир четин чойгон эркекке, жада калса кодогой Ысак бастырып келбеди. Келсе аңдыгандай, айтса тыңдуусунгандай, сүйлөсө табаалагандай.

Зууракан да бир жагынан кулак мээсин жеп паалыды:

— Үйдө жүрсөң да балааңды тартам. Сыртта жүрсөң да балааңды тартам. Атка минсең да балааңды тартам. Шордодум...

— Аялсың, болбосо ушуну айтасыңбы. Башыма иш түшкөндө койнума жаткан катын сен жоолойсуң! — Ташмат ичигине тумшугун катып улутунат. Анын ушул улутунганына, кудайдын боору ооругандай кебетесине кайрадан Зууракандын ичи түтпөйт. «Айткан сөзүнүн калети жок. Карынчылык башына түшкөндө минткеним эмнем? Чын эле аялдык кылган экем. Мен жерге кирейин».

— Өзүң билчи... Бардашың бар, эркексиң! — Ушинтип үстүнө үйрүлөт Зууракан.

Ташмат ансайын «өзүм» — деди. Жүздөгөн, миңдеген сөөмөйлөр Ташматтын көзүнө такалып «Жок, өзүң эмессиң. Ач көзүңдү! Сен баягы өзүңө окшобойсуң!» — деди. Ташмат ансайын көгөрдү. Көгөргөн сайын ийнелери сыртына чыккан кирпиге окшоду; ийнелери өзүн да, жакындатпай өзгөлөрдү да сайгылады.

Мамбеттин Кадыры окко учуптур, угузушту. Үй-бүлөсү боздоду. Кан жутту. Бурмаш Ташматты мойнунан кучактап муңканды:

— Кадырым сени менен теңтуш эле. Сен жүрөсүң, Кадырым кана? Кадырым жок. Түбөлүккө жок! Сен басып жүрөсүң. А менин балам топурак жамынып жатат... Оңбосун!..

Өзүнө окшобогон Ташматка Бурмаштын какшаганы башкача туюлду:

«Сенин теңтуштарың кандуу кармашта. Сен эмне басып жүрөсүң? Арың жок каңгып... Сен эмне топурак жамынбайсың? Сен эмне өлбөйсүң...»

Ташмат тирүү... тирүү! Басып жүрөт ээ? Мунуңа шүгүр. Анын көзүнө мылтыктын башына ашталган жалаңдаган канжар. Канжар былкылдаганда көзүн жумуп качып жөнөдү. Кайсы жерде, кандай неме кубалаганда?.. Канжар анын бет маңдайында эмес; аркасында, куйругунда, маңдайлашса балким канжар өзү качмак. Тарсылдап өтүктүн дабышы, канжар кежигесинде, куйругунда; аркасына мылгыды, «ба-аа!»

Тог, өлгөн жаман... өлүм жаман! Кадырдын катыны жесир, балдары жетим. Ага мобу киндик каны тамган жердин топурагы буюрбады. А Ташмат... Ташмат ал топуректын үстүндө аман эсен басып жүрөт; «Өзүм!»

VIII

Ысак, Түнтөй, дагы бир топтору Кызыл Армияга чакырылды. Бул жолу Ысак айыл-апа менен чындап коштошту. Ар бир үйгө кирип, көчүк баса даам ооз тийди.

— Кошкула. Жакшы тургула! Жаман тил тийсе кечирип койгула.

Кичикей бригадирге үйрөнүшүп, аны менен бир чөйчөк жарманы бөлө ичишкендер; өнөктүктө гана эмес, оокат-тиричилигинде аны кеңешке алгандар, ичтеринен коңултуктап атказышат:

— Ак жолуң ачылсын!

— Жакшы жигит эле...

— Мунун да кордугун тартаарбыз...

Татынын терезесинде күйгөн чырак, Ысак жакшы эле анда түшүүгө кыйылып туруп, бирок армияга бараткanda наардашып, эл журттан жазгапбай эзилишип калганын деп бирөөлөр айтпасын деп ойлоп, Салыйдыкына бура тартты. Бугудан чакыртты да айрысын колуна алып бастырмада күйпөлөңдөп жүргөн Салый жакка басты. Адегенде анын отупуна, чөбүнө, анан уюна көз салды. Үйдүн курсагы кампайып, алды кургак экен. Буга негедир Ысактын көңүлү тынып, кемелкеси толгондой ичи жылып унчукту:

— Йэ Салый, байкушум. Баягында сага колум тийди, кечирип кой.

Салый жоолугун төбөсүнө бууган; айрысын бурчка жөлөп, Ысакты көрсүн дегендей алтыгана шыпыргы менен уюнун жонун бирэки шыпырып койду.

— Ысаке, сен кечирип кой. Кокус Каниметке жолуксаң ошо жородогумду айтпа сарсапаа кылып. Биздин алжайды жакшы де. Менден кам санабасын, Бугуну баккапга жарайм.

Көңүлү кушубак олтургап Ысакты тамашга жооткотуп, Таты киргенде эле каптады:

— Бул эмнең, ботом? Меникине деле кирип даам ооз тийбейсиңби?

— Кантип кирем?

— Эмне, бетиң күйдү беле?

— Сеникине, түнүчүндө кирбесмин.

— А-аа баягыны унутпадыңбы? Анан эри жок аялга жети түндө барасыңбы?

Ысак аржалаңдап күлдү:

— Барганым сага пайда болбодубу. Эми барскап чаап, булчуңдарың бууранын санындай. Жиниңе тийген эркектин кокосун сууру.

Таты сыңар тизелей, куудураган алакандарын жазды:

— Чапмак кайда... Оңой жоо көрүнбөйт барсканың. Үчөө далайга кобураштЫ; үчөө тең өз ойлорун айтышты, үчөө тең жыргашты.

Ысактын ою боюнча: Канимет, Токтоналы үчөө жоону жеңип, орден тагынып бирге келишсе; үчөөнүн мингендери жулкунган тору аргымак болсо; аттан түшүшпөй учурашпай, алчактатып ары-бери бастырышса, анан үчөөнүн аялы бырбыңдап ыйлап жалбарып ээрчип алышса, жете берээрде улам желдирип коюшса...

Салыйдын ою боюнча: анын Каниметн үйгө эле олтуруп берсе; тамдын үстүнө чыгып, эки бөйрөгүн таянып, күрсүлдөп оокат кылган Салыйын карап турса...

Татынын оюнча: Токтоналы келгенден кийин эгиз төрөсө, алар атасына опокшош болсо. Тушоосун кессе... той беришсе. Тойго чакырган коноктору ырым кылып чыны-аягын уурдашса...

— Санаага жетээрбиз. Кош, жакшы тургула! — Ысак чаркылдап ордунан козголду, энтигип, көзү ойноктоп бешенеси жадырап эми эшиктен кирген Бугуну эркелете маңдайынан сылап, бетинен өптү. — Каниметтин үрөн бутагы. Апаңа кара-жоро бол.

Беркилер Ысакты колтуктап атка мингизишти:

— Эртең узатабыз Ысаке!.. Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун!

Бригадир аттанаарын аттанып алып, араак бастырып барып, кыңырылып кайра экөөнүн жанына келди:

— Татыке, сага айтаарым: бригадирликти өзүң ал. Ылайыктуусуң.

Бригадирликтин акыркы сөзүн, акыркы буйругун айттым. Эми санаам тынч дегендей атын моюнга чаап, караңгылыкка сиңди. Анын караанын караңгылыкка жутулуп, ортонку таш көчөдө атынын туягынын тарсылдаганы, бышкырганы гана угулуп калды. Эки аял бири-бирине үн катпай «чын эле эми ким Ысактын ордун басаар экен, ким алчылап кузгун ойгоно электе үйдөн үй кыдырып, бирөөнө жаман көрүнүп, бирөөнө жакшы көрүнөөр» экен деп ичтерипен ойлошту.

Чын эле аны менен урушуп-талашып, анын кызматына анчалык назар салынбаганы менен, ал «кодойгон неме» болгону менен, колхоздун кыбыр эткен жумушу бригадирден башталып, бригадир менен бүтчү. Таңдын бүрүүлүүндө магдыраткан уйкуну өзүнө да, башкаларга да ыраа көрбөгөн, мун үчүн таңкы наарды сызбай аялдын уу тилин уккан; быягынан ойготсо, быягынан уктаган топойгон өспүрүмдүн куруп өзү курчап, көз жашын өзү аарчыган, атайы буларды көрүү, угуу үчүн жаралгансып, буларга бышы кулак болгон... Мындайларга көнгөн, чыдаган бригадир эмес беле?! Ошол Ысакты, ошентип ар-бириң менен алек болгон бригадирди кантип унутасың, кантип анын армияга — согушка баратканына санааркабайсың?

Ысакты дагы армияга алышпады, ага чычайта койдурган муруту дагы жардам бербеди. Ал кузгундан мурда ойгонуп иттерди үрдүрүүгө, уу тилдерди угууга, топогойлорду ойготууга дагы калды... Мурда чакырганда комиссия мүчөлөрү анын кыдыйган боюна күлүшкөн, «короо кинегедеги» жашына ишенишпеген:

— Сен азыр окуу керек. Сен пацан...

— Каякта пацан? Аялым бар.

Орто жерде олтурган арык чал мурдунун учуна минген көз айнегин жогору түртүп үлүрөйдү:

— Обма-анеш... Сен алдабачы, жаман болады. Армияда сага чак кийим жок. Айда-а, марш!

Бул жолу коз айнекчен чал, жанындагылары көрүнбөдү, балким, алар согушта жүрүшкөндүр.

Жаңы комиссиянын мүчөлөрү да аны жөнөтпөдү.

Ысак чындап ызаланып, айылдагылар менен бетим күйүп эми кантип көрүшөм деп, жок дегенде Балыкчыга чейин алпарып кетирип ийсе боло деп, эмне кылаар айласын таппай, дагы эле боюнун кортолугунан шек санап, комиссия мүчөлөрүнө кирди да, четки жылмыңдаган кыргызга кайрылды:

— Тууган, мен кишимин... Чоң кишимин! — Колундагы сельсоветтин справкасын сунду, тигил справканы алаар алмаксан сурады:

— Эмне дейсиз?

— Кишимин. Чоң кишимин деййм.

«Тууган» бырс күлүп ийди:

— Сизди бирөө ит дедиби? Киши экениңизди көрүп турам, справкаңыз да бар экен.

Ысак ого бетер ызаланып, бир чети сүрдөп, айтам дегенин айтпай, башканы жаңылып айтты:

— Менин аялым бар.

— Аялыңыздын кереги эмне? — деди тигил күчөп күлүп.

— Аскерге жибербей жатат...

— Аялыңызды эмнеге документ кыласыз?

Экөөнө баары көңүл коюп калышты, эми Ысак баарынан суранды:

— Бирөөнүн ордуна болсо да солдатка жибергиле?

Кашка баш бирөө обдулуп жактырбай карады:

— Кайсы солдатка? Каякка? Эмнеге барасыз?

Ысак жооп бере алган жок.

— Мурда сөзүңүздү оңдоп, каякка, эмнеге, эмне үчүн бараткандыгыңызды билиңиз,— деди кашка баш.

Ысак ошону менен жөн болбой, сүзө качырып комиссардын өзүнө кирип баратканда, арчындаган курлары бар бирөө желкеден аткыды. Ал бар күчүн салып туйлады эле, тигил тебетейдей ойнотуп өзүнө каратты:

— Кайда тартип?

— Тартибиңдин кереги жок.

— Анда кирүүңдүн кереги жок!

— Комиссарга...

— Комиссар занять! Борбор менен сүйлөшүп жатат.

Ысактын жаны андан беш бетер ачып, сыгылышып жатып экинчи часка араң кирди:

— Армияга жөнөткүлө. Бүгүн...

— Бүгүн жөнөбөсөң, эртең жөнөйсүң. Марш!

Ысак дагы бирдеме айтканы келатты эле, ал кокосунан бери кызара бакырды:

— Повторяю, ма-арш! — Капитан столду муштап какыйганда, Ысактын оозунан соз ыргып кандай чыга качканын билбейт.

Ошондон чыккан боюнча эч кимге кошулбай, артына кылчайбай, аялына да карабай, жин ургандай үйүнө бир тийди. Кандай кордук! Ал кордукту өзүнүн кыдыйган боюнан көрдү; ушу тапта өз бою өзүнө жоо болгон адам бар бекен? Эр бүлөнүн баары колдоруна беш атар кармап батышка аттанууда. Беш атар көтөрө албагандардын колунда, мына, чоң кара аяк жарма! Аны энеси катардан кем төрөгөн, уулу элге шылдың. Апасы уулунун маанайы басылаарын билип, өзүнүн күнөөсүн сезип, дүйнөдөн эрте көчкөн өңдөнөт. Дүйнөгө эркек төрөлүп, эркектин катарында жүрө албаганы кандай? Ал армияга барбаганынан да ушул арына күйдү, ушул ар аны төбөсүнөн ныгыра басты. Апасы, айтчы, согуш узун-кыска бойлуунун ылгап согушабы?

Апасы түндөрдүн биринде ага унчукту: Ысак «Чоң Торуну» минип, мүрзөнү аралап баратыптыр. Апасы мүрзөсүнөн башын көтөрдү; кийгени апаппак, колун жаңсады.

«Жок, уулум, согуш ылгабайт! Согуш азап... согуш дүмөк. Согуш бүт макулукту ылгабай турган кыргын! Мейли, атанын алмончоктой жалгызы болсун; мейли атадан алтоо болсун...»

Ысак чочуп ойгонду. Жанында аялы коңурукту кош тартып, эчтекеден капарсыз. Ошол бойдон көзүн ирмебеди: апасынын үнү угулуп, караанын дагы эле көз алдында; түпсүз караңгылыкта анын ак көйнөгү делбиреп, бирде асманда учуп бараткандай; бирде терезенин түбүнөн басып бараткансыган шыбырт угулуп, айнектер кылдырттап. Жарыктык апасы, уулунун кабагына кар жааганды туюп «мен өлгөн кишимин, сени менен ишим жок» дебестен, кадимки тирүүсүндөй. Буга караганда ал өлбөй эле алыс бир жакка айылчылап кеткендей же өлүп калса да, өлгөнүнө чыдап жата албай, бүгүн уулунун уйгу-туйгу болгонуна ичи түтпөй аны саксактап, аны менен кошо түйшөлүп жүргөндөй.

...Апасы жол жүрчү, айылчылачу. Бул көбүнчө боз кыроодо; тору бээ оттоочу жердеги жалгыз түп теректин жалбырактары күбүлгөн маалда. Апасы учкаштырып, белинен курчап өзүнө байлап коёт. Антпесе уулу бир жагына улам оой берип, кээде уктап кетип жыгылып калчу. Ошондо каякка, кимдердикине барганын азыр да билбейт. Чоң курсак тору бээнин лап-лап желгени, бышкырганы, тээ алда кайдан кишенеп, тайынын тапырата чуркаганы алигиче кулагына угулат.

— Байкуш апамдын мүрзөсүнө канчадан бери барбагам? Былтыр жазда үстүнө жалгыз түп кызгалдак чыгыптыр. А быйылчы? Бара-бара эскирип, анан ал жерде мага булактата эмчек сүтүн берген апамдын көмүлгөнүн унутамбы? Өлгөндөн кийин «түбөлүккө кошпу?» Тирүүлөр таптакыр унутуу керекпи? Унутпасам кечээ эмне мүрзөсүнө коштошподум?

Ысак жүрөгү ачыша улутунду. Ким аны эскерет? Деги дүйнөдө эмнеси бар, эмнеге мажирөө? Эмнеге баарынан өксүйт? Анын военкоматтан ызаланганын эч ким билбейт, балким аны өзү аскерге барбай жүргөндөй көрөөр ээ? А аскерге барбай калуу, баарыдан да мо-

минтип баары мепеп коштошуп, даам ооз тийип, кээси чөнтөгүнө чайлык акча салгандан кийин барбай калуу Ысак үчүн өлүм менен тепетең туюлду.

Жок, ал барат! Кызкызыл тууну көтөрүп ири алдыда айгайлап чуркап баратат. Жоопун огу үстүнө калбырлап жаап колун жулуп кетет. Ал жер союлган колдун алдында дагы эле токтобой чуркап баратат. Баягы баласынтып аны аскерге жибербеген комиссар, капитан, комиссия. Ысактын боюнун кичинекей туруп, ушунчалык баатырлык көргөзгөнүнө таңданышат.

Бирок... кандай баатырлык? Баатырлыкты колунан же бутунан ажырап көргөзөбү? Ансыз баатырлык жокпу? Же мүчөсүнүн бир жеринен ажырагандын баары баатырбы? Эгер андай болсо дайыма согуш керек. А андай согушуңду, баатырдыгыңды урдум!

Ысак таң кыяра электе турду, баары бир жакка көчүп кеткендей же кабырга кайыштырган жумуштан кийип бутун серппей оор уйкуда жаткандай жымжырт кыштак. Ай, ким билет, далайлар түйшөлүп, жаздыгын жашка сугарып, санаасы санга бөлүнгөндүр.

Энесинин мүрзөсүнө барды: жепирейген, үстүндө эки-үч түп сербейген куурай. Тизелей олтуруп мүрзө этегиндеги каткан топуракты өйдө шиледи. Ал топурак шилебей эле энесинин бычырап төгүлүп кете турган аялуу бирдемесин аярлап, кастарлап жыйнап жаткансып, топурак эмес энесинин этек жеңин кымтылап, жылуулап жаткансып ынтаалапды. Караңгыдагы мүрзөлөрдүн сүрдүүсү ай!

Каңырыш уктумбу деп кулагын салды.

— Ысак.

Үн дагы кайталаганда жүрөгү оозуна капталды, апкаарыды, эки жагына каранды. Балким, каңырыштыр. Жок, дагы мүрзө арасынан:

— Ысак дейм!

Ал үзөңгүгө бут салды, артында шыбырт, түшүндөгү апасындай ак кийинген неме сол тарабында жетээр жетпес шыпылдап, атка шап учкашчудай, жыландай муздап мойнунан оролто кучактачудай. Ысактын денеси дүрүлдөп көзүн чылк жумду, үнү буулду. Жаамы мүрзө, жаамы арбак ойгонуп ээрчип алгандай. Анын ойлонууга да, атын камчылануута да шайы келбей далдырады. Таң каракчысында мүрзө арасы унчугуп, жүлүндөй арбак артынан ээрчисе ким далдырабайт?

— Апаңа куран окудуңбу?

— Мм...

— Мен дуба кылдым.

— Мм...

Ысактын эрини кыймылдады. Оздук шылдырады; көзүнө а дегенде шамдай жанган атынын кулагы, анан тээ терезедеги жылтыраган от көрүндү, от бүткөн боюн жибитти. Иттердин үргөнү, окууга бараткан балдардын күлкүлөрү кулагына эми угулду. Түшүбү, өңүбү, артынан арбак ээрчидиби?

Ал кыштактын четиндеги дөңгө чыгып айланасына көз жиберди; баары ордунда: ар бир үй таңды күткөн, ар бир үй өз тиричилигинде — жашоо камында. Ана байкуш Калыйман, жонуна үч буттай

эгин көтөргөн, үстү-башы тоскоктон аппак. Ушуга өзү ыраазы, мына ушул түн ал үчүн өзүнчө ырахат бейм. Мүмкүн ал бул түндө согуштун бар экенин, мүрзөлөрдүн бар экенин унутуп, бир гана жашоону ойлогондур. Бир гана күлдүрттөгөн тегирмен анын кулагындадыр; тегирмен ташындай күүлөнүп, зымырап, кубат дем байлап басып бараткандыр. Антпесе тигинчелик эгинди көтөрүп, караңгыда мүрзөдөгү жолду аралап басмак беле?

Жок, көчпөй-этпей эс алып да, жаздыгын сергитип да, түндүн түшүн көрүп, түйшүгүн тартып да, эртеңкиге кам уруп да жатыптыр кыштак...

Мүрзөлөр өз ордунда калды; бир гана Ысак өз ордунда эместей. Мүрзө болуп жатып, эмеле мүрзөдөн тирилип бери баскандай, анан мобу жарык дүйнөнү көп жыл өткөндөн кийин бүгүн биринчи көргөндөй көз менен карады. Капырай, жарык дүйнө заматтын ортосунда тарып, кайра кеңеле түшөт экен. Жан ушунчалык таттуубу?

Бул түнү Калыйман Ысактын көзүнө «сыр» болуп көрүндү...

«Сенин аялча акылың, аялча жүрөгүң жок экен. Жоо чабаардан бетер асмандаган «Чоң Торуну» минесиң. А тиги бир түндүн жүгүн ноюбай көтөргөн байкуш аялды карачы. Жок, байкуш сенсиң!»

Неси болсо да Ысактын жети өмүрү жерге кирди. Ырас, бирөө «сен мындайсың» деп анын маңдайына сөөмөйүн такабады, бирок, караңгыдагы Калыймандан тигиндей калабасы аны көзгө сайып жибергенден жаман абалга калтырды. Ачык айтпаганы менен, дээринде өзүн, кандайдыр аялдардан жогору санап, аларды «байкуштар» деп, чын жеринде аяп жүрчү. Карачы эми, оор түндө бир эмес миңдеген калыймандар жүктү моюндарына артынып... А ал болсо атка мингенине корстон, аскерге барбаганына кемсинип...

Калыйман Ысактын ичине анча-мынча бүлүк салганы менен иши не, ошондогу бригадирдин мүрзө арасында салбырап бастырганы алиге көзүнө көрүнө түшөт да, анын ээрине салынган көрпөчөсүнүн жоктугуна, башындагы тебетейинин даакы болуп калганына ичи ачышат. Атаа, кол жетсе көрпөчө, башына кара көрпөдөн тебетей жасап берсе ээ? Таңдан кечке ат жалында, аялдар бир жагынан каптайт. «Апасынын мүрзөсүнө келсе да каскактай болуп аял жанындабыз. Тигинтип эл өлгөндөн өйдө эстеп, сыйлап алек болуп жүрсө, тегирмен салганын кара, кара курсагынын камын жеп». Калыйман ушул жоругуна иренжиди, өзүн эркектен бир канча баскыч төмөн койду. А эркекти сүрдөнткөнүн, эркек ага колун куушурганын билген жок.

Арадан аз күн өтпөй экөө кермур айтышты. Мындай болоорун бири-биринен күтпөгөн. Ысак Калыймандын үйүнө ажылдата чаап келип токтоду да зиркилдеп коё берди.

— Бул эмне? Эмнеге мынчалык ээленесиң? Чактагын! Былкылдай албайсың! Оюндагыны оттогуң барбы? Карасаң муну, ишти бүлдүрүп...

Калыйман үнсүз алайды, оозуна сөз кирбей далдайды. Бригадири мынчалык ачуулангандай эмнени бүлдүрдү? Кандай балекет аны басты?

Ысактын мингени бир орунга токтобой сойлоктойт. Ооздугун кажанып, бирде тигиндей тууралаңып, тегеренип, Калыйманга көчүгүн салып: бригадир темингенде аржакка октоло түшөт. Ушун үчүн «Тактеке» аташчу. Маңдайында теңгедей кашкасы бар, эки асыйга толсо да тайдан аз эле кырдуурак.

Калыйманда кумда кулак жок.

Эшик алдында «Тактекенин» тырс-тырс туягы, ооздуктун шылдыраганы, Ысактын чаңкылдаганы.

— Өзүңөрдү өзүңөр билип, өтүгүңөрдү төргө илип... анан боз койдон момун. Жоошттон жоон чыгат деген чын!

— Эмне болуптур, Ыса...

— Ики, анткорун. Кой багасыңбы?

Калыйман ордунан селт этип башын көтөрдү. Башка бир күнөө кылгам экен десе:

— Багам!

— Бакпайсың! Күйөөң келгиче сени мен билем. Мен! Кол алдымдагы аялдарды билбесем эмнем бригадир? Сен кой баксаң... Дагы үч-төртөө трактирдин, комбайндын окуусуна кетсе... Эмне, чилдей тарайсыңарбы? Ээнбаштар...

Ысактын бул сөзү Калыймандын кулагына кирбеди, бир кадам алдыга шилтеп сумсайды.

— Барам! — Үнүндө ачуулануу, ызалануу: — Мал да колхоздуку... аялдар колхоздуку... Менчик аялың жок! Укугум бар мал багууга! Унчукпаса басмырлайсыңбы? Аскердин үй-бүлөсүн тебелетесиңби? Өкматка барам! — Буркан-шаркандап каалгасын шарак жаап кирип кетти.

Эми Ысак кумда кулак жок кайра тартты, «Тактекенин» туягынын дабышын укпады. Ал арбак эмес тирүү аялдын — «Мен кантемдин» сөзүн укту.

Тилиңе тибиртке! Басмырлаганы, тебелеткени барды беле? Кеп угат, ымаламан чыкпайт деп жүрбөйбү. «Жаман бригадирсиң — аялдар сенин сөөмөйүң көргөзгөн жакка баспады».

Бирпастан соң Ысак кайра аялдардын ошентпегенине кубанды. Аялдар мал беле айдаган жакка жайылгыдай. Алар адамдар; адамдар болгондон кийин ар бирөөнүн өзүнө жаккан акылы бар, ар бирөө өзүнчө жолго басат. Жолу жок, максаты жок адам болууга мүмкүн эмес.

Калыймандын «кой багатын» муңдаштарынан Салый биринчи укту. Угаар замат сүйрөлгөн чепкенин жамынып аныкына жөнөдү. Кап, бозонун жоктугу, үйүнө чакырып көңүлүн алып койсо зыяны тиет беле? Колтугуна Канимети жаанда кийүчү, жамачылуу кендир плащ кысылуу.

— Бурадар, таарынба. Жаанда кийип ал, кыйбастыктан сага бердим. Мал багуу кыйын...

Калыйман өгүнү Түнтөйдүн аялына кошулуп, кой багууга убадасын берген. Буга өзүнөн өзү бушайман болучу. Эгер Ысак опурулбай, астараак айтса кайра айнымак. Ысактын мурду менен тийгени жинин кайнатты. Ал арданды. Кой багууга көгөрдү. Анын үстүнө Салыйдын келиши убадасын бекемдеди, кайрат берди, аны чый-

ралтты. Баарыдан мурда жамаачылуу кендир плащ ал үчүн алтын жакалуу тон көрүндү. Азыр ага Салыйдан ашкан акылдуу жоктой.

— Ыраазымын сага. Ушунуңу кантип унутайын...

Салый маңдайы жарыла сүйүндү. Жоолугун төбөсүнө буүй ысык чайга боргулданды. Көөмөйүнө сактаган сөзүнүп башын чыгарды:

— Бугуңу эсиңе ала жүр. Жүн кайрылыш, кышында көң кайрылыш. Өтөлүңө жетебиз.

Калыймандын кубанычын айтпа. Ал кайтарган мал жер сууну бербей кылкылдап, ал кыркан жүн кыр-кыр тартып жыйылгандай; төбөсү кокко тийип, кичине эле сунса колу айга жеткени турду...

IX

Күрөндүнүн четине жылкычы кучкач конду, конор замат даңгылга тызылдап чуркады, эки жагына каранды. Негедир аны бул короодон жыңайлак бала безелене кубалабады, баланын үнү да угулбады. Чымчык куйругу бир азга «опоң-чычаң» ойноп учуп кетти. Сыягы башка даңгылды, башка короону, ызы чуу кубалаган балдарды издеп жөнөдүбү?

Күн узарып, күнгөйлөр алателек ачылды. Күн узарган сайын жумушу көбөйдү, жумушу көбөйгөн сайын күн кайра кыскаргансып; бирдемеси бүтпөгөндөй ичинен өзүнө алымсынбайт. Чарчаганын кечинде, төшөккө жатканда гана билип, ага чери жазыла бүткөн бою талыкшып, түндө айлуу өтөккө жылкы жуушаткан, анан те чоң шашкеде желээ башына кырданган жылкычыдай ныксырайт.

Ал жумушту өзү издеди, өзү тапты. Баягы илмийген назик колун жеңине катпады, ал кол менен чачты тарап, кийимди гана сылабастыгын билди; ал колун ардыкпай баарына сунду; кечөө келген келинмин, аялмын деп жашынбады, муңкүрөбөдү. Ансайын анын жүрөгү да, билеги да булчуң байлады; алаканы катып, мурдунун үстү түлөдү.

Баягы жаркылдаган сулуулугуң кана? Жерден аккан суу жерди сугарып, жерге сиңгендей, сенин жүзүңдөгү сулуулук жүрөгүңө сиңсе болду го. Наатка тамбаса экен! «Оролуп жатсам арман жок, олоңдой кара чачыңа» деп жигиттер ырдачу чачың, таңдай кылайган алкымың, жалбарган көзүң... Көздүн баарын ээрчиткен сыныц кана? Колуң кесилгенге, бетиң туурулганга кайдигерсиңби?

Кош анда, жигиттерди аттан оодара тарткан сулуулук. Түбөлүккө кош! Кош, сулууга сугу түшкөн көздөр!

Жок, токтогулачы...

Ачыла элек сандыктай дүйнө Жакинге сырын ача баштады: «Келин болду, бүттү» деп ичи сыздабады беле анда. Көрсө «кыз» деген аты аны марага сүрөгөн күлүктөй Мамбеттин босогосуна чейин сүрөбөдүбү; ал ойлогондой баары ушу босогодон бүтүп, түгөнүп калаардай эмес. Ага энчиленген, ал жашап турган өмүр эми гана жаңыдан көз жаргандай, эми гана жаңыдан кочуштап сузган берметтей... Эгер аңдабаса, өмүрүнүн көзүнө чөп түшүп, жибинен үзүлгөн берметтей жерге чачырамак. А бермет жерге чачыраса түптүгөл бойдон кайра алаканыңа түшөбү?

Жакиндин башына жоолукту жалгыз кайненеси байлабагандай, аны бир эле үй күтүп чачыла чачпагандай; ал казан-аякка эле ээлик, жалгыз эле Сардарга керек эместей... Эмнеси, жоолукта керемет барбы? Башына жоолук салынганы анда түгөнбөгөн ойлор, ал али билбеген жолдор кобойду. Бул, мүмкүн, Сардарга куса болуп, анын жогун билгизбейин деп бир үйдүн баш көтөрөөр бүлөсү болуп, бир үй аны тээк кылып, эш кылып, кала берсе колхоздун кирди-чыкты жумушуна аралашып, ага урунуп, буга урунуп жүргөндүгүнөн, эчтемеден коңулу кабатыр боло элек курч кезеги, ууз кезеги экендигинен болсо керек. Иши кылып өмүрүнүн быяк жагы кызык, узак көрүндү. Кундуз издеп, көзү кундузга түшкөн мергендей улам алды жагынан, эртеңки күнүнөн бирдемелер издеди. Издеген сайын дүйнө ага учу-кыйырсыз чалкыды, өз кылганы купулуна толбоду. Анын жадына кирбеген бир укмуш ажайып сулуулук тээ алыстан жалт көрүнүп коюп, ал жакындаганда жашынмак ойноп бекингендей, ал аны көзгө сүртө албай артынан сая түшүп, кубалап жаза кармап өкүттө калып жүргөндөй сезилди. Бул кандай кыял, эмне деген сулуулук болду экен? Мүмкүн бетке саяр чөбү жок аңкылдаган сайда бытпылдык урган бөдөнөдөй жалгыз, ээн-элкин, кунарсыз өтүп жаткан жаштык күндөрүдүр. Ал, ошол толукшуган айдай курагын, казанга жапкан пандай жүзүнүн наарын, мээрин, качса кубалап, жетип, колуна кармап токтото алат беле? Ал каалагандай аңкып, үлбүрөп, суйкайып, сыланып жашамакчыбы? Жок... Нечен тогуз жолдун тоому бардай. Кыз деген аты, кыз кезинде кийген кийими, ушу тогуз жолдун бир гана тоомуна жеткизгендей. Баса «кыз экенде баары жакшы, жаман катын кайдан чыгат?» Кыязы, аялдардын жаманы, жакшысы башына жоолук салгандан кийин иргелсе керек, ага чейинкилер жөн эле коюу чаңда жүргөндөр эмейби? А антпесе ал кыз кезинде эмне кылды? Эмнени ойсуратты? Бар болгону он сегиз жылдан бери эле дүйнөнүн нанын туурасынан чайнап чалчактады. Он сегиз жылдан бери...

Эми ал өзүн гана ойлобой, башкалардын оюн кошо ойлоп, алар үчүн да кам көрүп, жашап... Антпесе эмнеси келин, эмнеси ак жоолук? Антпесе чырайын бирөө чылап ичеби? Антпесе эле ак жоолуктун алдынан «жаман катын» чыга түшөт шумүройүн.

Ал тартип тарбия көргөн жердин баласы; аттиң, анын урук журугуна паалат айтылбасын, алардын да жүзү жарык болсун. Антпесе эмнеси кыз?

Жок, бул да аз...

Ал сулуу. Онсуз сулуу! Сулуулугу ургаачынын бактысы дегенбиз. Атаа, Сардары үйдө болсо чарчаганда тамашалашып, түнкүсүн ак шейшепти булайта тебишип, тээ чоң шашкеде турушса. Мындан артык эмне бакыт, эмне сулуу?

— Жок, токтогулачы.

Жакиндин келин атка конгону жакшы болуптур. Бул күндөрдө төркүндүн төрүндө олтурсачы соксоюп? Кантсе да кыз деген аты ага тушамыш болуп, ээн баса албай, эңкейип куурай башын сындырбай, жүк бурчунда жалжылдап, кирпигин көтөрүүдөн да ийменип ичинде бугу кайнап. Жумурай журттун жүрөгү канап, алаканы жоо-

руп турат го чиркин! Анан жалгыз ал жыргап-куунап, бактылуу, алкымынан аш корүнгөн сулуу кыз, «кырандын кызыл түлкүсү» болмокчубу?

Жакиндин башына мындай ойлордун, суроолордун бирөө кирип, бирөө чыгат. Кубанын да, капаланып да, кээде кыялы менен дүйнө кезип чабыттап, телегейи тегиз, туш-туш жагы кыбыла болуп, төбөсү булутка тийип; кээде чү деген эле жерден таманына мык кирип очорулуп, көзүнөн жаш ирмеп олтура калган баладай деми суучу, үшкүрүнчү. ...Адам кендирин кесип, күтүүсүз, бейжоопсуз келген кара жолтой күндөр, уккан акылдар, ойлогон ойлор...

Ал азыр, бир гана нерсеге — келин болгонуна ыраазы. Ак жолтой келин болсо экен! Ооба, келин болуу, башына жоолук салынып, күйөөнүн койнуна жатып берүү эместей. Кантип ак жолтой болот, кантип келин милдетин өтөйт? Анын жүрөгүн ушул суроо аз өйүптүрбү? Жаманаттысы чыкпай, эч кимге сөз тийгизбей, ички-тышкы жумушту күрсүлдөп иштей берсе...

Жакин кечээкиден да бүгүн жалгызсырады. Эмеле, эшикте үй байлап жүргөндө; аркан керип жайган жуурканын төшөгүн күбүп үйгө кийиргенде ал жалгыз эмес болучу. Качан гана бар оокатын жыйнап бүткөндө, каранҕы киргенде, жанагы ачыткан камырына колун салганда жалгыз экенин билди, жалгыз отурганы ошондо оюна келди. Кайнене, кайнатасы эки күн эмес, эки жылдап бери аякта жүргөндөй сезилди. Ал экөө кадыр-баркты биле элек жаш келинден кутула тажагандай, быякка кайра кайрылбоочудай. Ал экөө бала төрөп берген келиндеринде жүргөндөй. Жакиндин көзү каранҕылап жүрөгү тыз этти...

Түгөнгүрдүкү, каранҕыда жолдун арбыбаганы чынбы, анын үстүнө Мамбет бастырбай койду. Алда кайда калып калат деле, тигинден ары узап кеткен Бурмаш кайра ага бурулганда тепең-тепең темпнимиш этет.

— Ботом, бастырсаң боло.

Мамбет үндөбөйт, айланада калдайган түн, эчтеке көрүнбөйт, аттардын туягынан башка эчтеке угулбайт. Жол ансайын узарып, сапаа ансайын чарк айланат. Бурмаш жадаганда Мамбеттин артына түшүп, атын омуроолото сооруга эки-үч чапты. Мамбеттин этеги үзөңгүгө чейин жайылып, камчы башпактаган жеңи, башындагы тебетейи ат менен кошо желди. Ага кошулуп, жолдун жакабелиндеги караан-буталар, асмандагы жылдыздар, карайган тоолор... баары желип, жылып, ээрчип бараткандай туюлду. Негедир Бурмаштын оюна «жер тегеренип, дүйнө жылып турат» деген сөз түштү. Чын эле жер тегеренип согушуп жаткандар бири-биринен адашып калса... Алардын мылтыктары, кылычтары чоң жаракага түшүп кетсе... Жер үстүндө бир да мылтык калбай калса...

Бурмаш мылтык, кылычтан башка да адамды кыргындоочу атайын куралдардын бар экендигин билбейт. Тигил экөө жоголсо эле дүйнө жүзүндө согуш болбой койчудай, тиги дүйнө менен бул дүйнөнүн адамдары майдай сүттөй болуп эле жатып калчудай көрүндү. Анан жанагы коргошун... «Ийиктеги коргошун, жуп-жумшак туруп адамды өлтүргөнүн, өлүгүңдү көрөйүн!» Ал бу балакет баскан мыл-

тык менен кылычты кандай аягы сай таппагыр ойлоп чыгарды экен деп, ага наалат айтып, каргап да жиберет. Эгер ошо мылтыктын огу жаңылбаса Кадыры эртелеп акырет жөнөмөк беле да, абышкасы экөө моминтип жилигин чагып караңгыда жол жүрүп, Жакин тыякта тигинтип жалгыз калмакчыбы? Көкүрөк күчүгүнүн колуктусу...

— Бастырсаң боло!

— Чунак кемпир, эмне шашып...

Мамбеттин койнунда Зарлык, боорун ысытып уктап баратат. Анын тыноосун жыттап, ага мээлип; уйкусун бузуп албайын деп желдирбегени да ошол себептен.

Кадырын угузгандан аз күндөн кийин келини Зыйнат ээгин бүтөй электе төркүнүнө бастыра берген. Ким билсин келиндин сырын! Көзүнөн гана тургай, сакалынын ар бир талынан жаш куюлган. Жайкалган сакалы ыйлаган! «Уулум, аялың ыйлаганга татыктуу эмес белең?»

Мамбет Кадырды Зыйнат өлтүргөндөй муздады. Тирүүнүкү бир башка, өлгөндү өрт өчкөндөй кылбай, ага өзөлөнбөйбү да күйбөйбү. Тиригин сыйлабаса өлүгүн сыйлабайбы. Зыйнат деген келини болгонун таптакыр унутмак, ал атты Кадыры менен кошо көммөк.

Ал атты Бурмаш экөө артынан кубалай барышты. Буларды бири-биринен ажыраштырбай бекем чырмап салган Кадырдын эки туягы — эки уулу бар болучу. Бул эки данекер болбосо, тигилер, балким бир казандын ашын ичишкени эстеринен чыкмак беле?..

Неберелерин алкымдарынан жыттап экөөнүн чери жазылды. Кадырдын жыты! Экөөнө мындан артык дүнүйөнүн, мындан артык сыйдын кереги жок. Мамбеттин сакалынын ар бир талы күлүп турду. Ал Зыйнаттын жүдөбөгөнүнө, кабагым-кашым дебей балдарын бакканына кубанып, баягы жүрөгүндөгү музу эриди. Бир эсептен келининики жөндүү, ыйлап тирилтет беле? Эгер келини эртели кеч кошок кошуп, айлап-жылдап жесирлик күйүттө олтурбаса, ага да согуш күнөлүү... Антип олтуручу убак беле? Жесирликти, күйүттү алаканыңа кошо мыкчый жүр. Ошентип өчүңдү алчу убак!

Монтойгон өңдүү неберелерин жетелеп, Бурмаштын да көңүлү кушубак. Мына эки Кадыры жетелешип өсүп, эки Кадыры жердин үстүн түрсүлдөтүп басып жүрүшөт. Эртең эле экөө бир колхоз эл болушат. Кадыр өлбөдү...

— Балам, Зарлыкты... бизге бер. Мурдубузга жыт кылалы...

Зыйнаттын таноосу кыпчылды. Бужүрөгөн экөөнү теше тиктеп, чач учтугун аркасына шарак ыргытып чыга жөнөдү. Ал кыялын чач учтугунан билгизди, сөзүн чач учтугу менен айтты. Мамбетке жер айланкөчөк атты, көкүрөгүн мупмуздак бирдеме кайра каптады.

Бурмаш эрдин тиштеп, оозунан көк буу чыгара улутунду. Анын көзүнө оозунан кан жалап тикиреңдеген Зыйнат көрүндү. Артында чоң алаканын жазгап Кадыр баркылдайт:

— Апама тил тийгизи̇л... Оо-атаңдын!..

Бурмаш анда уулуна эмне арызданды экен? Анын келинине кылган жамандыгы ошол. Ошол гана уктаса түшүндө, ойгонсо көз алдында. Ошондо Зыйнаты «какчаңдаба» демектен каңк эттире

башка салса да көторуп койсо эмне? Эми минтип баарына зар какшатып, аттиң дүйнө?!

— Жүрү абышка, кетебиз...

А Мамбет шашылбады. Эки небересинин үнүн угуп, караанын көрүп туруу үчүн кудаларына «кул» болсо да кайыл. Бурмаштын санаасы саңга бөлүнүп ансайын тынчыбады.

— Жүрү, абышка, Жакиним...

Кичүү келининин аты жүрөгүн болк эттирди:

— Макулчу анда.

Алар күндүн кечтегенине карабай аттанып жөнөй берээрде Зыйнат пиңди. Так Кадырдын өзүнө түспөлдөш балбыраган кенжеси Зарлыкты атасына өңөрттү. Бурмаш келининин муңайым жүзүнө карап, ак көңүлдүүлүгүнө ичи жылып, кирпигин ирмегенде карегн жашка чайылды.

— Кар болбо, айланайын...

Эки карынын жүрөгү эмеле туз куйгандай ачышкан. Эмеле көңүлдөрү жайкалып, ат үстүнө батпай келинин алкашып; Кадырдын чайын ичип, анын босогосунан аттангандай. Аттарын Кадырдын өзү токуп атказгандай, «абышка, кемпир» деп Кадыр эркелеткендей... Ооба, Кадырдын жогу билинбеди. Эгер эки кары ушерден томсоруп аттанышса эмне болот эле? Балаң кургур ай!

Ичиктин жакасынан колун сербеңдетип Зарлыгы узап баратты. Анын караанын алыстаган сайын Зыйнаттын өзөгү өрттөнүп, жүрөгү сыздады. Эми ал балдардын атасы да, энеси да. А андай болсо жыланды жаагынан айыргансып эки уулун — эгиз козудай ээрчишкен эки чырагын бири-биринен эмнеге айырат? Зарлыгы эне көкүрөгүн сыйпалабай, эне жытын жыттабай кантет? Чүнчүйт го, ыйлайт го?

Бүткөн бою ичиркенди. Оо, анын бактысы! Кадыр менен кошо кыркылып, жердин алдына көмүлүп калган жоксуңбу? Эч ким уурдай албаган, эч ким ката албаган, түгөнбөгөн эненин бактысы, дүрдүнүйөсү...

Бурмаш мындан узаган сайын жалгызсырады; Жакинди санап ого тотон капшыты эңшерилди. Өзүнчө түтүн булатып, өзүнчө уук сайып, үй тиге элек келинин эмнеге жалгыз калтырды, кимге ишенди. Адам жутуп ийгидей жаш келип жалгыз бир үйдө... Бирөөнүн сөзү жаман, бирөөнүн көзү жаман. Бир эсе каңгып басып жүргөн кимдир бирөөлөр аны азгыргандай, татынакай жүзүнө билгизбей көө сүйкөгөндөй. Бир эсе Бермет кудагыйы аны сызга олтургузуп ээрчитип кетип калгандай. Бурмаш туталанды. Сардары келгенче зымырык куштун боосу Бурмаштын колунда, уулунун тууруна аман эсен кондурса экен Жакинин!

Жол катары, тамамат күнү тынчын алган бул суроого, түйшөлткөн ойлорго Мамбеттин гана тиешеси жоктой. Олдо эркектер ай! Бурмаштын шашканы, атты соорулаганы да ошол себептен. Болбосо аларды бирөө кубаладыбы, оордодубу.

— Ботом, бастырсаң боло.

— Чунак кемпир, мыначы...

Бурмаш терезесинен жарыкты көргөндө гана «өг» деди. Ошондо

гана аттын оозун жыя тартып, келинине капкаяктагы жаман санааны ыроологонуна, озүнө жинкириди.

Ал эшикти акырын ачып башпактады, мурдуна күйүк жыт урду. Жакин тамга сүйөнө мемиреп уктаган, жүзү ого бетер ымандуу, ого бетер сулуу. Бурмаш кандай кирсе ошондой билгизбей, келинин ойготпой, оттогу күйүп бараткан көмөчказанды алып, аркы чарадагы камырдан кайра көмөчказанга салып, үстүн жаап чок үйдү. Ушунун баары бүткүчө негедир Жакин ойгонбоду... Ушунун баарын бүткөндөн кийин гана Бурмаш каалганы кайра жаап, койнундагы Зарлык менен кошо үргүлөгөн Мамбетке барды. Ал эми гана ат үстүнөн түшкөнсүп, тамагын жасап доош салды. Жакин да алардын доошун эмеле туюп ыргып турду, эмеле кайненеси киргенин билген жок. Кайненеси да «нанды күйгүзүпсүң... мен минтпедимби» деп айткан жок, эбедени эзилип маңдайынан өптү:

— Эсиң чыктыбы айланайын...

Эки карыпын көңүлү куунак. Уулдары тосуп алгандай төрдө ысык чай ууртапып бейкапар. Үйлөрү кенелип, жаркырап, көздөрүнө жакшы көрүнүп, жайлоодо, жаңы журтка конгондой сергишти, тазарышты.

Сыягы, бул, Жакиндин үй ичин актап, терезелерге чүчтөдөй пардаларды тартып, буюмдардын баарын кечке күнгө жайып күбүп-кагып, кайра үйгө киргизип; жаштын көзүнө, жарашыгына ылайыктап, жаңы келин кирчүдөй жүктү керилте жыйып, экөөнү зарыга күтүп олтурганынан болсо керек.

Сыягы, бул, кечээки эле түнжураган үй ичин, бүгүн минтип, кетилдеген күлкүгө толтуруп, дасторконду тебелей олтуруп, кужурап сүйлөп, бирде тентектенип «бөөлөп» ата-энесин коркуткан Зарлыктын караа-жороосунан болсо керек.

Мамбеттин үй ичи коюлуп, эшигинин алды ызычуура бапырап жатып калды...

X

Бытыкүлдүн мөрөйү устун. Эриш-аркак бололу деп эрине акылдашпайт, эки тизгин бир чылбыр колунда. Каалаdensa Отунчуну ийиктей чимирип, чүкөдөй окчоп чөнтөгүнө салат. Жалгыз ойлоп, жалгыз киши баскан мындай жол опурталдуу экендигин ал да билген жок: «меники гана туура» деп ойлоду. Ал баардыгын бир гана өзүнүн көзү менен карап, бир гана кишинин — өзүнүн ою менен ойлоду. Айланасында аны туурабаган толгон көздөр, ойлор бар экенин капарына албады. Ал, жайлоонун түзүндө, бетегесинде, суурдун ийини бар экенин билбей ызылдата чаап бараткан атчанга окшоду.

Эркек төрөбөгөнүнө, уулдуу болбогонуна ичинен кымылдады. Мунусун эч кимге, жада калса абышкасына айтпады. Ал эркектин алаңгазарлыгын жакшы көрүүчү, болоор болбосту бежиреп айтып жаман үйрөтпөй, эркекти «мурдунан жетелеп жүрүү керек» деп ойлочу. Чынында эле ал башында жоош Отунчуну бир чети жайкап, алдап, оболуна көнүп; кези келгенде кактабай канын соруп, каарып «мурдунан жетелеп» алды. Бытыкүл чамгарактаганда Отунчу кыңк этпей, жалдырама тийгендей салбырап олтуруп берүүчү. Бирөөнү-

күнө конокко барганда ашык сүйлөдүмбү дегендей Бытыкулдун оозун карап, эл арасында — жыйналышта, жылдызы түшүп жер чукуп былк этчү эмес.

— Эмне деген эркексиң?

— Өгүзсүңбү?

— Кантип олтурасың?

— Адамды жүдөтүп...— Теңтуш аялдар ушинткенде да Отунчу кыртышы сүйбөй, кайра алардын ушул тамашасынан коркуп, жүдөп, Бытыкул маңдайында акшыйып тиктеп турган сыңары жерге кирип кете жаздачу.

— Сага корогон кайран тебетей!

— Бытыкул молдого башыңды байлатып салса керек!

Отунчу буга да ынанат, чын эле аялынын «молдого башын байлатып салуусу» ажап. Антпесе андан эмнеге жазганат, эмнеге коркот. Ал Бытыкулдун катасын көрө да, биле да албайт билсе үндөбөйт, үндөөгө акысы да жок. Ошентип, ал эркектин акыл насаатынан, эркекке тиешелүү үй-бүлөгө баш-көз болуу шыбагасынан бөксөрдү. Ошентип анын көп жылдар жашаган өмүрү дүйнөдөн куру алакан, таш жолго түшкөн арабадай доңкулдап кетип бараткан...

Бытыкул кийинки күндөрдө ого төтөн эсирди. Мына, эркек аттуунун баары, бир үйдө канча болсо ошончосу жанын бычактын мизине коюп, кырчылдаган согушта кан кечип жүрүшөт. Эркек төрөсө азабын тартып, кан какшап ыйламак. Анын кыздары маңдайында — башы бүтүн, боору эсен.

Кыз деген кызыл алтын! Капкаяктагы бир согуш үчүн, өлүм үчүн эркек төрөгөндөн көрө, кудай көгөн толгон кыз берсин.

Жакында эле бир кызын күйөөгө атказды. Кызын жоктоп ичи оңкулдуктады, бирок короого киргенде «кол жеткис» тору бээни көрүп кубанычы сыйбады. Кызынын ордуна келген, кызындай тору бээ! Кыз деген ушинтип бээ, мал-мүлк болот!

— Көрдүңбү, кызыңды! — дейт ал, Отунчунун кырына чыгып,— кызым сонун бээ болду!

Мына ушул «Бээ болгон» кызынан суудай сузуп ала баштады. Барган жери бардар, оокаттуу, демек анын кызы да бактылуу! Күйөөсү көзгө аткан мергенчи экен. Кызы кайберендин этин ууртунан май агыза чайнады да калды. Мына жыргал!

Айша киргенде Бытыкул атайлап эле көргөзмөккө чарага салып, көпкөк сүрсүгөн карчыганы көтөрүп кирди.

— Күйөө бала берип жибериптир. Кийиктики экен...

Айша анын көңүлүн улап койду:

— Ырас болгон тура.

— Аны бир айтасыңбы, эки айтасыңбы. — Бытыкул кашын кагып, адатынча башын кейкеңдетти. — Кызды атказдык, башыбызды кутказдык.

— Ботом, кызыңарды эч кимге билгизбей узаткан экенсиңер. Бытыкулдун акылы боюнча кызды күйөөгө беришээрин эч кимге угузушпаган, кыздын өзү да күйөөгө бараткан аттанган түнү гана билди, күйөөсү кандай неме экенин да көрбөгөн, көргөндү кой, мурда атын да укпаган.

А кыздын өзү да сыртынан караганга күйөөгө бараткапып кабыргасын бит жегенче көрбөй мисирейди. Ылдый карап маңдайын да жашырбады; дасторконду баса олтуруп сары майдан чайына салып, маймаңдап боорсок чайнайт. Буга Бытыкүлдүн чыйпыйы чыкты: «Жутуккан өлүгүңдү көрөйүн, кантет?».

Ал атка да өзү ыргып минди, эчким менен коштошподу, сүйлөбөдү. Кыз каадасын кылып кыңшылап ыйлабады. Бир чети кызынын бул жоругуна ачууланып; бир чети кыз алганы келгендерден уялып, бир чети чындап эле ичи ачышып; буларды кантип айтып, кантип түшүндүрөөрүн билбей, ансыз да бук болгон Бытыкүл кызын кучактап эчкирип ыйлап ийди. Кызын күйөөгө атказганына ыйлады. Кызы кандай жашайт, ал күйөөсүн сүйөбү, сүйбөйбү... бул оюна келген жок.

— Кызым... мээнетиңи...

Кызы кебелбеди, өңү сустайып, эрини мупмуздак. Кандай мерес эле! Апасынын бүткөн бою дүркүрөп таштай муздады. Кызынын санынан оюп-оюп алды. Кызы ага кашын да жыйырбады.

Мүмкүн, кызы күлүп күлкүсүн, ыйлап жашын түгөткөндүр. Мүмкүн, Бытыкүлдүн энелик мээримине алда качан кош айтышкандыр, жалбыздай аңкып турчу өмүрүнөн да түңүлгөндүр. Эмнеси болсо да, ал кыз баарын ичине катып, унчукпаган бойдон кетти...

«Өлүгүңдү көрөйүнгө, же эр табылбай араң жүргөнбү?» Бытыкүл Айшанын сураганынан улам азыр да ушинтип ойлоду. Деги кызын атказаарда айыл апага маалимдебегени оңдой берди гана болуптур.

— Ээ, Айшаке, кыз берүүнүн шааниси бар эмеспи. Эр бүлөлөр согушта...

— Ботом, согуш деп салт-санааны унутабызбы? — Айша борсулдап күлдү,— андан көрө күйөө баланды мурду бучук, көзү сокур го...

— Ургаачыга эр тандоочу убакпы? — Бытыкүлдүн оозу-мурду кыйшайбады, үшкүрдү.

Чын эле жигиттер кыз тандаган, кыздар жигит тандаган убак беле? Бирок, жалаң эле эркек үчүн жашап, күйөөдөн көзү каткан ургаачы чекеден чертип эмеле бирөөнө тиймек. А эрге тиет деген ушу деп, жарыкта учкан жарганаттай көрүнгөнгө урунуу эмне тамтык?!

Айшанын жүрөгү зырп этти. Бойго жетип толукшуп, oорду жонунан, жеңилди колунан алган анын Сагыйдасы... Кырк жылы кыямат болсун, Сагыйдасынын тагдырына кол шилтеп, анын саамайына аккан жашын көз жаздымында калтыра алат беле? Сагыйдасын бирөөгө атказып, калың жеп, тигинтип «ууртунан май агызсачы?» Төрөдү, чоңойтту... Эненин милдети ушу да. Дагы эмне?

Алмаз согуштан аман-эсен кайтып, Сагыйда ага өпкөлөп ыйласачы, арыздансачы? Эмне демек, эмне жооп айтмак? «Калыңга берип жан бактык, согуш...» демекчиби?

— Калың жебей, таш же! Жолуң болсун... — Жакып ушинтип мектебин карай басмак. Айшанын өлбөгөн гана төрт шыйрагы калбайт беле.

Согуш толукшуган кыздардын өмүрүнө да келген, кыздар жамынчу аппак шейшеп да аккан канга аралжы болуп согушта жүргөн. Эртедир-кечтир согуш бүтөт, ошондо кыздардын, аялдардын өмүрүнө сурак жүрөт. Жеңиштин суракы жүрөт... Ким кантип тосуп, кандай жооп берет?

«Пейлиме согуш келбесе экен». Заматтын ортосунда Айшанын санаасы санга болүндү. Бытыкүлдүн чыныбы, ойнубу айткандары, бирөө кызын «келе» десе «ме» деп кармата салып, кутула тажагандай сыягы. Көп жашаган, көптү көргөн, көп төрөгөн кошунасы...

— Капырай, замананы куурудуң, деги кетейинчи.

— Замапаң куурулбай анан. Сенин да локуйган кызың бар. — Бытыкүл дагы бирдемелерди бежиреп, Айшанын колуна кумгандай эки түйдөктү, жанагы карчыгадан кесилген эки кабырганы карматты. Айша босогону аттап бараткапда гана колундагыларды көрдү.

— Буларың эмне?

— Отунчуга пыязы чепкен согоюн деп,— Бытыкүл калп күлдү,— тигил кол акың, семиз... Дагынкысы дагы...

Айшанын көзү караңгылап, босогону араң аттады. Кабыргалар шыпыргыга аралашып, түйдөк тигинден ары тоголонду.

Баарысынан ушунусу өтпөдүбү. Жакыптын казаны туурдан ыргыптырбы?

Бул үйдө эки эне кездешти. «Башы бүтүн, боору эсен» эне... жана Айша...

Эки кабырга ээрчиген кумгандай түйдөк ошол эле күнү Салыйдыкына жетти. Салый кайра ага жетине албай, Бытыкүл ага бекер бергенсип, үйүнө киреше киргенсип сүйүндү. Чекесинен чыпылдаган тер.

— Макул бурадар, ийрип берейин...

— Макул байбиче...

Бытыкүл «байбиче» деген сөздү бир канча мааниге бөлөт; антсең кулакка угумдуу да, жугумдуу да. «Кемпир» дегенди укканда өгөйлөп, көзү шоролонгон, бели тункүчтөй ийилген, кара-жоросу жок анык «кемпирди» элестетчү. Неси болсо да экөө тең ургаачыларга — карыган аялдарга тиешелүү. Мени ушул мааниде айттыбы деп, ал Салыйды оолуга карап соолукту. Үшүнтип койсо эле ээги түшүп кала тургансып, чычалап, тырчып жиберчү. Ал карылыктан жаа бою каччу. Өзү да элүүлөрдөн аттап калса да өңү жашамык, көкүрөгү да орго чаап. Ошондуктан ал өз катарына көп кошулбай, аларга тыңдуусунуп, кээде чоолжуп, кээде чыркылдап, тиги жаш келин Шаршебүбүдөй шыпты кашкалар менен шыпаарлашып, сырлашып, ушак айтышып, бүгүн акистенип уруша кетишип, эртеси кайра табышып, бирге айылчылашчу. Анткенде ал ого төтөн делбиленип, көөмөйүндө жашарып, айтаарга сөз таппай, ушактаарга кыйкым таппай ээликчү, ошондо короосунан анын үнү гана чаңкылдап угулчу, Отунчуну да жөн-жайына койбой такмазалап сурачу:

— Отунчу ай... бери кара. Мен карыдымбы?

«Карып баратасың» десе тигинин жүнү тескери айлана түшөөрүн билген Отунчу анын көңүлүн улап койчу.

— Жаш элесин го...

— Оозун бош айтасың да. Жөн айт! — дейт Бытыкүл каарып.

— Жашсың... жашсың. — Отунчу башын ийкендетип бөгүлөт. Анда Бытыкүл кичине жумшара түшүп суроосун кайталайт:

— Жаш болгондо... Канча жашта көрүнөм?

— Ушу... Кандай десем, отузга не жеткен, не жетпеген жаштайсың.

— А өңүмчү? Бырышы кандай?

— Өңүң да жапжаш... Бырыш жок!

— Чын айт Отунчу... Көңүлүмдү улаба,— дейт Бытыкүл кылайып күлбөй.

— Кудай урсун... Чын!..

Ушундан кийин гана Бытыкүлдүн көксөөсү сууп, «жаш экенине» кудуңдап сүйүнчү. Ал, кандай алакеттенсе да, өзү айткандай «темир сандыктын ичине бекинсе» да акыры карылык мойнуна минээрин билет. Анда момундай байбиче болот: өңү кыпкызыл, башында заңкайган элечек, чекесине кундуз карматкан белдемчи тартынып, кымкап чепкенди желбегей жамынат; бутунда памиркен маасы, чачында күмүш шолпу... Келиндер ийменип алдынан кыя өтпөй, тетигинде каскатар бастырып бараткандар да «Бытыкүл байбиченин» бир үйдүн гана эмес, бир айылдын куту экендигин кеп кылышып, аңыздап, аны эл ызааттаса... мартабасы ташып турса...

Кээде жапжаш аялды деле «байбиче» деп коюшат. Анын алдында өзүнөн алда канча улуулар да чимирик атып; күн сайын жаңыны кийип үлпүлдөп, жашарып, күн сайын үлпөт үстүндө; басса да аялдардын арасынан аркардай болуп бөлүнүп... Күйөөсүнүн аркасы менен кийбегенди кийип, ичпегенди ичип.

Ал эми атка минген «кожоюн байбичелер» да бар: эркектер бастырып кетпей жарданып аны күтүшүп, ал бастырып чыкканда оюн-чындан «байбиче» дешип; ага журт атасындай акыл салып; ал тигинтип бастырып жүргөндө күйөөсү анын ордуна бала багып, тегирмен салып...

Салыйдын «байбиче» дегенине, ага сабылып, андан жазганган дай түрүнө Бытыкүл чыкчырыла кыр көрсөтүп, заматтын ортосунда дөөлөттүү, мансаптуу байбиче боло түшкөнсүдү чын эле. А чындыгында эле тигил Салыйдын жанында буулумду кийип, башы булутка тийип, жашарып, жапжаш байбиче...

Ал тыякка узап кетип кайра бурулду, бул «бешимдеги көлөкөдөй байкуштун» ичке ийрээрине көп ишенбей же түйдөктөн үзүп алып койбосун дегендей такыды:

— Өзүнүн түрмөгүндөй жип болот. Кокус, шейшеп көктөйм деп кытып алба?

— Койчу ары, кантип... Көктөгөндөй шейшебим жок.

Ал күнкү Бугунун кубанчын айтпа. Демейде кечкурун ойноп кетчү; имерчиктеп үйдөн чыкпай, үйдөн чыкса эле тигил эки майлуу кабырганы ага койбой бирөөлөр жеп койчудай, ошол эки кабырганы жесе эле андан кийин таптакыр курсагы ачпоочудай. Апасы уулу үчүн — Бугусу үчүн, ошо Бугусунун оборун бир той-

гузуу үчүн... бир эле май кылгырта тойгузуу үчүн баарына кайыл. Канча түнү көзүн жыртып тигил түйдөктү ийрээр экен?

Бугунун аны менен иши жок, бууланган казанды улам-улам карап чычкыланат

— Качан бышат эми?

— Бышат Бугутай...

— Жейбизби?

— Жебей анан...

Сүрсүгөн кабыргага удаалаш Бугуга «той» түштү. Алардын уюу ордунан козголбоду; Салый табакка салып улпак, чакалап суу койду, уюу кыл кыркпады. Жедеп мал болбосуна көзү жеткенден кийин гана сойдурушту.

— Уюңарды бөйрөккө чаап тыр!

Салыйдын төбө чачы тик турду. Тиги Үсөйүн көргөзгөн уйдун капталы кан экени, бөйрөк экени билинбей килкилдеп уюган капкара кан, жатынында балканактай музоо.

— Колуң сы-ын... Кимиси чапты? — Алаканын шак чаап безеленди.

— Сагындын атасы чапты го...

— Бас, оозуңду! — Салый Бугунун оозун баса калды,— айтпай жүр, карангүн уйду чапкан... — Ал Үсөйүндөн жалтайлап уулун кагымыш этти. — Бирөөнүн күнөөсүн көтөрүп, айтпай жүр антип.

Уй менен кошо өлөт беле, же уй кайра тирилет беле, же уйдун эти үнөм болмокчубу? Салый эттин баарын буздурду, чоң казанга үймөлөп салдырып, айыл апаны чакырып колунан даам берип, алардын батасын алмай болду. Бугусу аман жүрсө, Канимети келсе мал табылаар. Ата менен баланын башын кошсо экен Салый. Дүнүйөсү жерге кирсин! Кадыр-көңүл табылабы?

Кайдан-жайдан укканы белгисиз, атын текирендетип Ысак келди алда кайдан бакылдап коё берди:

— Байлап кой дебедим беле! Чөп-саманды таап берет элем го...

Салый өз уюн эмес, тиги бригадирдин уюн кара санап өлтүрүп күнөө кылгандан бетер, башын өйдө көтөрө албай мукактанды:

— Уялдым, күн сайын эле колхоздон чөп сурап. Чөпчүлөр жаман көрөбү, колхоздун өзүнө жетпей жатса.

— Сен да колхозсуң! Сени менен колхозбуз! Сенин уюң жеген чөп колхозду аңшерип кетпейт эле го. О былжыраган кокуй...

Ысак тонун чечип жүккө жыйды, жеңин түрө шымаланды. Өз үйүндөй бийлеп, өз уюн сойдургансып марчаңдады. Бычакты колуна алып, үймөлөнгөн этти дагы бир канча бөлүккө бөлө баштады:

— Күзгү эгинге эт алчылар, кана, алгыла тандаганыңарды! — Ал тегерегиндеги тургандарга кайрылды, алда кимгедир ызырынды. — Бир атаңдын оозуна урайын өлтүрүптүр... Көпчүлүк эмеспизби, уюн эгин кылып берели жок дегенде. Оокат кылышсын.

Салый Ысакка каяша кылбады; эркек бийлеп, эркектин бакылдаган үнү чыкканына кайра анын үйүнүн ичи батырап, үйүндө Канимети олтургандай; согумуна саржүрмөсү жеңдей семиз уй союп, кызылсыраган айыл-апага бекер таркаткансып ак көрпө жа-

йыл. «Мейли, үй-бүлөсү менен ээп жайкын шорек кылып ичишсин. Күзүндө алаармын же албасмын». Ага күзгү эгинге эт алгандарды тизмелеп жаткан Ысактын кагазы гана жаккан жок. Ал «кышында эт жедиң эле» деп күзүндө кантип доолайт. Күз келгенче канча?

— Мойнуңарга карыз. Күзүндө кутуласыңар... кимиңер...

— Фу! Ушуга карыз болуп,— Ысактын сөзүн Бытыкүл жулуп кетти. — Ушу этти ким жейт? Ооздон түшө калманы... — Бытыкүл чүйрүңдөп тескери басты.

— Биз эт тандабайбыз, жеңе Жетим-жесирди кантип оокат кылдырабыз? Кеп ошондо.

— Бирөөнүн оокаты менен ишиң эмне? Бригадирлигиңди кыла бербейсиңби жөндөп. Күзгү эгин оңой бекен?

— Оңой! — Ысак ордунан тура калды,— оңой! Биз, баарыбыз бириксек...

— Яа? — Бытыкүлдүн оозу кулагына жете түшүп, апан эрнин бүрүштүрө чоюштады. — Биригесиңерби?.. Ит жей турган эт-ке...

— Оозуңду карап сүйлө арам таз! Кызыбызды сенчылап этмайга сата элекпиз... Жалгыз сен адам, биз итпизби? Ит көрүнөбүзбү көзүңө? Атаа, чачын чала жулуп калыпмын! — Ичеги карып артып олтурган Шаршебүбү Бытыкүлдү тогуз кат менен башка бир салды.

Эчким арачалабай кайра табаалары кана кыйрап күлүштү. Баарыдан да Үсөйүн аялынын тилине, ачуусуна кычуусу кана, артын карабай быдылдап бараткан Бытыкүлдү көргөзө сөөмөйүн бүкүрөйтүп, ошо сөөмөйүн көтөрүүгө шайманы жетпей, ансыз да кылар көзү ого бетер кыйгачтап ыкшыган.

Салый уюн союп, этин таркатып жататты укканда Ташмат ыкылдатып Зуураканды жумшады:

— Баргын, жакшы этинен көп ал!

— Кантип барам? Баягы урuштан бери жүзүн карай элекмин.

— Кайсы урушту айтат? Аа... Аялдардын урушу кеппи? Унутуп кой аны. Бар, бара бер! Жөнө! Көбүрөөк ал!

— Күзүндө эгинин кантебиз?

Ташмат жерди бир тээп түкүрүп жиберди:

— Катын десе арыңа келесиң. А күзгө чейин ким бар, ким жок?!

Ал Салыйдын үйү жакка көз кыйыгын салат, башы жерге ийиле бир кап эт көтөргөн Зуураканды күтөт. Ал кечиккен сайын чыйпылыктап, күрөңдүгө чыга калып, желбегей ичигин улам-улам кымтыланат.

— Уйдай кан кусуп өлгүр! Кудай бөйрөгүнө кол салгыр! Байкуштун уюн ким гана бөйрөгүнө чапты экен? Атаа бөйрөгүң бөлт этип ыргып кеткир! — Атайылап эле Ташмат уксун дегенсип, бир чети Бугудан уккан оңдоңдон улам шекшип, чынында тигинин ичигине тумшугун катып турганына жини кайнап Шаршебүбү шаңшып коё берди.

Ташмат эт көтөргөн Үсөйүн, аялы экөөнү жалт карап, алардын

ким экенин ажыратпай, тигил айтылган сөз кулагын көзөп чок бас-кан иттей секирди. Абага ойногон чочмор, анан «өө» деп очорула онтоп, көптө араң баскан үй көзүнө көрүнүп... кимдир бирөө сайып жибергендей сайгылашкан бойрогун мыкчып, аялдын тилине уугуп, ууккандан чыдай албай согунуп үйүнө кире качты.

Бул убакта «улуу башын кичүү кылып» өзү келген Зууракангa берээрге ашын, айтаарга сөзүн таппай Салый убара. Ал качанкы бир урушканын кек кылмак түгүл, кайра андан кечирим сурап калпактайт

— Бөрөгн балага болушуп... тилим тийди. Көңүлүңө алба, бурадар.

Салый ушул мамилеси менен бир чети Бугусун коргоду, ага тил тийгизип уруп койбосун деди. Бир чети өзүнүн да алды кийинин ойлоду, кокус Ташмат эртең актив болуп калбасын?

Анын үстүнө адам бул дүйнөгө бир эле жашайт. Ушу бир жашаган дүйнөдө бирөөнүн тебетейин бирөөнө кийгизип алдап, калп айтып, көңүл калтырып урушуудан жаа бою каччу. Эркектер тыякта чоң уруштa жүрсө, аялдар бу жерде кичине уруш чыгарып, бири-биринин үйүнө киришпей чүйрүңдөшүп жүргөнү деги абзелби? Баарын тегиз ойлоп, колунда эмнеси болсо балтаңдап чачып жибергенче шашчу. Ал бүгүн миңтсем эртең кантем деп битиребей, адамдын ырыскысынын түгөнбөсүнө ишенчү.

Салыйдын коптон берки жүрөкзаадасы кичине басылды. Зууракан менен элдешип, ага этинин чүйгүнүн берип жөнөттү: «Жалган дүйнөдө ынтымакта жашоого не жетсин! Атаа, этин өзүм көтөрүп жеткизип бербей» деп айганта да болду.

Казанда буркулдап кайнаган эт. Салый жоолугун чыкчырылта буунуп, кетик сузгусун тыңдырбай шорпо сапырат. Мештин түбүндө Бугу чыкылдап «Манас» окуп олтурат.

— Калем кагазыңды алчы.

— Эмне кыласың?

— Атаңа кат жазалы?

Апасынын айтуусу менен Бугу мына мындай кат жазды:

«Кудай кошкон акыреттик теңим Каниметке!

Мындагы Салыйдан деп билесиң. Орловскийдин атырдай жыттуу, салкын абасында дени кардың сак, кадимкиндей жүрөсүңбү? Адамдын башына келүүчү табигаттын түрдүү кырсыгынан тышкары аскердик милдетиңди аткарып жатасыңбы? Сенин кийинки жазган катыңды алып окуп, жакында согушка кирээриңди уктук. Чымындай жаныңды жараткандан тилеп турабыз. Согушка киргениңде коркпо, жүрөгүңдү токтот, абайла. Жылаңач баатырлык кылба, душманга табаа, доско күлкү болбо!

Жаныңа кубат берип, аман-эсен жүз көрүшөөрүңө ишенем. Түшүмө аян берди, үйдөн даам ооз тийдиң. Жакалашкан душмандын туусун жыгып, жаркылдап үйгө кайтаарсың.

Бизден болсо кымындай кам сапаба, курсагыбыз ток, кийимибиз бүтүн, эл ичиндебиз. Эл катары оокат кылып, Бугуңду эч-темеден кем кылбайм. Колхоз абдан жакшы, элге эгин берип турат. Жакында соко чыккыдай...

Кош, ырыс кешигим... ата-бабаларыңдын арбагы жылоолоп айлыңдын тузун тат. Тели-теңтуштарыңа Бугу экөөбүздүн саламыбызды айт!».

Бугу бышылдап катты жазып бүттү; ыйлаарда бышылдачу, бирок ыйлабады, көзүн ирмегилеп апасын карады:

— Уйдун өлгөнүн айтпайсыңбы?

— Кой андайларды жазбай жүр, жаман кабарларды... өлгөндөрдү...

— Жазса эмне болот?

— Жаман болот... Санааркайт...

Бугу мурдун тартып, чекесин тырыштырды. Көпкө ойлонуп туруп каттын аягына бул сөздү кошту.

«Ата, баягында сени тамашалап кат жазгам. Үсөйүн арабаны жакшы айдайт, аттарың жоор эмес. Бизге, балдарга араба керек болсо айдатып ойнойбуз... Аскерге кеткендердин баарынан кат келип турат. Биздин уй өлгөн жок. Эгер бирөө өлдү десе такыр ишенбе. Макулбу ата?..

Бугудан».

Эт бышканда устаканадан Таты келди. Үчөө үч айылдай бакылдашып, кырма табакты тегеректей олтурушту.

XI

Кашкар устанын көңүлү жай. Устакананын алдындагы сүйрү тамда чыгырыктары менен соколор кыркалекей тизилген. Үч-төрт сыйра жеткидей тиштери, жантемирлери даяр. Бир дагы чынжыры, же буроосу, же ачкычы кемчил эмес. Кашкардын колунан, Кашкардын «заводунан» кайрадан жаңырып жазды күтүп турган соколор, малалар.

«Жазгы кош айдоонун даярдыгын» текшерип жүргөн уполномочен да аябай мактады.

— Абдан жакшы! Жакшы ремонт! — Ал кабак башы бүркөо, усталыгына шек туугузуп дулдуйган Кашкарды карап, уста болгон күндө да жалаң барскап, дөшү менен ушунча шаймапды бүткөзгөн жапан устага айраң-таң калып; же бул заводдо бир станокто иштегенби деп ойлоп; тигил заводдон чыккандай колго жасалган, ачкычтарды, чагарактарды, шакекчелерди кармалайт.

— Силердин колхоз во!.. — Баш бармагын соройтот. Уполномочен бет алдынан Татыга да жолукту. Анын чытыраган денесине, толмоч жүзүнө ичинен суктанат.

— Сиз, Гитлерди мээге чаап жатасыз... во, биздин аялдар!

Бул мактоо бирөөнө эмес баарына. Анткени дүкөндөгү күшүлдөгөн көөрүк, комурдүн жыты, дүкө-дүкө барскандын чабылганы билгизбей бири-биринин кыялдарына көнүктүрүп, акыры өздөрү кармаган темирдей ширетип да салды.

Үчөөнүн адегендеги кыжыңдашканы деле оозго алынбады. Бирок ар кимиси аны унутпай жүрөгүндө сакташты. Бара-бара бирөө «катындыгын», бирөө эркектигин, бирөөнөн бирөө кыйынды-

гын көргөзүү үчүн гана күч сынашып иштешпей, бирөө баарынын намызы үчүн, мындай иштөө адамдын милдети экендигин үндөшпөй түшүнүштү. Эшек такалап жүргөн ким бар? Кана айтчы?..

Алар үчүн да бирөөлөр иштеп жүрөт. Ал тургай жанын оозуна тиштеп, кырчындай өмүрүн окко тосуп согушуп жүрөт! Согушуп... баарыңдын үйүң, баарыңдын сокоң, баарыңдын малың, жер-жемишиң чачылбасын үчүн...

Кудай билет эле, согуш болбосо, Таты сенин көөрүк басаарыңды... Аман, сенин барскан кармаарыңды... Бирөөлөр согуштун чогун жүрөгүнө көтөрүп жүрсө, силер эмне болупсуңар?

Аман күрсүлдөп аябай убайды берди. Атынын жоорун сагызганга сыйыртып коңшу колхоздон Үсөйүн тартып келген жаак темир Амандын күчү, барсканы менен гана багынды, соколорго тиш болду. Кашкар Амандын барскан чапканына кыбасы канат, бир эсе ичинен өзүн тилдейт: «эми Жолборсту ким алмашат, колхоздо андай барсканчы жок» деп жүрбөйбү.

Ойлогонундай эле Таты анын дүкөнүн иреттеди, тазартты. Баардык аспаптар орду ордунда, балкасын бир жактан, кескичин бир жактан издебейт. Мына бу иреттелген, тазарган устаканасы сыяктанып, Кашкар да өз оюна каранып, жүргөн турганы, баягы кара мүртөз мүнөзү да өзүнө билинбей өзгөрүп, негедир өз кылган ишинен кынтык издеп, эгер бир жеринен кынтык чыкса, жаңылса... ырбай электе чап кармап чыйкандын өзөгүн сыккандай сыгып салгысы келип; баарына жакшы көрүнгүсү, баарын сыйлап, баарына жакшылык кылгысы келип, мээримдүү, демдүү, көкүрөгү көтөрүңкү жүрдү.

Ал «Алтындан кийин жакшы катындар чанда турбайбы» деп катындардан күдөр үзгөнүн унутуп, Бытыкул айткандай «катындар самандай сапырылып» жүрсө, өзүнө катын да издебеди, катын алууну да ойлободу. Эл байкерчиликте катын алам дебей, эми эл жапа чегип согуш менен алек болуп жатканда катын алам деп айтуу өөн учурады, антүүгө бети чыдабады. «Жаман киши ушундайда кычайт. Эркек катындын койнуна жатуу үчүн эле жаралыптырбы?»

Ага усталык кесиби ого бетер жакшы көрүнүп, ушундайда элдин керегине, кардалына жараганына төбөсү көккө жетип. Ошондуктан, согуш анын жүрөгүнүн булчуңдарын кармалап, даап дүкөнүнө кире албады, муңкүрөтө албады. Согуш ар кимдин баскан изин аңдып, жүрөгүн тыңшап жүргөндө, ал өз жаны менен алек болсо, тигил мүрзөдө жаткандардын да ары, эч ким эсине алып, басып барбай турган жакка куламак беле Кашкар?..

Кечээ бирдемеден улам Ракыяныкына кирсе каалгасы «какыйлап» араң ачылды. Кайра жапкыча шалак этип желкесине бир тийди. Каалгадан токмок жегенине ызаланып желкесин сыйпалап, кайрадан күлүп жиберди. Каалга да Кашкардын уста экенин билгенби?

— Бу каалгаңар кишинин баарын сабайбы, же мени элеби?

— Жо-ок,— Ракыя манаттай кызарды. —Эмеле уруп бекитсем кармабай...

— О кокуй, туруму сыпык тура. Мага айтсаң...

— Каптип айтам, силердин колуңар бошосун кичипе...

Кашкар азыр ара-чолодо Ракыяның каалгасына турум согуп жаткан. Кыпкызыл темирди кычып дошүгө коёр замат, Таты колтугуна көтөрө барсканын таптайт. Устанын экинчи колу да жоп турбай чакачак. Ал Татыны уйкудай «Сокур ит карангыча» бүткөрүүчү майда барат темир-тезекке аралаштырып, аны дагы эле аяп, дагы эле аярлачу.

— Ии... ап бали... чап!

Устанын сүрөгөнүнөнбү же барсканы даапа тийип темирди камырдай жууруп жатканынанбы, Татынын чекесинен чыпылдаган тер. Ооба, эки кишинин көзү, экөөнүн деми, экөөнүн колдору темирди жууруп, темирди ширетип, темирди кесип, муздатып, темирге өмүр берип жатышты. Татынын баардык күчү, эси-дарты, деми ошо тиги дошүдөгү темирге чабылып темирден кайра өзүнө чабылып, ал улам кызып, улам күчөнүп; Татынын ушинтип чапканына аркы кооруктөгү Аман да маашырланып, бир чети ага ичи тарып, анын көзүн жапкан кирпигине, алмадай жүзүнө, балкайган көкүрөгүнө илеписин артып турганда... дошүдөгү кыпкызыл темир Кашкардын төбөсүнөн чырр этип учту. Анын колундагы кычкач, балкасы туш-тушка ыргыды. Таты бычак сыртындай эле жаза чапты. Жаза чапмак эмес, эмчек тарткан чүпөрөгү бошоп, көкүрөгү салактап, мындан ийменип.

— Эчтеке болгон жок... эчтеке болгон жок...

Кашкар чекесин аарчый күңкүлдөп, тиги ыргыган темир куйкалаган малакайынын төбөсүн үйлөдү. Дагы эле жерди куйкалап, жерде түтөгөн темирди кыпчып көмүргө сойлотту. Эгер ошо темир Кашкардын мээсин каарып же койнуна, мойнуна түшсө эмне болмок?.. Кыпкызыл темир аны бычак сыртындай эле жаза сермеп өттү. Бычак сыртындай эле томөндөсө...

Таты көзүн басып кетенчиктеди, анын көзүндө кыпкызыл темир дагы эле учуп, тийген жерин каарып, түтөтүп өрттөп баратты.

— Ха-ха... ха-ха... — Аман шашпай, талтайып олтурган калыбында алжаңдап күлдү. Табаасы кангандай, деле жыргап каткырды. — Таты Кашкарга тамга салды! Эми Кашкарды катындар талашпайт... Кашкар Татыныкы...

Таты күлкүгө — заар күлкүгө уугуп, бир бозоруп, бир кызарып, тиштенип унчукпады. Оозуна кум куйгансып ушу унчукпаганына ардыгып, ызаланып, темирдей ысык бирдеке анын өзөгүн куйкалап, күйбөгөн жерин күл кылып ийди, ал ансайын көгөрдү. Эмгиче эле кемсинтип, эмгиче эле аял деп, анын аялдыгынан кыйкым таап, шылдыңдап күлүп... Аялдын кандай экендигин ага көргөзөт! Устаны колдоп жүргөн «Дөөтүнүн» бары чын болсо аны менен чындап достошот же... бу босогону экинчи аттагыс болот.

Ал түнүндө жаңылап эмчек тарткыч тикти; бышыктап кайып, ичке сызмадан боо тагып. Мына, көкүрөгү чыпталып, бүткөн бою жепжеңил, тыкан. Ушул ойлоп тапканынанбы, негедир көңүлү көтөрүңкү, негедир аялдардан артыкбаш бир иш иштегендей.

Ошондон Амандын «ит оорусу» кармады. Арабага толтура жүк

тартып келатып, орто жолго токтоп, же ары баспай, же бери бастартып келатып, орто жолго токтоп, же ары баспай, же бери бас-
пай башын чулгуган чалпоо жылкыга окшоду. Манчыркап, иштеге-
нин милдет кылып корсулдап; Татыны кагажытып, ичтен жеген
курттай какшыктайт, Таты да тилин тартпайт.

Экөөнүн ортосундагы бул жарака мындан башталды. Аман Салый түлөөгө алган улагын доолады:

— Таап бергин!

— Эки-үч күнгө коё тургула, бурадар...

— Эки-үч күнүңдү билбейм. Азыр тап!

— Эртеңге чейин күтүп бергиле.

— Азыр керек? — Аман жер сабап баркылдады. — Жерден чукусаң да тап!

Салыйдын үшү кетип жал-жал тиктейт, жаны төрт чарчы болот. Оо, батаага марытчылар, колдоочулар, жалдыраган кургурга даарып, жардам кылсаңар боло. Улактын этин жеп алып унчукпайсыңарбы?

Татынын серкеси бар экен, бышкырык атып албады:

— Менин ургаачы... текеден чыккан чебич...

Аман ансайын опурулду. Ал аз келгенсип, Сымап да алкынып күйөөсүн кайрап ээрчип алды:

— Күрсү, жыгачтын жумшагын курт жейт» Жумшак байкушсуң, моюнчасын жетелеп ал! Бол! Жүрү! Аны тимеле...

Экөөнүн түрүнөн сестенип, Бугу апасынын колунан тартты:

— Ал деп айтчы апа...

Экөө көк бөрү тартып баламын көзүнчө шерменде кылабы деп, Салый да баарынан кечти:

— Деги алгылачы. Мейлиңер...

Тигилер торпокту жетелеп жөнөштү; Салый ырымдап ноктосун талашты эле «чебичти жүнү менен, жиби менен бергенбиз» деп, Сымап аны жыга түртүп ийди. А чынында түрткөн деле жок, Сымап колунан булкуп жиберсе камгактан бетер кулаңды.

Таты дагы жардамга келди, барымтадагы Салыйдын торпогун куткарды. Күүгүмдө бакылдатып чебич өңөрүп келип, Амандын эшигине түшүрдү.

— Уят деген бир уруу журт! Силерде уят жок!

Арадан бир нече күн өтсө да Амандын «азыр керек» деген чебичи бироого деле берилбеди же союлбады. Буга Татынын жини кайнады. Ал Амандан жинкирип, «адамга жакшылыгы жок неме» деп жүрдү.

Береседен кутулганына Салый аябай сүйүндү. Баягында тулпар жетелегенсип, үй ээси сыяктанып мамиле жасаганына кудуңдаса, эми андан баабедин жасап кутулду.

Кашкар эки шакиртин элдештире албай, экөөнү тең кыя албай күн сайын убара.

— Кучупашыңарды койгула.

— Койбойм-этпейм! — Аман капааттанып тырчып, акыры жүрөгүнүн башындагы түпөйүлүн ачыкка чыгарды. — Жоопу сайса мен сайдым, аты калды Манаска... Барскан чапсам мен чапсам! Салый экөөңүн атың чыкса... Мен жүрө берейинби?

— Жүрбөсөң билгениңди кыл! Күндү карап калтырып... — Кара мүртөз уста силкинип бир тийди, тигинин милдет-сабыт кылганы анын безине тийди.

Ушундан кийин Кашкар Татыга биротола ык тартып, Аманды кагажытып, анан булардын ортосундагы жарака алжая түштү. Эми муну эч бир темир уста, эч бир чебер, колунан кооруу төгүлгөн эч бир зергер кандай албайт эле.

А Аманга бул жага бербей калды. Ансыз да кийин мойнунан байлагандай болуп араң жүрчү. Эми оз билгенин кылат, коркок билишпи? Ал эркек экендигин коргоздү, морой аныкы! Азыр акырын суурулуп чыгуу керек да, тетыяктан кытылдап күлүп карап турат. Ал көтөргөн барыскандыны ким көтөрүп, ким чабаар экен? Атаа, ысык темир сага чала тамга салып... шашпа, Кашкар. Унутпас жериңе тамга басылганда Аманды эстээрсиң, майрык бутуна жалынаарсың.

Амандын сыйкы бузулганы Татыны дагы чыйратты, кыл чылбырдай чыйралды. Үзүлсө да керекке жарап тарс үзүлмөк, былжырап арабок жүрсөң да баары бир дүйнөдөн өтөсүң!

Белин кындырдай курчанып, шакылдап баштагыдан шайдоот. Эми ал кампанын бурчуна илинген темир калпактуу солдатты калтаарыбай карайт. «Сен, фронтко эмне жардам бердиң?!» деген жазууну шашпай окуп; жоокердин маңдайына токтоп, тайманбай баарлашып, атайлап токтоп өтөт. Кээде аны менен түшүндө да сүйлөшөт.

Бир түнү түшүнө Токтонаалысы кирди: мингени ак боз ат, күн чыгыш жактан аркыратып чаап келип ыргып түштү. Кабагы бүркөө. Башындагы темир туулгасынан, боз шинелинен бери жылтылдаган жылдыз. Атынын куйрук жалынан бери чачыраган жылдыз. Аргымагы байлаган мамысынан жулкунуп, жер чапчып шаңгырап кишенейт.

— И-ий, коюн-копчуңар жылдыз да... — Таты жан-маны калбай күйоосүн кучактап, өпкөнү баратты.

— Бул жылдыз эмес. Өлгөн жолдошторумдун каны! — Токтонаалы кылычын таянып обочо олтуруп алды. — Кандайсың Татыке! Кандай ал абалың?

— Жакшымын! Жакшымын мен! Өзүңчү? Өзүң кандайсың?! — Ушинтип, алкымы буулуп өпкөлөгөн Татыны Токтонаалы колунан кармады, муңая, кабагы бүркөө сүйлөдү:

— Мылтык асынып ийним жоорулду, Таты. Жонум жоорулду...

Татыга кучак-кучак кебез берди. Анан ал үйгө кирип, төргө олтуруп бөйрөктүү сыр аяктан шыңгытып айран жутту.

Даам ооз тийди! Таты түшүндө кебез түшөдү. Бул кубанычтан жүрөгү жарыла жаздап, түш экенин унутуп, көзүн да ушалабай Салыйга чуркады:

— Токтонаалы... Тактонаалым келди!

Салый дүңгөлөй казанын ыргытып жиберип, сүйрөлгөн этегин киндигине басып Татыныкына чуркады:

— Куда-ай... Кудай! Каниметимди корду бекен?! Каниме-ет!

Түш корүп алышып, кузгун ойгоно электе бири-биринкине

чуркап, бирин-бири кучакташып, сүйүнүшүп жүрүшкөн эки аялды эчким көрүшкөн жок. Көргөндөр күлот да эле, ыйлайт да эле. Эки аял да өз жоруктарына күлүштү, акырында ыйлашты...

Түшүнө дем байлап, түшүнө ишенип, чын эле байкатпай келип калбасын деп ойлоду Таты. Үй ичин жыйнап терпеди, короону тазалдата шыпырды, көптөн бери ат байланбаган акырды да тазалады. Токтоналалынын кийимдерин кагып-кугуп күнгө жайды. Эмеле кийипип, жайкалып бастырып чыкчудан бетер жазгы кийимдерин, камчысын кошуп, оңойлоп бөлөк илди. Кир-кечесин жууп, таптап, өзү да аябай жышынып киринди. Ооба, аны түшү соорөтту; кантип соороnбойт, Токтонаалысы даам ооз тийип, өзү кебээ түшөгөндөн кийин, тилегинин орундалганы да... Келет!

Таты жуунгандын эртеси көзү моймолжуп, апакай болуп жүзү албырып, кыймылынан кылыгы чыгып барды. Кашкардын шилекейи акты. Татынын сулуулугунан жүдөп, жазганып, карай албай сүрдөп, демейдегидей дүкөнүнө батпай чекесинен тып-тып тер тамды. Ал аял деген эмне экендигин эми көрдү. Сопу кылып олтургузуп коюучу сулуулук менен эми кездешти. Аялсыз жүргөнүнө, аялсыз жашаган өмүрүнө тиштенип; сагынбаган, канбаган бир кусалык көкүрөгүндө кайнап, көкүрөгүн туюк жарадай мыжыгып жатты. Аялы жок эркек бирөөнүн аялы менен маңдай-тескейлешип иштегени эми эсине келди, эми кыйналды.

Жаны тынч, кылдырап жүргөндө бу балакет каяктан келди? Канкаяктагыны козгоп, дүүлүктүрүп, кылтыңдап жасанып...

Жок, ал жасанбаптыр, күндөгү эле кийими, күндөгү эле Таты. Токтонаалынын аялы дедиртип, туубаса да анын атын өчүрбөй, түтүнүн булатып.

Кокус Кашкар жаза тайса кайсы аял антет? Кашкар да согушка барат. Анан ал: «Атыр жыттуу салкын абасында туруучу» деп элжиреп кимге кат жазат? Кашкар, сен жок дегенде бир аялдын боосун бекем кармай албадыңбы, же аял сага тийбей койдубу? Аялды тандайсың, а өзүң кандай кишисиң?..

XII

Жаз келди. Короолорго башбактап, адегенде балдарды колунан жетеледи ээликтирип, чымчыктарды учурду сайратып. Жаз балдар менен, чымчыктар менен ызы-чуу кубалашты. Жаз балдарды жыттады, күлкүсүн ала качып ойноду. Балдар чимирик атып жазды тести, арыктын боюнда тамандары жарылганча жаз менен жарышты; дубалдын кырында тамактары айрылганча Жаз экөө күлүштү, каткырышты.

Жаз оор кийимдерди чечип ыргытты, төшөнчүлөрдү эшикке жайды, кемпир-чалды күнөскө олтургузду. Жаз кыштакка эки-үч эле күн байыр алды, да, баткакты кечип талаага жөнөдү.

Жаз чалкалаган тоонун этегине жеткенде гана бир токтоду. Токтоп, жылдагыдай эле артын кайрылып карады. Күрөк, кетмендерин такымына кысып бастыргандар; ак калпакты алчылапта кий-

гендердин караапы азайгандыгын көрүп, жаздын деми сууй түштү... Жаз дыбыратып жашын себеледи...

Жаз тоонун түбүнө токтоп, таш үстүнө чыгып, «кантишер экен» деп кыштакты карап турду. Ошо жаз байырлаган кара таштан аркы өзөндөн шыргалаң тоо суусу агып жатты, анын агынында бирин-бири талкалап, жээкке самын ташка урунуп калкамандаган кесек муздар... жогорку алкымдан бирин-бири түртүшүп, качырап сынып, быякка, жаз түнөп өткөн жакага... Көп болсо бир аш бышым жашап, эрип, жок болуп кете турган өмүрүнө шашып, ашыккан жазгы муздар. Бул мөңгү муздардан жаздын өзүнүн илеби кайтып, жаз өзү калтырап тээ адамдардын кыштагын карады. Кыштактан жазды көздөй аялдар, өспүрүмдөр басып чыгышты. Араба айдашып, соко кармашып, кетмен-күрөк көтөрүшүп... Жаз адамдардын илебине кайра жылынды.

Жаз сүйүнүп тоонун чокусун карай даң салды. Жылдагыдай эле — адамдар келатышат! — деди.

«Эртең соко чыгатты» укканда буту менен басып мурду менен тынгандар — баарысы Жаз жөнүндө ойлошту, ал түнү баары жазгы уйкуну укташты. Бир гана канторго олтурган активдер укташкан жок, асма чырагдан өчкөн жок. Мында, кантордун алдында жашаган чычкандар да бул түнү уктабады: үстүлөрү дүбүрттөп, кажыкужу үндөр. «Эмнегеминтишет, андан көрө буудай, арпаны, нанды төгүп салышпайбы» дешти чычкандар өздөрүнчө. А мүмкүн төгүп салышпасын...

Качан тымтырс болгондо бир чычкан коңулдан башпактады: алигиче папиростун түтүнү, опурулган чаң, тердин жыты; терезе жапжарык. Чычкан култ этип кире качты, бирөө андып аны чапканы тургандай туюлду. Конторду кайтарып кара кулпу гана калганын чычкан билбеди. Бир бутун бооруна катып, эшик алдында жем үмүт этчү тооктор да, кыш бою ысык үйлөрдө жашаган чычкандар да тынчы кетип чуркашып, ушул түндөн, күндөн баштап, тээ аңыздарга жайылчу болду.

Бул түнү контордо олтургандар да тук эткени тук этип, тук этпегени жок, көздөрүн ушалаган бойдон жапатырмак талаага жөнөштү.

— Баш-көз бололу!

— Жаман катын, жаш балдар баратат.

— Камытты кандай кийгизүүнү билбегендер...

Чынында аттын кулагында ойногону менен тушаганды билбегендер, нанды чоң жегени менен сокону туткасын кармап көрбөгөндөр, муну үйрөнүүнү анчейин барк албагандар же кимдир бирөөлөргө ишенгендер бар эле. Быйыл аларга кезек келди, аскерге жөнөгөндөрдүн ордун басышты; өздөрү үчүн, колхоз үчүн, согуштагылар үчүн да нан камдоо керек. Алар бул түйшүктү, мээнетти эки илтик тартышты, колдору гана жоорубай жүрөктөрү да жооруп...

Анда да жаз. Түшкө маал. Так ушу «Кара-Капталдын» бөксө жолу. Аттын туягынан шыртылдап кумташтар чертилип, ооздук шылдырап, үзөңгү гана кезек-кезек кыңгырайт. Кызыл тукаба күрмөчөн

кыз үкү сайылган кундуз тебетейин оңдоп кийип, кыңылдап ырдап баратты:

. . . Кызыл-кызыл козупуп,
Корпосу элем ой-дай.
Кыз да болсом бир үйдүп,
Эркеси элем ой-дай...

Толгон токой ырлар бар. Апан эмпеге бул тумшугу жок ыр апын оозуна биринчи келе калды? Ал буга жооп издөөгө, кайра жаңы ыр баштоого буямасы келген жок. Атынын тумшугунан торгой пыр-р этип, аты жалт берип, ооп барып оңолду. А торгойдун иши эмне, төбөгө көтөрүлдү да, канатын элей безелене сайрады. Кыз башта такыр торгой корбөгөн немече атынын башын кежейте тартып көпкө тиктеди. Тиктеген сайын көпкөк асмандын ар жеринен кичинекей канаттар эбелектеп жаркырап, айлана торгойдун сайраганына толуп кетти. Асмандын бети толтура торгой... Апа бир торгой, күтпөгөн жерден талмасы кармагандай тикесинен дөмпокко сайылды. Чын эле оорусу барбы? Кыз шыбактын арасында тецилдеп чуркаган торгойду ээрчий бастырды.

— Салом алейкум, ой кыз?

Кыз селт чочуп артына карап, өзүнө курбалдаш кызыл тоголок баладан эркекче алик алды:

— Алеки салам, ой бала?

Экөө тең күлүңдөп, бири-бирине баштап аяк көз жүгүртүштү. Экоонүн мингендери жыттaшып, бири-бирин кашышканы баратат. Бала ыргып түшүп, кыздын атын суулуктан алды:

— Түш!

Бул ээн жерде кыздын жүрөгү опкоолжуп, тизгин чылбырын жыя тартты, бөркүн бекем басып, камчысынын бүлдүргөсүн билегине ороду. Азыр апын жаагын тарай чабат!

Бала кыздын оюн сезгендей эңкейип, чубалган басмайылды жогору көтөрдү.

— Оңдоп токуп берейин...

Кыз аксымдыгына уялды. Ичмектерин уналап, тердик, көрпочосүн күбүп, үндөбөй атын токуп жаткан тиги бала көзүнө алданемедей корүнүп, андан көзүн албай жалжылдап... Аттанаарда апын үзүлгөн топчусун акырын жерден алып, ага бербестен, эмне үчүн апткени өзү да билбей чөнтөгүнө салып койду. Бала кызды колтуктап атказды. Атайлаппы же олдоксон кыймылдадыбы, атказаарда баланын билеги кыздын төшүнө тийди. Бирөөнүн төшү ысып, бирөөнүн билеги ысып, экөөнүн тең беттери албырды.

— Атыңыз ким?

— Бермет...

— Апап экөө эки жакка ажыраашты, бирөө күн чыгышка, бирөө күн батышка. Экөө тең октоо менен, кетээриңде бирдемелерин айтылбагандай, карааңдары үзүлсө да уурдана кылчак-кылчак карашып.

Экөө ошол күздө орто мектептен, жетинчи класстан жолугушту. Дароо бири-бирин таанышты, дагы экөөнүн беттери албырды.

— Жакшысызбы, Бермет...

— Ал апамдын аты... — Кыз кашкайган тиштери менен алдыңкы эринин сыдыра, кирпигин серпе, карегин эки-үч жолу балага кадап алды. — Менин атым Жакин...

— Жакин... жакшы. Мен эми апаңыздын атын да билем...

— Сиздин атыңызчы?

— Сардар...

Кашы капкара, ымапы ысык ушу баланы Жакин көпкө эстеген, такыр кездешпейм го деп ойлоп, ага негедир ичи күйүп, акырында унутуп бараткан. Мына эми, булуттан чыккан айдай жаркырап, момурайып маңдайында турду бала! Баягы эле мүнөзү, басмайыл тартып жатканда топчусу үзүлгөн баягы эле чий баркут тужуркасы. Жакиндин ичинен бирдемеси зырп этип, андагы безелене сайраган торгойдун үнү кулагына угулду.

Бир күнү, физкультура сабагында, чөнтөгүнө эмдигиче катып жүргөн баягы топчуну ордуна кадап койду. Миткенин ийменип Сардарга айтпады, өзүнүн топчусу төрт-беш айдай Жакиндин чөнтөгүндө жүргөндүгүн Сардар билген жок.

Жакин тигинин көкүрөгүнө кадаган топчуну көз-көз жалжылдай карап, караган сайын жүрөгү лакылдап козун жуумп-жумп алат. Топчуга кошуп, өзүнүн бирдемесин ага кадап койгондой ичи жылып, аткенин өзү да сезбей пазданып, алманын гүлүнө окшоп, кыздын алгачкы кылыгы бүчүр жарды...

Экөөнүн ортосундагы алгачкы таттуулук ушинтип башталган, бир мектепте, бир партада... Калем учтарынан бери сиңген бул таттуулук экөөнү аңкыган сүйүүгө алпарды. Тал чыбыктай буралган мезгил жетти.

...Жакин бастырып келатып так ошол күндөрдү көз алдына элестетти, ошондогу торгойдун сайраганы кулагына угулду. Ошондогу Сардардын уялыңкыраганы, ээр токумун оңдогону, анан кылчак-кылчак караганы көрүндү. Чын эле бу «Кара-Капталдан» Сардарды тапкан. Ал да атайлап «издеп жүргөнүң менмин, мен сени издегем» дегенсип купуя жолуккан. Экөө бири-бирин сүйүп, өмүрлөш жар болоорун ким билиптир? Жакиндин жүрөгү элжиреп, денинжанын мээлиткен бир ысык илеп жүрөгүнүн башынан канына чуркап өттү. Кара-Каптал ага бирдеме айтчудай, анын эң кымбат бирдемеси ушу талаада сакталып тургандай жүрөгү өрөпкүдү, ээликти. Жаздын илебиби, жаштыктын илебиби, анын маңдайы ысып, тиги талаа сыяктуу торталаа болуп, кемилкеси толуп, тобосу көккө тийгенсиди. Кызык, ал эмнеге минтет, талаадан эмнени табат, кимге жолугат?

Же Сардаргабы? Андай күн болсо кана? Жүрөк гана титирейт... Үч айдан бери андан кат-кабар жок. Үч айдан бери Жакиндин таалайы жоголуп, кайгы алардын үйүн үңкүйүп тиктейт. Үч айдан бери ачылып күлгөн эмес. Убайым тартып, куса болуп, үч айдан кийин Сардардын элесине «Кара-Капталдан» жолукту. Дөөлөттү да, мээнетти да көтөргөн, баарына чыдаган талаа! Сен Сардарды таап... Сенин кенендигиң ай талаа! Ал негедир талаага атаандашты; безилдеп чуркагысы, талааны жаңыртып күлгүсү келди.

Күлкү да кызык. Кээде өзү издейт ой-боюңа койбой, болоор-бол-

боско деле күлдүрөт; көзүңдөн жаш чыгып, боорунду мыкчып, үнүң буулгуча, чарчагыча, кызарып-татарып, ыкшып күлосүң. Мындай күлкүнү ар ким ар башкача күлөт: бирөө шаңкылдап, бирөө эчкирип, бирөө ичинен булкулдоп... А чын пейлиң менен күлгөн күлкүдөн кийин жыргай түшөсүң. Бүткөн боюңдун курушканы жазылып, жашарып, сергип, көңүлүң ачылып, ак буудайдын унундай жууруулушуп каласың.

Көптөн бери андай күлкүнү күлө элек Жакин «Кайырма» алыштап өткөндө шаңгырап каткырып ийди. Жок, жалгыз ал эмес, сокочулардын баарысы, тигил Салыйга; аны бир-бирине көрсөтүшүп:

— Бу кантет я? Шаңырандайт.

— Суутуп койгонсуп десең.

— Бозо ичип алган го?

— Итин карасаңар, итин ой...

Салыйга киши күлөөрлүк: сагызганча «Чаар аттын» соорусуна конуп алган; алдына салынган карала қап аттын чандырына тийип, эки буту салактап, жоолугу ийнине шыпырылган, белинде жазылыгы бир карыш Каниметтин кайыш куру. Улам-улам теминип, кээде ошо темингенинин азабын тартып көчүгү кыйшайып оцолот. Демейде үйүнөн чыкпаган ити «Мойнок» анын алдында. Узап кетип, ээси жеткиче чочоюп күтүп олтурат, же ээлигип тегерене чуркап, чуркаганда түлөй элек даакысы бешбетер салпактап, «күлүктүгүмдү байкадыңарбы» дегендей мурдун көтөрө бержакты карайт; анан типтик тумшугун сайып былк этпей асманды жыттап туруп, мас болгон эмеден бетер тырак куланып ооналактайт.

— Салый итиң кантет?

— Бозо жуткуруп койдуң беле?

— Бозо ичкен иттин кебетесин...

— Даакысы түшпөй...

— Кабыргасы жабышып.

— Жо-жок,— дешет сокочулар шарактап күлүшүп, Салыйдын алдына салынган карала кабына асылышып,— карала каптын кагынчык кылган го?

— О-ой, Салыйкең карала капты кыш капортосунда кубүгөн...

— Ую, музоосу, төөктөру болуп десең...

— А-ха-ха... ха-ха...

Улам бирөө жете барып Салыйдын атын шапалак менен куйрукка сайып чычаңдатып да коюшат. Чаар ат ансайын чунаңдап «ушуну сен кылып атасың» дегендей жанында коштоодогу «Чоң-Башты» кажып, тиштегилеп, бутун сыраңдатат. Чаар ат канчалык секирсе деле, көчүгү канчалык кыйшайса деле Салый ообай түптүз, буту салактап, аттын соорусуна желимдеп койгонсуп кабы деле түшпөйт. Салыйдын мунусуна, минген атына, салынган кабына адегенде эки-үчөө күлсө, эми баары күлүштү. Аны шылдыңдап эмес, капдайдыр анын куудуң-шуудуңду билбегенине ичтери жылып, аны аяшып, анын мобу турпатына көздөрү үйүр алып, ага баары сүйүнүшүп, печен жолу коруп-билип жүрүшсө да бүгүн ага биринчи жолукканcып, анан араларында ушундай коймаарек, кыйдылыктан алыс; бир чети бейкам эпөө сыяктанган, жорук-жосуну тамашалуу,

күлкүлүү, бирок мунун баары бузбай кайра аны ымандуу, абзелдүү көргөзүп; анын ушунусу бирдеме үмүт эттирип турган пйкемдүү, илбериңки аял экендигинеби жырган-куунап кумардан кана күлүштү. Чынында эле күлгөндөрдүн кээлери Салыйдын көрсөкөбоор жүргөнүнө суктанышты, оздорүнүн «биттин ичегисине кан куйган» бышыктыгына муңайышты; өзгөчө аялдар:

— Бир эсептен адамдын ушундай аңкоосу түзүк.

— Баса десең... аны-муну менен иши жок. Ою жок..

— Курсагын тойгузуп койсо ит өлчү жерге барат.

— Карабайсыңбы эми тигини... «Пикири жок бит семиз».

— Семиз болбой калсын ботом,— Күлапия Салыйга жаны ачый сүйлөдү. — Байкуштун арыгын. Же биздей калбаат эмес. Каптип...

— А аның семире түшөт, бир аяк бозо ичсе,— Жолборстун Бактыгүлү Күлапиянын оозунан сөздү жулуп алды.

Деги кээде элдин ушундай бир адаты бар эмеспи, бүгүн мобу калдайын бастырып бараткандар үчүн Салый тамаша, Салый күлкү, Салый гана эрмек:

— Эй, Салый, итиңди учкаштырып ал!

— Бутуна чөңөр кирет...

— Эй, Салый! Кышында итиң экөөңдү акотчу дайындайбыз...

— Анда эле карышкырлар бул чөлкөмдөн жоголду дей бер.

— Жоголобу же...— дейт бирөө Салыйдын шалбыраган кебетесине колун жаңсап,— капкаяктагы кашабаңдар ээрчип албасын.

Анан баары дуулдап күлүшөт, улам жоолугун оңдомуш этип, Салый өзү да бул күлкүгө кошулат. Ал тигилер өзүнө күлгөндөй өзүнө күлбөстөн башкага: момиптин баарынын алдында баратканына, баары тамашалап, аны бир жакка узатып баратышкансыганына күлдү. Баары ага күлсө, ал баарын жакшы көрүп, көңүлү эргип күлдү. Жерди жалгыз айдаар сыңары, жаз жалгыз эле ага келген сыңары кубанды. Ал жон гана кубанган жок, тээ талаадан калаган чийдей буудай ыргалып, талаа нан жыттанып, буга каниет байлап курсагы тоюп; ак тоонун карды жарылса экен күздө, мүлдө журтка деп, баарысын ойлоп, келеркиге кам жеп бастырып баратты.

Ал тиги ит менен да иши болуп, итти да ойлоп баратты. Каниме келгиче итин да жүдөтпөсө. Итке да анын ордун жоктотпосо. Ошон үчүн «Мойногун» да атайлап ээрчитип алды.

— Мой-нок! Күчү-күчү...

«Мойноктун» салпактап ээрчип алганына Салый уялчу а дегенде. Бир жолу «суутун коюптурбу, үй кайтар» деп чынжырлап байлап салды. Күүгүмдө келсе ичи кабырылган, ийне жуткандай күйпүйгөн. Кудайдын боору ооругандай кыңшылап, көзү жалжылдады. Салый итти ит экен дебей жаны ачып, аны байлап салганына өкүндү. Эмне, Салыйдын «ат башындай алтынын» кайтарабы? Кээ адамдар бириникин бири уурдап, бирине-бири ишенбей, өздөрү кайтарганы аз келгенсип, итке да кайтартып итти да короосуна камашат...

«Мойнокту» агыта берди. Кечке чынжырланган «Мойнок» эми да жетипе албай, ага эркелеп, анын бутунун арасына жата калып, бутту жалап, тегерене чуркап, кайра буттун арасына тоголонду. Ага

мындан артык ырыстын — адамдын бутунун астына эркелоодон артык ырыстын кереги жоктой. Анан уну куноосу үчүн байкуш макулукту байлап-матап...

Кол башындай көк күчүкко тилин менен сут берип, кыз чагында... Көк жору тууган Кумайыкты куйнул кылбай бакпады беле Каныкей. Салый оно Каныкейдей болсом деп алаптабады, «Мойногумду» Кумайыктай кылайын деген да оюна келбеди. Ал өзүнө — Салыйга гана тиешелүү ойду ойлоду. Ошентсе да ал Каныкейдин оно күчүктү багынында адамдардын мээримин, алардын кыбыр эткен жандардан ойдо качантан мамилеси бар экенин, антүү адамдар үчүн парз экендигин баамдачу.

А чындыгында карапайымдыгы, кең пейилдиги үчүн адамдар улуу да! «Адам» деген атын колко кылын, күчүнө, айла-амалына корстон болсо, чиренсе, жомоктогудай: үстүнкү эрини менен асманды, астынкы эрини менен жердеги алы жеткендин баарын жалмаса адам — адам болмокчубу?

А адамдын алы жетпеген дүйнөдө эмне бар?..

Адам ошентип баарына алы жеткендиги, баарын бийлегендиги үчүн да адам! Адам баарына алы жеткендиги үчүн, акылы бар үчүн адамча жашайт: биреөнөн бирөө кыйын чыгын, биреонүн колунан түшкөндү экинчиси көтөрөт; Адам ушун үчүн — адам!

Эмесе биздин Салый да көөдонүн керин, эмне беттесе баарына алы жетээрине аябай ишенип, ишенгенине аябай сүйүнүп, бирок мындан жүрөкзаада болуп да баратты: «Коёндун териси бир жыл чарыкка чыдаптыр. Чыдайм! Элден эмнем кем? Атаа, күлүшкөнүн, мага тимеле бир... же балакет басып катаал жумушта жүдөбөйүн, шермендем чыгып. Жо-ок, бир бороондук алым бардыр...»

— Эй, Салый, сенин дамең канча күнгө жетет? — дейт сары тончон.

— Эки күнгө,— деп берки жалпак тебетей, жүлжүк көз Салый үчүн жооп берет.

— Анан эмне болот? — Сары тончон кайра кычытып сурайт.

Жалпак тебетей жооп берүүнүн ордуна колу-бутун сулдуйтуп, көзүн ого бетер жүлжүйтө, ат басып кеткен бака сымал оозун ачты. Мунусу Салый эчтекеге жарабайт дегени эле. Сары тончон өңгөчүн тарта эчкирип, жан-маны калбай күлдү.

— Тикини, белиндеги курун каадаланып...

— Анысын унутуп салат бир жерге.

— Анан ити жеп алат.

— Эй, Салый! Курду эмне кыласың?

Баятан үнчүкпаган Салый экөөнө атынын башын кыя тартты.

— Атаңдын башы кылам! Тимеле бир...

«Тимеле бир» булардын эрмеги, күлкүсү үчүн жаралгансып, башка соз Салыйга буюрбагансып шакебе кылганына ал да акистеп бир тийди.

А дегенде колундагы чылбыр-тизгини желди, анан атын шелпшелп желдирди. Ат үстүндө кап менен Салый желди. Салыйдын ийининде желген баягы жоолугу. Салыйдын көзүнө андан бетер баары: тоолор асманы менен, тээ чоң таштар, жолдор, арыктар, ка-

раган-буталар — мүлдө жер жүзү; ал тургай бака-шака үндөр да кулагынын түбүндө желип баратты.

...Басаа, Салый Канимстинин куруп «белиме омок болсун» деп курчандыбы? Ырас, ошондой. Башта эмне курчапчу эмес? Канимет үйдө болсо анын куруп Салый курчанат беле? Аял эркектин куруп сөөлөт күтүп же бир конкөнүнөн курчанабы? Бугусу айткан Манастын Каныкейи, Тайторуну чапканда эмне үчүн эркек кийимин кийинди? Эркек болоюн дениби? Жок, мында бир чоң сыр бардай...

Башына түшсө эркек деле казан кармайт, жамаачыны жамайт, кир жууйт. Андан аял болуп калбайт. Аял эркектин куруп эркек болоюн деп курчанбайт, аны эч бир машаягың-кудайың эркек кыла албайт. Жарык дүйнөгө жаралган аялдын өз атын актаган ылайыктуу жумушу бар. Ал эми эркектин куруп курчанганы — эркектин жүгүн да былкылдатпай мойнуна көтөргөнү. Каныкей намыс үчүн, Манастын арбагын көтөрүү үчүн Тайторуну чаппады беле. Көрсө Салый өзү дагы намыс талашып, эркектин ордун жоктотпой куруп курчанып; талааны томсортпой, кысыр калтырбай, тер агызып тукум чачат!

Салый өзүнө-өзү ыраазы, анын колунан да баары келет бейм; пегедир кемелкеси толуп, пегедир байпагы манат болуп байыды. Эмне байлык болду экен? Алтынбы? Күмүшпү? Жок, дүнүйөгө сатып алгыс, дүйнөдө сатылбай турган байлык... Ал кара жанын карч уруп ат айдап, аттары тезге көнбой бороздуу кыйшык салып, жерди ала айдап, бригадирди капалантып, өзү да капаланып, же соко кармай албай тил угуп, кыйналып, чарчап; бирок буга кабагым-кашым дебей, антүү зарыл экендигин, керек экендигин сезип, ошо сезгендиги үчүн кайра баары ошо замат унутулуп, ошо унуткандыгы үчүн улам бардан байлап, улам көгөрө очөшүп, өзүнө кыжырданып, акыры баары ордуна келээрин, кыйналуу убактынча экендигин боркүндөй санап, ошондуктан шалкайбай кайра ушу «Кара-Капталдан» быйылкы жаздын эң алгачкы күнүнөн карала кабына чымчып бууما күч-кубат алгансып кечкете өжөрдөндү...

Жалгыз Салый эмес сокочулардын баары мобуга таңгалышты: «Кара-Каптал» күн бою дүңүрөдү, жылкылар кишинеп, соколордун чыгырыктары жаңырды. Бүт дүйнөдөгү адамдар ушерге чогулуп, ушерден шаан-шөкөт өткөргөнү жаткандай күрү-гүү болуп, кыштактан берки жолдо сапырылган эл... Кудум жер союлтуп чабуулга өтчү ооруктагы армияга окшоду.

Жазында эл көбойүп, жазында эл тамырлап; жаз ушинтип күргүштөп келип, жазды ушинтип тосушат тура. Мына, бир эле колхоздогу эл... Анан ушул элди — бири-бирине такаат, бири-бирине калкагар элди кулга айландырам, кендирин кесем деген ким?..

Жаз кумурсканын уюгуна тийип алгандай чымылдап тоо башына качты. Те моңгунун этегинен ээ-жаа бербей жер айрып күркүрөп асманга чыкты, булуттар удургуду, чагылган чартылдады.

Жаздын күркүрөгүн угуп, ордунан жылгандар да, жылбагандар да, жандуулар да, жансыздар да апсайын сыртка жабалактады, чачырады. Жаздын күнүнө, жаздын жамгырына баары жылаңбаштанды, баары коломочтонду...

XIII

Ташмат казан чыга электе эскертти:

— Чүмчүңдөтпөй, чоңураак идишке, аркы кара аякка куй.

Кара аякка мелтилдете тигинин алдына коюлду, ал бир уурттады:

— Тузу жок.

Зууракан туз татытты.

— Тузу ачуу.

Тамак ичилгиче башка бир сөз болгон жок, кезек гана идиш-аяктын кагышканы, шорулдата ууртагандар угулуп турду. Зууракан ичкен кесмеси курсагына барганын билген жок. Бир колхоздун четин чойгон күйөөсү моминтип казан аякка киришкени замандасын куурудү. Эр жигит тамагынан бузулабы, каран күн! Ага боору ооруду, жүрөгү ачыды.

Аялы эрине жакшылык кылбаганда кимге кылат? Эринин азап-тозогун көтөрбөгөндө кимдикин көтөрөт? Эгер колунан келсе, эмеле канаты болсо кондуруп; «кара жанын садага чаап» мойнуна көтөрүп, «менин эрим» дегидей жерге алпарса ээ?

Ал күйөөсүнө бирдеме айткысы келди, айта албады. Буга көндүргөн Ташмат. Ал кудум алкактын ичинде чуркаган тыйын чыччкан сыяктуу болуп калган. «Момундан чыкпайсың» деп Ташмат ага бир чийин чийип койгон, чийинден кыл жылбайт, өрттөнсө мейли.

— Ташы...

— Эмне?

Ташмат корк этти, Зууракандын кечиримсиз күнөө кылгансып муңайым турганына ичи да жылыды. «Байкушум, баарына чыдаган! Сенден башка дүйнөдө кимим калды?» Зууракан аялдын мажирөөсү деп, аны кемитип жүргөнү негедир азыр оюна келди. Көрсө аял да эркектин саябаны, чынар тереги тура.

Бир чети кечээ эле дүркүрөгөн байтерек бүгүн тамыр-бутагынан ажырагандай жалгыз аялга кара тутканына ызаланды. Дүйнө ага бир чөйчок жармадай аңтарылды.

— Ташыке...

— Айтпайсыңбы?

— Эмне кыл дейсиң...

— Ишим сотко өттү... Мен жоголом... Эмне кылганды ошондо билесиң!

Ошол түндөн баштап Ташмат жоголду... Анан ал үйүнө түнүчүндө келип жүрдү. Анан ал Зуураканга бара-бара күйөөсүндөй эмес, бир жолбун кишидей көрүнүп; анык күйөөсү бул эмес башка — ага бети карарып чоң күнөө жасап жүргөндөй, эгер мейлин салып кучактаса эшиктеги анык күйөөсү кирип келчүдөй калтаарып, жазганып, Зууракандын жүрөкзаадасы кобөйдү.

Көп аял эркектин жытын сагынып жүрсө, бул аял эркекке түн сайын жолугуп, бирок, кумары канбай башка эркекти самап, күтүп жүргөнсүдү. Эркекке төшөк салып, эркектин кучагында камырдай жуурулуп, а жаткан төшөктү эч кимден жазганбай, те чоң шашкеде жыйбасны!

Ушунтип беймаза болуп жүргөндө анын өмүрүнө сурак башталды. Кызыл жака лейтенант аны кеңсаларга чакырат.

— Күйөөң кайда?

— Билбейм.

— Күйөөң жөнүндө эмне билесиң?

— Билбейм.

— Деги сен аялысыңбы?

Зууракан суроктан дайыма ыйлап чыгат, көз жашы аны каякты карай сүйрөп бара жаткандыгын билбеди. Ал мунун баарын «маңдайыма жазган жазуу экен — буга каршы күрөшүп не кылам, качып кайда кутулам» деп ойлоду. Бул ой аны ого бетер тизелетти, майы түгөнгөн чырагдан сыңары жүрөгүндөгү күч-кубат үлпүлдөп баратты. Баары анын көзүнө суук көрүнүп, баары аны жектегендей сезилди.

Ташмат өмүрлүк жары, Ташмат гана кыяматта кыйышпасы. Кайдасың, Ташмат? Сенин кулагың тынч, жаның жай ээ? Айтпадың беле, качан мобул азаптардан куткарасың? Сенсиз Зууракандын көргөн күнү курусун...

Бул күнү аялдар, абышкалар алыштын башын кепелтип чаап, кордойлоруна чым топоп жүрүшкөн.

Жыл сайын ушу алыштын башына келгенде келиндер оюнга аябай канышчу. Байчечекейи жайнаган үзүктөй чымдарды жигиттердин жонуна көтөрүп «өш!» деп айдап алышчу. Кычаштык кылып чымчылап, чукулап, а алар демитип койсо ок жеген аюудай чаңырышчу. Түш ченде эки жаат болуп Корумдунун суусуна салышып, баары сууга салган чычкандай шөлбүрөшүп, келиндер жылгынды аралай качышып, «байкелешип», күрсүлдөгөн жигиттер ага болбой сууга көтөрүп уруп, кайра өздөрү тартып алышып; анда Корумдунун өзөнү кыраан каткыга тунчу.

Ойнобогон оюн калбай, жумуш өзү бүтчү.

Бүгүн да так ошондой күндөрдүн бири. Мына Корумдунун алыны, тигине учкан көпөлөктөр, байчечекейлер, аккан суулар. Баары ордунда. Бир гана жигиттер жок. Алардын үзүктөй чымдарын келиндер көтөрүп жүрдү. Алардын жонуна чымды чалдар коюп жатты. Алардын жонунан чымды чалдар алып, алыштын таманына топоп жатты.

— Этиеттегиле, айланайындар.

— Белиңер мертинбесин.

Келиндердин бели чымдан мертинбейт. Жигиттер келбей калса, алардын күлкүлөрү кайра бу жерден угулбай калса белдери мертинмек. «Жарыктыктар каржактаган, келиндерди аяйсыңар, өзүңөрчү, сакалыңарды сууга малып. Силерди ким аяйт?» Күлапияга ушундай ой келди.

— Ата, мага бериңизчи? — Ал Нурпача оодара албаган ташка эңкейди.

— Мыначы балам,— Нурпача мындай оолактап чеке терин шыпырды, тиги эңкейген Күлапиянын жылаңач ийри такымына көзү урунуп тескери карады.

Ат туягын тарсылдатып таш жолдо кызыл жака лейтенант. Ра-

йондон эмес, тоо жактап келатты. Асынганы дүрбү, оңоргону беш атар.

Лейтенант атынын башын бура тартып, алыстан салам айтты:

— Сало-ом алейкимдер!

— А-алеким салам.

— Иш илгери болсун!

— Айтканыңыз келсин!

Эмне кылсам дегендей лейтенант бир азга буйдалып, анан аялдар менен чалдардын жардана тиктегени ыргыта сайгандай атынан кулап түштү. Атын каңтарып, чылбырын эки таштын кычыгына кыпчыды.

Зууракандын жүрөгү шуулдап аялдардын четине чыга берди. Лейтенант аны деле көрбөгөндөй, билбегендей болуп карыяларды көздөй басты.

— Кандай сакалдуу аскерлер, ишиңер жакшыбы?

— Ии, эптеп кыбырап жүрмөй...

Лейтенант ороң-бараң этип, тигилерге оюн-чынынан бир тийди:

— Туура эмес айтканыңар. Курт кыбырап жүрөт. Силер адамсыңар. Адам кыбырап жүрчү беле? Бүгүн чалдар да, балдар да — баарыңар аскер! — Ал жардана калган аялдарга башын чулгуп, мыйыгыңыз күлүп койду. — Мына бу жоолукчандар да аскер! Эркектердин алы жетпесе фашисттердин чачын аялдар жулат. Беттерин тытат. Ырaспы?

Баятан тоңдоосун карап, ага анчейин батына албай тургандар баш ийкеше жылмайышып, анын сөзүн кубатташты.

— Ырас... Ырас...

— Андай болсо куртпуз дегениңерди койгула. Эми ошентип сүйлөсөңөр камап салам!

— Апий бетим...

— Сүйлөөгө укугубуз жокпу?

— Сүйлөөгө укугуңар бар. Кемсинүүгө укугуңар жок! — Лейтенант биртике мостоюп туруп, жадырап күлүп жиберди. Күлгөндө да үнүн шаңгыратып, көзүн жума чалкалап, жыргап каткырды.

Копчулугу ал жөнүндө «заарын айтпа... жаак эттери түйүлүп, көзүнүн чаары чыгат дейсиң... тимеле атасын атын салчудай түрү болот» деп угушчу. Чынында элеттиктердин көпчүлүгү милиционерлерди атайлап тандалган ырайымсыз кишилер катары санашып, алардын кылаар иши түрмөчүлөрдү айдоо, уруш-чатак болгон жерлерде гапа чакчаңдап жүрүү деп ойлошчу. Анын үстүнө милиционерлер айыл-кыштактарда болушчу эмес, болгон күндө да өз жумуштарын бүткөрүп жөнөп кетишчү. Эч кимиси алар менен сырдашып, мүнөздөрүн билип же антүүгө иштери да түшпөгөн.

Эрмаматтын уулу Сагымбай бул «Эпкинге» көбүрөөк келгенден бери жогорку түшүнүк таптакыр өзгөрдү. Көрсө милиционерлердин айылдагы элдерден айырмасы эле кызыл жакасында тура. Алар деле тамашалашат, күлүп сүйлөшөт; сени менен кошо кетмен чабышат, суу байлашат.

Алардын дагы бир артыкчылыгы: сен бирдемеңди жоготсоң өзүңдөн мурда издейт. Сени бирөө ызаласа, ушактаса ага сенден мурда барат, намысыңды талашат.

Кайсы жерде эл болсо Сагымбай ал жерден кыя өтчү эмес; эмне жумуш болсо колунан келчү, эмне жумуш болсо да жийиркенчү эмес. Кээде учураган аялдардын күрөк-кетмендерин оңорүп, терген тезектерин үзөңгү боолоонуп жеткирип берчү.

«Сен бут серппей уктап жатасың, Сагымбай болсо бул маалда бастырып жүрөт».

Анын ушул мээнетине көзү жеткендер бир чети аны сыйлап, бир чети анын кызыл жакасынан сүрдөп, улуу-кичүү дебей дайыма «Сиз» деп кайрылышчу.

— Сиз...

— Сиз дебей сен деп сүйлө. Сен дегенди жакшы көрөм.

— Ботом, кантип айтабыз... Кызматчы болсоңор...

— А силерчи? Силер кызматчы эмессиңерби?

— Биз карапайым-кишибиз...

— Мен да карапайыммын. Менин атам Эрмамат да карапайым. Самсаалынын малайы болгон. Казан жууган, ийик ийирген. Сакалын чокчойтуп эми да ийик ийирет. Атам зайпана киши!

Шапкесин, шинелин арыктын кырына чечип таштап, Сагымбай бая эле ишке аралашкан. Анын жогоркудай сөздөрү, күлкүсү арык чапкандарды жандандырып, андан жылдыздуу, андан мээримдүү, күлкүлүү киши жоктой көрүнүп; ар бир таш, ар бир коюлган чым өзүнөн өзү бүтүп жаткандай сезилди.

— Бирибизге-бирибиз учаарыбызга канат, коноорубузга куйрук болушубуз керек. Адамдын жашоо закону ушундай. Антпесек, өз башыбыздын камын ойлосок, кесепетти жашырсак жашоо бир тыйын. Анда адамдын курттан айырмасы не? Куртка асмандын кереги не?

Түштө, уй мүйүз тартып эс алып олтурганда лейтенант ушинтип сүйлөдү, эчкимисине карабай, тиги Зууракандын башынан алыс тоолорду тиктеген калыбында.

Зууракан анын сөзүн баамдады; ал сөөлжан менен алек, сөөлжан ийинге кирип кетээринде куйругунан сүйрөп чыгарып коёт, сөөлжан кайра эле жанталашат, Зууракан кайра эле бери чыгарат. «Буга жердин түбүндө эмне бар, эмнеси жакшы? Жарыктан эмне качат? Кызыл эт байкуш, же күнгө күйүп кетеби эти? Күндөн эмне качат?» Ал курт жөнүндө ойлоду.

Эки-үч көз анын колуна кадалып турганын билгенде гана колун тартып алды. Ошондо гана ал баятан бери согуштун абалын баяндаган лейтенанттын сөзүнүн аягын укту.

— ...Азыр чегинип жатабыз. Курал-жарак жетишпейт. Силердин жакыныңар согушта... жана жөнөп жатышат. Быйыл жаады аларсыз тостук. Аларсыз жаз келди, суу байладык; аларсыз быйыл буудай бышат! Жаздын келээри сөзсүзбү — Жеңиштин келээри сөзсүз!

— Оозуңа май!

— Айланайын сөзүңөн.

— Сөзмөр экенсиңер.

Лейтенант үндөбөдү. Маңдайы жарылып, жүзү жылуу. Анын жүрөгүнө, көзүнүн тереңине чөккөн кайгы бар эле: ошол Жеңиш

үчүн далай өмүрлөр кыркылат. Далай азаматтар түболүккө жазды көргүс болушат. Мобуга окшогон далай аялдар күйөөсүз, карыялар балдарсыз калышат.

— Сиздин эмнеңиз бар согушта?

Орто жашаган аял лейтенантты жалт карап алды.

— Менинби? Уулум...

Лейтенант катарындагы келинден сурады:

— Сенин эмнең бар?

— Күйөөм согушта...

— Аркы келиндиничи?

— Анын да күйөөсү согушта.

Бул аялдар күйөөлөрү, балдары согушта жүргөнүнө сыймыктангандай, алардын кээлери кайтпай калаарын капарларына албагандай жүздөрү жарык, дымактуу жооп беришти. Биз ошондойлордун үй бүлөсүбүз дегендей мээримге чулганышты.

Бир гана Зуурakan анте албады.

— Зуурakan, сенин күйөөң кайда?

Анын башы шылк этти, көңүлү караңгылап, кулагы дүңгүрөдү. Асмандагы күн да анын көзүнө көрүнбөдү. Эгер жер койнун ачса, эгер ошол колунан келсе эмелеги сооляжандын артынан ийинге кирип кетмесин.

Эмне үчүн мындай? Аны ушундай күнгө салган тигил кызыл жака. Ал гана Ташматтын баркын түшүрдү; Ташматты аялынан, баласынан кубалады. Ал тоого качты. Эми аны тоодон кубалагысы бар, мобу жер үстүнөн да...

Тигил беш атарды Ташматты атуу үчүн атайлап өңөрүп жүргөндөй, аркы дүрбү көңүлдө жашынган Ташматты көрүүгө заводдон атайлап жасалгандай, Сагымбай да Ташматты аңдуу үчүн төрөлгөндөй туюлду. Антпесе, аларды «курал-жарак жетишпеген» согушка эмнеге жибербейт?

Зуураканга дүйнө жүзүндөгүнүн баары жаман көрүндү; «эмне кылганды мен жоголгондо билээрсиң» — деген Ташматтын сөзү дайым кулагына угулат. Ал дүйнө жүзүнө тишин кайрап жүргөн күндөрдүн биринде Эрмекке жолукту, ээн жерден.

Эрмек күүгүмдө кыштактын башында бараткан. Кийгени кызыл шабро. Мингени шайбырлаган Кара жорго, камчысын селбүн чиренет. Зуурakan чаңырып ийди:

— Эрмек!

Эрмек укпады. «Сен жөөсүң, мен атчанмын. Сенин күйөөң мингеп Кара жоргону жыгын мингем. Силердин көзүңөрдү дагы чукуйм» дегенсиди Зуураканга.

— Эрме-ек деймин!

Эрмектин кулагы чуу этти. Демигип, эки тапоосу кыпчылган Зуурakan аны тизгинден алды. Бул шумдукка айран Эрмек, эмне дээрин билбей антыкты:

— Сенсиңби, Зуурakan?

— Менмин! Таанылбай калдыңбы?

— Эмне болду, айтчы?

— Эмне болгонду билбейсиңби? — Көзү жалтылдап, эки уурту-

пан көбүк чачырады (ал чындап ачууланганда эки ууртунан көбүк буркулдачу), башындагы жоолугун алып ыргытты. — Сен бизге эмне асыласың?.. Эмне асыласың деймː

— Кудай каары, ким сага асылган?

— Сен!.. Сен менин эримди көрө албайсың. Мени өзүңдөй таалайсыз болсо дейсиң.

— Зуурака н, оозуңа карап сүйлө.

— Карабай сүйлөйм! Мен... мен сенчылап далактай албайм! Шейшебимди тебелетпейм!

— Ким тебелептир??

— Толуп жатат!

Эрмек мындан ары чыдай алган жок. Камчысын ойнотуп, жон талаштыра басып-басып алды. Зууракандын өзөндөгөну азат бойду титиретти:

— Бала-ботоңдун күнүн көрбөй ка-ал...

Эрмек кулагын басып Кара жоргонун оозун Май-Булакты көздөй коё берди.

* * *

Үйдүн ичи жарк этти, Кыдыраалы чочуп ойгонду. Улагадагы солокотту көрүп, керегенин башындагы мылтыгына асылды:

— Кимсиң сен?!

Эрмек ширеңке тартып, коломтодогу чийди тутантты:

— Мен эле.

Кыдыраалы кандай күн, кайсы убак болбосун Эрмектин жетип келээрине ынанган. Ал дайыма кулагын түрүп, бүкүлү жатчу. Бул Эрмектен коркконду ктан эмес, аялдын алдында жышынып кийинип олтургандан арданчу. Колхоздун активдери районго жыйналышка кетти дегенди угуп, алар бүгүн жети түндө кайтат же кайтпайт; кайтса быякка жетпейт деп ойлогон.

— Тынччылыкпы деги?

— Тынччылык эле. — Эрмек асма чыракты күйгүздү. — Жылкычынын аялы, турбайсыңбы, кымыз барбы?

Эшиктен Кара жорго кишинеди, дагы бир жылкы окуранды. Жылкычы жоргонун үнүн таанып, жанында дагы бир атчан киши бар го деп ойлоп, аны чакырууга оозу батпады. Аялы кызганыч, анын үстүнө кымыздын алы чак.

Эрмек удаа-удаа эки чыны кымызды тартып ийди.

— Фондунун аттары кайда?

— Төрдө.

— Жүрү эмесе, аттандык.

— Аттарды эмне кыласыңар?

— Согушка жөнөйт...

Экөө эшикке чыкты; эчким жок. Кыдыраалынын тыякта тушалган аты токулуп, мобу мамыда турат. Атыңды токуп койдум деп Эрмек ага бир ооз айткан жок. Жылкыны кайтарбайсың, уктайсың деп чочоңдоду.

Эрмек жаңыдан жылкы фермага дайындалганда аны кандай гапа эрмектегиси келди: жылкы деген кызыл үйдүн китеби эмес;

ал шамал, ал куюн, ташты жара баскан тулпар. Үзөңгүнү үзө тээп эркек минсе жарашат, тизгини эркектин колунда карышат. Се-ени, тулпагыңды ташка жаяйын...

Кыдыраалы жылкынын «шүмшүкторүнөн» кармап берет. Бир топ күн өтөт. Баягы «шүмшүк» кызыл үйдөн китеп окугандай жоошуп, кандайдыр бир жүрүшүн чыгарып, Эрмек минип келет.

— Башкасын бер.

— Бул эмне экен?

— Бул күч бере турган жылкы.

Кыдыраалы тигинин жонун карайт, жоор тургай тердиктин тагы билинбейт. Аялдын атты ушинтип таптап мингенине ишене албай, эгер минтип мингени чын болсо ага ыраазылыгын да жашыра албай, эмнегедир буга ичи тарып, бу катын тегин эмес деп алдыртадан Эрмекти карайт. Чын эле Эрмек ферма болобу? Кыдыраалычы?

Акырында Ташмат шала кылган Кара жоргону кармап берди. Эми ал да өңүнө чыгып жыландай сойлоктогон.

Кийинки күндөрдө Кыдыраалы антпейин десе да болбой Эрмекти коргондо жалпактап, ага баш ийип, «эркекмин» деген көтөрүңкү дымагы жоошуп баратты.

— Райондо эмне кеп болду?

— Кеп көп,— Эрмек райондон уккан сөздөрүн кыскача баяндап берди. Кыдыраалы анын сөзүн болбой кунт коюп, көңүлү уюп укту. Ал сүйлөгөндө да көптөн бери «ат минип» эл аралап, нечен жыйналышка катышып такшалган адамдардай ирээттүү сүйлөдү.

— Аттар согушка жөнөйт. — Кыдыраалы ичинен кайталады, замбиректерди сүйрөп, чаң ызгытып кетип бараткан аттар көз алдына элестеди.

— Ошент Кыдыраалы. Аттарыңды согушка жөнөт. Күп көтөрүлгөндө пунктта болсун. — Эрмек кыянын айрылышынан бура тартты. — Мен тигил жылкычыларга кеттим.

Ал Кыдыраалынын караанын көрүнбөй калганда атынан түштү, бадалдын түбүнө олтурду. Жөнөкөй олтурган жок, эмчегинин сүтүн жерге саап жатты. Анын баласы бүгүн эмчек сүтүн эмбеди, эчеси бүгүн баласын кучактабады.

Эрмек уулуна таң кулан өөктө гана барды. Ал эмчек издеп улутунуп, бүгүн эмчек сүтүнө курсагы тойбой кайсалап уктаган. Кезек-кезек ушинтип эмчек эмбей калаарына бала да көнгөн. Ал «чоңойгон» бала — үч жашка караган, боорун жерден көтөргөн бала...

Жаздыкка башы тие электе апасынын көзү илинди, бала болсо апасынын деминен ойгонуп, уйкулуу көзү менен балкылдата эмчек сорду. Ал апасынын жетимиш тамыры ийип, уктаса да сүт берип жатканын билген жок. Таңдайын такылдатып ээмп жатты. Сыягы апасынын сүтү таттуу... аябай таттуу болсо керек.

Эрмектин кайненеси эшикке чуркап чыкты. «Жок Эрмек! Адамдын убалына карайсыңарбы, эмчекте баласы болсо» — дейин деп булкуна чыккан. Тигил чакырган башкарманын өзү экенин көрүп кетенчиктей түштү.

— Бар эле.

— Чакырыңыз.

— Жаңы эле көзү илинди эле.

— Ойготуңуз. — Башкарма дарбазадан эңкейип, атчан короого кирди. Кара жорго жайдакталуу, жемин жеп бүткөн. Жер чапчып окуранды. Аркы түркүккө байлануу кашка бээ үркчүүдөй селтеңдеди.

Эрмек чыкканда башкарма Кара жорогого көрпөчө салып, басмайылын тартып жаткан. Бири-бирин колдорунан жетелешип, сөөмөйлөрүн ооздоруна салып, Эрмек менен кошо ойгонгон балдары. Тиги эгиздин сыңарынын бир колунда камчы. Кээде апасын ушинтип жөнөтүүгө алар да көнүшкөн. Көгөндөгөндөй тизилип, ыйлабай момураган балдарга башкарманын ичи элжиреп кетти.

— Сало-ом алейкум, Абдыразактын колхозу!

— Алеки салам Оюнтай байке,— кырдуураагы ырсайып күлдү. Ушу «Оюнтай байке» келген сайын аларды эркелетип, кээде чөнтөгүнөн момпосуй же кант берип «Абдыразактын колхозу» дечү. Алар буга жетине албай «Биз бий калкозбуз, Абдыясактын...» деп ойношчу, бытылдап мактанышчу: «Биз калкосбуз, Абдыясак атама...»

Алардын кужурагаиын угуп, Эрмек чарчаганын унутчу. Эми жетелешип тосушат, жетелешип чоңоюшат; жетелешип атасын да тосубуз деп кубаттануучу, кыялы алда кайда чабыттачу.

— Райондон азыр келдим. — Оруптай чөнтөгүнөн момпосуй алып, тиги мадыра баштарга таратып сөзүн улады. — МТСтын деректирине жолуктум. Бүт складын аңтардым. Эч бир завчас жок.

— Деректир эмне дейт.

— Запас завчас жок деп алаканын жаят.

— Болбойт дейби?

— Ким билет аны,— Орунтай ийинин куушурду. — Азыр заводдун баары согушка каршы завчастарды чыгарып жатпайбы. Кимдерди күнөөлөйсүң?

Чын эле буга кимдер күнөөлүү? Согушта курал жарак жетпесе, быяктан МТСтын көзүн карасаң... Буга ким күнөлүү? Мобу мурундарын чукулаган мадыра баштарбы?..

Орунтай саамга ойлуу, анан кубана сүйлөдү:

— МТСтын деректирин параладым. Эртең бизге бир «ЧТЗы» келет.

Буга Эрмек да сүйүндү. Чын эле «ЧТЗ» келсе, тиги «НАТИ» жүрсө баарына сеп болмок.

Эрмек аттана берээрде кенжеси ыйлады. Ыйлаганда да көзүнүн жашы онталаа, мамамды кичине сордуруп, кичине оңорүп койсоң дегендей ботодой боздоп өксөдү.

Жарым саат болсо да бала ыйлабаса, жарым минут болсо да апасы жанында турса балага кандай жыргал, кандай ырахат.

Эрмек Орунтайдын айтканына болбоду:

— Пунктка өзүм барам. Фондунун аттарын өзүм тапшырам. Андан ары райондо жумушум бар.

— Эмне жумуш?

— Татынын баласын апкелем.

Орунтай түшүнө бербеди: — Кандай баласы?

— Ата энесинен ажыраган коп балдар келиптир. Согуштан...

Орунтай эми гана түшүндү: «Абдыясактын» балдары ырыстуу-таалайлуу. Апасы бар, мамасы бар, чоң энеси, үйү бар. Согуштан келген балдардынчы? Таптакыр эчтекеси жок... Согуштан качып бөлөк элге, бөлөк жерге келишти. Алар да буга көнүштү.

Ыйласа да «Абдыясактын калкосу» ырыс-таалайлуу. Өз жеринде, өз элинде. А энеге баланын баары бирдей го. Таты төрөп, Татынын баласы болгондугу үчүн бирөө багып жүргөнсүп «Татынын баласы» деп энчиктегенине караганда алар кайдан ботон? Эчким, ал тургай Татынын өзү көрө элек Татынын баласы бар экен.

Аксак кашка бээни жетелеп, Орунтай сокочуларга жөнөдү.

Экөө кетээри менен «Абдыясактын калкосун» жетелеп Мунар эне Мамбеттикин көздөй басты. Бурмаш сыркоолоп жаңы оңолгон. Буркурап ачыган көмөч нан менен куурма чай ичип отуруптур. Абдыразактар бир сындырымдан алганда дасторкондо нан калган жок.

— Койгула деймь, эмеле тойгуздум эле. Бала деген...

— Мейли, жешсин. — Бурмаш Мунарга чай куйду.

Балдар чуру-чуу ойноп, Мунар болсо Бурмашка арыз арманын айта баштады:

— Ботом, жанагы келинимдики эле өттү.

— Эмнеси өттү, «эле байбиче?» — Бурмаш Мунарды «Эле байбиче» деди. Мунар сөзүнө дайыма «элени» кошуп сүйлөчү. Айылдагылар аны «Эле байбиче» дешчү.

— Үч-төрт күндөн бери жаны жай алалек. Тамакты кайдан ичип жүргөнүн билбейм. Бир тынбайт. Түндө таң кулан өөктө келди. «Апа, уктап калбайын ойготуп кой» деди. Кичине уктасын десем, ойготпой койдуң деп эле алкылдап... Мен байкуш уктасын деген эле жазыгым эле.

— Жумушка шашканынан ошенткендир.

— Шашпаса деле корк этип бир тиет. Мүнөзү өзгөрдү.

Эрмек Абдыразакка келгенде «кой оозунан чөп албаган келин» болучу. Үй оокатка тың, эмне жумуш болсо ирээти менен бүткөрүүчү. Кээ бир келиндин бала төрөгөн сайын ачуусу көбөйүп, «басыгы чыгып» кайненесине акырандап, күйөөсүн башкарымын этет. Казан аягы босогосунан төрүнүн башына чейин чачыла баштайт. Мунун баарын ал тигил балдарга шылтайт.

Эрмек анткени жок. Бала төрөгөн сайын бала менен кошо мээрими төгүлүп, шайыр, жароокер. Бала төрөгөн сайын ал жыйнак, тыкан, таза, кайненесине кайрымдуу. Кайненеси да ал дегенде ичкен ашын жерге койчу.

Мына ошол Эрмектин мүнөзү өзгөрдү. Өзгөрбөскө арга жок, андагыдай дүйнөкапар үй-бүлөнүн маңдайында олтуруп, көбүн эсе үй оокаттын камын ойлоочу убакыт азыр кана? Андагыдай тынч уйку, кайненеге кызыл чай кайнаткан келиндин убакыты азыр согушта жүргөн.

Муну Мунар анчейин түшүнбөдү. Эрмектин эрте кетип кеч келгени, ат мингени, сүйлөгөнү, баардык кыймылы ага өөн корүнду. Ошол себептүү анын «мүнөзү өзгөрдү». «Эри жок аял эсирип кетет, Абдыразак тыйып жүргөн го башта» деп да ойлоду. Кээде Эрмектин

мүнөзүнөн кооп санайт: «Кокус Мамбеттин келинине окшоп, балдарын ээрчитип төркүндөрүнө жөнөсө күнүм соолбойбу».

— Кудай келиндин ыйманын аздырбасын.

— Эрмектей ыймандуу келин барбы. Баягы эсиңдеби? — Бурмаш борсулдап күлдү.

Мунар арац эстеп, апан күлүп өзү айта баштады:

— Ботом, кечөө жакында эле... жанагы эгизин төрөгөн жылы эле. Үйгө кирдим эле. Кирсем Абдыразак комуз чертип эле. Маңдайында Эрмек созолонуп ырдап олтуруптур. Эрмек төшөнчүмдү баса олтуруптур. Колумда депкир бар эле, басып эле калдым. «Төшөнчүмдү тебелеп!» деп. Эртеси карасам чапкан жерим каңкара... Кайра апакелеп күлүп эле «ырдап берейинби» дейт. Байкуш келиним...

Бурмаш улутунуп алды. Жакини так ошондой келин болсо ээ? Калп эле бороп-сороп, какыс-кукус кылса. Анда келини каткыра күлүп, же туйтуңдап таарынса...

Кайненелер кээде, согуш убагындагы келиндерди бир чың тийбес көрүшчү. Кылдан кыйкым тапса төшөгүн мойнуна салып баса берчүдөй сезишчү. Алардын күйөөсү же баласы калып атыптырбы? Бирдеме десең «Эй кемпир, жаагыңды бас!» дебейби.

Эки баласын колунан жетелеп, Зыйнат төркүндөрүнө баса бербедиби. Эми ал кайрылбайт, анын карманаары, алтын казыгы — Кадыры түбөлүккө жок. Кадырдан кийин Бурмаштын бийлиги Зыйнатка каптип өтөт? Зыйнат... Зыйнат, сен мурунга жыт кылып олтурган Зарлыкка гана асылбасаң болгону. Чиркин дүйнө, аял эркекке гана байланат экен го? Арам түйдөк чачтар эркектин кадырына жеткиле.

Эркектерсиз «түйдөк чачтар» бири-бирин кажашып, коюндарынын жылуусу өчүп түйтөңдөшүп...

Бурмаш ушул үчүн улутунду, ал ушул ойго тамамат чөмүлөт. Шурудай тизилген келин-кыздардын аңкыган өмүрү байыр албай өтүп баратат. Өмүр бироолорду күтпөйт. Бироөлөргө күйбөйт. Түбөлүк кайрылгыс сапарында маңып кете берет. Жакинди — Жакиндей кылуу үчүн бар эмеспи. Ал үчүн согушту токтоткула, Сардарды үйгө бергиле.

Кайнененин өзү эмне болоору оюна келбеди. Ал күн келгиче келинимди колдон чыгарып ийбейин, ага убай көргөзбөй, анын убайын көрбөй калбайын деп санаасы санга бөлүндү, чочулады.

Кээде Жакинди балээ басат: үч-төрт жигиттин курчоосунда шарактап күлүп, кубалашып ойноп жүргөндөй туюлат. Бурмаш түйдөгүн ыргытып талаага шаша жөнөйт. Тезек тeримиш этип, чийдин арасынан акмалап күүгүмгө чейин көз салат. А талаада шарактаган жигиттер суюлган, ар ким өз ишинде алек. Ошондо Бурмаш өзүн өзү тилдеп, ичи ачышып ыңдыны өчүп, талаадан бир кап кайгыны көтөрө албай, тердеп-чардап кайтат.

Балээ чындап башталды. Муруту чычайган жаңы «полдомочу бала» келди. Ал адегенде ар бир үйгө түшүп, ал абал сурап таанышып, өпөктүк болгон жерлерди бүт кыдырып тыпбады. Анан имерилип Жакиндин жанынан чыкпай «Ээ кемпир, көзүң кашайды.

Жаш болуп коргон жок белең? Кет ары» дегенсиңи Бурмашка анын карааны.

«Полдомочу баланын» тууганы районду дүңкүлдөткөн кадимки Маамыт башкарма, бул өрөөндөн биринчи болуп «Кызыл Туу ордени» менен сыйланган. Ташы ойдо кулап, айтканы айткандай, дегени дегендей. Ким анын бетине чыгат?

Каңшаарга караганда «полдомочу» менен Жакип экөө мектептен бирге окуптур, партага бирге олтурушуптур, коңулдору да жакын экен. Жашчылык дурт эткен от эмеспи. «Алдаса болот жаш башты-ы...»

Тиги мурутчан полдомочунун колунда баары бар: ата-эне, үй-бүлө, түтөгөн байлык, дөөгүрсүгөн мансап, кадыр-барк; өзү солкулдаган жаш жигит.

Жакип кылт этип койсо тоту куштай таранып, эрке келин болуп үлпүлдөп алардын арасында олтуруп калат.

Бурмаштын эмнеси бар? Эчтекеси... Жок дегенде Жакип эш тутаарга Сардардан куш тилиндей кагаз жок. Бурмаш чүкөдөй гана кемпир...

XIV

Капка бээнин «ысык тамакка» союлганы жакшы болду. Кеп анын союлушунда эмес, башкада эле. Далайлары: баш коз болчулар согушта. Согуш ак көктүн баарын жалмап жатат. Жаман катын, жаш балдар чыркырап, эптеп күн өткөрөөрбүз. «Баардыгы фронт үчүн» деп жатканда биз кантип быягынан жыра талашабыз. Биз айткен күндө да үнүбүздү ким угат деп ойлошкон.

Эми алар да бирөөлөрдү бел кылып белдерин бууду; аларга көз салып, каралашканды мындай кой, аларды тоодой арка кылышат турбайбы.

— Күчүбүздү үройлү.

— Колдон келгенди аяпбайлы.

— Биз түтөбүз, аттар сокого түтпойт ко?

— Түтөт. Түтпосо субайларды, тайларды алгоолойбуз.

Бул сөздөрдү кыртышы сүйбөй чоюштагандар да болду. Өзгөчө Чүкөлөй милдет-сабыт артты:

— Курсагым тойбосо күчүмдү үрөбөйм-этпейм.

— Курсагыңды ким тойгузуу керек?

— Калкоз... Калкоз баксын.

— Анда оно калкоз үчүн иштегин.

— Иштер убакта иштегенбиз,— Чүкөлөй аксымданат. — Иштебептирминби?

— Билебиз иштегендигиңизди. Байтал бээнин кымызын чайкап ичип, бутуңузду уушалатканыңызды.

Бир даары бул сөзгө күлүп жиберишет. Чүкөлөйдүн мурдун балта кеспейт.

— Эми дале ошентет. Кудай урсун калп айтсам! Эл ооз тие электе Эрмектин кымыз артынып өткөнүн нечен жолу көрдүм. Аныңар катындын «кызыл камчысы» болду го. Мен берма болгондо жылкыны камчыланчу эмесмин.

Эрмектин Зууракапды чаап жибергенин баары уккан. Ал тургай Зууракан жонуна тура калган камчынын тагын көргөзүп «жөн эле өтүп баратса тууралан качырып келип, эриң капа деп сабады» деп жарыялаган.

— Жондон жон сабадыбы?

— Жондон жон сабады. — Зууракан көзүн жаштап бышактайт.

— Көргөн эл барбы? Күбө тартып сотко бер!

Чын эле сотко берүүгө оолугат, а анткенде өкүмат акыйкат сөзүн сүйлөөрүнө ишенбей, анын үстүнө Ташматтын соттон качып жүргөнү аз келгенсип, аялынын да соттошкону ага саатын тийгизеби деп, арты-кийинин ойлоп бужуроп, ал акыйкатты асмандан күтөт, асмандан тилейт:

— Кудай жеткизет.

«Бечера Зууракапда не жазык? Ал ага эмне кылды? Ташматты Зууракан качырыптырбы? Ал качырган күндо да Эрмектин кандай тиешеси бар? Ак жүрөгүно не бересиң?»

Мындай ой жүгүрткөндөр да болду.

Чынында Эрмектин мүнөзү өзгөрдү. Баягы ойноок көзү ойлуу, жүзү сүрдүү тартып, сүйлөгөндө салмактуу, өкүм. Ошо себептүү тели-теңтуштары, келин-кыздары ага көп батына албайт. Бул аны сыйлагандык жана андан жазганганлык да эле. Мындай болмоюнча — күлкүчү менен кошо күлүп, ушакчы менен кошо ушакташып, ыйлаак менен кошо ыйлашып олтурганды токтотмоюнча ал «көптүн бири» Эрмек болуп калмак.

— Зууракапды сабадыңбы Эрмек?

— Сабадым.

— Эмнеге?

— Эмнеге экенин билбейм.

— Билбей туруп кантип сабадың? — Орунтай папиросун ат жалынан алыс ыргытты.

— Кээде адам токтоно албай кетет экен,— Эрмек муңайган калыбын жазбады. — Эгер Ташматтын колуна түшсөм мени сабабай коёбу?

— Ташматтын колуна түшөйүн деп жүрөсүңбү?

— Мен Зууракапга жолугам. Алдына түшөм.

Эрмек Зууракапга барды, анын алды-үстүнө түштү.

Зууракан болсо сурданганын жазбады. Колундагы кетменин кезеди:

— Балдарың бар. Жогол! Тез! Кетмендин кезеги келип калат...

— Зууракан, экөөбүздөн тең кетти. Акылыңа кел. Сүйлөшөлү.

— Сүйлөшөөр сөзүм жок.

— Мен сүйлөп берейин.

— А сеникин уккум келбейт! — Зууракан шарт бурулуп басып кетти.

— Зууракан, адамсың. Адамдын милдети бар го... Адам жашоого карыз го?

— Туура. Милдетим бар. Карызмын. Бирок, силерге эмес...

— Анан кимгесиң?

— Ал өзүмдүн ишим. Жогол дебедимби?!

...Анда Зууракандын он беш-он алты жаштардагы курагы. Булактын көзүндө жаткан ак таштай таптаза, энесинен бөлөк эчким өбө элек, ойносо оюнга, күлсө күлкүгө тойбогон ууз кези. Суудан жүзүн көрүнүп, сууга аш бышым жуунуп, беш кокул чачынан колу кетчү эмес. Ал олтурган түтүндүн арасы жарашып, ал кармаган кара аяк күлүп турчу.

Ал башкага жаркырап көрүнгөн сыяктуу, ага бүт дүйнө жаркырап, нурланып... Ошол себептенби, ал жаркырактарды жакшы көрчү: күмүш топчуларды, алакандай седептерди күрмөсүнүн бооруна шыгырата кадап, мончокторду тагынып, билерик салынчу.

Эч бир кырсык, эч бир жамандык, эч бир өлүм деген оюнда жок.

Бирок, булар бурчатпай келди. Байкоосуз, күтүүсүз жерден:

Зууракан күн батаарда аттанып өйүзгө жөнөдү. Өйүзгү устадан билеригин алып эмеле кайтат. Чоң суудагы кечмеликти ортологондо жогор жактагы үйөр чатырап жылып, үзүктөй муз аты экөөнү көмөлөтө койду. «А-аа» деп төбөсү менен музга сайылганын гана бир билет.

Ошондо анын бир ууч сөөгү табылса жазында табылып, табылбаса муз менен кошо эрип жоголмок. Зууракан бир канча жыл мурда кыз бойдон, эчтекенин ырахатын көрбөй өлмөк. Эми мобул жарык дүйнөнүн ырахатында жашап жүрөт. Жашап жүрөт! Курсак ток болсо, кийим бүтүн болсо ырахат ошол, жашоо ошол деп ишенди ал.

Аны дүйнөгө жашаткан Ташмат! Төбөсү менен жер казса да ага аз.

Жалгыз кызын өлүмдөн куткарган Ташматка ата энеси да милдеттүү болчу. Ата-эне аны алкашып, берерге тамагын, олтургузууга жерин гана тапчу эмес. Ташматты оздорунан түшүрбөй баласындай төргө тайраңдатып; баласынан да ысык:

— Сенин милдетиңден кантип кутулабыз?

Кандай кутулаарын ким билет эле. Кутулбай экөө тең өлдү. Ташмат экөөнүн өлүгүнүн башында турду. Оокаттарын иреттеп экөөнө күмбөз салдырды.

Эми ата-энесинин милдети да, баары биригип Зууракандын моюнуна түштү. Ата-энеси түшүнө кирип, сүйлөп жүрдү:

— Милдеттүүбүз... Кантип кутулабыз?

Зууракан кантип кутулмак? Ташмат аны, ал Ташматты сүйөорүн билбей, деле эчтекени ойлобой Ташматка ак шейшебин ачты. «Мейли,— деди ал,— Ташматка аял эмес кул болсом да аз».

Зууракандын боюна бүттү. Ташмат аны таштап атты. Зууракан ошондо баарынан кечип уу коргошун ичти. Аман калды. Ташматты туугандары кысмалап, кайра Зууракнды алдырды.

— Былжыраба! Башка кесир кылба. Оозу мурдунан чыгып турса.

Зууракан Сагынды төрөдү, Ташмат баласына аябай алынып кетти. Анан колхоздук кызматтарга аралашты. Ал эми башка аял менен көз көрүнөө жүрсө да Зууракан кыңк этпейт.

Зууракан дүйнөдө кырсыктын, жамандыктын, өлүмдүн бар экенин билди. Буларды кудайдан, «маңдайга жазган» жазуудан көрдү.

Ошондой болгондон кийин ага каршы туруусу, анын жолуна богоот болуушу, ага өзүнчө ой-пикир айтууну ылайык таппады.

Ага баягы жаркырак дүйнө карала-торала болду. «Мунун кылган адамдар. Адамдар бири-бирине жакшылык кылбайт, тыякта согуш, бири-бирин кырышып...» Ташматты ошоякка барсын дешет. Жок... Жок... Зууракан баарынан ажыраган, эми Ташматтан ажырабайт, Ташмат анын атасы-энесинин ордун кармапаары. Ташматка өтөй элек карызы бар. Ташматка гана карыз!

Ташматтын башына күн түштү, эми Зууракандын кезеги. Ата-энесинин арбагы ыраазы болсун. Күйөөсү душмандашканга душман. Анын «Эмне кылганды мен кеткенде билээрсиң» деген кебинин учугу быяктан суурулган экен.

Зууракан түнүчүндө көз ирмебей жатып ушуларды көз алдына тизмектеп өттү.

Кайда? Кайда баягы жаркыраган, нурланган кооз дүйнө? Дүйнө жашоо дегендин өзү колдун кириндей персеби? Аз күн өтпөй Сагынны менен Зууракан жоголду. Ал «шахтыга барып оокат кылам» деп эки-үч аялга оозунан чыгарган экен. Каякка кеткенин эч ким билбейт. Билген күндө да «Карма эле, карма» деп аны эчким кубалабайт эле.

Алардын тамында ити гана калды. Күчүгүнөн чоңойгон короосунан кеткиси келген жокпу, же аны ээрчитишпедиби, же ээрчисе да кубалап жибериштиби? Иши кылып бул тамга ит ээлик. Ал аябагандай короочу, шырп эткен дабышка үрчүү. Эми маанайы пас, үрбөйт. Башка эшиктерди шимшилейт. Күндүз керээлден кечке чычкан аңдып талаада жүрөт.

Сен кимди кайтарып үрөсүң деп сураардан бетер ал үрбөйт. Бастырманын үстүнө чыгып алып таңга жуук улуйт. Мурдун көтөрүп абаны жыттап алгандан кийин улуйт.

— Чык э...

Бүгүн Бурмаш эне кубалады, тигил ит араак туруп алып мурдагыдан муңканып улуду. Таң ык салып калса да ээси жок ээн тамдан жазганып, бир чети иттин уңулдаганы капкаяктагы санаааларды козгоп үйүнө кирип кетти.

Жакин от тамызып коюп, жүзүн жууп жатыптыр.

Жакин, ойгондуңбу, садага?

— Ойгондум апаке!

Кол ийиктей эпилдеген келинине Бурмаш суктана карады: бөйтөйүп, таптатынакай: кечээ чарчаган, түндө көр оокат менен кеч жатканы билинбей кыргыйдай болуп.

Зарлык ыйлап ойгонду, ал беш-алты күндөн бери чыргоолойт. Беш алты, күндөн бери үй ичиндеги үчөө аны менен алек. Зарлыктын кичине эле күлүп, ойноп койгону үчүн үчөө баарына кайыл.

— Садагасы...

— Мээнетинди алайын...

— Өпкөмдү чабайын кубат...

Жакинди Мамбет, кезек-кезек Бурмаш кой десе да болбой, таң аппак атмайынча далай жерге чейин узатышчу. Кечинде тосуп алышчу.

— Жарыктыктар десе. Эсим чыкпайт. Эл менен барам, эл менен кайтам.

Бул сөз эки карынын кулагынын сыртынан кетчү:

— Аны биз деле билебиз. Тоскубуз келин атпайбы.

Эки карыны кээ бирөөлөр туура көрбөдү; тескери ойлошту.

— Обу жоктор. Келинин кайтарышкан го.

— Капырай десең, кайтармактан...

Бир жолу бул сөздү угуп калып, Жакин тикиреңдеп коё берди:

— Оозуңарга карап сүйлөгүлө!

Бара-бара ал кайната-кайненесинин бужүрөп узатып, же тосуп алып турганына аябай көнүгүп кетти. Мында келинди кайтаруу эмес, бири-бирин сыйлоо, бир үйдөгү ынтымак, адамкерчилик чоң сезим бар эле.

— Апаң... мынакей апаң.

Азармандан-безарман ыйлаган Зарлыкка ушинтип Жакинди көргөзгөндө, ал копко тиктеп, анан улутунуп мойнуна асылчу. Бараар менен ал Жакиндин көкүрөгүнө колун салат. Жакин уялып, аны көтөргөн бойдон көшөгөгө кирип, ага эмчегин аябай карматып, көңүлү жайлангандан кийин экөө кубалашып чыгышат.

Азыр да солуктап Жакинге жармашты:

— Апа-а... аа-а.

Ал алаксып ажырабагандан кийин, Жакин бооруна кысып, берки экөө ээрчип талааны карай басышты. Эми Жакинди жумушка үчөө узатып баратышты. Бири-бирин кыйышпаган үч адам, үч жүрөк. Дүйнө, күн ого бетер кеңип, жаркырап; аларды капа кылчу, алардын колунан Зарлыкты тартып алчу эчким жоктой.

Жок, андай болбоду. Алардын жолун атайлап тосуп, аңдып тургансып мобу колоттон Зыйнат чыга калды. Өзү «чыштай» кийинген, аты кара терге чөмүлгөн.

Амансыңарбы дегенге жарабады:

— Айланайын балам. Баламды кууратышкан экен! Карап күн, өңүнөн мынча эмне азган? Сүлдөрү калган тура. Таң атпай талаага которушуп... Катыгүн...

Зарлык көзүнөн онталаа жаш төгүп Зыйнатка боюн таштады; Зыйнаттын мойнунан кучактап көкүрөгүнө башын койду.

— Апа-аа...

— Апаң сенден тегеренсин,— ал Жакинди силке баланы колуна алды. — Катыгүн, кополок болуп калган тура. Балам мусапыр болуп калган тура. Тамак беришкен эмес тура...

— Жеңе, байкап сүйлөсөң. Кантип эле...

— Мен сага жеңе эмесмин.

— Жеңе,— Жакин кайра эле жеңе деди,— эки карынын кадырын сыйласаң боло?

— Эки кары багынан корсун! Үнү кудайга жетсин! Каргышы германга тийсин!

Зыйнат баланы өңөрүп атынын башын бура тартты.

— Жакшы тургула, таарынбагыла. Таарынсаңар таалайыңардан көргүлө. Мен да энемин. Мага да бала керек! Энелик карызымдан

кутулайын. Капаттууга кактырбай, тумшуктуууга чектирбей багам. Мага да бала керек. Кошкула!

— Зыйнат балам...

— Зыйна-ат...

— Жеңе-е...

Ал үчөөнүн үнүн уккан жок, анын дүйнөсү кеңип, күпү жаркырады. Ал тиги карыш жердеги Мамбеттикине кайрылып, балага эртең мененки насипти ооз тийгизбеди. Ал тургай Бурмаш чөнтөгүнөн сунган кыпкызыл көмөчтү Зарлыкка алдырбады. Артына кылчайбай, акырындаса бирөөлор жетип, карактап калчудай коктуну шашa өрдөдү.

— Ата-а балаң кур ай ээ...

— Зарлыгы-ым...

— Кадыры-ым...

Эмелеги жаркыраган үчөөнүн күпү быркырап, базары түгөнгөндөй. Бири-бирин карай алышпай, караса эле Кадырды жаңы угузгандай эчкирип жиберишчүдөй, бул жерге аркандап койгондой айланчыкташып, дагы эле үмүт үзбөй коктуну карашат.

Жакин жумушу жакка кыйла узады. Берки экөө бөжөйүшүп эми араң үйлөрүн көздөй басышты. Ал экөөнү караганда Жакиндин көзүнө Пушкиндин «Алтын балык» жомогундагы сынган тепшинин жанында турган чал-кемпирдин сүрөтү элестеди. Зарлык экөөнүн «Алтын балыгы», чалкыган океаны, дүрдүнүйөсү — кубаты болучу. «Алтын балык» куйругун сууга бир чаап коктуну өрдөп кетти. Ал экөө дагы он жылдык кубаттан ажырап, дагы он жылга картая түшүштү бекен?

«Бала деген бүткүл дүйнөдөн, жаштык өмүрдөн, сулуулуктан артык турбайбы» — деп ойлоду. Оо, ал баягында, таенеси менен ойноочуда таенесинин батасынан чычалачу. Бетине баланын шилекейи тийсе жийиркенип, колу кийимди булгайт деп каччу эмес беле.

Жок, токто, келин деген бала төрөө керек экен...

Жакин ушул азыр бүткүл дүйнөнү, толукшуган жаштыгын, сулуулугун — баарын бир балага... бар гана балага алмашкысы келди. Жакин бала төрөгүсү келди. Эмеле эркекке жолугуп... бат эле...

— Ой, Жакин!

Жакин чочуп ары аттады.

— Эсиң чыкпасын сулуу! — «Полдомочу бала» ат жалынан эңкейип ага колун сунду. Жылмайганда эки уурту жаян балыктын оозундай кулагына чейин чоюлду.

XV

— Кудай мындай урчубу,— Орунтай капаланып ары бери басты. Анын капаланганы жөндүү. Күндөр салаадан чубургандай өтүп жатат. Бүгүнкү күн эртең жок, эртең иштээр жумуш башка. Жаздын жумушу жазында гана керек.

Жазындын бүткөн бою жибип, эми согушуң менен, күчүңдүн кемип жатканы менен иши жок тор-талаага чачыладай чачылды: «Эмне кылсаңар өзүңөр билгиле адамдар. Эркиңердемин...»

Мал күндүр-түндүр төлдөдү: «Бизди баккыла... Бизди саагыла... Бизди көбөйткүлө... Силер адамсыңар!» Кызык, ушинтип жандыктардын тукуму көбөйүп жатканда, адамдардын тукуму азайып, капкаяктагы бир согушта кырылып...

Суулар күргүштөп акты: «Мени керегиңерге жумшагыла... Мени кубанткыла.... Мени байлагыла... Силер адамсыңар!» Кызык, ушул сууларды байлай турган адамдардын каны капкаяктагы бир согушта суудай акты.

Уч-кыйрына жетпей талаа керилип жатты: «Мага үрөн сепкиле... Мага береке төккүлө. Силер адамсыңар!» Кызык, капкаяктагы бир согушта ушундай талаанын күтү учуп, үрөнү тепселип, талаа жараланды.

Орунтайдын колхозу мобу талааны — четин өзү басып турган талааны айдап бүтөрү арсар. Айдабагандан кийин үрөн себилбейт. Үрөн себилбегенден кийин баласын ачка кылуу. Балдарды ачка кылуу. «Абдыясактын колхозун» ачка кылуу. Жок, колхоз армияга да эгин берүү керек го?

— Кудай мындай урчубу?

«НАТИнин» алдында чалкасынан жаткан Төлөгөн үнчүкпайт. Папиросун шыпкай тартты, бир соруму калып калбадыбы дегендей имере карап туруп, тигиндей ыргытты. Анан чоң ачкычын алып бирдемесин бурай баштады.

— Ой айланайын, эмнеси бузулду?

— Бавид эрип кетти.

— Ал эмнеси?

— Ошонусу.

— Дагы эмнеси бузулат? — Орунтай ачуулана сурады.

— Кыладыш.

— Анан дагы?

Төлөгөн шатунду чыгарып ары тоголотуп койду. Анын ушинтип улам бир темирин чыгарып жатканы Орунтайга жакпады. Тракторист тракторду башкармага өчөшүп, атайлап бузуп жаткандай. Ага бирдеме деп жинине тийүүгө тил кыска. Анда анык балаага калганың. Трактор оң болсо да «бузук» деп айдабайт, шылтоо таап башка колхозго трактор-мрактору менен кетип калат. Трактористтер ошондой чоң болчу.

— Анан дагы бузулабы?

— Паттажка тартам.

— Анан?

— Радыяторунан суу агат.

Орунтай чыдай албай кетти.

— Бу тракторуңдун бузулбаган күнү болобу?

— Өзү ошондой... бузулчаак... Нати...

— Анан шылтоолоп жата бересиңби?

— Чуркайынбы? Трактор болоюнбу?

— Төлөгөн, кер какшыкты кой. Жер кургап баратат,— Орунтай талаага колун шилтеди. — Карасаң айланайын, жер кургап баратат. Ишенгенибиз сенин трактриң. А сенин кебетең бул.

— Өлүп кетейинби?

— Өлүп кет деген эч ким жок. Жер кургап баратат. Трактрицди жүргүз!

— Ишенбейсиңби, мына! — Төлөгөн трактордун алдынан тура калып, ачкычтарын Орунтай жакка ыргытып ийди. — Ишенбесең... айда өзүң! — Ал күбүнүп-кагынып бороздун кырына олтуруп алды. Көпкө буркуюп унчукпады.

— Өзүңүн жолуң жаман. Иши илгери башкармага трактор өзү жүрөт.

Орунтай ызаланды. Анын жүрөгү туз куйгандай ачышты. Ушинтип ат минип чабагандагандан көрө бир трактордун тилин билсе эмне? Анан ал тигил ачкычтарды кантип алат? Алган күндө да кайсыл ачкыч кайсы буроого түшөт? А бурап койсо эле трактор жүрүп кетеби?

Мүмкүн трактор бузуктур, жаман ремонттолгондур. Аларды билбей туруп «жата бересиңби» деп кантип айтты.

Ооба, ал трактордун бир буроосун билбегенине ызаланды. Анан элди башкарат, башкарма ээ? Орунтай башына иш түшкөндө ойлонду. Эмне үчүн эми ойлонот. Мындай күндүн келээрине эмнеге камданышпады? Мындай күн келбегенде да бирдеме билсе жаман болот беле?

— «Матай махоркаңан».

Орунтай тамеки баштыгын алып унчукпай, өзүнө бир тартым калтырбай Төлөгөндүн алаканына күбүдү. Төлөгөн бул өзүнүн махоркасынан бетер, аны тигиге каттырып койгондой, эми кереги тийгенде кыпыны сага калбасын дегендей колун тартып алган жок.

— Кагаз.

Орунтай кагаз берди. Тигил колтойтуп папирос ороду.

— Ал эмнеңер?

Орунтай эчтемеге түшүнгөн жок.

— Эмнени айтасың?

— Эмнени дейт,— Төлөгөн папиросту кере соруп, бир топко тултуюп дем чыгарбай турду. Папиростун түтүнү оозу-мурдунан, кулагынан бери булап чыгып, төбөсүнөн жүлүндөй болуп созулду. — Атты жыгып алыпсыңар.

— Эмне ат?

— Мага берген атты жыгып алыптыр, аялымдан. Менин аялымдын мага берген атты минүүгө укугу жокпу? Бар укугу...

«Трактористке убал, жумушу оор, үйдөй темирди жылдырып жүргөн оңойбу? Кечке сасык май жутат, карала-торала май денесинен бери сиңет. Буга тамакты күчтүүлөбөсө болбойт». Колхоз ушинтип трактористтерди тосчу. Алардын оозунан илеп чыгарбай айтканын орундатышчу.

Төлөгөн келээрден эки-үч күн мурун Ысак түтүнмө түтүн кыдырды:

— Ой, жумурткаңар болсо бергиле, трактирис келатат.

— А трактирисиң эмне кылат, жумуртка басабы? — деп кээ бирөө куудулданса, кээ бирөө Ысактын өзүнө асылышат:

— Ысаке жумуртка издеп калыпсың...

— Э атаң көрү калжырабачы,— Ысак тигилердин сөзүнүн ар-

жагына түшүнөт. Токтобой «Тактекесин» шыпылдатып өтө берет.

— Бизге «Жумурткачы Төлөгөн» келатат.

МТСта эки Төлөгөн бар. Бирөөнү «Жибек Төлөгөн» дешчү, чынында эле жибектей созулган жигит. Ал колхозго келгенде өзүн МТСтин трактористи катарында сезбей, ошол колхоздун мүчөсү — трактористи катарында сезип, башкарма бригаддын тилинен чыкпай, алардын түшүнбөгөндөрүн түшүндүрүп: трактору да бузулбай, бузулбагандан кийин өзү да карала-торала май болбой таза иштеп, таза жүрүчү. Мага «Жибек Төлөгөндү» жибер деп башкармалар МТСтин директорунун тынчын алышчу. «Трактористиң жаман немелер. Бок ооз сөгүнүп» дечүлөр «Жибектей Төлөгөндөн» кийин трактористтердин арасында «тарбия-таалимдүүлөр» бар экенине ишенишип, ага «учуң узартты» айтып бапыракташчу.

«Жумурткачы Төлөгөндү» укканда ага иши түшкөндөр да, түшо электер да жаа бою каччу: «Тоок фермасы бар колхозго жибергиле аны». Бул райондо «тоок фермалуу» колхоз жок.

«Жумурткачы Төлөгөн» колхозго кеч бешимде келип, тракторун жолдун таманына дүкүлдөтүп токтотуп койду да, магазинге кирди. Жанында узун бойлуу, чапжаак аялы Тумар бар. Тумар башына ак болотной жоолук салынып, ак күрмө кийген, бутунда көлөшмаасы.

— Бизге ак эшен келген го? — деп жолдун аркы өйүзүндө өтүп бараткан бирөө күлдү.

Эрди-катындын эчтеке капарында жок, шашпай эки жакты карашып кабинага олтурушту. Трактор жүрө берээрде Тумар кабинаны ачып, башын соксойтуп «азыр катуу жүрөт, тепселип калбагыла» дегендей алды-артын карады. Тетыяктан келаткан атчанга «жолдон кач» дегендей кол шилтеди.

Тумардын талтекеси эртесинде эле башталды Талаадан тракторду айдатып дүкөнгө келди:

— Кампут, пычаныя алам.

Ысак алардын бул жоругу жакшы эмес экендигин айтканда «кодойгон олүгүңү... биргадасы ушубу» деп Тумар аны кемсинтип турду. «Кожоюн болгусу бар, кодогойдун...»

— Жер баткак, кантип жүрөм.

— Тигилер кантип жүрөт?— Ысак камчысын сунуп, кечке жумушта жүрүп, кечинде куурай, тезектерин көтөрө кайтышкан аялдарды көргөздү.

— Апей, кандай эмесиң. Мен ага көнбөгөм.

Тумар чынында эле кара жумушка көнбөгөн. Ал райондун борборунда туруп, жазында трактор кош айдоого чыкканда талааны, колхозду көрчү. Эгер күйөөсү тракторист болбой, райондогу бир аркандап койгонсуган мекемеде иштеп калса, анда сокурдун таягынын учу гана жеткендей — алакандай элди-жерди көрмөк экен.

Ал өзүн бактылуумун деп ойлочу. Төлөгөн аны менен кыз кезинде жүрдү. Анан ал эки баласы бар аялын кубалап ийип буга үйлөндү. Экөө ынтымактуу. Ооба, Тумар бактылуу: Төлөгөнгө «бурон» беришти, ал согушка барбайт. Тумар анын «Патиси-

нин» кабинесине түшүп, кийбегенди кийип, ичпегенди ичип жүрө берет.

— Төлөгөн дейм... жумуртканын агын жейм. Сарысы какатат.

— Агын жей гой.

— Сен да же,— бир жегенде жыйырма-отуз жумуртка жеген Төлөгөндү дагы шыкайт. — Жей бер тартынбай, сени жумуш жедирип атат.

— Ырас айтасың, Тумаке.

Аны Төлөгөн кууп жиберген эки баласынын ордуна эркелетет. Эрке катын ансайып алчактайт.

Ал кээде эт жегенде колун силкип кесирленип, эттин арасынан эт тандайт:

— Аный... Тил жейм... жаак жейм.

— Туураган эттен же, Туман...

«Туман» Төлөгөндүн ийнине башын коёт:

— Аный, уктайм...

Тумар ушинтип чүйгүн тамактарды ичпей жатканда Төлөгөндүн кетирген балдарынын кабыргасы саналып, кулагынан күн көрүнүп «май ичме» болуп жүргөн.

Тумар чүйгүн тамактардан тажаганда төркүндөрүнө баратты. Мингени килейген карылуу ат, кийингени ак эшендей. Анын «жер кургап баратканы» менен, трактор бузулуп жер айдалбай, тукум себилбей каңырык түтөгөнү менен иши жок. Ал баланча айылга барса, түкүнчөнүкүнө консо...

Ошон үчүн Эрмек атты жыгып алды.

— Төлөгөнгө айтам.

— Төлөгөн эмес, машаягыңа айт! Өттү силердики.

Эрмектин минтип ызырынганы, Орунтай, Ысактардын Төлөгөнгө нааразы болгону ошо бойдон тынчып калган жок. Көздүн майын түгөтүп, Төлөгөндүн НАТИсин карап олтуруу пайдасыз экендигине көздөрү жетти. Ал бузулмайынча жүрбөйт. Анын үстүнө «Жумурткачы Төлөгөндү» эми үч колхоз суусап күтүп турат.

Орунтайдын «кудай мындай урчубу» деген сөзүнүн башка мааниси бар эле: «Аялдар укугу», «аялдарга теңдик» деп коюп, алардын колуна эркек менен теңтайлаша турган укукту бериште элек экен. Аларды аялсынтып мобу колдо бар техниканы үйрөтпөй, окутпай; ээлик кылып мал бактырбай... Ооба, аларга теңдик берип, анык тең кыла турган эмгектен кемитип. Бүгүн бир аял мобу талааны дүркүрөтүп трактор айдап жүрсө, жаман болмокпу? А тиги Төлөгөндөр эртең согушка жөнөсө ал тракторго ким ээлик? Ырас, бирин эки аялдар бар, МТСта окуп да жүрүшөт.

«Аз. Баары кечигип жатат. Тирүү жандар бүткөрүү керек! Жер үстүндө жалгыз киши калса да он киши үчүн жашап, он кишинин жумушун жалгыз аткарат. Ал эми жер үстүндө жалгыз эле киши калбайт, адам тукуму апаат болбойт. Согуштун огу бүткөн боюн тамтыксыз көзсө да адам тукуму кайра өсөт».

Күүгүмдө кеңсаларга көп эл чогулду. Алардын сөз кылганы Жолборс:

— Ой азамат!

— Ал ошондой эр неме болчу.

Жолборстун жайын жаңы угуп чуркап келгендер мурдагы уккандарды тарткылайт:

— Эмне дейт, айтып койсоң?

— Айтсаң бат эле?

— Эмне эрдик кылыптыр?

— Жолборс Нурпачаев, биздин колхоздун барсканчысы,— дейт бирөө маалкатып, тигине ого бетер чычкылантып,— ал акмак барскан менен Берлинди бир чап десек тил албаптыр. Берлинде күнөөсүз кишилер бар, баары былчыйып калат дептир дейт.

— Тамашаңды коюп жөн айтчы?

— Жолборс барсканды таштап «Аткычтар дивизиясында» экен. Ал тыякка барып аткыч болуп кетиптир. Эми күнөөлүүлөрдү бирден терип көзгө атып жатыптыр.

Тургандар кыраан каткы сандарын чаап күлүшөт.

— Жөн айтып берчи.

— Ошо Жолборстун баталону душмандын курчоосунда калыптыр. Ага болбой душмандардын танкилерин жарып, кишилерин өлтүрүп кутулуп чыгышыптыр. Көп зыянга учуратып, эки опицерин туткунга алышыптыр.

— Жолборс жалгызбы?

— Жок,— тиги колун шилтеп койду. — Иванов, Хажиев, Мухудинов дегендер. Кезиттен окуп алчы мээмди ачытпай.

— Командованиянын атынан Нурпачага алкыш келиптир.

— Эмне деп?

— Улуң эрдик көрсөттү. Ракмат деп...

Чогулгандардын сөзү жалаң гана Жолборс жөнүндө болду. Жолборстун барскан чапкандан башкасын көрбөгөндөр, анын колунан келбеген дүйнөдө эчтеке жок дешип, ал мобу колхоздо билинбей жүргөндүгүн; ал согушка бараардан мурда эле согуштун стратегия, тактикасын эң жакшы билген генералдай жерге-сууга тийгизбей мактапшты. Согуш бүткөндөн кийин алардын жаман көчөсүндө заңкайган бир генерал басаарын элестетишти; жок, ал генерал чоң шаарга кетип калат, самолетко салып Нурпачаны ала кетет, ал апаппак абышка болот дешти кээ бирөө.

«Менин Капиметим кайда экен, билет бекен» деп сурайын деп Салый Шаршебүбүгө шыбырады эле, ал «Кой, мындай жерде керт башыңдын камын жегениң уят» деп тыйып койду. Өзүнүн ал-жайы, ойлогон ою жөнүндө көпчүлүккө айтса боло тургандыгын Салый деле билет, бирок ушунча аял күйөөсүн сурабаганда анын сурагалы олдоксонураак, мүмкүн тигилер Салый күйөөсүн сагынып, уялбай, бир чети оокат кыла албай сурап жатат деп ойлойбу; же кокус артыкбаш сөз айтып ийип, бүгүн күлө албай араң тургандарга күлкү боломбу, кийин Капиметти кепке-сөзгө сындырамбы деп ыйбакты.

Ал Нурпачадан көзүн айырбады. Нурпача он жылга жашара түшкөндөй; чапанына батпай сакалын сылагылап, бакжаңдап баш ийкегилейт. Жер жайнаган колду башкарган командирден алкыш алган ал кубанбаганда ким кубансын. Адамдар ушинтип кубанып, деле адамдардын башынан кубаныч кетпесе экен.

Анан Бактыгүл... Талаада кал атың менен! Кечээ эле майдай-сүттөй жүрүп, Жолборс согушка жөнөгөндө шолоктоп жашын төккөнүн айтпайсыңбы. А бүгүнкү кылганы ал. Салый өз көзү менен көрдү. Түштө сокодогу аттарды отко койгондон кийин суунун нугун бойлоп дүмүр терип жүрсө аңдын ичинен аттын кулагы, ээр төкүмү чыгат. Аңга кептелип калган атпы деп барса, Бактыгүл бир жигит менен кучакташып жатат. Аки-чүкүсү менен иши жок:

— Бактыгүлсүңбү?

Бактыгүлдүн мурдун балта кеспей, магдыраган уйкудан неге ойготтуң дегендей, тигини көзүн чанагынан чыгара тиктеди:

— Өлүгүңдү көрөйүн сасык тумоодой болгон, бул жерде сага эмне бар?

— Атаңдын башы бар!— Салыйдын жаны кашайды. — Маскара!..

Ал ошол күнү кечке үндөбөй, чуркап барып «маскаранын» бетин тыткысы келип, анте албай, өз бетин өзү чоюп, өзү күнөө кылгансып бир бозоруп, бир кызарып жүрдү. Ал Бактыгүлдүн кайната, кайненесин да сыйлабасын билди. Нурпачаны «кызыл көз» деп, Асылды «дың кулак», «керең» деп көзүнө илбейт экен. Кайнене, кайнатасы жок, жалгыз бойлук зарын тартып жүргөн Салый эки «жарыктыкты» ата-эне кылып, төрүнө олтургузгусу; Бугусуна чоң эне, чоң ата таап, үй-жайдан санаасы тынгысы келди. Бирок, алардын үй-жайы, келини бар. Нурпача бир үй эмес, бир колхоздун демдүү карыясы.

Салыйдын кайнатасы, кайненеси болсо эмне? Кандай кастарлап бакмак эле? Ал Нурпача, Асылды келини болсо да Бактыгүлгө ыраа көрбөй, эри болсо да Жолборсту Бактыгүлгө чендетпей, ушул үй-бүлөнү Бактыгүлдөн кызганып, Бактыгүлдү «жер соруп кетсин» деп өз ою менен алек болуп олтуруп, Орунтайдын чогулгандарга эмне деп сүйлөгөнүн укпай да, байкабай да калды.

— Мен!— деп Нурпача ордунан турганда, аны карап турган Салый белимчиден бетер ордунан тура калды:

— Мен!— деди Ракыя.

— Мен!

— Мен!— деди Эрмек.

Орунтай, Ысак Салыйга күлүмсүрөдү. Адегенде эмне үчүн «мен!» дегенине коопсунуп, анан Ракыя, Эрмектер аны тууралп, кийин Орунтай, Ысактын күлүмсүрөгөнүнөн улам «мен» дегеним ырас болгон го деп жүрөгү бөксөрө түштү.

Ал эшикке чыкканда гана укту: түн ичинде айдын жарыгында соко айдашат. Эл кужулдап тарап баратышты:

— Аттар түтөбү сокого?

— Кысыр бээлерден, субайлардан алгоолошот.

— Эмне кылса да түнүчүндө айдабайм.

— Жилигибиз үзүлбөйбү.

Салый бул сөзгө жооп кайтарды:

— Жер айдалбаса, жилик ошондо үзүлөт.

— Көрөбүз дымагыңды,— аркы калпакчан өзүнчө кергиштеди.

— Тим кой активдерди,— деди жанындагысы.

Өзүн активдерге кошуп сүйлөгөнгө көңүлү көтөрүлүп, чын эле түнүчүндө соко айдаарына өзүнө ишенбей, эгер айдап калса жаза баспаган Чаар атты борозго салууну ойлоп, Чаар аттын күчүнө ишенип, тоо башында калкыган айды карады.

Эртеси колхозго повестка келди. Эркектер дагы согушка жөнөдү. Орунтай да жөнөдү...

Төрт күнү жүрдү, «паттажка» тартты. Жогорку колхоздорго «завчас» тартып бараткан МТСтин машинеси аны бу жерге түшүрдү. Күндүн мурду жаңы чачыраган.

Төлөгөн колун серепчиледи. Өз көзүнө өзү ишенген жок; мобу мунарыктаган талаа анын жүрөгүн өйүгөн. Кантип айдайт? «жалгыз айдап бүтүрөмбү?» Ошол талаанын топурагы күн нуруна, көз жеткен жердин баарында жалтырайт.

Ал таңгала илгери басты. Кантип эле ушунчалык айдап жиберишти? Кимдер? Бул бир укмуш, бала кездеги уккан жомок.

Белдерин чечпей, каамыттарга башын коюп уктап жатышат. Жоолукчандар... тебетейчендер. Жандарында эмеле ат башынан шыпырылган жүгөндөр. Эмеле бир үн «тургула!» дешсе, тигил жүгөндөрүн колдорунда кармап, көздөрүн да ушалабай эмеле тура жөнөшчүдөй. А мобу топойгон тончон кайсы балдар? Алар күндүн тийгенин туйбай, күндөн жүздөрүн кымындай жыйырбай «тай жеген бөрүдөй» суналышкан. Бах, уйку ай!

Жоону жеңгенден кийин ээрлерин баштарына жаздап уктаган жомоктогу кошуун көзүнө элестеди. Жайдак ат минип кошуундан кечиккендей Төлөгөндүн ичи тызылдады. «Матай махорканын» оту алда качан өчүп, аны ушалап салганын да билбей, тегеренип талааны улам-улам карай берди. Күнү-түнү жаагын баспай тытыраган «ЧТЗыны» да эми көрдү. Ал эрдин кесе тиштеди...

XVI

— Сенин колуң жетпеген жерге барган кат... Сенин ата-бабаң көрбөгөн жерден келген кат... солдаттын каты... Кан кечкен жерден аман эсен чыгып, далай жол басып, колдон колго өтүп сага жеткен кат.

Сен, согуш убагында, согуштагы жакыныңдан кат күтүп, каты келбей улам эртесинде көзүңдөн жаш кылгырып, жедеп куса болуп бүткөнүңдө кат алып көрдүңбү? Фронттун катын...

Антпесең, сен каттын кадырын, баркын али билбейсиң. Кээде, катта бар болгону мобул гана сөз;

«Аман эсен турасыңарбы. Мен аманмын. Бул катты алдыңкы линиядан жаздым. Айланабызда мина жарылып жатат. Бир аздан кийин чабуулга өтөбүз. Көрүшөбүз. Кош, жакшы тургула».

Ушуну окуп алып, кайра-кайра окуп, ар бир жакшы санаалашка окуп, жүрөккө бекем кысып, күнү-түнү окуп түгөтө албай, окуган сайын кубат-дем байлабадыкпы... Жакып менен Алмаз согушка жөнөгөндүн эртеси Сагыйда мээлей түйүп кирди. Сырты чый-

раткан жип, а ичи уядай жыпжылуу мээлейди көрүп Алыйма тигини нукуп койду.

— Кайсы күйөө балага?

— Мээлей берип жагынбайм.— Сагыйда көзүн сүзүп чыртыйды.

— Көрөбүз убагында,— Алыйма сиңдисин эликтеп, аны туурап чыртыйды.

— Сен көрбөс, сен жетпес жерге кетем, эшиктин алдынан кантип күйөө издейин... Сенчилеп... Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт.

— Арам бейбак,— Алыйма шакылыктап күлгөн Сагыйданы жаза буза бир муштады.

Ошол күнү бешимге чейин Сагыйда Кашка-Кыядан көзүн айырбай, Кокомбай көрүнгөндө алдынан тосо чуркады:

— Ата, мобу мээлейди кийип алгын.

Кокомбай аный дебеди; жупжумшак, колуна чак мээлейди шашпай кийип, кармалап, бул мээлей менен кошо дагы бир сөз айтылаарын билип, ошондо анын каны жүрөгүнөн эмес, колунун башынан бери чуркап, тизгин чылбыры алаканында чоктой ысыды.

— Ата, Алмаз байкемден келген катты мага гана бер.

— Макул айланайын,— Кокомбай кичине бастыра түшүп кайра бурулган. — Жакыптан келсечи? Кимге берейин?

— Өзүнө.

— Өзү ким?

— Кемпири.

— Чунак десе,— Сагыйданын ачык мүнөзүнө Кокомбайдын ичи жылыган.

Кокомбай ошол убадасынан тайбады. Алмаздан кат келген күнү эчкимге карабай, эчким чакырса токтобой мектепке чабат. Турникке атты байлай салып, Сагыйданын классына каалганы какпай кирип барат.

— Кат! .

Ушинтип, Алмаздан кат келгендиги адегенде бир класска анан бу мектептин окуучуларына тарайт. Алмазды аймактагы окуучулардын баары билишчү. Анткени ал «Жакып агайдын уулу». Анын үстүнө Октябрь майрамы болгон сайын ызылдатып чаап баратып, оң жагынан да, сол жагынан да тыйын эңгенде кайсы баланын көзү чачырап Алмазды тиктебеди дейсиң!

Алмаздан кат келгендиги ошол эле күнү айылдын баш аягына, ал тургай башка сельсоветтеги өздөрүнчө үй-жайлуу эжелерине жетчү. Эжелери «көзгө басаардын» катын колдору менен кармалап, катты Алмазды жыттагандай жыттап, эмне жазганын окутуп угуу үчүн быякка жөнөшчү.

Ошондогу Сагыйданын жоругу.

Ал биринчи эле мектептин алдындагы Алыймага чуркап барат да конвертти көкөлөтөт:

— Ой, Алыйма, кат!

— Ий кудай, Алмакенин катыбы? Сакиптай...

Сагыйда Алыймадан арылап качып маалкатып окуй баштайт:

— Кымбаттуу карындашым Сагыйда,— ал, көрдүңбү, мени би-

ринчи жазыптыр дегендей сөмөйүн чекесинен жогору көтөрөт. Чынында өзү каттын аягында, тигн Алыйманы чычалатуу үчүн атайлап ойлоп тапканы. — Карындашым Сагыйда,— деп ал дагы тектоп, эркектей мурут чыйратат,— торкүнү жакып тошогу жыйылбаган...

— Жоп оку дейм, бейбак!— Сиңдисинин жоругуна күйүп-бышып Алыйма качырып сала берет, анын ушунусуна кандим болгоп Сагыйда улактай секирип коздоп кайым. Ал чымын-куюндаган бойдон Айшага жетип, аны моюндап алып, чоп эттире бир ооп, Алмаздын катын бежирел окуп кирет.

Алыйма күйүгүп-демигип эшиктен кире берээрде аңдып турган Сагыйда булт этип чыга качат.

— Апа, кызыңды кой дебейсиңби,— Алыйма ызаланып бир тийгенде Айша кебелбей, эки кызынын ушинткени алардын баягы балалыгын элестетип, сары санаанын баарын унутуп, жаны жырган бажырайып чекесинен ымшычу.

Эжелери Алмаздын ордуна каты менен ойноштуп, аны дүйнөдөгү акылдуу бала деп макташып, катты ортолоруна коюп коюшуп, ортолорунда Алмаз олтургандан бетер ага колукту тандашчу. Жок, жер үстүнөп Алмазга тең келээр колукту табылчу эмес. Анда колуктуну Алмаз өзү ээрчите келет. Орустун жакшынакай кызынан... «Кимибиздин түшүбүзгө кирээр экен» деп бөш кыз Алмаздын катын жаздыктарынын алдына коюп укташчу. Деги кат менен кыздар далай алакеттен өтчү.

Сагыйда атасынын каты менен балалык кыялып салып ойной албайт. Ал Жакыптын катынан ыйбагып, аны ызаттап; ал катты окуганда Жакыптын үнү угулуп, ал акыл-насаат айтып маңдайларында олтургандай; чынында эле Жакыптын катынан кийин бул үй-бүлө бири-бирине ого тотон ысык көрүнүп, кайдадыр алыста жүргөн жакын кишилердин ортосу жакындап, жашоодо турмушта кыйын эч нерсе жоктой. Эгер болсо аны оңой олтоң жеңүүчүдөй туюлчу.

Көп аял, көп үй-бүлө фронттон кат алганда маңдайы жарылып сүйүнсө, Ракыя далайга күйгүлтүк тартты. Жок, катта күнөө жок. Күнөө аны жазган кишиде. Кымындай каттын ичинде кыжылдаган ийнелердин учтары ачаарың менен көзүңө, жүрөгүңө сайылат. Көзүңдөн жашың мөлт этип, жүрөгүңдүн түшүп басасың.

Ашыр сөөктү жашытат, өлөөрүн күткөн кемпир сыңары бышыктап кат жазат:

«Ракыя, опасыз дүнүйө деген ушул. Кантейин, ырысым жок экен. Мындайдан көрө төрөлбөй койсомчу. Оюмдагынын баары аткарылбай калды. Эми жакшылык көрөрдө минтип... Силер эл ичиндесиңер, мага кыйын. Жаман айтпай жакшы жок, кокус көз жумсам...»

Ракыя төбөсүн басып олтура калат, катты ыргытып иет. Бирок, катта эмне жазык. Бекем тиштенип окуп чыгат. Окуп чыккандан кийин анын кулагына окуруй угулат. Турам деп ордунан тура албай, жер көчүп далайга олтурат. Ал түн боюнча уктабайт. Эртең менен төбөсү какшап шакыйы кармап калган болот. Жок, ал мобу

катка, ага кошумча болгон шакыйга бел алдыргысы келбей, чекесин үзүп-үзүп укалап, чоң түймө жоолугун баса салынып кампага жөнөйт. Чып эле ал кампадагы ишине алаксып баарын унутат.

Ал Ашырдан «өлөөрүн санаган» кат албагандай болуп, аны жайкап, тылдагы элдин жайын түшүндүрүп ага кайрат берип кат жазат.

Ашыр Ракыяны тилдеп дагы кат жазат: «...Сага эмне, баары бир... Чаргытып өзүң жөнүндө эчтеке айтпайсың. Билем, кабыргаң майлуу; билбейт дейсиң го? Мага акыл-насаатыңды айтпа, ансыз да башым айлан-көчөк болуп жүрөт». Анан ал Ракыяны күнү-түнү сыланып-сыйпанып, күнүгө бир көйнөк кийип булактап, атыр куюнуп буркурап, ичем дегенин ичип, жейм дегенин жеп; күнүгө бир жигитти жандап, жигиттерди чемишкедей чагып, күнүгө шапар тээп, Ашыр деген күйөөсүн таптакыр унутуп салган эмеден бетер аны жемелеп, аны «ак тузга» коюп арыз арманын айтат. Ал катында канчалык ачууланайын десе да анте албай, анын ордуна муңканып, аялдуу-балалуу эр ортонуна жакындаган эркектин каты эмес — кок желкесине муштум ойноп чоңойгон жалтаң байкуш жетимдин катына окшоп кетет. Мына ушул «байкуш жетим» качан кагылып согулат, кантип согушат? Анан ушул «жетимге» өчөшүп, анын айтканын кектеп, анын дүнүйөсүнүн түбүн түшүрүп, аны тууран бырылдап кат жазса ал байкуш эмне болот эле? Ракыя антпеди. Антмек турсун кайра ага боору ачып, ага акылман эне айткан сөздү айтып, сыртында зымпыйып, ичинде кайнап, билинбей эч кимге билгизбей, жайган торуна балык же балыр түшөөрүн билбеген балыкчыдай күрөш жүргүздү. Бул күн мурунтан алаптан кыйкырбаган, төшүн какпаган, ою ордунан чыкса учурунда гана жылмайып күлүп койгон бир сырдуу адамдын күрөшү болучу. Бул күрөш эң кылдат, таманына коюлган ар бир ташты бекемдеп орнотуп, анын тайгалантпай турганына көзү жеткенден кийин гана жогорулаган күрөш. Бирок, бул күрөштөн кээде Ракыя шек санап, анын тууралыгына анчалык көзү жетпей, негедир ычкынып, айланамда аңдып турган бирөө жокпу, кокус опурталдуу жеринен тоголото түртүп ийбесин дегендей ойго чырмалчу. Ошондуктан ал басмырт, мындайраактан караганда чоң жоолук салынып тумчуланган бир аялдай көрүнүүчү. Мунун бир топ себептери бар эле.

...Ракыянын өмүр жолу Зууракандыкына бир аз окшоп кетет. Бир аз гана... Зууракандын ата-энесинин мүрзөсү мында го, аларды Зуракан өз колу менен узатып, өз эркинче ыйлап, ичиндегу бугун чыгарып алган. Ал эми Ракыя ата-энесинен тирүүлөй, таламандын чак түшүндө, үй ичинде сүт кесме ичишип олтурганда ажыраган. Алардын мүрзөсү барбы, бар болсо кайда; жок, мүрзө жамынгандай эмне кылышты, жамынбаса бир дареги чыгат эле го... Ошентип, ал ата-энесин же өлгөндөрдүн катарына кошуп ыйлай албай, антейин десе ага ыраа көрбөй, жамандыкка кыйбай; мындай болгондон кийин тирүүлөй жоголгондордун күйүтүн тартып, озок өрттөнүп, туюк жара чыккандай жүрөктүн башы сыздап... Кантип антпейт? Эси кире элек баланын колунан оюнчугун жулуп кеткен-

дө да ыйлайт, далайга чырдайт, далай күн жоктойт. А Ракыя анда өзүнчө очор-бачар болуп ата-эне деген оюнчук эмес экенин, аларды алмаша турган нерсе дүйнөдө жок экенин билип, дүйнөдөгү ак караны ылгап, ата-энеге сүрөөн, канат куйрук болуп калган кези.

Естай Олуя-Аталык казактардан Жумгал тарабына ооп келип, ушу Кара-Ойдогу Казанбак деген кедейдикине турук алды. Казанбак жети баш киши, жайында беш эчкисин аркы адырга айдап жиберип, ошолордун желинин саап суусун кылышчу. Жумгал суусуна чоо салып балык кармачу. Анын үйү, үй-бүлөсү бүтүн балык жыттанып тургандыктан, балыктын тамак экенин билбегендер бу жерден мурундарын басып өтүшчү.

Казанбак ачык-айрым, тамашөкөй киши, тигинде чычактап качып бараткандардын артынан жеңдей балыкты кармай чуркап ого бетер кубалачу:

— Ой, ме. Мобу балыкты ала кет!— Ал боору күнгө жаркылдаган балыкты салмактап бажактайт.— О шордуу томаяк. Туулгандан күнү-түнү сууга жуунган, сууга жашаган балыктан качат. Алдагы жакаңдын кирин карачы. Ошондон эле кантип балык сасык, кир болуп кетсин!..

Казанбактын аялы колунда барын аябаган барпалактаган киши. Ал чий бышканда тиги өйүзгү ак чийден чий тартып, бай аялдары жакага түшкөндө жүнгө, териге сатып, балдарынын кышкы кызыл жабаарына камданчу.

Казанбак жайында акыга жалданып чөп чабат. Күзүндө эгин орот. Алардын үй-бүлөсү бири-бирине кайрымдуу, ынтымактуу, көңүлдүү жашашчу. Дүйнөдө мындан арткан эмне байлык бар?

Естай бул үй-бүлөгө имерилип, андан баш калкалоо гана таппай, эми аларга тагдырын байлады. Ал Казанбактын туп кызы Түңүлгө үйлөндү. Ушинтип, Казанбактын «айылы» дагы бир түтүнгө көбөйдү. Кыргыз казак жигитине кызын берип, казак жигити кыргыздын дагы бир түтүнүн көбөйттү; ал казакка кетем деп оозанбады, кеткен күндө да уругу ким, туугану ким экенин мындай кой, ата-энесинин ким болгондугунун дайынын билбейт. Аны бир күң төрөп төөнүн комунун арасына таштап койгон. Ит көрбөгөн кордукту көрүп кичине кыр тарта баштагандан кийин Төлөңгүт байдын ирегесинде жүрүп, анан ага карал болот. Естай солкулдаган улан болгондо Төлөңгүт бай Ракыя деген токол алат, ал Естайдан кичүү эле. Ракыя менен Естай экөө бири-бирин сүйүп калышат. Бир күнү экөөнүн тамашалашып ойногонун «үлкен байбише» көрүп коюп, андан Төлөңгүт угуп, бул «оңбогон кесикти» муунтуп салаарда качып кутулат.

Естай казактын «Кыз жибек», «Эр Таргын», «Кабыланды» баатырларын айтып, казак талаасынын кулак курчун кандырган «өлөңдөрүп» созолонтчу. Жумгал суусу эми казак «жырларын», «авендерин» тыңшап акты; Кара-Ойдун сазы Естайдын көзүнө казак талаасындай мелтиреп, Казанбак аялы экөө анын баягы дайынсыз ата-энесиндей көрүнүп, ал дүйнөдөгү эң жакын, эң кымбат адамдарын таап, байлыгы жок болсо да байып, жаштыкка эми ка-

пып; айылы жок болсо да бир чоң айылдай күтүроп, ыңкыгап кою жок болсо да, ыңкыгап ою менен өзү да жыргады, өзгөнү да жыргатты.

Казанбактын айылы коюлуп, анын аты аталбай «Казанбактын баласынын» аты аталат. Казанбак буга карсылдап күлүп, аны уулдуу кылган казактын элинин баарын кучактап өпкүсү келип, казак деген ат үчүн жанын берип, керек болсо канын төккүсү келип, казак элин алкап, алкоо жеткире албай; өзүнө эмес, Естайга өмүр тилеп, эми Естай аны пааналабай, ал Естайды пааналап, Естайым жашасын деп жүрдү.

Аз убакыт өтпөй, кеч күздө Естайдын үнү кудайга жетип «ойбайлады». Ага кудай кастарын тигип, көздөп жүргөндөй «сен көбүрөөк жыргап кеттиң, көбүрөөк күлүп жибердиң, бул сага жарашпайт» — дегендей жазалады. Жазалаганда да көзүнөн кан чыгарып, жомоктогу жез тумшуктай анын канын толтуруп алып, толгон канды таманынан соруп жездей саргартты.

Жумгалдын баш аягын «улуу тумоо» каптады (чечек деп атынан айтышчу эмес). «Улуу тумоо» Казанбактын үй-бүлөсүн койдой жуушатты. Казанбак өзүнө чийне куруп, жолдон буруу, коктудагы жылжып аккан булактын боюна, тиги кирпигин араң кыбыраткандарды бирден ташыды. Кара алачыгын ошерге өзү тикти. Естайды да, Түңүлдү да жандарына чендетпеди: «атам десеңер, балам болсоңор биз жакка бир кадам шилтебегиле. Бу журттан көчкүлө. Бизди кырылбасын десеңер жолобогула... жолобогула! Коркпогула! Өлбөйбүз! Жолобогула...»

Экөө коркту, экөө аларды сыртынан бакты. Анан кантишет!

Казанбак гана экөөнүн көзүнө көрүнөт: кара алачыкка кирет, чыкса булак жээгиндеги кара ташка буту-колун суна жөлөнүп олтурат. Ал «улуу тумоону» алачык менен кара таштын ортосуна жылдырбай матап-тушап, ушул гана жерге таптап, ушул кара ташка муунта-байлап, ушул алачык менен кошо өрттөп, антүү үчүн өз жанын, чийнелеп ташып келгендердин жанын тобокелге салып, баардык балакети биз менен гана кетсин, биз менен гана тынсын деп; дүрбөлөң салбай, жанталашып башкаларды чакырбай; эгер антсе «улуу тумоо» дагы ырбап, дагы далай «казанбактар» жуушап калаарына көзү жетти белем...

Бир күнү Казанбакты карашса малдаш токуна кара ташка жөлөнүп олтуруптур. Түштө, кечинде ушул калыбын жазбады. Эртеси эртең менен жылаңбаш олтуруптур. Баягы күн кайнап турганда, көл-шал тердегенде, жайында, кышында башынан түшүрбөгөн тебетейи түшүп калыптыр. Аны Казанбак атка кондурган чоң тебетейи... Ошондо Түңүл бакырып ийди... Естай «ой-байлап» ийди.

Көрсө ал мурда эле өлүптүр, өлгөндөн кийин да ташка сүйөнүп, өлө элекмин деп тигилердин көзүнө тирүүдөй көрүнгөн тура. Ал алачыктаргылар тыйпыл болуп, мындан өзү соо калбасын билип, соо калбагандан кийин ушинткеним оң деп, соолор үчүн ойлонуп, баягысында — тирүүсүндө кара ташка жөлөнүп; Естай, Түңүлүнүн сырттан багып жүргөнүн туюп, аларга үндөбөй, сүйлөбөй экөөнүн көздөрүн үйүр алдырып жүргөн тура.

Экөө ботодой боздоп жапыпа баргапда да «токтогула, абайлагыла балдарым... өлөөрүн мен өлдүм, артында силерчылап ыйлаары калган жакшы» дегенсиди.

Кара алачык ушинтип өлдү, ушинтип өрттөндү. Казанбак «улуу тумоону» кара таштан алыс жылдырбай муунтту, тумоо анын өзүн муунтту.

«Мына, сен Казанбакты байырлап, Казанбактын мамысына байланган экенсиң, аларыңды ма-минтип тыштадым, эми кайда барасың, эмне кыласың» — дегенсиди кудай Естайга.

Естай мындай суроону көңүлүнө да, таназарына да албайт эле. Тирүүлөр эптеп жашайт, жан багат. Өлгөндөрдүн гана өздөрүнө жаман. Казанбактын өлүмү... жок, анын өлүмүнөн бөлүнүп чыккандай «үлкөн» ой таңгалтты. Аны чоң тебетейчен, боорукер, катын-кыздуу «сорлы» кыргыздын бирөө деп гана ойлогон. Ошол «сорлы» кыргыз анын көкүрөгүн ысылаткан от тутантты: «Каңгыган, урык-туускандары, эли-жери жок, анык сорлы мен өзүм эдим гой. Мен аның казаныңа ас салдым ба? Бастаскан жаун жеңин бердим ба? Мениң аягым сай таппай жүргөнүнө карамай, мени бир элдей көрүп, мени бир урык-туускандай калка кылып, маган жаксылык тилеп, маган кызын берип... Осындай адамнан мен жанымды аяйтынбедим? Эгер өз орнына мени жумсаса булданатынбедим? Онда оның басына келген маган келип, мен өлип, мениң орныма ал тири калатын эдигой. Бир казак өлип, кыргыздың бир уус топырагына зыян кылатын эдим гой; бир томпайган боз топырак басын жататын эдимгой. Бул жерде бир казак басып жүргөнин, кийин ол боз топырак басып калганын ешким билмейтин эдигой. Мениң ата-анам ким экенин еш ким билмеген сыякты, мени да ешким билмей, жарык дүнийе мен түбөлүк костасатын эдим гой...»

Түңүл башына түшкөн кайгыдан, мына бул азаптан алыстагысы келди. Ал күйөөсү баскан жерди, күйөөсү чоңойгон элди көрүүнү самады. Анын эми торкүндөрү калган жок, ал эми торкүндөрдү, ата-энени, кенен эл, кенен жер казактардан издеп, алардын итинен өйдө сыйлап, төбөсү көрүнгөн казактын алдынан кыя өтпөй, изааттап жүгүнүп, уялып келин болгусу келди. Ошондо, балким, Казанбак кичине унутулаар. Ал ушуга гана алаксыды: «Жүрү, казакка кетебиз, унуткарып кийин бир кайрыларбыз»,— деди Естайга.

Ушерде төрөлгөн кыргыз кызы турпагын басып, тузун татпаган элди аңсап, ал элге кара тутканда ал элдин кулуну Естай аякка мээли чаппады. Түңүлдүн көңүлүн гана улап «барамыз гой, саулем» деп жүрдү. «Өтүрүкчү болма» деп жүрдү Түңүл ага казакча, барарына ишенип; ал Естайдан казакча тил үйрөнө берди.

Ооба, Естай казак домбурасынын үнүн жаңыртып угууну али каалабады. Ал бул жерден эң жакын адамдарын, ата-энесин тапкан. Жакын адамдарынан — боордошторунан сагынычы таркабай калды. Аларды таштоого даабады.

Түңүлдүн боюна бүтүп, эркек төрөдү. Бирди төрөдү, ал төрөттөн өзү өлдү. Ошентип, ал казак жерин, казак кайнага-кайнилерин түбөлүккө көрбөс болду.

Естай жалгыз керээзин жылаңач көкүрөгүнө катып, Казанбактын эчкисинин бирөөнү союп түлөө кылды, айыл-апаны чакырды. Кыргыз абышкалары азан чакырып, анын баласына ат койду:

— Казак кыргызга тең орток ат — аты Токтомуш болсун!

Токтомуш баягы эле Жумгал суусунун жээгинде; Казанбактын эчкисинин эмчегин ээмп чоңойду.

...Естай кедейлерге теңдик тийген заманды тосту. Ал эчкилерин айдап алып колхозго өттү, «Казанбак уулу Естай» дедиртип кинегеге жазылды. Токтомушу тың чыкты, ал элге алынды, эл баласы болду. Токтомуш Апар аттуу кызга үйлөндү. Естайдын бөксөргөн чөйчөгү кайра толду. Анын үрөн бутагы кайрадан өсүп мун үчүн Казанбакты алкап, алкоо жеткире албай, «кыргыз бауурларыма бауурласып» ма-аминтип жашайм дегенсиди Естай кудайга.

Апар «кырк жылкы» төрөдү. «Казанбактын Естайы» терисиине батпай сүйүндү; чекесинен бир кочуш терин шыпырып, эми кызынын атын өзү койду:

— Кыргыз-казакка тең орток ат гой — аты Ракыя болсун!

Ал Ракыяны кандай гана эркелетти! Эркек балача кийиндирип, көкүл коюп, айырмач токуп, жорго тай мингизип эрчитчү. Ракыя Естайдын укмуштай жомокторун, ырларын укчу эмес беле.

Апар Ракыядан кийин да эки толгоо тартты, экини төрөдү. Естай дагы эки жолу сүйүнчү берди, эки жолу ат койду:

— Анвар болсун!

— Рапия болсун!

Естай армансыз, Ракыя бойго жеткенде а дүйнөгө сапар тартты. Аны дүңгүрөп өкүрүп эл көмдү. Эл аны Казанбак атасынын жанына койду. Ал казак болуп төрөлүп, казак топурагына киндик каны таамп, бирок кыргыздын койнунда жашап, кыргыз топурагын жамынды. Ага, раматылыкка, Казанбак жамынган топурак буюрду. Жумгал суусу топурак жууруп, анын мүрзөсүнө эстелик тургузду.

* * *

Кыргыз жери тоолуу, а Сарыкамыштай тоолуу жери жоктур. Анда тоолор бири-бирине учкашып, бирин-бири минип турат. Ар кимдин жери Мисир го. Сарыкамыштыктар өз жерин жерге теңебейт. Тоонун тулкусу токой-чер; кайберендер малга кошулуп жайылат. Каман, илбирстер жойлойт. Кээде түнкүсүн карышкырлар кой тамдын төбөсүн оюп кой жейт, кайра чыга албай колго түшөт; кээде жайкы түндө чөөлөр көгөөндөгү козу-улактардын артын оюп кетет. Кара суусунда, айдын жарыгында, кундуздар кыз беришип чуру-чуу.

Жери бышыкчылыктуу, жапан жемиштүү. Эли ышкын түпкө боёлгон сары тон, малакай, буттарына кайыш чокой кийишет, аялдарынан ойдө. Укмуштай эмгекчил, сарамжалдуу эл!

— Сиз да кайыш чокой кийдиңизби?

— Кийбей анан...

Жеринде баары бар. Бир гана көз талыткан түз жер жок, ат

оопатар түз жер табылбаган учур болот. «Айдайгактын талаас... деген түзү бар, салмоор менен быягынан ыргыткан таш тыягына жетет. Ошондуктан «Айдайгактан» башканы көрбөгөндөр Ысык-Көл, Чүйдү угушканда, анын кененлигин «Айдайгактын талаасындай» барбы дешип, бир чети тамаша, бир чети чыны менен сурашат.

Сарыкамышка аран жалгыз аттын жолу бар. Көкөмеренди бойлоп, кээде атынды жоо жетелеп кыл көпүрөдөн өтөсүң. Алдың жалама зоока, күрпүлдөгөн суу. Кылт этсең сөөгүң сөпөт, устуканың упат. Ушу биздин Жумгал суусу Көкөмеренге куят, ага Нарын кошулуп, Сыр-Дарыя башталат. Мен ушул үч суунун кошулушунан ичтим. Үч суунун кошулган жерине күйөөгө тийдим.

— Сүйүп тийдиңизби?

— Анда он беш, он алтылардамын. Опурталдуу курагым экен. Мен жашоону жомоктогудай көрчүмүн. Жомоктогу жез тумшук, кишн кийик ошол Сарыкамышта, Кавакта жашайт деп укчумун. Алардын арасында жашагандар анык баатырлар деп ойлочумун. Жомоктогу перинин кызы болуп, тулпар минип, жаа тарткым келчү... Адамдар алы жетпегендерди жомок кылат турбайбы, колу жетпегендерге кыялы менен жетет турбайбы. Чиркин, адамдын кыялына эмне батпайт?.. Байкем кандай кыялданчу эле...

Мен жайдын толугунда дагы төркүлөп келдим. Өз айлымды тааныбадым, бир шаарга келгенсидим. Баягы Карой жок. Кайырма түптүз талаа болчу, так ошол талаага мончоктой тизилип тамдар салыныптыр. Көчөсүндөгү арыкта шылдыраган суу, жээктей сайылган чырпыктар. Бул талаага мындай кыштак түшөөрү кимдин оюна келиптир?! Эл көбөйгөн, элдин жүзү жарык, эл шаңдуу, эл ырайымдуу.

Байкем ушу «Кызылстанда» партачейке экен. Тиги мени таңгалдыргандын баары ошонун мээнети эмейби. Ар бир үйдүн түбүндө ал койгон таш бар, ар бир чырпыкта анын көз акысы бар, ар бир кетмендин сабында анын колунун тагы бар. Муну мага «Кызылстандын» эли — төркүндөрүм айтты. Эми «Кызылстандай» дүңгүрөгөн төркүндөрүм бар!

Ошондой... байкем өзү техник — ар бир колхозчуга үйдү өзү кесет, агородду өзү ченейт; өзү сугатчы, өзү чалгычы, өзү орокчу, кырманчыга да аралашат, жетекчи да болот. Мен анын кайсыл убакта уктап, качан тураарын билчү эмесмин.

Бир жалбырак калбай теректер күбүлдү. Көгүчкөн-Баймат башын кардады, Жумгалдын суусуна эртели-кеч жаап турду. Жайдын толугунда келген мен ушу боз кыроо түшкөн учурда кетүүгө камдандым, Сарыкамышка. Мени алып кетүүгө кайнатам келген. Ал күнү Жаңы-Алыштын буудайынан боорсок жасаганбыз, төрт куржун көзү кешик даяр болду. Мына, эртең төрт киши жөнөйбүз.

— Ким-кимдер?

— Кайнатам, мен, эки балам.

— Балдарыңыз канча жашта эле?

— Алидиним...— аңгемени айтып жаткан аял азга тунжурап, улутуна кирпигин ирмеп, эринин тиштеди. Аңгемени угуп отурган келин чебелектеп тигинин көзүн карады. Жок, жаш жок!

— Алидин жетиге чыккан. Айпагүлүм үчкө караган.

— Бакырaң көзбү?

— Ооба... Эртең жөнөгөнү жатканбыз, Сарыкамышка. Бүгүн түштө бүт үй-бүлө чогулуп сүт кесме ичип олтурганбыз. Байкем, жеңем, иним жана синдим. Жеңем кош бойлуу болучу, үч баладан кийин көпкө төрөбөй жүрүп...

— Иниңиз канчада эле?

— Иним анда он беш жашта, быйыл эгин дан байлаганда жыйырмага карайт. Сиңдим андан эки жаш кичүү. Экөө тең өжөр, тентек, оюнкараак. Бири-биринен кызыл кекиртек болуп сөз талашат. Москва, Ташкенди сүйлөшөт, ырдашат:

Маскөө, Ташкен урaанын,
Жакшы деп элден угамын.
Ошолордон мен угуп,
Канткенде чыдап турамын.

. . . .

Көз айнекчен бакыйган
Доктур болуп алсам бейм.

. . . .

Апей, сүт кесме ичип олтурганбыз дебедимби. Алидиним байкемдин малдашында, экөө анжыян сыраяктан бир кашык менен кесме ичип олтурушкан ойношуп, сыраяк капортосуна бөксөргөн. Аттын дүбүртү чыгып, эшик алдынан бирөө унчукту:

— Токтомуш, барсыңбы?

— Бармын! — Байкем ыргып туруп эшикке чыкты. Биз кесме ичип бейкапар олтурдук. Деле эчтемени этибар кылбадык. Байкеме көп киши келчү, аны көп киши чакырчу, акылдашчу. Далай жолу ушинтип тамагы ичилбей, төшөгү салынуу калчу. Эшикке чыксам үч атчан кырдан эңкейип баратыптыр, байкем экөөнүн алдында.

Байкемди кечке күттүк. Эртеси күттүк. Андан ары күтө албадык. Күн бүркөлүп, кайра ачылып турган. Эгер кар жааса жолубуз буулмак, «Чычардан» кырсыкка учурамакпыз; балким кыштап калмакпыз. А эри бар катын жайлап-кыштап кантип жүрсүн?

Байкемди биз элден сурап, эл бизден сурайт. А-аа, Карагоого кеткен го? Анда канча күн кармалаарын ким билет? Байкемдин ордун басып иним, жеңем, сиңдим, агайындар турбайбы? Басаа «Кызылстан» болгон жери төркүнүм да.

Баары менен кош айтышып жөнөй бердик.

...Ошол бойдон жазында гана кабар уктум. Ошол жазда алаканымдан чаң чыгып олтуруп калдым. Чыпчаң алты ай кечигип ыйладым: байкем баягы сүт кесменин теңип гана ичкен бойдон кайрылбаптыр. Жеңем байкемди артынан издеп, кыш күрөөдө атка урунду болуп, Кызарттын бороонунда буюгуп, так туу белде боюнан түшүптүр. Белдин эңкейишиндеги айылга жетпей кансырап өлүптүр. Апам өлүптүр... Аны өлгөндөн кийин апа дебедимби.

Апабыз өлгөндөн кийин эки бир тууганым бири-биринин колунан жетелешип, «Эжеме айтып койгула, биз шыкымыдан окуйбуз...

атабызды издейбиз... атабыз ак... атабыз тураан эмес... атабыз эл душманы эмес» дешип арызданганы жөнөптүр, бир орустун арабасына түшүп. Ошо бойдон экөөнөн дайын жок. Эмдигиче атасын издеп жүрүшөбү, табабы же окуудабы?.. Же экөө «темир таяк таянып, темир чокой кийип» аталарын актай турган, атасына актык кагаз бере турган жерге жете элекпи? Же экөө чым жазданып көзүм кашайдыбы? Жок, кара оозума кан толсун. Жер тамырынан эл тамыры көп эмеспи. Биздин тамырдын адети бар. Соолбойт. Дагы бир элдин-журттун арасында түп байлап, тамыр жайып жүрөбү?..

Байкуш байкем... Байкем эмес — Атам! Мен аны дайынсыз жоголгондон кийин ата дебедимби. Анын баягы сыраягы, сүт кесмеси эмдигиче көзүмө көрүнөт. Өзү да сүттөй ак эмес беле. Сүттөй ак! Укум-тукуму да... Атам терисине батпай барбаландап калчу: «Бул өкүмөттүн, партиянын чыныгы уулумун!» Атамдын бул сөзүн миң жолу жерге көөмп, миң жолу көө сүйкөсө миң жолу сүттөй аппак бойдон...

Анан атам кантип эл душманы, кантип «тураан?» Кантип анын ата-теги шектүү? Кантип атам Ооганстанга элди оодарат?

— Эже, антип кайсы «Бакан ооз» айтыптыр?

— Жерге кирсин, «Бакан оозду» билбейм. Бир миң тогуз жүз отуз сегизинчи жыл экенин билем.

Ракыянын буту колунун шишиги тарады. Ал жолго кайрадан камданды.

— Дагы барасыңбы?

— Дагы барам.

Ысырайыл башка сөз сурабады. Атын моюнга чаап, дулдуюп бура тартты, өңөргөнү күрөк, кетмен, Аркы үйдүн бет маңдайындагы жантаймага барат. Атчан... Аты кечке жанынан жылбайт.

А Ракыя болсо жөө жөнөдү. Алыс жолго... Канаттуунун канаты талыган жолго... Колунда түйүнчөк. Түйүнчөктө эки-үч калама, талкан, анан... Алидиндин карын чачы. Ушул чач Ракыяга кошулуп жол баспадыбы, Карагоого чейин. Ушул чач Ракыяга кайрат берип, кубат берип, анын көзүнүн жашын арчыбадыбы. Алидиндин чачы дагы жолго чыкты, наристенин чачы...

Ракыяга Жекаттан бир жигит кошулду. Ал Жумгалдын алкымында, Жумгал суусу башталып аккан жерге чейин барат экен. Ракыянын өз кайгысы аз келгенсип, бул жол катары муңканып арыз-арманын айтты.

— ...Ошентип, аялым көз көрүнөө жүрүп кетти. Ичим тарыды, урдум.

— Эмне үчүн эркектер, күчүңөрдү уруп көргөзөсүңөр? — деди Ракыя Ысырайылдын өзүн урганын эстеп.

— Эмне үчүн аялдар, эркектен көзүңөр өтөт?

Бул сөз Ракыяга тийип, кызарып уялды. Экөө үч күн, эки түндөн бери бир басты. Жигиттин оозунан бир ооз ээнбаш сөз чыкпады. Жигиттин мунусуна Ракыянын ичи жылып, аны аяп, муңканганын укту. Муңканса да анда үй-бүлөгө үзүлүп түшкөн эркектин ыймандуулугу, адамдык чоң сезими бар болчу.

— Аялдын баары ошондой көросүцөрбү?

— Анда эркектин баары кызыл камчы эмес. Башка эмне кылса өзү билсин, шейшебимди гана булгабасын. Мен да бирөөнү булгабайм, кудай урсун!

— Каргапасынар, кайра упуткарып камчы көтөрөсүңөр.

— Камчынын азабын, мына, тарттым. Былтыр күздөн бери Бүбүшүмдү коро элекмин, эки балам анда. Түтподум, Бүбүштү сагындым. Күйөөгө тийиптир деп уктум. Ишенбейм, калп.. Саяктын кыздарына эркек гана керек болсо мейли, үй-бүлө, намыс керек го? Эки баламды каякка таштасын, кимге жалдыратсын?..

Жигит Жумгал суусу башталып, батышка аккан жерде калды. Ракыя андан ары Кочкор суусу башталып, чыгышка аккан жакка жолун узартты. Ушинтип, кыргыз сууларынын акканы кызык: тоонун аркы түбүнөн чыгышка акса, берки түбүнөн батышка; же түндүккө, же түштүккө агат.

Ракыя атасынын, Анварынын, Рапиянын шек-шоботун билбей, заманасы куурулуп Сарыкамышка кайра барды. Баягыдай ыйлабай жашы курган, буту шишибей сууткандай шайдооттонуп; бирок, чарчап каржалып, ачыгып, Алидин, Айнагүлүн сагынып барды.

Собол сураганыңды кой. Ысырайыл апы босогого токтотту:

— Эр издеген шерменде?

Ракыя калчылдап көптөн кийин унчукту:

— Эмне дедиң?

— Шерменде! Эшек!..

— Эмне дедиң??

— Атаңдын башы..

— Атама асылба! — Эч күнөөсүз, дайынсыз атасын; ал куса болуп, сагынып, ит көрбөгөн кордукту көрүп издеп, минтип таппай жүргөн атасын анткени эмнеси? Жыгыла жаздап турду; жыгылба, атаңды эмне деп атат? Ракыя катуу чаңырып ийди: — Асылба атама!! — Чаңырганы менен кошо апын чарчаганы, каржалганы, ачыкканы жоголуп, ал азыр ачууга уугуп, туталып, бирөөнү жыгын, эгер жыгылса, анын алдында жатып эзилип, кыпыны калмайынча кармашканы турду.

Ысырайыл аялынын бычакка түшкөнү турганын билип артына кетенчиктеди.

Баары бир, төмөнкүдөй жаманатты сөз Ракыянын кулагынын кужурун алды:

— Тукуму бузук...

— Тураан... Атасы бузук...

— Кызы да бузук... атасына барбай эле бузуктук кылып, Жекаттык жигит кучактап Жумгалда жүрүп...

— Мунун эки бир тууганы арабакеч оруска малай жүрүп кетиптир го...

— Мындайлардын салакасы тиет.

— Жакшы жердин кызы деп жаңылган экенбиз...

Ракыянын күйөөсү, кайнага, кайненеси — үчөө күпүңдөп сүйлөшөт. Алар жөн эле кодулабай, ага ырайымсыз гана болбой, ататегинин салакасынан коркуп жүрүштү. Ракыянын жамандыгын

атасы Токтомуш «тураан» болгондон кийин; ал ак уул, кызыл кыз төрөгөндөн кийин гана билишти. Эми Ракыя жаман, төрөгөн балдары жакшы; Ракыяны жатынын жарып чыккан балдарынан жатырчатты. «Жаман киши жамандыкта басынтып, каран-бута кармаган колуңдун манчаларын кырча басат экен го».

Жылан өлтүрсө таш алып бербеген кишилер...

Ракыя эшек болуп жүрө албайт, ал адам. Анда ага күйөө керекпи же атасы баскан жол керекпи? Курсак ток, кийим бүтүн; балдары, күйөөсү маңдайында, орун-очоктуу. Дагы эмне? Үй-бүлөдө анча ыйкы-тыйкы болбой коёбу? Жогоркулар жөн гана үй-бүлөлүк ыйкы-тыйкылыкпы?

Ракыя ушуларды нечен жолу ойлонду, нечен жолу баягы Жекаттык жигиттин «саяк кыздарына эр гана керек болсо» дегени кулагына угулду.

Ракыя ызаланды. Ызага чыдабай ичеги боору эңшерилди. Ыза, башындагы күйүт, азыркы ар-намыс, анын баштагы бейкапар жашаган күндөрүн бир тыйынча кылбай, баарын көңтөрүп салды.

— Кетем! — деди Ракыя.

— Менден жакшыны тапсаң мейлиң,— деди Ысырайыл оозумурду кыйшайбай, тиги аялынын чындап кетерине ишенбей, анын ичинде кайнаган күрөштөрдү билбей, өзүнүн эркектик затын гана ойлонуп.

Ракыя качпай-этпей, албуутганып жаман тилин агытпай, төшөнчүсүн ыргытып, идиш-аягын сындырбай, чоң шашкеде басып чыкты. Айнагүлүн жетелеген, жонунда кичинекей таңылчак, төш чөнтөгүндө Алидиндин карын чачы.

Ысырайыл «Айдайгактын» талаасына чейин жеткирди. Анан Ракыянын артынан карап туруп «Айдайгакка» атынын оозун коё берди.

Ысырайыл Ракыяны издеп барбады; Ракыя кайра кайрылбады. Айлар өттү. Ракыя таптакыр кайрылгыс болду. Анткени, ал, атасы чыныгы уулу болгон бул өкмөттүн, партиянын катарына өттү. Ошондо, негедир анын ызасы бөксөрүп, атасынын «күнөөсү» жеңилдегенсип, атасынын терисине батпай барбалаңдаганы көзүнө көрүнүп ыйлап ийди.

Ошондо, бюро мүчөлөрүнүн бир да бирөө негедир анын ата-тегин такып сурашкан жок...

Эки жылга жакындаганда Ракыя экинчи күйөөгө чыкты. Ал Жумгал суусу башталып аккан жерден эки баласын жыйнап алган Ашыр. Ракыя бир күндө үч баланын энеси болду, бир күндө үй-бүлөлүү болду — күйөөсү «асан кайгы». Мейли. Ракыя жаман болсо кошо чөгүп кетер, жакшы болсо нардай жүк көтөрүп көз мелжиген ашууга чыгар. Ал эми тандабайт, ага жашоо керек. А жашоо үчүн анын этин оорутуп, эски жарасын чукубай турган эриш-аркак адам керек. Ал эми «кара жанын багып катын» болбой, адам үчүн жашап, адам үчүн күрөшөт.

Ушинтип, кыргыз сууларынын акканына окшоп адамдын жолу да, тагдыры да туш-туш жакка акты...

— Эриктирдимби? — деди жүн жоолукчан аял.

— Жок, эжеке,— деди көзү балбылдаган келин.

Аңгемени айткан аял — Ракыя, угуп олтурган келин — Жакин. Экөө далай жолу маңдай-тескей олтурду. Ракыя жашынан өткөргөндөрүн чынчыргасын коротпой Жакинге айтып берип жүрдү. Уккан сайын Жакин бул аялга таң калды. Башында түйүлгөн одуракай жоолук, шакый оорулуу, колу кесик, тумпуйган аялда мынчалык сыр бар экени, анын башынан жогоркулар өткөнү оюна келбеген. Чекеси какым-кукумдай түйрүлгөн дептерге жазылган ырларына коңур, сыбызгыдай үнүн кошуп, бул айылга алигиче көрүнө элек эки кылдуу комуздун кулактарын бураганда Жакин андан бетер таңданды.

— Мынау Естайдың домбырасы гой,— деди Ракыя казакча сүйлөп.

Жакиндин алдына ачылбаган сандык аңтарылып, төгүлүп турду. Анын көзүнө мукур карандаш кармаган, колу кесик, одуракай жоолукчан Ракыя көрүнбөй, ак жибек кийип үлпүлдөп, колун комузга ойноткон жакшынакай, ыманы ысык ырчы Ракыя көрүндү. Анын сыртындагы одуракай, комсоолук жоголуп, ичиндеги сулуулук суусар тебетейдей кулпунуп турду. Ах, Ракыя, сен ушул мүнөзүңдү каттын ичине салып, каттын ичине от жагып согуштагы Ашырге жибергендирсиң. Ушул унчукпаган, унчукпай кармашкан, жүрөк канын чыгара кармашкан мүнөзүңдү...

Сенин ушул унчукпаганыңда укмуштай адамкерчилик сапат, бугуп жаткан кашкайган күч, жалбырттаган кайрат, сүйүү бар экен го? Баарына чыдаган, баарын жеңген... эч кимге багынбаган, эч нерседен жалтанбаган, өз жүрөгү менен да жармашкан адамдын — аялдын сүйүүсү, аялдын сулуулугу, эрки...

Мунун баары Жакиндин жүрөгүнө кат болуп жазылды, мөөр болуп басылды.

XVII

— Эй! Сен ким?

Салый сүзө качырып кирүүгө даай албай, оолактан үн салды. Тамдын каалга, терезеси көргө окшоп үңүрөйүп аны тиктеди. Экөө тиктешти... Киши жашаган там караңгыда минтип кайра кишини коркутат тура. Ал мүрзөлөрдүн, капкачан ураган эски коргондордун арасында, айталаада тургансыды. Жок, мында жакында эле киши жашап, морунан түтүн булабады беле. Эмеле бул короого бирөө киргенсип, эмеле дабыш чыккансыбады беле.

— Сен ким? Кимсиң деййм?

Же Салый жалган көрдүбү, же кулагы каңырыштадыбы?

— Кимсиң ой?

Эч шыбырт, үн сөз угулбады. Там ансайын көзгө суук. Салыйдын жүрөгү ансайын сездеп, коркуп артына кетенчиктеди. Аркы төккөн күлдүн үстүндө чочоюп, асманга тумшугун малып, Күрдөбөттүн солкулдап улуганын эми укту. Ооба, Күрдөбөт каңк эткен, бирөө короого киргени чын.

— Кимсиң дейм?

Жыланайлак, жыланбаш, койнокчон болучу. Тоо жактан арылдап соккон муздак желден чыйрыкты. Кулагында суунун шары, бакалын чардаганы; Боролдойлогу эски күмбөз тарантан үкү «үү-үүлөп», саздын башынан жылкы кишенеди. Асманда жылдыздар эмеле жерге тамчылап ийчүдөй көлкүлдөп эрип; отко ысыткан ороктой ийрейип тоо башында ай.

Ошо жаңырган айдын жарыгында ал өзү да арбакка окшоду. Балким, тиги короого кирген неме бул аялдын сөлөкөтүнөн корккондур. А Салыйдын коркутайын деген оюнда жок, мобу ээсиз тамды сыртынан кайтарып, анын кайтарганына деле болбой кимдир бирөөлөр бир күнү терезесин же каалгасын чыгарып, же жыгачтарынан сууруп кетип жаткандан ким болсо да бирөөнү уяткарайын деп, бир канча түндөн бери тамды сыртынан көздөп жүргөн. А мүмкүн тамына түнүчүндө Ташмат өзү келбесин? Анда андан бетер жакшы. Эс-акылынан ажырап «шайтан азгырып» жүргөн немеге моминтип айтмак: «Кой, Ташыке, качпачы. Эл-журтка жаман көрүнбөчү. Колхозго эмгек кылсаң, өкүмөт айкөл эмеспи, кечирет... Тамыңды аңгыратпа: итиңе да убал экен... Кара жерге кирсин, бул дүйнөдөн жүзүбүз жарык өтсүн...»

Ал жанагы караанды Ташматпы деп түкшүмөлдөп, кимиси болсо да таанымакка, уяткармакка дилгерленип, от алып келүүгө бурулган.

— Салый!

Салый караандын колундагы жалаңдаган кылычтан жүрөгү шуу этти, кыйкыра албай тамагы буулду.

— Салый! Айтпа кишиге...

Салый тигил Аман экенин эми гана таанып, эми гана эсине келип, кичине жүнү тириле түштү:

Силер белеңер?

— Мен...

— Чалгың эмне? — Салый Амандын колундагы чалгы экенин эми гана таанып, андан көзү өтүп, кыйкырууну унутуп, качан чаап жиберээр экен, кайсы жеримди кырча чабат, кырча чапкыча бетин бир аткыйын дегендей оңтойлонуп күтүп; Аман аны чапмак турсун андан жазганып, жан-жагын каранып мукактанды.

— Чалгы... Ташматтыкы... илинүү турганынан...

Салый Амандын мынчалык эмнеден жазганганын таназар кылбады. «Бош чалгыны күндүз эле, уурдабай албай... силерде шек бар... Ташматтын шеригисиңер го» деп айтканы баратып токтоду. Аман ушундай ушак-айыңдан жазганган. Кечээ эле Ташматты булутка жеткизе мактап, анын жанында тизгин кагышып «күркүрөп» жүргөн. Бүгүн анын атын атабай, салакасы жугабы деп кулагы делдейип, анысы коломтодо үңкүйүп отурганда, ага эркектин бир ооз сөзүн айтып какыс-кукустабады. Эми минтип досунун тамын бүлдүрүп жүрөт.

— Бүлүнгөндөн бүлдүргү алба. — Салый ага башка сөз айтпады, айтуудан коркту. Ал Амандан коркподу; жыланайлак-жылаң-

баш эркектин жанында экенинен, өзүнүн аял экенинен, буга кошул-ташыл калдайган кара түндөн коркту.

Дээги Салый караңгы түнгө башынан жоо. Көңүлүн иренжиткен аялдар жөнүндө ушак укканда, бир чети буга ишенбей, алар капкаяктагы уятты, бети каралыкты караңгы түндө гана жасайт го деп жоромолдоочу. Анын үстүнө келин-кыздарды жолдоп азгырып, абачыдай эркектер ушу караңгы түн жамынып босогодо тургандай, эгер түн болбосо, тигилердин баары болбоочудай сезилчү. Баягы Бактыгүлдүн жоругун өз көзү менен көргөндөн кийин кээки аялды чаламандын чак түшүндө деле төбөсүнөн ураарына ишенди. Өпкө-колкосунан бери көрүнгөн жарыкта дале бети карарып, көзгө сайса көрүнгүс түндө деле маңдайы жарыла сүйүнөт экен адам...

Түндүн да өзүнчө ырахаты, кубанычы бар экенине, түн да адептүү аялдын, маңдай терин агызган бакырчылыктын бешиги экенине ынанды: жаз алды менен тамын айланта көчөт сайды. Огородунун арыгын чапты, короосундагы кыкты ташып төктү, жер сайып картөшкө тикти; толгон-токой үй тиричилигичи... Ал ушунун баарын түн баласында жасады, бирөө жасап бергенсип, жыргап калучу. Антпесе колу бошойбу же башка ишенер бүлөсү бар беле?

Салый Канимет барда деле эртө турчу. Турса болду, же бир Салыйдын, же бир кара казандын жаны тынсачы. Канча суу кайнап, эмне жумуш бүткөргөнүн ким билсин анда. Эми, Канимет жокто андан бетер эрте ойгонот, бирок кара казандын жаны тынч. Анын ордуна ээсинин колунда кетмен-күрөк; узун этегин кашатына кыстарып, белкырчоосунан бери суу, огородунда же тамынын тегерегинде жүргөнү жүргөн. Ошенткен сайын «укүнүн көзүн жегенсип» уйкусу качып, чыйралып, сергилең тартып, дале бүйрө, камкой. Тиги Ташматтын огородунун кысыр калганына кейип, аны сугарып, чөбүн чаап жыйып койсо алкышы эле тиет айылапага. Ал эл-жерден кайда бозсун. «Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт». Ташмат жөө жүргөндө колунан келгенин кантип аясын...

«Таң алдынан күндүн мурду чачырагыча ырыскы бөлүнөт, ким эрте турса ага ырыскы жугат, уйкучу адам ырыс-кешиктен кол жууйт». Салый бул уламаны көп укканы менен таназар алчу эмес, өзүн ырысым бар же ырысым жок деп күйкөлөктөнбөгөн. Эми ошол ырыскы коюн-кончунан агып, баскан изинен бери төгүлүп тургансып, аны баарына бөлүшкүсү — беришкиси келип, баары жарты буудайды бөлө чайнашкан жакынындай, баардык жерде ырыс-кешик чачылып жаткандай болуп жүрдү.

Ит деле болсо ээсине бел байлайбы, мактанабы, ким билсин. Мойнок куйругун чагарактатып күрсүлдөп үрөт. Баягы даакысы түлөп, жүнү кундуздай жылтылдаган. Кулагы тикчийип, төшү салаңдап, тумшугу капкара — иттин иттей сүрү чыкты. Ал иттик кылып бута атым жерде оттогон малга ыркырап, же асманда учуп бараткан кулаалыны кубалачу эмес... Күн сайын талаага ээрчип жүрүп, Салый менен иштегендердин баарына үйүр алып, баарына

эркелейт. Талаага иштегендердин баары бир үй-бүлөдөй көрүнөбү, эми кимге үрүп, кимге ыркыраарын билбейт чыны. Ит каадасын унутуп да калган жок. Түнкүсүн кыцырт-куцуртко ичип жеп үрүп, чоочун караанга качырып сала берип, бучкактап тетигинден ары узатып кайра кайтчу.

Ал бул тегеректен Ташматтын Күрдөботүнө гана аябай өч. Өчөгүшүү мындан башталды: Салый талаага жөногондо же талаадан кайтканда бир гана жол менен — Ташматтын огородунун баш жагын тепсетип өтөт. Аны атайлап минтпеди. Мурда жолдун оцу ушул эле. Ташмат жолду кесип, бир топ жерди огородуна кошуп айланта чычырканак курчап салгандан кийин, эл башка жактан өтүшчү. Аки-чүкүндү билбеген Салый ала жаздын бир күнү шашкалацдап, огород экенин унутуп, Чаар ат менен калаган чычырканакты жөөлөтө бастырды. Анын артынан Мойногу ээрчиди; чычырканакты жыттагылап бир бутун сырайтты, ээн-эркин, шаштай, тимеле өз ээсинин эшигинин алдынан бетер...

Буга Күрдөбөттүн көзү чычаладай кызарып, жүнү ийнедей сайылды да, Мойнокту бурдап өттү. Мойноктун куйрук жагы сабоо тийгендей сапырылып, аркынын оозуна батектей дакысы кетти. Ушундан кийин Мойнок бутунан забыркап, бир топко аксап жүрдү. Ал мындан жалкпай кайра кычап, Күрдөбөттүн ыркыраганын тоотпой басмырлагансып, быяктагы чычырканак түгүл алабата баскан Ташматтын эшигин, короосун шимшилеп, жойлоп, какжыраган дарбазасына бутун сырайтат. Сыягы Мойнок да баарын: Ташматтыкы бир жакка жоголгонун, ээсинен ажыраган Күрдөбөттүн алсыздыгын, журтта улуп калганын туйгандай.

Ошондон баштап жол кайра оцуна түштү, адамдар гана эмес малдар да ушерден чубашат. Бир кезде Ташматтын огородуна, тамынын айланасына мал-жан жолотпогон Күрдөбөт эми бастырманын үстүнөн түшпөйт, түшсө эле Мойнок күрсүлдөп үрүп, жара тартып кетчүдөй.

Ошентип... ит иттиги менен басынды. Ташматтын тамын бирөө бүлдүрүп атса көрмөксөн. Бастырманын үстүндө тумшугун куйругуна катып, жанына конгон таранчыны да көцүлсүз карайт. Түндө, жылдыз чыкканда төрт аяктап туруп солкулдап улуйт. Сыдырым желден ээсинин жытын издейт. «Силерге менин үнүм угулабы, силерге менин ээм көрүнөбү» дегендей Айды, Чолпонду, чыгышты карап улуйт... ээсин огородуна чакырат. А ээси жок...

Салый кыцайганда Күрдөбөт сыртта улуп жаткан. Салыйдын кулагына үй ичиндеги адамдын гана бышылдап уктаганы угулуп, ал ушул адамды бооруна кысып, мындан бүткөн бою балкып, анын тамагынан коркурата жыттап-жыттап алды. Ушу бир эле жыттаганга ал ырыс-таалайга карк болуп, дүйнөдөгү самаганын баары ушу бир эле жыттаганына чогулуп, учу кыйрына көз жеткис ааламды бир ууч кылып көкүрөгүнө кысты. Бир ууч ааламы анын уулу — Бугусу! Анын үмүтү... деми... келечеги...

Баса, түн койнунда жаралган өмүрлөр азбы дүйнөдө?.. Дүйнөдө өмүр жаратуудан артык дагы эмне бар? Мобу бышылдап уктаган Бугу да түнүчүндө көз жарган.

Анда Каниметтики Булактын оозундагы эски тамда, элден окчун. Эл орунга олтурганда бир кемпир конду. Суусамырлык экен, Көлдөгү төркүндөрүнө баратыптыр. Так ошол түнү түн ортосунда Салый толготту. Толгоо экенин Салыйдын өзүнөн мурда тигил кемпир билди. Салыйдын ичин сылап, улам баланы оңдоп, бурчка орноткон баканды кармата олтургузду. Көп эле аялдар төрөп атканынан улам толгоого анчейин маани бербеген Салый. Эми тиги кемпирдин тизелеп кысканына, толгоодон тирүүлөй он эки кабыргасы сөгүлүп, омурткалары омкорулуп, териси чыттай айрылды; көзүнөн от чагыла кулакты тундура кыйкыра берди:

— Энекебай! Энекебай... Жаным калабы?

Аман эсен көз жарды. Ошо замат ооруган жерлери басылып, жетимиш тамыры ийип коргошундай көлкүлдөдү. Койнунда муштумун түйүп ыңаалап, чопулдата эмчек соргон ымыркай. Ымыркайдын киндигин да ошо кемпир кести; туздуу сууга ошол кемпир киринтти; ымыркайдын атын да «Бугу» деп ошол кемпир койду. Буга Салый далайга өгөйлөдү. Ал уулуна чөлкөмдө жок сонун атты, ушул убакка чейин эч ким оозана элек не бир улукмандын, не бир баатырдын, не бир акылмандын аты коюлса деп, андай ат табылбай, табылганын жактырбай бушайман болуп жүргөн ичинде. Уул төрөсөм аксакалдар бир ат табаар деп камырабай каниет байлачу. Эми минтип уулунун атын жалгыз кемпир койду. Койгондо да Салыйдын оюна түшпөгөн капкаяктагы бир мүйүздүү айбандын атын койду. Мындай аттан чычалаганынын дагы себеби: айылда Теке атту чал бар. Андан калса көзү чекир, кулагы делдегей, сакалы эчкинин чычаңындай. Эрдин жалап-жалап алып бапылдап сүйлөгөндө сөзүнүн кээси билинсе, кээси билинбейт. Салый муну чын эле эчкиге окшоштуруп бышкырып ийчү. Ал киши өзү да куудул, тамашакөй... эл да ага баарын жабыштырып, бирди экиге кошуп кошолонтуп... Балдар анын караанын көргөндө кайдан-жайданы белгисиз чогулушуп, бактын башындагы таандан бетер чыйылдашып «теке-текелешип...» Теке болсо тигилердин боорун катырып теңтуш. Бу кишинин атына Салый эмгиче арданат!

Бугунун атынын жайын ал кийин түшүндү. Көрсө, Көл тарабында Бугу аттуу чоң уруу эл бар экен. Ал эл Бугу деген бир атадан тараган. Имиште, ал элдин эң түпкү атасы жоокерчилик заманда бешикте, журтта калган. Журтта калган балага жаныбар бугу арта салынып эмчегин эмизген. Бала бугунун сүтүн ээмп чоңойгон. Ошо жалгыз бала кийин урууллуу элге ата болуп, эл да аны «Бугу ата» атап, анын укум-тукумдары «Бугу» эли аталган. Ал элдин манасчылары да, комузчулары да, ырчылары да көп дешет.

Эми Салыйга «Бугу» дегенден жакшы ат жоктой. Азыр Салыйдын көкүрөгүндө жалгыз Бугу эмес «кырк жыл кыргында» тозулбаган эл жатты. Түнкүсүн ал элди кара боорчо бооруна кысып, өзү да ысып, элди да ысытып жатты... Бугу да үрөн-бутагы жайылган эл болсо... аккан суу менен чыккан чөптөн башкага зыяны тийбесе...

Балким, баягы кемпир Бугунун атын коюп жатып ушинтип ой-

логондур. Деги ошол кемпир ким? Тирүү бекен? Салыйдын төрөлүнө туш келгенин эстейт бекен? Кайдасың, энекебай?! Кыргыздын жолдон өтүп бараткан бир кемпирисиңби? Кимсиң?.. Согуш сенин да үрөн-бутагыңды аралагандыр... Балким ушу түндө сен да түйшөлүп жаткандырсың...

Канимет... Канимет! Бугудан кам санаба; канаттууга кактырбайм, тумшуктууга чектирбейм. Бугу экөөбүз кучакташып жатабыз үйдө... А сен кандай гана күндөсүң?

Салыйдын ойлогонундай болуптур: Канимет согушка барганда араба айдаганга араң жараптыр. Акыры арабасын да немиске тарттырып ийгенде командири аны «аскерге жарабайсың» деп кубалаптыр. Күйөөсүнүн алдынан тоскон эч ким жок, ал тургай жашабай жатып Бугу да «балдарга эмне деп айтам, Сагынга тындуусунганымчы, эми кантем...» деп тескери басты. Салый жоолугун алып ыргытып, күйүп-жанып Каниметти карай чуркады. Баарыдан тозогу, Каниметтин мингени уй, артынганы чийки эт, жүдөө, кабагы бүркөө. Башында малакай, үстүндө дал-дал бөлүнгөн кепдири.

— Катыгүн! Ушинтмек белең; бетке көө жаап...

Канимет үнчүкпай ылжайды. Көз ачып жумгуча уй мөңкүп, Каниметти мүйүзүнө илип Салыйды көздөй качырды.

Салый түшү экенин же өңү экенин ажыратпай жүрөгү оозуна капталды далайга. Бул жаман жоролуу түш: чийки эт артынып, уй минип... Салый бул түшүн эч кимге айтпай, туюк жара чыккандай ичипен сыздап, уулуна туйгузбай көз жашын булактата төгүп алды. Төкпөй коюуга чамасы жетпеди. Каниметтен кат-кабар жок, ушу кат-кабардын жоктугу жүрөгүнүн башына түпөйүл жара болуп, ал жаранын оозун тиги мүшкүлдүү түш ачып салды.

Куса болуп, үмүткөр болуп, кубанып, эңсеп, бир чети коркуп алыска жиберген катың кайра өзүңө келгенден көрө ошондон ары жоголуп кеткени жакшы тура... Бугунун акыркы каттары атасынын ордун сыйпалады. Ээсинен ажыраган жайдак тулпардай болуп, каттар кайра кайтып жатты...

Салый асанкайгыланбады, бел алдырбады, кайрат жыйнады, сабыр кылды. Уулум чүнчүбөсүн, аны көрүп өзүм чүнчүбөйүн деди.

Жалгыз эле Бугу экөө бекен? Баары... жумурай журттун кабыргасы кайышып... Алардан эмнеси артык, эмнеси кем? Дүйнөдөн, жашоодон үмүт үзгөн ким бар? Ташмат да өлүм үчүн — өлөйүн деп качкан жок; жашоо үчүн — жанын калкалап качты. Жанып эле калкалаппы?..

Анда эмне Таты жанын калкалабайт, жанын бакпайт? Туяксыз бир үйдө жалгыз катын... Эмнесине жетпейт? Ким үчүн барыскан чаап жүрөт? Жанымды багам, күн көрөм деппи? Күнү ошо барысканга байланып калыппы? Жок, анын күнү көп... Ага жалгыз эле Токтонаалы жакын эмес — баары, согуштун кандуу булоонунан баштап, так ушу Салыйдын босогосуна чейин жакын. Ошон үчүн Таты согуштагылар үчүн да, согуштан Ташматчылап качып жүргөндөр үчүн да, мобу кошунасы Салый үчүн да, ал тургай сүт уйкудагы бугулар үчүн да барыскан чаап жаткан. Анык

жашоо так ошондо болучу. Ошон үчүн Таты өзү жалгыздыгын, туяксызын сезбей, баары ага жакшы болуп, баары аны жакынсып, келим-кетимге үйү бапырап, айыл-апага жакшы атка конуп, баркталып... Бытыкүл жатынын жарып чыккан, бойго жеткен кыздарынан кутула жадаса, ал аяк бопоткону жараган баланын ысыгына күйүп, суугуна тоңо өзү туугандай тутунду.

Өзүнүн кылган оокатына, эмгегине алымсынбады көзү тойбоду Салыйдын. «Тиги Татыга, Эрмекке карагаңда деле шоона эшпеген аял экем. Капа, эмне кылдым?!»

Салыйга башкалар, өзгөчө Аман таңгалды. Бу «сүйрөлгөн аялдын» койнуна Каниметтин жатканын ыраа көрбөй, аны армандагы эркек деп, өзү Сымаптай аялга тушукканына ыраазы болчу. Салый шопөйүп бир сокого ээлик болгондо анын түрүнөн чочуп, «байкуш, кыйын болсо он күнчө чыдайт» деп болжогон. Бир жолку жыйналышта ал көзүнө чалдыгып, баягы улагын карызга бергенине ичи күйүп, эми аны пылдыңдагысы келип «звено Салый болсун!» деп кыйкырган. Ошо жүдөгөн Салый звено болду. «Жүдөйт, он күнчө чыдайт» деген неме кайра чыйралып, бышыгып, звеносундагыларды тескеп кирди эки-үч күн өтпөй. Аны мындай кой, Аманды дикилдеткен Сымапты «тилинен башка берекеси жок» деп звеносунан кууп. Килеңдеген Сымаптын шылкыны эки эле күндө соолду катуу жумушта. А Салый... Салый тотугуп, күн сайын күчөп, сарамжалы менен баарына жакшы көрүндү. Сартаман Чаар ат — айбан мал ыргайдай болуп, аттар алмашылып, аттар чыдай албай, жүрбөй... а Салый аттарды чарчатты. Айбан мал чыдабаган катуу багыт жумушка Салый чыдады. Соконун тиштерин — далай темирлер жыртты.

Аман Ташматтын чалгысын уурдаган түнү үйүн карай аксаңдап баратып Салыйды дагы бир көзүнө тартты. Андан сүрдөп, орундуу сөзүнө жыгылды. «Атаң көрүү, опасыз дүнүйө кара жерге кирсин... Жок кишилердин там-ташын таламайбы?»

Колундагы чалгынын мизиндей курч бирдеме Амандын көмөкөйүн шылып өткөн анда... Бул эмпенин мизи?

XVIII

Башка аялдар таң заарынан талаада жүрсө Таты устаканага шашпай барчу. Түштө үйүнөн тамак ичип, кечинде эртерээк келчү, кээ күнү бир аш бышым же түш жарым үйүндө. Баягы Татынын барыскан чапканын өөн көрүп тыраалаган аялдар, эми анын колунун бошой калганына күйүп бышышат. Татыны текей терип жүргөндөй чамынышат:

— Таты кудайдын эркеси болду го...

— Ой анын семириптир килектеп...

— Барысканды мен деле чабам, кудай урсун! — дейт Чүкөлөй теңиренцдеп карганып.

Бытыгүл башын кейкектетип туурадан чоёктойт:

— Сен барыскан чапканың менен актүптөргө, Кашкарга жакпайсың. Эриң бар, өңүң суук. — Бытыкүл чалкалап шаңкылдады.

Ал ушунчалык катуу шакылдаган экен, таш короонун коцулунда таранып олтурган too таранчылар дүрр этип уча качышты.

— Деги Татынын дене башы жазылып...

Эки-үч аял чоочуп, өңгөчтөрүн тарта беттерин чоюшту:

— Бети-им...

— Өлүп ка-ал шерменде...

— Боюнда... кимден? — Бактыгүл өңгөчүн тартты.

Салый ыкчырылып, кыя чапчудан бетер колундагы чалгысын оңтойлоп Бактыгүлдү демитти. — Билесиңби баягы аңдын ичин?!

Бактыгүл андан аркымды чукуп жибереби дегендей жалтайлап, калп эле аңкоолонуп күлкүгө жооткотту:

— Эмне дейт бу? Сообу? Каяктагы...

Бул топтогу аялдар Салыйдын айтканына чыны түшүнгөн жок. Бактыгүлдүн анысын Салыйдан башкасы билбейт. Алар Бактыгүлгө күлбөй, ачуусун бурк чачып тигинде чалгысын ийнине салып, аттап-буттап солдун башына басып бараткан Салыйга күлүштү. Салыйды мазакташты:

— Аа байкуш, эркек жолобогонунан ушинтип аткандырсың. Андай аки өзүң боткодой жабышаарсың...

Бул күнү Отунчу өзүн өзү мазактады.

Чаңкай түш. Күн кайнап жерге түшкөн. Үлп этпейт чийдин башы. Чырк этпейт чымчык. Анда-мында бытпылдык урган бөдөнө. Ооба, күндүн бу бети жарык, үп, ысык; а тиги бетинде, мобул эле кырка too кашында капкара булут уюп, ошол уюган кара булутту бишкектеп, жаракалап чагылган жалаңдайт. Күндүн аптабынанбы, чагылгандын көсөөлөгөнүнөнбү, туздун талкындай оор булут удургуп, үркүп чаңыттап, тамтыгы чыга үзүлүп-үзүлүп, кайдадыр жутулуп кетти. Эмелеги булуттун ордуна көпкөк асман шаңкайып, мөңгүлүү тоолор касабаланды. Мына, булут бар эле, жок. Күндүн бетин булут калкалай алмакчыбы?

Так ошо тоого, мөңгүгө, күнгө карай бүркүт сызып баратты. Шаңшып, кез-кез канатын солбуйт. Ал конбой, талбай, канат күүсү менен жолундагынын баарын жапырып, көзөп, асмандын ар жагына — түпсүз ааламга өтүп кетчүдөй сыягы. Нурпача көпкө чейин бүркүттөн көзүн айырбады. Мобу чалгы тарткандардын күүсү ошол бүркүткө окшоду, алардын чалгысы көк ыраңдын үстүндө жанагы чагылгандай жаланып, тиги тоону да түбүнөн кыйып, таарып салчудай.

Нурпача дагы колун серепчиледи. Тээ дөңдө шаңгыратып чалгы кайраган аял. Жеңи чыканагына чейин түрүлүү, этегин кашатыпа кыстарып, жоолугун кайра бууган. Ким болду? Бир аял. Аялдар... Чалгысынын мизи от болуп, шам болуп күйүп, күнгө шыркырап ширеп турду. Алар бир эсе жыланач кылыччан кылкылдаган кол өңдөнду, бир эсе чыккан чөптөн башкага зыяны жок, бапыраган камдуу дыйкандар өңдөнду. Мээрман дыйкан аялдар!.. Нурпача алардын шарынан сүрдөп да, кыбасы кана кубанып да, жылдызы төгүлө сакалын экчеди. Эл... Эл дегенден айланса болот. Ой-тоодогу кары-жашынан бери чогулушуп азан-казан. Бир эсе ошолордун шаңдуу кызыл-тазылын, шайыр күлкүсүн угуп, көрүп, алардын

ичинде кайгы, жакындарын жоктоо бар экенине ишенбейсиң. Өздөрү да чалгыдан бетер курчуп, жаркырап. Байкерчилик заман ай! Бөксөргөн аягың качан калыбына келээр экен? Эр уландарың тиги өстөндүн боюндагы түзөңгө качан улак тартышаар экен?

— Эй, абышка,— Отунчу арсалаңдап Нурпачаны далыга таптады. — Сен жаман карып кеттиң,— деди ал тигинин далысынан буртулдаган чандан кача берип,— жүрбөйсүңбү, жашаралы.

— Кантип жашарабыз?

— Мени ээрчип. — Отунчу көзүн кысып, суу жээгиндеги келин-кыздарга ээгин кагып койду. — Тигине дарысы. Көзү бозоруп араң жүрүшөт. Карачы бири-бирине секирип.

— Абийириң менен өлсөңчү! — Нурпачанын төбө чачы тик туруп, ыманы кырк кез учту. Сакалы бириндеп, насмайын кайра-кайра түкүрүндү. — Сакалың өрттөнгүр...

Бул эмне деген ооз? Алардын арасында кыздары бар. Алдынан кыя өтпөс келиндери бар уулдары кучактаган. Ошолор бир саат болсо да ойноп, жуунуп, таранып алышсын, сүйрөлгөн сакалым менен уялтпайын деп кайпактап быякта жүрсө...

Анын жамы журт сыйлаган сакалын, көп жылдарды арасына катып агарган сакалын бир заматта, бир гана толгоп, бир талын калтырбай бирөө жулуп салгансып ээгин сыйпалай берди. Колуна сакалы урунбай ийне урунуп, көзүнө Отунчу эмес айбан көрүндү. Бир эле ооз сөз бул карынын дүйнөсүнө чалмакей салды.

Отунчунун башында чачылуу ак калпак. Белинде күмүш чаптырган кур. Бутунда кычыраган өтүк. Каруусунда пыязы чепкен. Сакалын кырып, мурутун чыйраткан. Адамдын көркү чүпүрөк деген ырас. Бытыкүл аны күйөөлөтчүдөй жасап салганга өзүнүн көөдөнү кошо жашарып, сырттан караганга да жаш.

— Бүгүн кийинип бар,— деген Бытыкүл эртең менен элдин баары чөп чабыкка чогулаарын угуп. Ал элге Отунчуну көрсөтмө кылып, өзүнүн зоболосун көтөргүсү келген. Башка аял согуштан жүдөп, этегине жамачы таппай жүргөндө Бытыкүлдү карабайсыңарбы. Аял болсоңор Бытыкүлдөй болгула! Бытыкүлдөй жоктон барды кураган сарамжалдуу, эрге күйүмдүү болгула!

Анын дагы бир ою: Отунчу колхоздун атка минген кызматына илинсе. Кызматка илинүү үчүн ушул тапта «чыштай» кийинүү керек. Мансап да Ысактай куучуңдагандарга эмес, үстү-башы тазаларга жугат, ушуларды көзүнө илет эл. Бытыкүл эрин эл катарына жакшы кийим кийгизип кошмой болду. Ал аялдар теңдигин ушундай түшүндү.

Бытыкүлдүн дагы бир ою: Отунчуну күйөөлөтөт. Көсөө узун болсо кол күйөбү, токол жумшайт; байбиче атанат, ийининде суусар жака ичик, оозунда мамил чай, чыканагында куш жаздык, колунда кызыл сабоо.

Ал аялдар теңдигин ушинтип упутту.

Эртең менен Отунчу Бытыкүлдүн оюнун бир да бирөөнө түшүнбөй мыңкылдады:

— Уят ко...

— Уят ко?! — Бытыкүл абышкасын кекете кайталады. Абыш-

...сы апын кекеткенин билген жок, кемпиринин жоп сүйлөгөнү менен кекеткенин ажырата алчу эмес. Буга Бытыкулдун жини ансайын кайнады. — Уят ко деп... Тапкан экенсиң уятты?! Качанкыга кириңди жууп, казаныңды кармаймм? Ата-а, кана сенин теңдигиң? Качанкыга каруум казык, башым токмок?! Ырысын көтөрө албаган шоркелдей. Жаңы кийим кийген уятпы я?! Уят болсо менин койнума эмне жатасың, я?!

Отунчу кыңк этпей берген кийимдерди кийди. Бытыкул ага бейиш да, Бытыкул ага азирейил да болучу. Бир жолу карагай кыркууга барып, бутактан кулап ээси ооптур аш бышым. Кимдир бирөө «Бытыкул келатат!» дегенде көзүн алаңдатып тура калган имиш. Ошондон уламбы, айылдагылар: «Отунчуну өлтүр... Жерге көм... Таш менен бастыр. Анан Бытыкул келатат! деп кыйкырсаң Отукең тура калып чуркайт!» деп тамашалашчу.

Бир ооз сөзгө өпкөдөй калкыган адамдар бар эмеспи. «Аял алперем сага» деген Бытыкулдун сөзүнө, көкүткөнүнө семирип, басаарга жер таппай жашарып, көөп. Анын үстүнө Бытыкул жаштар менен сырдашып, акылдашып жүргөндөн кийин, озу да кийинки күндөрдө жаштарга көбүрөөк ыкташып, келиндерге имерчиктеп, кыздарга көз кырын жиберет. Мобу жапсардагы келиндер чалгыларын да, ак балтырларын да сууга салып, көкүрөк бүчүлөрү чечилүү, шарактап күлүп олтурушкан. Күлөөргө, шылдыңдоого шылтоо табылбай...

— Капырай, бу кайсы жердин шумкары?— Четки келин Отунчуну көргөзө чоолжуду. — Асмандан түшө калдыбы?

Чынында эле бу тооруп баскан немени таапый алышпады келиндер.

— Ныксырайт.

— А ий бетим,— аркы кара келин баарынан мурда таапыды. — Бытыкулдун шумкары тура!

Эригип, күлкүгө шылтоо таппаган келин-кыздар бири-бирине баштарын катып, бири-биринин сандарынан чымчып бышкырып, бүлкүлдөп күлүп атышты. Алар Отунчу эмес күлкүлүү бирдемени көргөнсүшүп, ал «чыштай» кийим эмес, бир маскарапоздун кийимин кийгенсип, ал аксакал эмес, бир боз баш баладан бетер күлүштү. Орундарына олтура албай көмүскөгө чуркашып,көмүскөдө боортоктоп, жер кучактап күлүштү.

— А кудай, бу чалда эмне жок...

— Көзүн текедей кызартып...

— Ары баспайбы...

Отунчу ары баскан жок. Келиндердин күлгөнүнө көлөкөгө тон бычып, келиндердин арасынан Бактыгүлдү көз кыры менен издеп кудайга ыраазы. Ал келинди өгүнү учкаштырган. Учкаштырып баратып камчыланымыш этип санына колун тийгизген. Келин ункукпаган. Отунчу атайлап атын арыктан секирткен. Байкоосуз келин аттан оой жаздап, чап кучактаган.

Келиндин ушу кучактаганына апийим ичкендей ылжып, мындан башка эмне кылаарын билбей, кайра-кайра кичине аңдардан секирткен...

Чырпык минген, чырпык камчыланган балдар чаңызгытын короодо чуру-чуу:

— Чү, апам келатат дейт...

— Чү, жойгосу кыйын экен дейт.

— Мен сейсеветмин...

— Мен баскаймамын...

Булар «Абдыясактын калкозу». Бирөө уктаса, бирөө ойгонот; бирөө күлсө бирөө ыйлайт; бирөө суу десе, бирөө талкан дейт. Быягынан бирөөнүн бетин жууса, тыягынан бирөө кокочо. Мурдунан суу агып, шымы дал-дал бөлүнүп, балжырап турса да бала сүйкүмдүү, бала жылдыздуу...

Баарынын баштары дандырдай. Мунар эне чачтарын кечээ эле Мамбетке кырдырган. «Чачыңарды кырдырамды» укканда баары көгөнгө тизген козудай үн алыша буркурашкан.

— Алдырбайсыңарбы? Анда көк бөрү сүйрөп кетсин чачыңардан. Мен баласыз калайын...

Тигилер устара тийгенден көрө «көк бөрү» сүйрөсүн дегенде күчөп ыйлашты. Беймаза болгон Мунар эне акыркы амалын колдонду. Чапанынын жеңин кийип, булкуна бир-эки кадам ары басты:

— Анда мен өлөйүн сууга агып. Чачыңарды алдырбасаңар эле...

— Өлбө-ө... өлбө-ө...

— Өй-бө-өө...

Балдары Мунарды бурчатпай этектен кармашып, аржакта күрпүлдөгөн суу агып жаткансып, бир эле кадам шилтесе ага агып кетээрден бетер, жылдырбай этегине оролушту. Алардын ыйы токтогон жок. Токтобогону менен «Эмне кылсаң мейлиң, өлбөчү» дегендей энеге баш ийишип, жоошуп... Чоң эненин алардын кылыгына эбедени ээлип, мурда улуураагынын чачын жибитти; беркилери «мобунун башы соо калаар бекен же калбас бекен» дегендей кулактарын делдейте солукташат.

Балдардын ыйлаганына калтаарыдыбы, Мамбеттин колу калчылдап, улуусунун чачын кыйнабыраак алды. Бала буга кыйшактап, бирок укмуш эрдик көрсөтүп жаткансып сүйлөп коёт.

— Мен ыйлаган жокмун ээ? — дейт көзүнөн дагы эле мончок таамп.

— Ооба айланайын. Деле көзүнөн жаш кылайбайт, — дейт Мамбет анын жерге кирип бараткан башын улам көтөрүп.

— Мамбет ата, токточу?

— Эмне болду сага? — Мамбет токтоп устарасын жаныды.

Бала бир жактан туз көтөрүп келгендей оор улутунду.

— Ок, көйнөгүңдү үй жегир!

— Токточу ата, — бала жарты башын алаканы менен басты.

— Эмне болду?

— Эс алайын...

Мамбет, Мунар бырс күлүп... булар күлгөндөн кийин күлкүлүү сөз айтканын билбей тиги бала, ага кошулуп беркилер борсулдады. Ушул күлкүдөн соң Мамбеттин колу калтырабай, устарасы курчуп,

тач да жумшарды. Беркилер зырылдап качпай, «мен, мен мурда алдырам» деп бири-бирине чокчоцдошту.

Баштары тазкарындай жалтыраган тигилерге күн өтпөсүн деп «Эле байбиче» бир гана чацырды:

— Киргиле үйгө!!

«Эле байбиче» бир гапа кыйкырганда баятан чацызгыткандарды, чуру-чууну бир чоң шыпыргы шыпырып ийгенсип короо жымжырт болду да калды. Күнөскө, акырдын ичине жүн жайган Мунар эне жалгыз. Айлана кулак-мурун кескендей.

Дүйнөң соолгур! Ушу балдар болбосо сенин эмнең кызык? Жашооңдун жыргалы не? Адамсыз сен бир түбү түшкөн көңдөй челексиң. Адам болбосо жаркыраган күңүңдүн кереги не? Анын асманда экенин ким көрөт? Анын ысыгынан ким көлөкөлөйт?

«Эле байбиче» күн бар үчүн жүнүн жайып жатты: кургасын, чыбашы чыксын, балдарына бирдеңке болсун деп. Балдары болбосо бул жүндүн кереги не, кармата бермек.

Кышында аскердегилерге жылуу кийим чогултулган, кемпир мындан коопсунуп, элдин башына чоң кырсык түшкөнүн сезип, санаасы санга бөлүндү. Эрмек келини ийик кармачу эмес, кайненесине минтчү:

— Апа, ийик ийрип көзүңдү жыртпа. Бизде завод-фабрик көп. Машинелер токуган макмалды киебиз.

Эми заман коогалуу, өкмөт өзү элден кийим сурап аткандан кийин эненин ичи күйгүлтүк; Эрмекке көргөзбөй жүндөн бөлөк каткан. «Не бар, не жок. Быякта кызыл чиедей балдар бар, тыякта кызыл аскер болсо».

Мунар эне чайына набат салып, сары май томуруп, ошо чайын ичүүдөн эринип болпоюп олтура берчү. Аласа-бересе, келим-кетим менен иши жок, берсе ичип, бербесе жок, чоочун болуп калдым деп казан-аякка карды ачса жолобой. Ошондо да эки күндүн бириндө ысыктачу же сууктачу.

Согуш каатчылыгынан бери ал кызганчаак, зыкым. Согуш ага «Тур, кемпир, казан-аягыңды карма!» деди. Кемпир ага «лам» дебейт; түн уйкусунан, күн тынчынан безет. Согуш анын томурган сары майын кекиртегинен сыгып алды: «Таш жегин кемпир!» деди. Баягы чакмак кантынан, томурган майынын бири жок.

Кудая тобоо, кемпир тың, башын жаздыкка койбойт — бейтаптабайт. Тиштенип «же сен өлөсүң, же мен өлөм? Өлсөм сени ала жатам» дегенсийт согушка.

«Эле байбиче» Эрмектин колуна кол, бутуна бут «Абдыясактын калкозунун» башкармасы. «Абдыясактын калкозу» өздөрү да уй мүйүз тартып олтуруп алып сүйлөшчү:

— Чоң эне баскайма...

— Жок, сейсевет!

— Чоң энебиз кыйын ээ?

Аларга чоң энесинен ашкан шумдук жок; анын алы жетпеген, ал билбеген, ал таппаган нерсе дүйнөдө жок! Жердин түбүнөн да чукуп табат, чоң энеден жакын, чоң энеден күйүмдүү эч ким жок! Атасы да, апасы да чоң эне!

Таты Бообекти жетелеп үйүн карай бараткан. Анын аты Бообек эмес — Вовик. Маңдайы дөң, мурду кырдач, көзү бакыракай, кирпиги узун, төрт-бештер чамасында. Баланы Таты, Эрмек экөө районго барганда көрүшкөн. Таты оюнда эне-атасыз ымыркай баланы асырамак.

Андай балдар биздө жок,— деди балдар үйүнүн башчысы узун бойлуу аял күлүмсүрөп. — Сиздин оюңузду түшүнүп турам.

Так ушул маалда колун жаза самолёт болуп ыжылдап, топшойгон бала атып чыкты да, аялдарды айлана чуркады.

— Вовик! Вовик! Осторожно...

— Тетя Валя мы самолётчик...

Бала «Тетя Валянын» колун кармалап, Таты менен Эрмекти бажырая тиктеди.

— Вовик, поздоровься, надо...

— Здйасти,— деди ал беркиэки аялга тыпыйган колун сунуп.

— Иди, миленький, играй...— Ал чуркап кеткенден кийин «Тетя Валя» беркилерге кайрылды. — Энеси бомбадан өлгөн.

Татынын бу балага зээни кейиди, ичи да жылыды. Ичинин жылыганы: топшойгон Вовик. Токтонаалы аскерге жөнөгөндө башынан жогору көтөрүп өпкөн балага окшоду. Зээни кейигени: ошондогу Токтонаалынын улутунганы кулагына угулду.

Таты андан кийин бир канча ирет келип, келген сайын тамакашын ороп, капкаяктан оюнчук таба келет. Экөө бири-бирине үйүр алып, көрүшкөндө кубанычтары ичтерине сыйбай кожурашат. Экөө үчүн «тетя Валя» оңой данакер болду дейсиңби?

Вовикти — Бообек атка кондурган ушу Мунар эне. Таты кезкезде «балдар менен ойносун, тил үйрөнсүн» деп мында калтырчу. Мунар эне адегенде аябай коопсунду. Вовик «Абдыясактын калкозунун» боркокторун тиктейт, а алар мурундарын чукуп Вовиктин матрос шапкесин тиктейт. Булар эмне деп сүйлөшөт, эмнени түшүнүшөт? Эмеле тытышат го?

Антишпеди. Булардын олуяң түшүнбөгөн өз тилдери бар окшобойбу. Чоң энени каратып олтуруп жазгырышты. Вовик ошол эле замат жылаңбаш ойноду. Эне ары издеп, бери издеп шапкесин таппады. Көрсө, бу тептегерек немеге топурак салып тепшини көмкөрүп салышыптыр. Булар күндөгүдөн алда канча сонун ойношту. Бир жаман жери Вовик жылаңбаш, буга ал өзү кайыл. Мунар эне шапкени жууду эле, ак немени өңү өчүп, кебинен бузулду.

Вовиктин аты Бообек болду. Вовик да чоң энеге өзүнчө ат койду.

— Чоне, пасмотри!— деп самолёт болуп ыжылдайт.

— Бообек! Бообек... жыгыласың...

— Бообик... чыгыласың,— дешет «Абдыразактар» Мунарды туурашып, Вовикти артынан кубалашып.

Ошол «Чоненин» короосунан чыккан чурулдаган ыйды Бообек биринчи укту, Татыдан колун сууруп алып ошоякты карай чуркады. Таты да артынан чуркады. Байкуш кемпирдин оорусу кармаган го? Балдары кантти? Жалгыз бой куурагырды...

Барса «Абдыясактын калкозу» кыркалакей тизилип ыйлап олтурушат баштарын тысырайтып.

— Мени жегиле... Жутсапар экен мени!— Аржактан капааттаптан энесин үнү угулат. Үйдүн ичи чачылган; чаң уюп, ун жыттанат. Тиги мадыра баштардын боорлору, уурту, колу, көз-кирпиктеринен бери агала. Жыйылган жүк, үйдүн тамаңы, улагадагы кепичтен бери агала.

— Бул эмне? Эмне болду эне?

Мунар Татыны укпан жок. Өзүнчө бирдеме менен алек. Абдыразактар ыйлап жатышты. Жок, алар ыйлабай эле, ыйласа да чарчап бүтүшкөндөй, же кандайдыр бир ырдын обонун созушкандай үндөрү жай, созулуңку. Тиги четки, камчыга ынак эгиздин сыңары Рыспек беркилерге үнүн кошуп, калпеле долдурап оозун ачат.

— Аа-аа-а...

— Аа-аа-аа...

Балаанын баарын баштаган ошол. Баштыктагы ундун оозундагы электи алып, тегеретип артынан кубалады. Бул сонун тегеректе андан мурда беркилери жетип, ага бербей коюшту. Ал кайрадан тегеректин башкасын издеди. Жок экен. Баштыкты ачып ичине колун салды. Аппак бирдеме. Колун боорупа сүрттү эле боору агарды. Анан ал чубуртуп унду ууртап алып, туш-тушка чачты. Муну көрүп, беркилер да ууртап, бири-бирине чача баштапшты. Баштыкты ортого сүйрөп чыгышты, бири-бирине эрдемсип, унду каалаган жерге чачышты, ыргытышты. Элекке салып элешти. Элекке олтуруп бири-бирин сүйрөштү. Унду да чачып түгөтүштү. Электи да айра тебишти.

— Эмне кылчумун бул наалаттарды... Эмне кылчумун суу жукпастарды.— Мунар колундагы куру баштыгын көргөзүп Татыга даттанды.— Бир чака ундан бир ууч калбайт, көр оокат деп эшикте жүрсөм... Эми нан деп ыйлап олтурушат! Кубаарыңарды жегиле, аррамдар...

— Эне-е... Эне-е.

— На-ан... Нан!

— Куйса-ак... куса-ак.

Таты «Абдырасактарды» бүт ээрчитип алды «сейсеветин» кошуп. Деги ушул Татыныкына балдар келим-кетимдүү. Таты аларга кээде бир сындырымдан нан бергениненби же Боо6екке каралашабы, айтор үйүр. Анын короосу чуру-чууга, чырпык аттарга, күнгө жайылган боркок-шымдарга, ыжылдаган самолётторго толуп кетчү.

Боо6ек элеттеги балдардан бөлөкчө ойночу. Оозун чурмуйта минадай ышкырып, пулемёттой «тра-та-талап», коңулдарга жашынып, мылтык аткансып жөргөлөп, боортоктоп, сулап жыгылып. Балдарга «согуш оюнун» Боо6ек жайды. Жерди өрттөп, алардын атасын жайлатып жаткан ушу«согуш оюну» экенин алар билген жок.

Абдыразактарды атайлап чакырып Таты башта эле конокточу. Алар курсактары тойгуча тыпыйып жөн олтурушчу, мурундарын шуулдатып. Анан тойгондон кийин катарга тизилип, курсактарын сылап тура баштачу.

— Кайда барасыңар?— дейт Таты үзүлүп түшүп.

— Чоң эне...

— Үйгө...

— Үйүбүзгө..

— Атаа.. кудайдын ичи кенен... Силерге үйдү ким коюптур. Биреөң койнума жаткыла.

— Аный,— дешет тигилер баштарын чайкап.

— Энем эси чыгат...

— Энеми мокочо жейт...

— А мени мокочо жебейт бекен?— дейт Таты «Абдыразактардын» тилине күйүп-бышып.

Алар болсо унчукпай, баштарын гана чайкап, кеп бүттү дегендей эшикке жөнөшөт курсактарын сылай. Жөнөгөндө да өздөрүнүн тойгонуу аз келгенсип, «биздин бул үйгө кирген акыбыз» дегендей дасторкондун бетиндеги нанды бирден кармай жөнөшөт.

— Чоң эне бейем...

— Чоң эне жечин...

Кээде «Абдыразактар» качып кетишчү, булганган боркок, шымдарына карабай. Таты аларды жууп, таптап артынан жеткирип убара болчу.

Таты «Абдырасактарды» үйүнө ээрчитип келген кечте анда Бытыкүл да келди. Эл орунга олтурган убак. Күндүн илеби алигө кайта элек болсо да, тигил үстүнө ичик жамынып, башына заңкайта элечек оронгон. Ал Таты менен атайлап сырдашмакка, ага кадырын салып бир зарурат ишине жумшамакка кирген. Мурдун чүйрүп Мунардын мында олтурганын жактырган жок.

— Жарыктык, эмнеге олтурасың?

Мунар анын үстү башын карап, тиги ичик, элечегин каада үчүн кийгенин түшүнбөй сурады:

— Ботом, бир жакка барасыңбы?

Бытыкүл үндөбөдү, ээгин кымтып чоолжуду.

— Эрмек келиниң кайда?

— Кызматында эле...

— Эмне кызмат?

— Аит дейби... ошону окуп тиги тоодо эле.

— Жакшы эмес,— Бытыкүл этегин силкип, мурдун чүйүрдү.— Катын киши болсо, күндүр-түндүр талаада жүрсө...

Анап кантет, өкматтын жумушу болсо...

— Өзү үчүн жүрөт. Өкүмөт бала-чакалуу катынды кыйнабайт. Кеп өзүндө... силер каржаңдап, минтип...

— Карыган киши каржаңдаганы эле жакшы,—«Эле байбичени» сиркеси суу көтөрбөй чамгарактады.— Карыган киши алжаңдаса жаман. Башын жутат!

— А алжаңдаса ким экен?— Бытыкүл өзүнө сөз тийгенин сезип башын кежеңдетти.

— Сен! Силерсиңер. Абышкаң экөөңөр. Атаң төө мас болсо тайлак төө менен дос болот! Абийири жоктор көбөт мындайда.

— Аңкылдаба мастең! Көптүрмө салып бердиң беле? Абийири жок сенин Эрмегиң! Күнү-түн биреөнүн катыны! Сен кимдин балдарын багып жүрөсүң мастеп?!

— Чык бейбак, каяктан келдиң эле?— Мунардын көзү чанагынан ыргып кете жаздады.

— Чыкпайм!.. Сенин тирүүлөй өлгөн келинимди угузганы киргем, угуздум!..

Суу көтөрүп, балдарды ээрчиткен Таты үрпөңдөгөн экөөнүн ортосуна тура калды:

— Жарыктыктар, сакалдуу башыңар менен...

Бытыкүл зарурат ишин Татыга айта албай, ага Мунар эне каскак болуп, алкынып-жулкунуп көчөдө баратты:

— Жаман кийинсе да көрө албайт. Жакшы кийинсе андан бетер көрө албайт. Өлүгүңдү көрөйүндүн эли! Ичине кара таруу айланбаган...

XX

Райкомдун бюросуна Эрмек кечигип барды. Диванда олтургандар ага сыйлыгышып орун беришти. Башын булоолонтуп Маамыт башкарма сүйлөп жаткан экен...

— ...Жашырсам өзүмдүн агородумду сугартканым жок! Өзүмдүн сарайымды салдырганым жок! Менчик суумду сугартканым жок!— Ал сөзүнүн аягын «жок!» деген сайын оор бирдеме ыргыткандай колун шалак эткизип, башын какайтат.— Колхоздо эркек азайды. Катын бала... өмгөктөгөн чалдар... Кантем апан?! Арга тапкылачы, кана... иш талаалап калды. Качса качкандыр... Катсам каткандырмын... Эки-үч киши согушту бүткөрүп, немисти ойсуратып салат беле? Олтуруп алып «Бүткүлө! Чамдагыла! Фронтко эгин керек! эт керек! керек! керек...» дейсиңер. Столду муштайсыңар. Анан мен кантем? Жалгыз кайсы бирине жетишем? Тыягына барамбы? Быягына барамбы? Мына бу азап-тозок, силердин жемеңерден көрө, катын-баланын көз жашынан көрө согушка жөнөткүлө! Мен да бир кишиче согушам. Же өзүңөрдү эле ак ниет, мындагы кишилерди кара ниет дейсиңерби? Биздин да эмгек сиңген. Биз да өкүмат кишисибиз. Бизди өкүмат сыйлаган.— Ал алаканын жая чалкалап, орденимди көргүлө дегендей олтургандарды тегерене карады. Аны сыйлаган, аны баалаган өкүматтардын баары согушка кетип, бу жерде аны билбегендер, түшүнбөгөндөр олтургандай, ошондуктан жалгыз гана ал эки ортодо кыйноодо калгандай кыязда сүйлөдү:

— Дагы айтам... Дезертирлерге менчигимди жасатканым жок!— Ал лак этип олтурду. Күржүйгөн чүйлүсүн аарчыды.

Сөз түгөндү... Бюро тунжурады... Мунун айтканы ырас. Эрмек астыртан Аккызды карады. Ал да кыймылсыз. Эрмек айланасын карады. Теңме теңи аялдар. Өгүнкү бюродо эле эркектер басымдуу болчу. Кимдир бирөөлөр — эркектер согушка жөнөп, кимдир бирөөлөр — ургаачылар алардын ордун баскандыгы ушу бюродо да айгине. Согуш ушу бюрону да терип, бюрого аялдар гана олтуруп калабы?

Эрмек кайрадан Аккызды карады. Анын бүркөлгөн кабагы, жыйылган каны жанагы калыбында. А артында, так ийнинде баягы «Родина — Мать зовет!» Кыймылсыз болгону менен экөө тең ичтеринен кайнап, көбүрүп чагылгандай чартылдап жаткандай.

— Ошо менчигиңиз болбогондугу үчүн Сизди айыптап, Сизди күнөөлөп жатабыз. Коомдун жумушуна менчиктей мамиле жасоого Сиздин акыңыз, укугуңуз жок! Сиз, дезертирлерди колтугуңузга катып, дезертирлер менен жумуш бүткөрүп, ошолордун эсебинде өкмөт менен партияга жакшы көрүнүп,— Аккыз ордунан тура калды.— Айтыңызчы, кимди алдап, кимдин көзүн будамайлап жатасыз? Түшүнөсүзбү?

Элдин баары козголуп Маамытты көздөрү менен атты. Маамыт кара-кок тартып ансайып булоолонду.

— Уурдап, алдап жумуш бүткөрүп... Бул коммунисттин сапаты эмес, коммунистке жат! Же согуш сиздин колхозго гана келиптирби? Сизден эле эркектер жөнөптүрбү? Сизде эле катын-бала калыптырбы? — Аккыз колун айланта шилтеди. — Булардын баарына, жаамы журтка күн түштү. Булар да ак ниет! Булар да иштеп, күрөшүп, тылда согушуп жатат! Булар да өкмөттүн кишилери... Буларды да өкмөт сыйлайт! Баарынын эмгеги сиңген... Баарынын көзүнөн жаш, көкүрөгүнөн кан агып жатат. Калкоз... жашоо... баарына керек!

— Туура!

— Туура!

Райкомдун секретары эми жай сүйлөдү:

— Айтыңызчы, Сиз командир болсоңуз... Жанагы качкындар сиздин солдаттарыңыз болсо... алдыңыздан жоо каптаса... Алар окту биринчи кимге атмак?.. Сизге! Анан душманга кошулуп мекенге... Ата-энесинин элине. Жерине... Алар колхоз үчүн эмес, кара жаны үчүн иштеп жүрүшөт! Алар коркоктор. Чыккынчылар... Колхоз алардын жылуу уясы, саан уюэмес...

— Биз да түшүнөбүз аны. — Маамыт креслону кычырата козголду.

— Жакшы түшүнүү керек!—Аккыз аны жекире карады.

Маамыт бир колун бөйрөгүнө таяна мыкчыйды, бужердегилерди тушарына теңебегендей.

— Колхоз бизге да керек! Колхозду биз кургапбыз... Колхоз үчүн каныбызды төккөнбүз. Анан эми силер...

Аккыз анын сөзүн жулуп кетти:— Анан эми силерди критикалоого болбойт бекен?— Ал Маамытты туурап «силер» дегенге өттү.— Силер тоңмоюндук кылбагыла. Кеңешкиле бизге...

— Ар ким өз билгениндей кылууга акысы жок!— Экөөнүн тартышына аралжы болгон Сагымбай. Сыягы аны атайлап дезертирлердин иши боюнча бюрого чакырышканбы. Бу ким дегендей баары ага карашып, анын кызыл жакасын, лейтенанттык белгисин көрүшкөндөн кийин, райондук согуш комиссариатынан экендигин баамдашты. Дезертир жөнүндө сөз болгонунан уламбы, көзүнөн чаарын чыгарып, бир район сөзүн эки кылбаган Маамытка «Сен» деп сүйлөп жатты.

— Ырас, Маамыт райондогу белдүү башкарма, аны сыйлайбыз. Ырас, колхозго эмгектенгенин эч ким танбайт. Ошол бир кездеги эмгекке чиренип көп кемчиликтер жиберип жатат.

— Ачык айтканда?..— Маамыт мурутун чыйрата ага бурулду.

Айтып берейинби менин ээриме канча ок кадалганын... Канча колхоздун малын алар убайрамдаганын... Мен ок шиРеген ээр минип жүрөм! Эгер билсең...—Сагымбай Аккыздан өтүндү. — Эгер убакыт болсо айтып берейин?

— Айтсын!

— Айтсын!— Баары жаалашты.

— Айтыңыз баары уксун,— деди Аккыз да.

Маамыт башкарма аскерден же жумушчу дивизиясынан качып келген айрым адамдарды канатына калкалады. Аларды эл көзүнө чалдыктырбай колхоздун түрдүү жумуштарына чегерди: «Силер жакшы иштегиле, көрүнбөй... Өкүмөт издесе жообун мен берем. А кыйкымыңар чыкса...» деп сөөмөйүн кезеди. Аларды тамагы менен жабдыды. Алардын сыртынан да кароолчу койду. Бул ачырыңдан элге билинди. Өкүматка да угулду. Издеп келгендерге Маамыт алаканын жаят:

— Атаң көрү кысталактар, колума тийсе кана...

— Сизде иштеп жүрөт деп атпайбы?

— Ким? Ким айтты?— дейт ал кабагын чытып,— Мага ишенбейсиңерби? Анда таап алгыла. Таап, мага көргөзгүлөчү кысталактарды.

Маамытты, анын керт башын дүңкүлдөткөн сөздөр токтогон жок: «Оо, ал ат качырбас боз айгыр», «Оо, анын өпөктүгү жакшы».

А башка колхоздордун жаманаттысы көбөйдү: «Өпөктүгү жаман». Бу колхоздун жетекчилери райондук уюмдарга ачык эле даттана башташты:

— Ууру күчөдү...

— Үйүрүнөн жылкы жок...

— Короосунан кой жок...

«Инкүнүн» кишилери бар канча жолу тоолорду кыдырып тизмедеги качкындарды таппады.

Сагымбай жалгыз калып, Кулжа-Кашатты дагы эки-үч күнү аңтармак болду. Эмне үчүн «Кулжа-Кашат?» Илгери тигил түзгө үйүр талашып эки кулжа беттешкен экен. Экөө тең бир-бирине карагандары «үлбүл» болуп калганга чейин кетенчиктешип, анан аткан октой күүлөнүшүп бирин-бири сүзүптүр. Экөө тең кайра бири-бирипен бута атымдай ыргып, экөөнүн мүйүздөрүнөн өйүз-бүйүз зоолор кагышып, экөөнүн тең мүйүздөрү түтөп, экөөнүн тең оозу-мурдунан кан кетип көпкө тура алышпай... Турушкандан кийин кайра дагы тай чабымдай кетенчиктешип, дагы аткан октой сүзүшүп, ушул сүзүштө экөөнүн тең мүйүздөрү сынып, апташып, экөө бирибирине сүйөнө тизелеп, эс алышкандан кийин тиги кашатка чейин түртүшүп, кашаттын чөбүн тизелеген бойдон оттошуптур.

Кашаттын алдындагы түзөңгө сарай салынып жатыптыр.

— Кайсы колхоздун сарайы?

— Советтин.

— Кишилери кайда?

Бети башын жүн баскан киши керең немедей унчукпады.

— Кишилери кайда дейм?

— А-аа...

Сагымбай атынан түшүп алачыкка кирди. Үй ичи иретсиз. Керегенин башында фуфайка, чөнтөгүндөгү катты алып окуп өз чөнтөгүнө салды. Бурчтагы каптын оозун ачты: керзовой өтүк... Фляга, геологдордун балкасы. Бир аз шекшип, анан колун шилтеп койду.

— Өзүң кимсиң?

— Өзүм кишимин.

— У-уу,— Сагымбай тигил кишиге ызырынды. — Кана документиң?

Документим... колхозчумун. — Көзүн кыбыңдатып тартынган жок.

— Каяктан билебиз аныңы? Колхозчу экениңи?

— Йэ, ишенбесең айдап барыңыз.

— Бас! Баскын алдыма.

— Йэ, басса баса берем! Алачыктагылар жоголсо Маамытка айтам.

Сагымбай кичине опузалап айдап барып, анын тартынбаганынан, калтаарыбаганынан кайра коё берди.

— Баргын кайра ордуңа. Тилиңди тартып жүр! Атың ким?

— Макул, тилимди тартып жүрөйүн, колхоздо кишимин деп документ салып жүрөйүн. Атым Чоной.

Сагымбай бул кишиден шек санабаганы менен, жанагы кат анын жүрөгүн өйүп, эки анжы болду. Геологдордун эмереги кайдан? Уурдашканбы? Ал тигил кишинин «сарайды малчылар салып жатат» дегенине да ишенбеди.

Ал изин суутуп он күн өткөндөн кийин Кулжа-Кашатка кайра келди. Баягы сарай токтогон; алачык, эч адам жок. Мындан Сагымбайдын бир чети көңүлү кайтып, бир чети шеги күчөп «Советке» барды. Маамыттын жазган колун чөнтөгүндөгү катка салыштырды. Өзү!

Анан ал «Советте» кылтыйды, шектүү кишилерди издеди. Издегенде да жөн эле сүзө качырып барбайт. Күлдүрүп, өзү да күлүп жумушка аралашат эл менен. Кечинде атанып кетип калымыш болот да, кайра келип жөө жүрөт. Таң атпай, эч ким ойгоно электе кыштакты сыртынан көзөмөлдөйт. Ушинтип жүрүп Сагымбай бу колхоздон эки качкынды кармады. Биреөнү так эле Маамыттын мурдунун астынан — кеңсаларды тактайлап жаткан жеринен. Антпесе Маамыт деле өзүнө жуутмак эмес.

— Ал эми калган... ар кайдан чогулган качкындар кайда?— деди жогоркуларды баяндаган Сагымбай.

— Мен билгенимди, күнөөмдү коммунустче мойнума алдым. Эми жок жалааны жаппа иним. Баса, болсо кайда алар? Сен билишиң керек!— деди Маамыт салкын гана.

— Мен колхоздун жетекчисинен сурап жатам!

— А мен... инкүүдөн сурап жатам! Инкүүдөн... Кана инкүү?

— Мына! Мынакей «инкүүнүкү!»— деди Сагымбай чөнтөгүнөн алиги катты сууруп,— окуп берейинби унутсаң? Мына, ук: «Ардактуу Ташмат! Мен сага ишенем. Алдагыларыңа Кулжа-Кашаттагы

сарайды тез бүткөртүп, Жол-Карага жылгыла баягы айткандай. Кымыз, союш менен камсыз болосуцар. Чоочун көздөн сактангыла. Алдагылар бейбаштык кылбасын. Катын-балацдан кам сапаба. Ал эми сенин керт башыцдын күпөөсүн жецилдетүүгө, кесир кылбайын, күчүм жетет. Ак кызматыцды кыл. Акка ийне сыйбайт».

Маамыт чок баскан иттей ыргып турду:

— Ким жазыптыр? Ким?!

— Маамыт?..

— Калп!.. Кызылдай калп!

— Ташматтын катын-баласы колхозунда турбайбы?

— Алар... алар Советтин кишиси! Советтин кишисин кубалаймбы, Советтин колхозунан... Таякеси көчүрүп келген... Чопой деген...

Маамыт утурумдук гана колтук жылытканын, эгер булардан таразасы кыйшайып баратса «мына!» деп кармаарын, Маамыттын калтардай буластап баса берээрин, түбү ушу Маамыт көзүн чукуурун «дезертирлер» билбей койгон жок. Сагымбайлардын сары изине чөп салып калганы аларга да жетти. Арга эмне? Жаралуу камандай жанды коргоо... Алар «бир жакшы заман болуп кетээр» деп фронтко кулак түрүштү. Эмнеси болсо да, кайда болсо да дарексиз жайды издөө... Ал жайга жетүү үчүн бирөөнүн көзүнөп кан чегүү да керек. Кан чеге турган биринчи кароол Сагымбайга... Өтүп кетти сеники. Төрдө ээн бастырып. Тоо-ташка тигилерди камап. Мына ушунун көзү тазаланса, булар бир күн да болсо... бир саатка болсо эс алып, көксөө сууп, табаа кана түшөт беле... Бу чекеге чыккан чыйканды жулса...

Мурда ээндеген кой-козуну, торпок-танааны мойсогон качкындардын эми алкымы ачылды. Өздөрү жашаган аймактын малына тийбей, коцшу колхоздордун короолорунан кой бөлүп, алыскы райондордон үйүрү менен жылкы тийип келгендер болушту. Эми алар «мынча булгангандан кийин тобокел, мацдайга жазганды көрдүк» дешип, баштарын канжыгага байлап салышты. Алар да жаракташышты. Бир жерге эки күн түнөшпөйт. Бүгүн Базар-Турукта болсо эртец Сөөктө, бүрсүгүнү Суусамырга ашып кетишет...

Чаар-Арча. Жолсуз кокту ылдый төтөлөгөн Сагымбай. Мингени тору кашка. Өңөргөнү беш атар. Так коктунун оозундагы түзөцгө чыга бергенде Сагымбайдын төбөсү чуу этип, аркы таш чак дей түштү. Таш дагы чак этип, кашка ат жалт берди. Ал төмөн карай, эски тамга чү койду. «Чыу-чыу. Чак-к. Чак! Тарс!» Үч мылтыктын үнү, үч мылтыктын огу анын төбөсүнөн, кулагынын түбүнөн жаза сермеди. Ал тамга кире качты. Тигилер атайлап, коктунун оозуна бадырайтып туруп мээлешти. А-атац көрү суу жүрөктөр! Алар эми Сагымбайдын атын атып жатышты. Аттын кулагын чырпып ээрине ок кадалды. Дагы ок! Ээрдин кашын жара койду... Ат ойноктоп Сагымбай алек. Дубал бултулдап, ээрдин кашына... аттын мацдайына ок кадалды. Ат чацырып, тикесинен түйүлүп жер сүздү.

Сагымбай ээрдин кесе тиштеди. Беш атардын оозу кырды карай

үңүрөйдү: Баң! Баң... Чаар-Арчанын тоолору кабыша түштү. Ошону менен беркилердин жаагы жап.

— Мына... Мен да арам өлгүм келбейт! Мен да согуша алам. Мени да согушка жөнөтсүн!— Сагымбайдын үнү каргылдана чыкты. — Бирок... азыр ар ким өз ордунда. Ар ким өз постунда солдат! — Ал колун «Родина — Мать зоветко» жаңсады. — Тигине, энебиз Родина ошого чакырат, биздин антыбыз да ошол...

Ушул бюродо Эрмекти «Эпкин» колхозунун башкармасынын председателдигине, дагы бир үч аялды башка колхоздун жетекчилик кызматына бекитишти. Орунтай фронтко кеткенден кийин эл Эрмекти башкармалыкка ылайык табышкан. Эл минткен соң Эрмек да «ойлоноюн» демиш этип манчыркап, пейил күтпөдү.

Батышта душман кутуруп, эсирип; кара таандай каптады. Башыңдан калпагыңды ыргытсаң калбырдай тешет аткан ок. Ал жакта аккан суу кан татыйт. Биздин үйлөр качырап кулап жатат, түтөп... Далай жерибизди башка өтүктөр тебелеп, жерибизди куу мизин кылып жалап жатат душман. Москваны лак сугунуп коём деп душман... анын тамагына алиге сайылып турат Москва!

Тыякта тигинтип жатса... быякта — мобу кичинекей бюродо кымындай ишти көз жаздымында калтырбай, бирөөлөрдүн көңүлүнө карабай, алдастабай жазалап, күнөөлөп; бирөөлөргө багыт берип, тапшырма берип, кеңешип. Бир ишеним, бир керемет күч сени чакырып, бир жакка сени үндөп: ага каны-дилиң менен башыңды сайгың келип, көөдөнүңдөн жүрөгүң лакылдайт.

Бул эмненин күчү? Кимдин жолу? Кимдин насияты?

Мына ушу кереметтүү күч жөнүндө аз да болсо айтып элге жеткирүү, элдин озү менен өзүн бүлөө, курчутуу: кары менен баланын, келин менен кыздын жүрөгүнө от жагуу керек эле? А от жагуу үчүн өзүңдүн көкүрөгүңдө тамызгы барбы?

Кыргыз жоокерлери элине кат жазып, эли кыргыз жоокерлерине кат жазып, бирөөлөрү Баренцово деңизинен Кара деңизге чейин мизинен кан тамган кылычтын мизинде туруп; бирөөлөрү ак мөңгүлүү «Айланайын Ала-Тоодо» туруп, бири-бирине ант, наказ беришти: «Биз, улуттар... душманды мындан ары жылдырбай муунтабыз!» «Ошенткиле... Волганы, Кавказды коргогонуңар — биздин Ысык-Көлдү, Соң-Көлдү, бир боор элиңерди коргогонуңар!»

— Буларды эл менен дагы иштеп чыгасыңар!— Аккыз бюродогуларга наказ берди.

Эрмек бюродон чыккан боюнча тоого кетти. Ал ушу бюродон уккандарын, көргөндөрүн элге жеткирсе эле качанкы бир карыздан, аманаттан кутулчудай болуп, жанагы кереметтүү күчкө түшүнчүдөй болуп, анан өзүнөн өзү «жүргүлө артыман, агайындар!» деп кыйкырчудай болуп, эл да ага кулак кагып «туура партия аял... түптүн сөзүн айтты» деп кубаттоочудай болуп алаптады.

Тоодогу малчыларды кыдырып эки күн жүрдү. Ал Мунар кайненеси болбосо, ага ишенбесе балакеттин минткениби. Кечке жуук, кайнене арык жээгинде балдарынын шымдарын чайкап жатыптыр.

— Апа, жакшысыңарбы? Балдар кандай?

Кайнене кулжуңдап унчукпады; жалаң желеткечен. Ал ачуусу кармаганда сайышка түшчүдөй башын кайра буун, жеңилдениш, жеңдерин чыканагына чейин түрүп салчу.

Эрмек атынан түшүп, канжыгасына байлаган кол чанач кымызды чечип, үйүн карай басканда жыгылып-кооп балдары тосту.

— Апа! Апа-аа...

— Апам кей-дии.

— Сейсевет апам...

— Садага... сеюттерим!— Эрмек эңкейип балдарын өпкүлөп жатканда аркасы тарс-тарс дей түштү.

— Чекеттейим деп коёт! Балдар керек бекен саа?! Кайда жүрөсүң?— Мунардын колунда кызыл табылгы, бир колунда боркок, көзүндө чолок жаш.

Эрмек же ыйлаарын, же күлөөрүн билбей, ачышкан жонун куушурду.

— Эмне болду, апа?

— Эмне болду деп? Атаа...— Сабоосун дагы жазгаганда балдары Эрмекке болуша чыркырап, чоң энеге жабылды.

— Уйба-аа... уйба.

— Апабызды-ы...

Чоң эненин сабоосу ансыз деле кайратын жоготкон, бастырманын үстүн карай чимирилип, чымчык аңдып олтурган эч жазыксыз мышыкка тийди. Мунар үчүн Эрмек келини, мобу балдардын энеси гана болучу. Ал ичиндеги бугун, муңун, ачуусун ушинтип өз келининен, өзүнүн өң жакын кишисинен гана чыгарып алмак. Башкалар анык көтөрөт беле. Башкалар үчүн анын келини дөөбү-шаабы, балким келини да өзүн ошондой ойлойбу, аны менен иши жок; келин-келиндей болсун.

— Эмне болду деп... аны тиги Бытыкүл чүйрүктөп сура.

«Эле байбиче» солуктап ыйлай берди...

XXI

«Кол жеткис тору бээ» болгон Отунчунун кызы бир айдан бери үйүндө. Ал эринен биротала чыгыштык кылды. Бытыкүл өзү барып анын жууркан төшөгүн артынып келди. Кызынын бир абысынында шакеги бар экен, тааный коюп аны да колунан жулуп алды. Кызына үзүлүп түшүп минтти:

— Көзүм тааныган буюмуңду калтырганым жок, жыттоочум. Өзүң жаман, шакегиң жакшы бекен ата-жотосуздарга. — Кызына кынала олтуруп көңүлүн улады. — Капаланба балам. Ак жоолук жерде калбайт. Багың ачылаар. — Анан кызын жемелеп да койду: — Сырларын билгениңде мурда эле баса бербейсиңби, «эр» деп тиштенгенсиң го байкушум.

Ал шекшип, кызынын бетинен сепкил издеп, анын курсагын дагы сыйпалады:

— Деги боюңда жокпу?

— Йэ,— деди кызы жыйрылып, энесинин колун түртүп.

— О бейбак... анан бирөөнүн баласын багат белек?

«Көзгө аткан мерген» күйөө баласын эми жерден алып көргө уруп жамандап жүрдү.

— Нарксыз немелер экен өздору. Жанагы күйөө бала имиш, а-анык кепкатын ботом. Жылкы аласы тышында, киши аласы ичинде деген ушул. Алтынымды кууратыптыр. Эмчегин текенин мүйүзү менен жара чааптыр. Ушу заманда аялга кол көтөрөт? Жумушчу батөлөнүнө кетти, болбосо...

Бытыкүлгө кызынын кулк мүнөзү баштагыдай эмес. Ата-энесин көп тоотпой, берки сиңдилери менен өзүнчө күбүр-шыбыр, күңкмыңк. Бети ачылгандай, жөн басып баратса — ойсоктоп басып бараткандай; жөн эле эшикти карап турса—эркек көрүнөөр бекен деп карап тургандай; тетиянтан өтүп бараткан эркек мунун кызына көзүн кызып, азгырып чакыргандай, жалгыз ушунун кызы балакеттүү келин болуп, эркектин баары ушу келинди көзү катып тиктегендей...

Чынында эле эрте-кеч Отунчунун эшигинин алдынан «Таначар букадай» балдар жолугат.

— Эмнеңер бар мында «таначар букалар?» — дейт Бытыкүл чамынып, тигилерге ат коюп.

— Тиякка өтүп баратабыз.

Кайра эле баягы балдар көзгө учурайт.

— Эми кайда баратасыңар?

— Биякка өтүп баратабыз.

Ушу балдардын арасына кээде Бугу кошулуп калчу үрккөн тайлактай болуп. Бир күнү аны Бытыкүл чакырып алып каймакка талкан көөлөп берди.

— Айтчы Бугу, жанагы балдар биздин эшикке эмнеге келишет?

— Ойнойбуз деп...

— Ок! Омурткаңар сынгырлар! — Бытыкүл чочуп, кокус тиги бала ар жагын айтпай койбосун деп күлүмсүрөй сурады. — Алтын менен ойнойбуз деппи?

— Жо-ок,— Бугу башын чайкап, таңдайын шык эткизди. — Берки окуган кызыңар менен.

— Эмне ойнойсуңар?

— Ак чөлмөк... Жоолук тыштамай... Ак терек-көк терек...

Бытыкүлдүн ичи бөксөрө түштү, Бугуга тапшырма берди:

— Эгер Алтын эжең чоң кишилер менен ойносо же кат жазгандарын көрүп калсаң мага айт, макулбу?

— Отунчу атамдайлар менен ойнособу?

— Жо-ок, өзүнө теңтуштар менен ойносо... Жаштар менен...

— Ойногонун көрбөй калсамчы, кантип айтам?

— Анда эмне айтасың? Айтпа... Экөөбүздүн сүйлөшкөндү эч кимге айтпа.

Ошондон бир-эки күнгө «Алтын эже ким менен ойнойт, кимге кат жазат» деп аңдып жүрдү. Бирок, ойногондорду аңдып жүрүү уят, анын үстүнө кереги эмне? Кызыктуу, толгон жумуштары бар Бугунун.

Сурамжылоо, кайтаруу арга жоктун оокаты. Эгер адам көңүлү бузулса ага эчтеме дабаа боло албасын Бытыкүл билет. Билип ту-

руп кызына күйүп-бышты. Жылуу ордунан козголгон кыз эми ата-энесинин төрүн тепсебей, барксыз болбой, жаман болсо да өзүнчө үй, өлөң төшөк күтүп «чыккан кыз чийден тышкары» жүрүшүн кандай каалады! Анын Алтынын дагы бир күйөө илип кетсе ээ?!

«Атаа, ушу Кашкардын кол өнөрү чиркин ай! Өнөрүнүн аркасы менен аскерге барбай... Элге кадыр-барктуу. Бир маки жасаса бир козу табат. Кызымды токтолгон киши ушул алса, кызым төрөп берсе кор болушпас эле».

Башта Таты менен Кашкарды ушактап жүрсө, эми Татыны ак тилегине бир жумшамак. Ал кек сактабаган, ак жүрөк, сөзү өтүмдүү, колунан келгенин аябаган аял. Кашкар тилге көнөт, так өтмөк беле? Куурчактай жаш келинге кимдин көзү түшпөйт? Кашкарга төрөп берээр жаш неме керек го...

Кашкар менен Алтындын сыртынан тон бычкан Бытыкүл «Эле байбичеден» кагуу жегенден кийин, ага оозунан «ак ит-кара итин» агыткандан кийин, башкача жол издеди. Татыга өз сөзүн кылып айткын, ал Кашкарга мындай кеп чалсын деп жогорку оюн «чала ачыган жармага» үйрөтмөк болду. «Чала ачыган жармасы» — Салый. Ал учурабады, Бытыкүлдүн жумушу чыкканын билип издеп келбеди.

— Муну жер соргонбу,— деди Бытыкүл ачууланып.

— Ал райондо,— деди Айша.

— Аякта эмнеси бар экен, керегиң ташка тийгирдин?

— Ударниктердин жыйналышына чакырыптыр. Гезитке жазып, сүрөтүн басат экен.

— Ия?

— Өкүмөт сыйлык берет экен. Бир чети жардам...

— Ии-и — Бытыкүл башын кежеңдетти. — Жардам берсин шордууга. Ар кимдин жибин ийритпей. Баласы кайда экен?

— Баласы Нурпачаныкында.

— Ии-ий, өзү чуркагыча ошо баласын ала барбайбы; бечарага ар кимдин эшигин сагалатпай. Өгүнү талкан көөлөп берсем жутуккансып сугунат. Биз кыздарыбызды...

Кыздарды анттик, кыздарды минттик деп аябай мактанып, тиги Салыйды ушактаганга тили кычышып келатканын байкаган Айша унчукпай баса берди. Кийин, керек болсо бул сөздүн баарын Айшага төгүп, өзү суу жукпай баса бермек. «Балыкчы-балыкчыны алыстан көрөт» дегендей, Бытыкүл бүгүн Айшаны алыстан көрүп, анын да кыздары көп экенин эстеп, «ушу кымыран калган кыздарды» сүйлөшүп алалык деп чыны менен бурулган.

Келиндер, кыздар өздөрү жөнүндө, өздөрүнүн келечеги жөнүндө азыраак ойлонуп, азыраак сүйлөшөт бекен? Алар да бири-бирине арыз муңдарын, таш капкан тилектерин айтышып, оздорунан көк түтүн үйлөшөт. Арты бир үйдүн ээси, бир жигиттин жалжал көзү болуп, тал чыбыктай солкулдап, шаңкылдап күлүп турбайт беле кашын кагып. Алды бир-эки баланын энеси болуп, күйөөсүн «абышка» деп тамашалап, бийлеп, эркелеп; кайненеси какчаңдаса кадемин катырып турбайт беле сурданып. Тиги Сагыйда болсо жигиттен жигитти тандап, жигиттен жигитти сындап, артынан топон

суудай катты ээрчитип; ал өзөлөнүп, өлүп жазган байкуш жигиттин каты экенин билбей, катты окуса окуп, окубаса жок кесирденип, бироонун демин суутуп, бирөөнү үмүткөр кылып жүрбөйт беле кыңшылап.

Жакшылык, ойноп-күлөөр убакыт аксак койдой маарап, сөөмөйүңдүн башын ийне менен сайгандай сыздап өтүп кетип баратат. Согуштун алааматына, согуштун апаатына тушуккан кыз-келиндин өмүрү ай! Эки кайталангыс өмүр... эки жолу төрөлбөгөн адамдын жаштыгы...

Бейпилчиликте жигиттерди жөн эле бир колуна салган шакектей көрчү кыз-келиндер эми алардын көлөкөсүнө зар. Алар азайгандан азайып аларды улам келин-кыздардын арасынан терип жатат согуш. Келин-кыздардын кеп кылганы да жигиттер.

— Менин күйөөм уюган алтын болчу — деп бир келин шуу үшкүрүнсө;

— Менин күйөөм күмүш болучу-у... жаныма күйүмдүү, жайдары күргүрүм а,— дейт экинчи келин мончок жашын чертип.

— Мага бир жигит чапкенедей жабышчу. Жакшы жигит,— дейт бир кыз, ойлуу кабагын бүркөп.

— Мен жигитиме бетимди өптүрбөй койбодумбу,— дейт экинчи кыз.

Оюн-чындан Сагыйда Алыйманы чычалатчу:

— Күйөө жок кантем жеке? Бир абышка тапсаңчы?

— И-ий, өлүксүз... Эмне дейт? Обу жок.

Сагыйда томсоруп сүйлөйт:

— Чын эле обум жок, ээ Алыйма?

— Эмнеге обуң жок?—Сиңдиси бир балакетти айтаарын Алыйма билет.

— Өзүң обуң жок деп атпайсыңбы. Сеники туура. Мени жөнөкөй эр алалбайт,— ал эки колун төбөсүнө көтөрөт. — Мага момундай, шаадай мүйүзү бар, камандыкындай азуусу бар күйөө керек! Андай күйөөнүн баары тыякта гитлерчилерди сүзүп жүрөт, чынбы Алыйма?

— Тилиңе тибиртке чыккыр, сени кантип эр алсын.

— Мениби? Мени кантип эр албасын? — Сагыйда көзүн аңтарылта таңгалат. — Согуш бүтсүнчү, анан... Эмне кылар экем? Үйүрүйүр болуп артыман ээрчийт. Ээрчигендерди жонун басып, тишин ачып тандап туруп алдыма салып айдап алам. Төрткүлдө аң бар эмеспи ээ, тикенекти аралата чуркатып ошол аңдан секиртем. Кимиси секирсе мобу аппак төшүмдү кучактатам...

Алыйма көзүнөн жаш чыгара күлөт:

— Баары секирип кетсечи?

— Баары секире албайт! — Сагыйда өзү да шыңкылдап күлөт. Деги согушка пааразы болбогон кишини таппайсың. Өңү кара, мурду абалактай, орсогой тиш Шаршебүбү да күйөөсү Үсөйүндү жамандачу. Эгер согуш болбосо ал оңүнө чыкмак, өтүп бараткан жигиттер анын сулуулугунан атынан ооп жыгылмак. Шаршебүбү «чекеден чертип» бир жигитке тиймек. Согуш көзү чалыр Үсөйүнгө байлабадыбы-ы!..

Үсөйүндүн өзүнчө арманы бар: согуш болбогондо эмне, чалыр көзүн чоң доктурга сойдурмак. «Түнтүз» көз салдырмак. Анан кыздар аны ээрчип, ал кыздарды коондой тандап жүрүп алмак. Согуш ага, тиги өңү суук, тили суук карарган ушакчыны таңуулабадыбы...

Согуш келин-кыздарды түгол ырчы кылбадыбы. Ар бироо өздөрүнчө ыр чыгарып, башкаларга окшобогон өздөрүнүн жүрок кайгысын, кусасын, тилегин; өздөрүнө гана ыраа коргон курбалын кошуп «өзүмдүн ырым — өзүмдүн гана алтыныма тийсе!» деп коргошундай көлкүлдөп эрип, ой-кырда муңканган обон созушпадыбы.

Канча ырлар дайынсыз шамалдай жоголду... канча көз жаштар жамгырдай жерге сиңди. Ырлар, көз жаштар түгөнбөдү. Түгөнбөйт экен! Ошо түгөнбөгөнү жакшы экен.

Ошо ырлар, көз жаштардан кийин сенин ичиңдеги бугуң жазылып, сенин көңүлүң ачылып, сууган аттай жарап калат экенсиң! Сууган ат ооздугун качырата тиштейт эмеспи. Сен да ошондой, колуң менен кара жумушту качырата чайнап, сага эчтеке түтпөйт.

Ал эле дейсиңби. Кайратың ташып, душманды жек көрүп, душманды эки чайнап бир жуткуң келип, жеңүү үчүн баарын көтөрүп, Жеңиш үчүн эң жакынын — кыйбасын курмандыкка чакырып:

Ак тулпар минип эңип кел!
Азапты жазса көрүп кел!
Ак сүтүн актап апаңдын,
Алышкан жоону жеңип кел!

Мааникер минип эңип кел!
Маңдайга жазса көрүп кел!
Батасын актап атаңдын,
Басташкан жоону жеңип кел.

Ак карлуу тоонун булагын,
Аркарлар оттойт тулаңын.
Айгышкан жоону жеңип кел,
Алтыным сенден сурарым...

Беренim, болсоң жарым жан
Берейин жүрөк канымдан.
Чыдабадым, каптейин,
Чыгарбайт элем жанымдан.

Ырлар, эрте ойгонуп, бетин чала-була жууп эртең менен талаага — жумушка кетчү күндөн мурда ойгонуп. Күн кызарып батчу. Канаты бар эмеспи, кыштактын чымчыктары түнөкторүнө мурда кайтчу. Жайытка чыккан мал кыштакка самсаалашчу. Күүгүм кирчү. Тоолор, талаалар, суулар акырындап караңгылык жамынышчу. Ошо караңгылыкты кыштактын терезелеринен чырактар тиктечү. Ушу маалда, баарынын артында, эртең мененки ырлар кайра кайтчу, кыштактын тыягынан, быягынан, чогуу үн алышып, бирин-бири куушуп, чубуруп; күлүп шыңгырап, кыштакты алдейлеп созолонгон ырлар...

Ошо маалда жымжырт болуп кыштак ырды укчу, ырды тосуп алчу желбегейленип:

Кызыл бир жылдыз тагынып,
Кымча бел шинель жамынып.
Кызыл кан кечип жүросүң,
Кыз алган жарың сагынып.

Жалындай жылдыз тагынып,
Жарашкан шинел жамынып.
Жаркыным алыс жүросүң,
Жаш алган жарың сагынып.

Бул ырлардын ээси Жакип менен Сагыйда. Экөө андан бетер ынак. Экөөнө Ракыя кошулуп, ал булардын ырын андан ары улантты:

Бооруңа орден тагынып,
Борумдуу шинель жамынып.
Батышта жарым жүросүң.
Балдарыңды эстеп сагынып.

Бул ырды эшигинин алдында тыңшап олтуруп «Эле байбиче» үйрөнүп, кээ бир сөзүн чала угуп, же жактырбай өзүнүн сөзүн кошту.

Бооруңа эле, эле ордир тагынып,
Борумдуу эле шинел жамынып.
Батышта эле атам жүросүң,
Бойтойгон балдарыңды эле сагынып.

Бул ырды Мунар чоң энесинен «Абдыясактын калкосу» үйрөнүп, «ырдагыла» дегенде катар тизилип ырдап беришет:

Поюмду-у эйе чинел жамынып,
Батышта биздин атабыз жүйөт...
Ботойгон эйе... эй, балдайың сагынып...

Мындай ырлар тоолорго жайылды...

Башта ырга анчалык көңүлүн бөлбөгөн Калыйма койлордун жанында жүрүп, ойүз-бүйүздөн заңкылдап ырдагандарды угуп, алардан сыр сурагандан ийменип, ичинде «шашпа, мен да бу кырдан заңкылдап ырдабасамбы» деп делебеси козголгон. Жакадагы Мамбеттин келини, Жакыптын кызы ырды чубуртат дейт. Сыягы ооздоруна шайтан түкүргөн. Ушул азыр экөөнүн эки сандык ыры бар экен дегенди уккан. Ошол ырдын бир дептерин кантип бербесин. Ал жакадагыларга учурашкыча, там-ташын көргүчө ыр ала келмек болду. Өгүнү барганда Татыга бир темир комуз тапшырма берген. Түнтөйдүн Айнашынан темир комуз какканды үйрөнөт. «Мен кантем» деп шылдыңдагандардын жаагын жап кылсын.

Ошо замат Калыймандын жүрөгү шуу этти. Беркиничи... Беркини Эрмекке айтабы? Жок, айтпай... айтат! Жакага барбайт. Жок, барат!

Ал эки-үч күн эки анжы болду. Акыры барууга камданды. Татынын Боobегине эмне алпарат? Башканыкы бир тең, ошо баланыкы бир тең. Колунан келсе эликтин чаарчыгын тартууласа кана? А кайберен Калыйманга шыйрагын тосуп бербейт. Баса өгүнкүчү? Таш да болсо ошону алпарсачы? Укмуштуудай, акактай таш, кудум чөккөн төөгө окшош. Калыйман өгүнү «Далыдан» тапкан. Ал

табигаттын укмушу экенине ишенбей, качандыр илгерки уста чеккендир деп койнуна каткан.

Салыйга арнап куйган сүзмосүн, мооңдогу майын; Бурмашка арнап кол чаначка кымыз байланды. Ысак «биргадирге» арнап койнуна корпосун катты. Ал баягы адатын карматын түн боюнча жол жүрдү. Мунун дагы бир себеби бар. Алдындагы «шүдүңгүт» сайгактаса кудай пендесине бербесин. Үстүндөгү мингенин да, өзүн да талпагын ташка жаюудан кайра тартпайт. Ошо сайгактын айынан быйыл ала жазда тууп атып сайгактап музоосун өлтүргөн. Жаман уй качып барып тууйт эмесши. Толгоо тартканда толгон жердеп «Капкан-Ташка» качып, коргулдуу жалгыз аяк жолдун таманында тууп жатса, каңгыган жалгыз сайгак музоонун ажалына жолугуптур. Жаратканга күлкүң келет, калдайган уй жер жайнаган жалаңкыч кууугансып жалгыз чымындан качканына.

Калыйман таң жаңыдан ык салганда кыштакка кирди. Дагы Ысакка биринчи жолукту. Эмикиде Ысак аны мурда көрүп «Тактекени» бура тартты. Туяктары шалкылдап, мурду бышылдаганынан улам тигинин мингени уй экенин тааныды.

— Сен ким ой?

— Мен эле...

— Мен деген?

— Калыйманмын...

— О-оо, кайран «Мен кантем». Ой, кандай! Мал-жан эсенби?

— Эсенчилик...

— Бу, сен күндүз жол жүрсоң күн уялып батып кетеби?

Калыйман анык ыңды карадан. Тиши гана күрүчтөй аппак. Сатыны теңтуштары тамашалап «бу аялды кайдан тапкансың» дегенде ал кебелбей минтчү:

— Силер тарыхты билесиңерби? Калыйман накай «кара кыргыздын» тукуму.

— Жок айтчы,— теңтуштары тамашалап Калыймандын өзүнө кайрылышчу. — Күйөөңдүн айтканы туурабы? Атаң ким? Энең ким?

Саты Калыймандан мурда озунчу:

— Тегеректү төрт айлана кыдырбадымбы кыз издеп. Анан муну Африкадан таптым, экообүз сүйүштүк. Бу да мендей көйкашка эренди издеп жүрүптүр. Африка башка элге кызын бербейт экен. Ала качаарымда бүт Африка артымдан куубадыбы; маймыл, пилдеринен өйдө. — Саты беркилерди күлдүрүп коюп өзү томсоруп сөзүн улантат. — Калыйман негирдин кызы. Чынбы Калыке,— дейт ал Калыймандын тултуйганын байкап. — Калыйманым силерге кара болгону менен өзүмө ак. Перинин кызы. Түнкүсүн төшөгүмдө толукшуган ай жатат. Мен айды кучактап...— деп Саты Калыйманын күлдүрөт.

Саты кээде Калыйманды өзү эрмектейт атайлап. Чаңкайып тийген күндү, түнкүсүн толукшуган айды, жылдыздарды көргөзөт. Ошондон кийин аба ырайы бузулуп калса:

— Йэ жин перинин кызы? Айтпадым беле сага? Элдин убалсообу кимге? Күнгө көрүнбөй коё турууң го? Сенден уялып, минтип... — Анан «Асан кайгыны!» ырдайт:

Сойлогонго буту жок,
Жылан байкуш канетти?
Ойногонго кызы жок
Улан байкуш канетти-ии.

Боорунда жүнү жок,
Жарганат байкуш канетти?
Сүйлөйүн десе тили жок,
Карлыгач байкуш канетти.

«Биргадирдин» сөзүнөн Сатынын ошол мүнөзү көз алдына тартылып, шудуңгүттү чымын-чиркейлер уктап жатканда мингенин айтып, бирок сайгактап жыгып кетеби деп уйдан, сайгактан корккону айтпай, аны айтсам «аял байкуш» деп ичинде ойлойбу деп, Ысактын сөзүнө жараша тамашалап жооп берди, бир чети какшыктап:

— Кол алдындагы аял эмесминби, өлсөм Сатыга кун төлөбөйсүң. Өлгүм келбейт! Тыяктап карышкырга мылтык тарс этсе, быяктан жүрөгү айрылып өлгөн коёндой болуп. Кол алдындагы тамтарагым кандай? Эртели-кеч көз саласыңбы же огородума атыңды тушап коё бердиңби? Антсең шудуңгүттү сайгак кубалагандай, сайгак болуп кубалайм!

Ысак бышкырып ийди:

— Сенин тилиң эмне буудай кууруп калган ой?

— Анан эмне, койдой маараган неме эле, кой менен кошо кой болуп калды дедиңби? Кой менчылап шүдүңгүткө мине албайт. Жүрү, суусун жут!

Шудүңгүт «Тактекеден» мурда атырылды.

Калыйман ушу келишинде бир топ жакын санаалаштарын кубантып, өзү да кубанып; эки анжы оюп айтып, Эрмектин жүрөгүнүн башын тилип туз куюп кетти. Түнтөй...

XXII

Кадырынан эртелеп кол жууду. Калган үч баласынын ыңжыңсыз жоголушу Бурмашты төшөккө үстөмөнүнөн кулатты. Ага каралап Жакин үч күндөн бери үйүндө. Эмеле сууга киринтип, чачын өрүп, тырмагын алгандан кийин кайненеси кошулуп уктап кетти. Жакин анын жүзүн карап маңдайында олтурду. Ушул анын Сардарын төрөгөн эне. Жакиндин жүрөгү — Сардарды төрөгөн эне. Эгер согуш болбосо, балким, эне оорубас эле, ооруса бул үйгө батпаган балдары курчап олтурбайт беле апалашып. Эми маңдайында Жакин жалгыз. Минтип, апасынын маңдайында Жакин жалгыз калаарын билип аманат сөзүн айткансы:

Кеттим, кош бол кызыл чокту аралап,
Кетеримде сага айтаарым аманат.
Кейигенде кайрат айтып, эш болуп,
Апакеме... апакеме каралаш!

Сардар... Сен айтпасаң деле эч кимге кор болбой турган алтындай апа. Кандай адам, кандай келин ушундай апага дит багып тилин тийгизет? Бул адамдарды төрөгөн, адамдардан үрөн сепкен апа

эмеспи. Сен экөөбүз да ушулар сепкен үрөндөнбүз. Сардар... Бул сенин гана апаң эмес — менин да апам. Менин жүрөгүмдүн апасы. Баарыбыздын апабыз. Баарыбызга ыйык эне! Сен ушул энеден алыссың, дайынсызсың. Каяктасың деги?

Айтчы, биз үрөн себебизби? Мен апа боломбу? Менин мойнумда да эненин ак сүтү бар. Сардар, мен сенин көлөкөң менен сүйлөшүп олтурам. Мен көлөкөңө ырдап берейинби? Жок дегенде көлөкөңдү эле бир кучактатсаңчы, көлөкөңдү... Билесиңби, сени кирпигим да сагынды; кирпигим сен деп ирмелет. Эсиңдеби, «заттарга химиялык анализ» жасаса жалгыз сен чыгаар элең Сардар. Уктуң беле байыркы бир жомокту: орго түшкөн баатыр жигитти сүйгөн кызы чачын аргамжы кылып ороп, ордон тартып алганын. Мен сени кирпигим менен тартып алаар элем.

Кара-Каптал, Чоң кырман
Караймын сени ой-кырдан.
Кагылайын сүйгөн жар,
Карааныңа мен курман.

Кат күтөм ичкер калаадан
Кайдасың Сакин садагам.
Кабарыңды билгизчи,
Капкайда учуп баралам.

Жаралап жүрөк, жаралан
Жакиниң ырдайт талаадан.
Жалгыз сөз айтсаң, жайдарым
Жадабай учуп баралам.

Ырдасаң бирге ырдаган,
Жыргасаң бирге жыргаган.
Каныңда болуп калсамчы,
Аскердикке шайланып.
Автомат мылтык байланып.
Жаныңда болуп калсамчы.

Акын болуп кеттим, Сардар. Апан сенин жаныңда болуп автомат менен душмандарды чалгыдай кайсап жатканыңды көрсөм. Сени апаңдан, апаңды сенден алыстаткан душманды чалгыдай кайсап жатканыңды... «Чалгыдай кайсап жатканыңды» дедимби?

...Согуштун алдында кыз-жигиттер укмуштай толукшуп кетпедиби. Күн сайын кечинде оюн-тамаша. Күн сайын бала төрөлүп, жентек берилип, тушоо кыркылып. Кыз торкүлөп, жигит колукту издеп, жаштарга шылтоо табылып. Ар келиндин күйөөсү бар, ар кыздын ээлеген жигити бар.

Ошондой оюндуу түндөрдүн биринде Сардар Жакиндин айлына барды. Жакиндин айлындагы балдар анын кимге келгенин билип уруп коюшту. Экөө айылдан окчун жалгыз теректин түбүнөн жолугушчу. Бул терек эл айткандай мазар экени чын болсо керек, шагыл таштуу, суузсуз жерге чыкса да, тамырына таш тиштеп, жаз башында бүрдөп, жалбырагын кеч күбүчү. Түбүндөгү шыбырашкан эки жашты тууран, жалбырактары шыбырашып; экөөнө ал терек чын эле мазар болуп, үчөө далай жолугушпадыбы. Жакин көлгө сүзгөн аккуудай асманда калкамандап айдын бараткапын, анын

теректин бутактарына илинип, ал бутактарды бутуна балыр-чөп илинген тигил аккууга окшоп артына шилегенин, ошол шилегенинен улам асмандын бети сыдыргыга салгандай толкуп, ал толкун токтобой ага жылдыздардын баары күбүлүп, чайкалып тургансыганын карап турган. Ошону карап турган Жакинди Сардар бекем кучагына кысып, анан эрининен соруп өөп алды. Бул Сардардын минтип биринчи өпкөнү болучу. Биринчи өпкөнү...

Эмне экенин билбей кучагына кыналып, магдырап, көзүн жуумп өзү Сардарды бир өөп алды. Ушундан кийин Жакиндин өптүргөн жана өпкөн эрини чок түшкөндөй күйүп, бүткөн бою өрт каптагандай дуулдап; бетин басса алаканы күйүп, колун салса чөнтөгү от болуп, баары от!

— И-ий, кантем... эл көрбөдүбү...

Көлгө сүзгөн аккуудай калкамандап асманда жалгыз гана, ай!

Түндө өбүшүп алып: деле дүйнөдө жок, деле дүйнөдөгү эч адам билбей турган, дүйнөдө бул убакка чейин болуп көрбөгөн күнөө кылгансып, эртеси, күндүзүндө, ого төтөн жети өмүрү жерге кирди Жакиндин. Тыякта жөн-жай киши өтүп баратса, анын өзүн караганынан деле шекшип, уялып, манаттай кызарып, «ушу мени көрүп койгон го, ушу мени шылдыңдап баратат го» деп шекшип; ушу шекшигени кайра өзүн дайындап салды.

Шайыргүл жеңеси аны үйүнө чакырды:

— Айтчы кызыке, сен эмне элеңдейсиң.

— Элеңдеген жокмун,— Жакин кулагынан бери кызарды.

— Көзүң эмне жүгүрөт? — деди Шайыргүл анын алаңдаган көзүнө тигилип.

— Кана жүгүргөнү?

— Жүгүргөнү өзүңдө көрүнбөйт. Токто, жөн көз мындай болбойт. — Шайыргүл анын көзүнө эңкеет. — А-аа, таптым. Көзүңө бир жигиттин сүрөтү түшүп калыптыр. Көзүңдү чукуй турган жигит бекен же көзүңдү өбө турган жигит бекен, токто.

— Э койчу, шумдуктуу жеңе. — Жакин чычалап, чычалаганы соо эмес экенин билгизип, жеңе ансайын «кызыкелеп» жабышат.

— Айтчы, кызыке, сен эмне кылдың? Өзүң айтпасаң түндөгүңү элге жаям.

Жакин баарын айтып берди, терип-тепчип. Жеңесине кунга жыгылгансып тик карай албай, жеңесинин башынан андайлар такыр өтпөгөндөй; дагы бетин басып алаканы ысып, дагы улам чөнтөгүнө колун салып чөнтөгү өрттөнүп.

— И, өпкөндө көзүңдү жуумп ийдиң? — Шайыргүл кыз такалса улам коштоп коёт. — Соруп өптүбү?

— И-ии.

— Катуу өптүбү?

— И-ии.

— Кажериңен өптү?

— Бу жеримен. — Жакин эринине сөөмөйүн тийгизет.

— Кучактаганда ого бетер койнуна ыктадыңбы, эриң кетө жаздап?

— И-и, ооба,— дейт. Жакин жеңесинин баарын билип койгонун мойнуна алып.

— Өпкөндө көзүңдү жуумп ийдиңби?

— ?!

— А эмне үчүн көздү жуумп ийдиң?

— Э билбеймчи. — Жакиндин эриндери араң бүлкүлдөп, татынакай кымтылат.

— Аны билбейт экенсиң, себеби мындай: — Шайыргүл каткырып кебинин учугун улайт. — Көздүн жумулганы: сөз бүттү, эмне кылсаң өзүң бил дегенди билдирет. Маселен дүйнөнүн көзү Күн. Күн батса бирөөлөр эс алат, бирөөлөр уктайт. Бирөөлөр силерчылап кучакташып жүрөт. Ошолордун баары эртеси эс алып, жыргап жаңы киши болуп калышат. — Жеңеси ушу менин сөзүмдү кандай угуп жатат дегендей, же укпай калбасын анык коңүлүнө сактаары ушул дегендей, менден башкасы минтип сага айталбайт дегендей анын кулагынын түбүнө эңкейди. — Ымандуу, уяттуу, жакшы кыздар жигит өпкөндө көзүн жуумп жиберет. Жаман кыздар тирмейип тиктеп өптүрөт. Муну өпкөн жигит муз өпкөндөй...

Сардар менен «өбүшүүгө» Жакин теректин түбүнө дагы барып жүрдү. Ал өпкөндө көзүмдү жумбай көрөйүнчү дейт, бирок Сардар кучактаганда эсинен чыгат да, көзүн жуумп жиберет.

Балдар Сардарды айлына каттатпай коюуга алдары жетпей, аны мындай кой, эми экөөнү бири-бирине чакырып беришчү. Бир күнү өйүзгө артисттер келди. Экөө чак түштө ээрчишип оюнга жөнөдү, жалгыз теректин түбү менен.

— Сарда-ар! — Жакин Сардардын жолун торгоду, таноосу кыпчылып, жүрөгү дүк-дүк.

Теректин түбүндө, так алардын буту турчу жерде жарым кулач кара чаар жылан. Жакин озунуп аяктай ташты көтөрдү.

— Өлтүрбө! — Сардары колундагы ташты алып ыргытып ийди. — Өлтүрбө, байкуштун эмне зыяны бар? Күнүн көрсүн...

Сардар алардын жолун бууган, алардын буту турган, Жакинин коркуткан жыланды өлтүргөн жок. Жакин ал күнкү оюнду шыйрагына жылан оролгонсуп жыйрылып олтуруп көрдү. Андан кийин Жакин терек жакка баспады.

Ошол өбүшүү көбөйгөн жылы экөө кошулуп бирге кетти. Терек жалгыз калды. Ушуну менен бүтмок. Дагы үчөө айрылды: Сардар согушка аттанды, Жакин жалгыз калды... Терек жалгыз калды...

Ошондогу жыланды өлтүрбөгөн Сардар согушта адамдарды өлтүрүппү? «Чалгыдай кайсаппы?», Жок, ал адамга окшош жыландарды чалгыдай кайсасын!

Кудай ай! Андан эмне кабар жок?

Анын өзүн, ошо жыландар кайсадыбы?

Жок! Жо-ок! Кудай ай! Жок! Антпейт!..

Көзгө көрүнбөгөн бир жип бар. Ал жиптин бир жак учу Жакиндин жүрөгүнө түйүлгөн. Жакин ошол жип менен жашап, ал узарса узарып, кыскарса кыскарып, үзүлсө үзүлчүдөй. Бул эмне деген жип? Анын бир учу каякта? Бул жип Жакиндин таттуу ою, үмүтү, келечеги болчу. Ал жип тээ кандуу майданга, болгондо да Ленин-

град фронтуна чубалган. Сардар ушу Ленинград фронтунда дайынсыз. Лениндин шаары бүгүн душмандын колуна түшөт деп түшпөй, эртең багынат деп багынбай, бурсугүнү өтүп, апта... айлар өтүп, Ленинград кулабай; кулабаганы менен ал жиптин башына кылтылдап араң токтогондой; анткени биздикилер улам бир шаарды артына калтырып чегинип баратканда Ленинград душманды токтотуп, ошон үчүн Жакиндин жүрөгүндөгү жиптин бир учу Ленин шаарына түйүлүп, андан үмүтөтүп, ага бел байлап, Сардар ошо камактагы-курчоодогу шаарда жүргөнсүдү. Эгер шаар куласа Сардар да жок болуп, ал жок болгондон кийин түйүндүн бир учу жүрөгүн жырып салчудай туюлду.

— Ленинград күрөшүп, жашап жатат, жолдоштор... Анып ар бир ташы, кыныы күрөшүп... Октябрдын, Авроранын шаары... Бизге теңдик берген, укук берген Ленин шаары! — Эрмек өгүнчөрөөк согуштун кабарын сүйлөгөндө адегенде эле ушинтип баштаган.

Жакиндин жакын туугандары Илияс Балтика флотунда матрос болчу. Ал милдетин өтөп бүткөндөн кийин арызданып ошол флотто калды. Согуштун алдында узак отпускага келди. Башында якорлуу ак шапке, ийининде ак кител, бир ууртунда буруксуган төрө папирос.

Эл жайлоого серпилип, Кууганды суусу шаркыраган учур. Ал элге учурашып, сагынган жерди көргөнү келбей эле, сууга жуунганы келгенсип, сүлгүсүн мойнуна илип, күнүнө үч маал Куугандынын боюна барчу. «Жин тийгенсип» суунун боюна өйдө-төмөн чуркаганын көргөн «какылдак катын» келин-кыздарга минтип күлкү салат.

— Бул бала бел көчүгүнөн жогоркусун, тизесинен ылдыйкысын жуунат экен. Орто жери кургак калат экен. Силер ушинтип жуунгула.

— Ха-ха... ха... ха... Бирге сууга түштүңбү жеңе?

— Мени менен кантип сууга түшсүн, силерди мурдуна сүйкөбойт,— дейт «какылдак» бир жагынан келин-кыздарды чычалатып, бир жагынан ансайын күлдүрүп,— мен аккан сууну булгабайм, чөйчоктогу сууга эле чапчынып алам.

— Суу адам ичүү үчүн, жуунуу үчүн жаралбадыбы, жеңе?

— Ии, ошону билсеңер булгабагыла.

— Булгаган өзүңсүң, жеңе-е, даарат алганда кандай жуунасың?

— И-ий, какачтар ий, какачтар. — Какылдак этек-жеңин күбүнүп тура каччу.

Ушу суу бойлоп жүргөн Илияска күлгөнү менен келин-кыздар андан сүрдөшчү. Алар Жакин укканды угуп, Жакин көргөндүн баарын андан көрө алышчу эмес.

— Мен сүрөтчүлөр Академиясына кирем,— дечү ал, Ленинграддын аппак түнүн, элинин сыпайылыгын, сылыктыгын айтып түгөтө албай. — Ал маданияттын шаары, ал бейиштин шаары. Ага барсаң, анын Мамлекеттик Эрмитажын бир эле көрсөң, Жакин...

Илияс Жакинге улуу сүрөтчүлөрдү картиналарынын репродукцияларын көргөзүп, алардын ар биреөнүн тарыхын айтканда маңдайында баягы жомок айтчу кыргыз эмес, ошондогу Рафаэль, Лео-

пардо да Винчи, Суриков, Репиндер тирилгенсип анкайып карачу. Аларды тарыхтан билчү, алардын ар бир сүрөтүнүн Пушкиндин «Капитан кызындай», Лермонтовдун «Бэласындай» тарыхы бар экенин ойлонбогон Жакин.

Ал эми байыркы Египеттин сфинксичи, Неванын жээгиндеги. Бир замандарда Нилдин жээгине көмүлгөн. Ал эми байыркы гректердин «Афродитасычы?» Бир убакта Элладаны коздогон... Ал эми Гудондун Вольтеричи? Кадимки философ Вольтердин статуясы! Ал эми Фальконенин Жез Атчанычы... Пушкин жазган. Ал эми... Ал эми... — Илияс сүйлөй берчү.

Жакин тигинин айтканынын бирине түшүнсө, бирине түшүнбөй, ушу түшүнбөгөнүнө ичи күйүп; Ленинград — чачылгандын жыйнаган, үзүлгөндү улаган, өчкөн отту тамызган шаар экенин; ал бийик үйлөрдүн, кино-театрлардын, скверлердин гана шаары эмес — элдин казынасы экендигин; ал шаарга бир күндө миңдеген эл келсе, кайра миңдеген эл кетип тураарын абдан түшүндү. Дагы абдан жакшы түшүнүү үчүн Ленин шаарынын даамын татып, анда жашап; ал үчүн Ленинград жашоо керек!...

Ооба, ошо бейиштин шаары жиптин тигил учунда калтылдап, бул учунда Жакин. «Ленинград курчоодо... Ленинград камоодо». Ушул сөздү уккан сайын Жакиндин көзүнө байыркы талкаланган, таланган Рим менен Эллада элестөөчү. Көрсө, миң сандаган жүрөк согулуп, ага миң сандаган жүрөктөр байланып; ошол үчүн Ленинград күрөшүп, жашап; ал өзүн гана коргобой байыркы сфинксти, «Афродитаны» коргоп, быяктагы Жакинге жибербей душман жолун бөгөп, Ленин шаары... Ошол бөгөгөндөрдүн арасында азиялыктар бар... Сардар... Илияс бар!

Эрмек Ленинград жөнүндө анын бүгүнкү гана күнүн сүйлөгөн: андагылар кыйналып, баарына чыдап душманды тумшукка согуп; анда Шостакович Ленинград симфониясын жазып, анда мылтык кармап жатып Бетховенди, Чайковскийди угушуп, «Ленинграддыктар, менин уулдарым!» деп, анда Жамбул ырдап, аларга Кыргызстан вагондоп белек жибергенин...

Жакин ыраазы болуп, ушуга дем байлап, кубанып; Эрмек анын көзүнө ошо шаарда жашаган киши өңдөнүп, ал андан дагы бирделерди сурагысы келип, жүрөгү өрөпкүдү. Илияс айткан Египет сфинкси учкан окту тоскондой, Жез Атчан душманды карай чапкандай, баягы сүрөтчүлөр, Аврора... Балтика флотунун матросторy, баары... байыркылар, азыркылар чабуулга өткөндөй.

Жакин Бурмаштын жанында түнү бою көзүн ирмебей отуруп алар менен сүйлөштү, ойлонду, сырдашты. Сардарды артыла кучактады. Чын эле, эми Сардар келсе миң сандаган элди каратып туруп анын бүчүлүктөрүн үзүп жиберип, көкүрөгүнөн жыттапжыттап албаспы!

— Жакин, йэ Жакин, жалгызсыңбы?

Жакиндин көзү илинип бараткан:

— Жок, апа. Мында баары болушту.

— И-ии...

— Суу жутасыңбы?

— Үнүңөн тегерепейин...

— Бүгүн кандайсың?

— Жакшымын балам.

...Аз күндөн кийин Бурмаш таяк таянып эшикке чыкты. Анын колтугунан сүйрөп Жакин эбелек. Мына Сардар, апаңды көрдүңбү? Апаң телчигип... Экөөбүздүн апабыз... Афродитабыз!

— Апа, олтурасыңбы?

— Жок, кагылайын. Буту-колго кан жүгүрсүн.

— Эй жашабаган кемпир! — Теке чал Бурмашты бир колтугунан сүйөп көлдөлөңгө олтургузду да тамырын кармап көпкө үргүлөдү. — Эми уйдун жууратын бергиле. Келин балам, жакшы кайтар. Уурдап башка бирдеме ичип албасын жашабагыр. — Анан ал чекирейип Бурмашка карап, чокчогой сакалын экчеди: — Акыма эмне бересиң?

— Жакин билет.

— Жок, өзүңөн алам. Бетиңен эле бир өптүр!

Жакин эшикке чыга качты. Теке чал аттанып кеткенден кийин да, анын эрмен жеген эчкидей эбиреген сакалы, чекирейген көзү, делдегей кулагы үйдүн ичинен көрүнүп күлөт. Ага Бурмаш да күлүп, «кудай каарылап» тилдеп, аңшайганда уялыңкырап, келинин карап тамылжыйт. Жакинге Бурмаштын так ушинтип күлгөнү, көңүлүнүн ачылганы керек, Теке чалдын тергегени эмес. Ошондо Бурмаш Илиястан бетер өз дүйнөсүн сүйлөп, сөзү түгөнбөй терденчардап, берген тамактын баарын ичип тыңып калчу.

Кат күтөм ичкер калаадан,
Кайдасың Сардар садагам.
Кабарыңды билгизчи о-ой
Капкайда учуп баралам.

XXIII

Кайсыл убак? Бир гана терезени үңүрөйүп тиктеген түн. Улагада, ээрдин үстүндө башын жерге салып түндөй түнөргөн эркек. Сөз эмнеден башталды, экөө баятан эмнелерди сүйлөштү, билишпейт. Аялдын маңдайы жазы, мурдунун үстүндө мең. Үнү каргылданган.

— Кем... кем ушинтип кем болот.

— Кем эмесмин. — Эркек күңк этти.

— Анан эмнесиң?

— Адаммын.

— Адамдын жүзү жарык болот. Сеники караңгы. Сага түн жолдош. Сен күндөн качасың. Кем киши ошентет.

— Мен кем эмесмин,— деди дагы күңкүлдөп.

— Кем болгонуңан алдагинтип олтурасың. Болбосо төрүмдө тайрактачу эмес белең?!

— Сен карышкыр болуп алыпсың баш бакканды каап, тайрактай албай отурам.

— Карышкыр?!— Аял аяздай катты. — Карышкырдын да жүрөгү болот. Эсиңдеби баягы карышкыр?

Анда тигил эркек жаңыдан үйлөнгөн. Жайлоо маалы. Күркүрөгөн суунун жээгиндеги казганактаган айыл. Жаңы келиндин короону келгендер шарактатышып, оттон чайнекти, коломтодон казанды түшүрбөйт, эшикти тыңдырбайт. Тигил колуктусуна ээрчиктен, же күн бат кеч кирбей, колуктусунун койнунан кумары канбай кайра эле таң атып; ала качып келген колуктусун эл көрбөгөн тоонун арасына дагы ала качсамбы деп оолугуп, Семетейдей кычырап ары-бери басып... А мергенчи атасы күндүзү үй бетин көрбөй тоодон тоону артат. Анткени тигил колуктусу менен көргөнүн болуп жатканда кашабаң, жылкынын кардын эшип, койлорду мууздап кетчү.

Көп жойлогон бөрүлөрдү мергенчилер колго түшүрдү. Каныгын атып, бөлтүрүктөрүн кармап, дөбөтүн кемээчтен айылга жетелеп келип терисин сыйрышты. Дөбөт карышкырдын өлүгүнө эч бир ит даабады. Коё берген эки бөлтүрүк атасынын «сөөгүн» жыттапып, жанына комдонуп, адам басып барса ыркырап айбат көрсөткөн. Бөлтүрүктөр түшүнөн чочуткан.

— Мен сени кагылды-согулду десе ошо бойдон турбайсыңбы? Сени белиме таянуу кылып, биздин тукумдун ар намысын сактайт десе, алиге тиш чукууурга жарабапсың! Мен сага карышкыр болсом, жаман көргөн кишинин көзүнө карышкыр болуп көрүнсөм... жакшы!

Экөө далайга үн-сөзсүз. Далайдан кийин эркек оор улутунду.

— Иттик кетиптир... Кечирип кой. Ит болупмун. Көрдө болсом ыйлашаарым, төрдө болсом сыйлашаарым жалгыз сенсиң. Айламды тап.

— Катыгын ай! Мурда эмне айтпадың бу сөздү? Кайда жашыпдың менден? Сыйлаганың ушубу? Кантип табам айлаңы? Айтчы, кантип? Каякта экен ал айла? — Аял каргылданып көзүн аарчыды. Көзү купкургак, анын жүрөгү ыйлап жаткан ичинде.

— Сөзүңдү угат. Башкармасың, эже.

— Яа?! Башкарма? Мен эми башкармалыгымды бетиме кармапмы? Башкармалыгымды дезетирге дакимент кылып? — «Эженин» көзүнө бюродогу Маамыттын булоолонуп тердегени; ошондогу олтургандардын баары Эрмекти карап, Эрмек аларга сүйлөп жаткандай болду. — Бул күндө эркектин айласы башкарманын колунда эмес, Ата Журттун колунда. Алкаса Ата Журт алкайт; каргаса Ата Журт каргайт.

— Билем, эже.

— Жок, билбейсиң! Макул, сенин бетиңди карадым. Сенин сөзүңдү сүйлөдүм. Өкүматтын бетин кантип карайм? Кантип сөзүн сүйлөйм? Журттун бетин кантип карайм? Кусуру урбайбы?!

Түнтөй түтүнсүз күйүп, кээде чамынып олтурган эжесинин абалын түшүнбөй койгон жок. Не кылса да ушул эжесинин жамандыкка кыйып жибереэрине ишенбеди.

— Анда кармап бер! Орден аласың...

— Кармабайт сендей туңгакты, моминтет! — Эрмек эшикти тарс жаап, сыртынан кулпу салды.

Эрмек өз кара чечекей инисин өз колу менен өз үйүнө камады.

Эмне кылаар алапайын таппай, озу да бир ушундай туюкка камалды. Эми кантесиң, каякты карай басасың? Бир тууганыңабы, же... дегенсиди ага сырттан бир үн.

Эрмек өз кара чечекей инисине сыртынан кара кулпу салды. Иниси бул үйдүн төрүндө тайраңдачу; алам дегенин алчу. Жулам дегенин жулчу. Ичем дегенин иччү. Бүгүнкү түн, ошол үй ага даам сыздырган жок. Аны бүгүн сыртынан кара кулпу кайтарды. Бүгүнкү түнү анын эжеси, ал мөгдөгөндө, анын башына иш түшкөндө, анын энчисине кара кулпу берди. Эрмектин өзүнүн да күйбөгөн жери күл болуп, ансыз да караңгы түн ого бетер түн болуп, жолунда кара кулпу турду. «Кана Эрмек, бул кулпуну кантесиң? Ачасыңбы, же талкалайсыңбы? Билем оңой эмес экенин. Кантсең жаман атты болосуң? Кантсең жакшы атты болосуң? Мага баары бир. Сага кайсынысы оң?» — дегенсиди ага сырттан дагы бир үн.

Түндүн бир оокуму. Түндөн Ташматтын итинин улуганы. Ага айбат көрсөткөндөй кезек-кезек Салыйдын дөбөтүнүн күрс-күрс үргөнү: «Эмне улуйсуң? Жаагың сын!»

Эрмек орун салып коюп же чечинбей, же төшөгүн кайра жыйнабай, бирде олтуруп, бирде туруп; аны ушинтип бирөө жазалап койгондой; аны ушинтип бирөө кулпуну кайтартып кыйнагандай. Мунар эненин, балдардын үйдө жогу жакшы болуптур. Алар уктап жаткандыр. Уктасын... Уктасын алар.

Ал эми буга, минтип кара чечекей бир тууганы бул азапты берди. Эрмек бүгүнкү түнү тынч уктайм деген.

Ал эми тигил... кара кулпунун аржагы, төрүндө тайрайып уктап жаткандыр. Ага эмне, ага баары бир. «Өлгөнүндө ушинтсемчи!» Эрмектин жүрөгүнүн башынан мупмуздак бирдеме чуркап өттү. «Эмне кылам? Көчөгө кантип батам? Кантип бастырам? «Мүйүзүнөн айрылган» аялдардын бетин кантип карайм? Бетим ушинтип карарчубу? Заматта... Кечээ эле бул өлүктү согушта десем. Дардайтып кантип ээрчитип чыгам үйүмдөн? Таң атат. Анан күн чыгып...»

Каалга тарс дей түштү.

— Ач! — Ушул бир ооз эле «Ач!» деген сөздө ыза, кордук, кек, каар бар болчу. Ушул бир ооз эле «Ач!» деген сөз сүйлөнгөн да, сүйлөнбөгөн да сөзгө тете болчу. Бир ооз сөз менен баарын айтып, баарына кол шилтеп, баары менен коштошууга болот.

Эрмектин жүрөгүндөгү мупмуздак бирдеме каалгага кошо тарс эткенсип, козголгон жок.

— Ачпасаң... Мына!

Үйдүн бак жакты терезеси шагыр этип, тигил дүп этип секирип түштү. Ал терезени бузуп чыкты. Тайрактаган үйүн талкалап бузуп! Ал терезени эле талкалаган жок! Терезедей жаркыраган бирдемесин...

Эрмек ордунан козголбоду. Көптөн кийин төркү үйгө кирди. Мештин үстүндөгү бир барак кагазга төмөнкү сөздөр жазылыптыр:

— «Жүзүң курусун. Бир ооз сөзүңө татыбадым. Сенсиз күн көрөм. Менин ордума кара ташты бир тууган кыл. Кара ташты кучакта. Кара ташка ыйла. Мен сага кара таштай муздакмын».

— Ташка ыйлачу беле. — Эрмек сандыктын үстүнө чыгып, колун калчылдатып, төргө илинген Түнтөйдүн сүрөтүн жулуп алды: — Ташты төргө илчү беле? Бу көрө өлсөң төрдөн орун алмаксың. Таштын орду мобул!

Ал «ташты» бактын түбүндөгү ороого ыргытып жиберди. Ороонун түбүндө бакалар, коңуздар бар болчу.

Таң пебак атып, күндүн мурду тоолордун башына чачыраган. Күн... Ааламдын жаркыраган күнү! Баарына тегиз тийген. Баарына бирдей нурун чачыраткан. Мен баарыңа бирдеймин. Мен баарыңа тегиз чачыраймын. Ошол үчүн атым Күн! Күн деп өзүңөр атагансыңар. Мен жаркырап тура берем. Силер каякта, кандай жашасаңар да өзүңөр билгиле деп айтат дейт Күн!

Ушу күндүн алдында көпөлөк да жашайт. Көпөлөк кээде узундуу күнү, кечээлден кечке, бир күнү кечээлден кечке жашап; ошо бир күнү жашаганына алымсынып, узак бир кылым жашагансып «болду эми мага» дегенсип; кечинде, түнөөрүндө асманга бир атылып чыгып, гүлгө конуп, гүлдү кучактап жатып өлүп калат дейт. Бир гана күнү, кечээлден кечке жашап!

Жылан да жашайт. Жылан да күнгө кактанат. Ал күнгө кактанганда кайра чыйрыгат. Күндөн кайра муздайт дейт.

Күн болсо баарына бирдей тиет. Алакчылабайт. Баарына тегиз, калыс нурун чачат. Кошоматтанбайт. Ким канча жашаганы, эмне кылганы менен иши жок. Күн меники, сеники, баарыбыздыкы...

Адамдын жүрөгү күн сыяктуу го чиркин! Эрмекти мойнундагы милдеттүү иши, башкалардын кубанчы алакчылабады. Ал алардын илебинен дуулдап ысыды. Анын ушунусу, бөлүнбөгөнү тигилерди ысытты. Тигилер өз кубанчын буга чачышты.

— Элге ата болдуң.

— Ак жолтой бол!

— Бир далай балдарыбыздан кабар угулуп... Ак жолтой болду.

— Баарыдан Бурмашчы? Бечара кемпир, мөгдөп калды эле.

— Эми кыргыйдай тыңып.

— О-ой, ошондо жарыктык Мамбеттин чуркаганы.

— Атын минбэй десең.

— Ат менен кууп жетсекчи, колунда кат «а-аа кудайлап».

— Атаң көрү-үү,— дейт бирөө оюн чынга салып,— «балаң келатат» десе ушул азыр шал болгон кемпир чуркап чыгаар эле. Кыйкырайынчы тиги дөңгө чыгып. Кемпир-чалдын канчоо эдиреңдеп чуркаар экен.

Эл күйүп муңканышат. Эл күлүп сүйлөшөт. Эл бирин сооротушат, бири бирине таянган тоо болушат. Эрмек элге таянат; эл Эрмекке таянат.

Өңгөдөн да Бурмаш Эрмекти олуясындай көрөт. Ал башкарма болгондо Сардарынан кат келди. Ал башкарма болгондо Жакинди тооруган «мурутчан полдомочу» жоголду. Ал баарын ишендирип, ушу «түйүнчөктөй» кемпирге назарын бөлдү:

— Эне, жаныңды бекем уучта.

— Ошентем. Чымырканам айланайын. — Бурмаш анын атын жылоолойт. — Түш айланайын. Түшүп даам ооз тий.

Балбалактап дасторкопуна колунда бар тамагын жайпатып баягы суроосун кайталайт.

— Жанагы, Маамыт башкарманы тилдешеби?

— Тилдейт эне.

— Ким тилдейт?

— Партия... Биз.

— Ордени бар болсо делеби?

— Орденине карабайбыз.

— Ошенткиле, ошенткиле ашынып кеткендерди. — Ал мооку кана Эрмектин сөзүн кубаттайт. — Илгери андайга аял түгүл эркек өйдө карай алчубу.

— Эмнеге Маамытты көп сурайсыз?

— Жон эле... — Бурмаш ичинен улутуп сыр ачпайт.

Апын сураганынын башка себеби бар. Зыйнат төркүлөп баргандын бир жылдары Маамыт алардын айылында башкарма. Чачы балтырына оролгон сулуу келинди Маамыт эртели-кеч тооруп, акыры бир түпү колго түшүрөт. Ал экоонун ысыгы тарабайт.

Бурмаш муну кийин угуп келинин тилдейт. Эми эр болсоң суу жугузуп көр! «Этегин бир эрке жел ачкан бир эри ачкан» сүттөн ак келинге жок-жалааны жапкан кайненеге алкынат:

— Кантип, кайсы бетиң менен айттың? Шордуу башым. Топурагым жеңил жаным. Ала жиптен аттабаган жаным. Эмнени уктум я? Бу кайнененин сөзүбү же какшаалдын сөзүбү? Какшаал өзү ошентип жүргөн неме... Какшаал өзүндөй көрөт го мындагыны!

— Балам, чактап сүйлө.

— Чактабасам кетиртип ий. Кетиртип ийип...

Зыйнаттын тили соогунон өтүп чучугуна жетти. Бурмаш Кадырга арызданды. Кадыр Зыйнатты оозго койду. Ал бержагын укканда эмне болмок? Ошондо экөөнү суук-селки кылган Маамыт. Ошондон бери энесин жүрөгүн оюгон Маамыт. Бурмаш кечээ жакында дагы кабар укту. Зыйнат Маамыттын колхозундагы Чоной деген бирөөгө күйөөгө чыккан атынтыр. Кадырдын эки чолпону кимге жалдырайт? Кандай немесин көзүн карайт? О-оо, шордуу келин! Жылгындай көзинде күлү додолонбогон.

Сардар апы баарынан алаксытты. Сардар менен сүйлөшөт. Сардар менен сырдашат. Сардарды өпкүлөйт, жалынат-жалбарат. Сардар маңдайында. «Көлөкөңдөн тегеренейин! Кара жаным кагылсын сенден. Сүйлөп берчи мага, энеңе. Үнүңдөн курман болсом. Өптүрчү. Жыттатчы көкүрөгүңдөн».

Бул Сардардын каты гана болучу. Сүрөтү гана. Ошондогу эненин сөзүн, абалын кагазга түшүрө алсак... Жок, антүү кыйын, мүмкүн эмес. Ошондогу эненин өзүн бир гана мүнөт кагаздан көрсөк... Жок, ага кагаз чыдабайт, адамдын жүрөгү гана чыдайт. Эненин жүрөгү гана көтөрө алат. Күн сайын көрүп, күн сайын колу менен тамак берип, ошондо да уулун сагынып турган эне, эми уулун айлап-жылдап көрбөй, эми уулунун алакандай гана катына алымсынып калса, ал энени сен эмне дээр элең? Алакандай кагаз ага уулу болуп көрүнүп, ушу кагазы-кабары эле келип турса экен деп...

Сардардан үзүлбөй кат келип турду; узак жол басып, көлдөн

колго өтүп, уйпаланып, поюзга түшүп, асманга да учуп, акыры айылын таап, үйүн таап.

Мамбеттин түтүнүнө азыр бир эмес эки кат келет. Бул эки каттын ээси фронттон табышкан. Экөө тең курчоодо калып, экөө тең партизан болуп, анан өзүбүздүкүлөр жакка өтүп...

Ошондогу Бурмаш менен Жакин... Сакалынан жаш чубуртуп Мамбет. Бирин-бири сүйүпчүлөп, бирин-бири кучактап өпкүлөп. Бул үйгө жылаңайлак балдар чуркап, ээрчип иттер чуркап... Иттерден өйдө сүйүнбөдүбү!

Сардар адегенде бир үйдүн ичин эки бөлүп, эки кат жазыптыр. Бирөө атасы-апасына, эл-журтка;

— Бул кат мага экен! — Жакин кыпкызыл, көзү жайнап: бир катты илип алып эшикке чуркады. Бир кат менен атасы, апасы, эл-журт алек; бир кат менен жалгыз Жакин алек. Бурмаш ушуга кубанды. Кусасы ташып, сагынып, саргайып жүргөн Жакиндин суусунун аркы кат кандырмак эмес. Ал короого батпай, олтуруп окуурга жер таппай...

«Жакиним! Жакинтайым... Сага ушинтип көп кат жазчы элем.

Бул катты окуп жатканыңдагы сенин көзүңдү көрүп турам. Сенин үнүңдү угуп, жүрөгүңдүн кагылганын тыңшап турам. Сен канчалык алыс болсоң да жанымдасың, койнумдасың. Сени сагындым. Аябай сагындым! Сени көргүм келет. Сен сагындың. Бирок, азыр анын баары мүмкүн эмес. Төбөбүздөн ок чуулдап учуп жатат. Ушул окту ышкыртып коюп, экөөбүз өмүрдүн ырахатын кантип көрөбүз? Бул экөөбүздүн өмүрүбүзгө, экөөбүздүн сүйүүбүзгө атылган ок. Сүйүү үчүн жашоо керек. Жашоо үчүн сүйүү керек, Жакин.

Сен, менин гүлүм, кычыраган карды, суукту жакшы көрчү элең. Өзүң гүл болуп туруп табигаттын катаал мезгилин сүйгөнүңө таңгалчумун. Менин мойнума кар тыгып кытылдап чуркап кеткениңде, мен ушу карыңдан ысып-күйүп, койнума бир чок төгүлгөнсүп алаптачумун. Сен тилиңди сунуп карды жалаганыңда алкымың так ошол карга окшоп; анда менин ичим элжиреп сага кар чачып, сенин кирпигиңден бери кар токтогондо мен өзүм күбүчү эмес белем. Сенин бул жоруктарыңды Ануарбекке айтсам: «колыктың ургачынын сырттаны гой, жүрөгүндө оту да бар, музы да бар» деп күлөт. Чын эле Жакин сен сырттансыңбы дейм. Бу жерде кышында экиден тумак кийген немис; тили оозунун ичинде тоңуп калса да «Хальт, рус!» деп буту-бутуна тийбей чуркайт фашисттер сволочтар...

Сенин карды жакшы көргөнүң мени үшүтпөдү, Жакин. Мен сенин карыңды коргодум. Кардын арасынан сенин күлкүңдү уктум. Сенин баскан изиңди тыңшадым.

Мага сенин сүйүүңдөн кымбат нерсе дүйнөдө жок.

Кыйрап, бүлүнүп жаткандарды көргөнүңдө эмне үчүн, ким үчүн жашоо керектигин билет экенсиң. Өзүңө бензин куюп өрт коюп душманды карай чуркап аларды өрттөп, өзүң кошо өрттөн-

гүң келет. Мен сени унутуп ушинтип айтканымды кечирип кой, алтыным... Биздин салтта мүрзөнү карап суу төкпөсүн билесиң. Душмандын таманында калгыча күл болгон жакшы!

Жашоо кандай укмуш. Эгер бирөө жашоого жаңыдан гана кадам шилтеп, жашоого жакшы бир нерсе калтыра албай, жашоонун аягына чыкпай өтсө, жашабаганына ал күнөөлүү эмес.

Сүйүү кандай керемет. Эгер сенден бирөө керемет деген эмне десе, сүйүү де. Эгер сүйүүм болбосо жүрөгүм алда качан жарылып, чүнчүп өлмөк экем. Баягы мен жөнөөрдөгү өпкөнүң, ошондогу сууланган эриниң эмдигиче бетимдин отун ысытат. Мени бирөө өөп, кайраттантып жанымда тургансыйт. Бул сен... Бул керемет!

Мен далай кыркылган өмүрдү көрдүм. Ошондо сен сыяктуу Ай-Чүрөктөрдү тизип туруп: «Эй, адамдар, ушуларды кантип өлүмгө кыясыңар, көзүңөр кашайгырлар?!» деп кыйкыргым келет.

Мен далай орттонгон жерди көрдүм. Ошондо Соң-Көлдөй жеримди аттын соорусуна кондуруп туруп: «Эй, адамдар, ушундай жерди кантип күлгө айлантасыңар, жин тийгирлер?!» деп айкыргым келет.

Фашисттер укпайт, корбойт. Аларга талкандоо керек! Буга жети атаңдан берки жиниң кайнабайбы...

Мен жерди сагындым, элди... Мобу, азыр мен согушуп жүргөн жерди Ала-Тоо этеги деп билемин. Быяктагы ар бир баланы, энени өзүмдүн элим деп билемин. Ошондо жүрөгүм эс алат. Жүрөгүм ачышат. Жүрөгүм көк кууйт.

Жакин! Сен менин колумду кармалаганды жакшы көрчүсүң. Ошол колумда эки автомат. Аны колумдан эч ким кагып түшүрө албайт. Аны сага да, атама, апама... эч кимге бербейм. Аны колумдан бирөө гана кагып түшүрөт. Аны мен бирөөгө гана берем. Ал Жеңиш...

Сен аялдын сырттанысың Ануар айткандай. Мурдуңдун суусун ыргытпай оокат кылаарыңа ишенем. Жакинтай, садагам, апамдыатамды белиңе таңуу кыл.

Партизан болуп жүргөндө жараланып, партизандык «госпиталда» жатканымда төмөнкү ырды жаздым эле, окуп кой; мөлтүрөгөн көзүңдөн Жакинтайым...

Ай кыйналдым, түн неге узун мынчалык,
Жамбаш талыйт жаталбадым тынч алып.
Таттуу уйкуда мемиреген жарыма,
Учкум келет болот канат курчанып.

Учуп чыксам күн жарыгы өчкөндө,
Таң да сүрсө мен жанына жеткенде.
Ич көйнөкчөн чочуп турса ордунан
«Мен келдим!» деп терезесин черткенде.

...Чертпейм азыр, черте турган убак жок,
Чертем десем, чертет мени жалгыз ок!
Шалак этип, ара жолдо куласам,
Мекеп да жок, сен дагы жок, мен да жок...

«Сардар».

Жакиндин көзүнөн жаш токтобой, Жакиндин жүрөгүнө кубаныч сыйбай ордунан тура калды. Тура калып, бет алдынан Сардарды көрүп басып жыгылды.

— Сардар... сенсиңби?

— Жакинай!

Жок, ал Сардар эмес, Сагыйда. Тегерегинде кыз-келиндер; катты бирге окуп, кубанышып, ыйлашып.

— Сагыйда... Айланайын кубанчым! — Жакин Сагыйданы кайра кучактап опкүлөдү. Демейдеги шакылыктаган Сагыйда кирпигинен гана жаш ирмеп, козголбой, тигинден көзүн айырбай, тамылжып, оозу кургап:

— Токто... Токточу, Жакин. — Ал Жакинди өпкүлөбөй, чоң энеден бетер эки кулагынын түбүнөн жыттап-жыттап алды.

Бах-х...

— Бул эмне шумдугуң? — Келин-кыздар аны тамашага жооткотту.

— Жыттагылачы Жакинди, аңкып кетти...

XXIV

Анда алашалбырт. Жолдун таманы карарып, тооктор ошол жолду бойлоп отточу. Күн аркан бою көтөрүлгөн. Түндө тоңуп калган кардын үстү менен чуркап окууга бараткан. Салый алдынан жолукту, колунда эки жумуртка.

— Кызыке, токточу. — Салый тигил тоокторго колун жаңсады. — Кимдики булар?

Сагыйда олунуп бир тийди:

— Мен каяктан билем?

Салыйдын деси кайтып, «ай каяктан сурадым» дегендей шалбырай түшкөнүн Сагыйда араак барганда гана сезип кайра бурулду.

— Апа... Апатай! Эмне кыласың?

— Бугу... Бугутайга бышырып берейин деп, жумуртка сурап.

Бугунун чемендеп жүргөн учуру болчу, кээ түндөрдө элирип «Манас» айтып. Кээси муну Манастын арбагына ыйгарса, кээси бала неме уккандарын, окугандарын түшүндө айта берет дейт. Кээси бала сууктаптыр, тамагын күчтүүлө: койдун куйругуна куймак куюп бер; жоок, жылкынын казысына жумуртка кууруп бер: атаң көрү ой аюунун майы табылса миңдин бири — дешет.

Сагыйда окуудан келээри менен апасынан сурады.

— Апа, үкү баш коок туудубу?

— Жок. Тумуран калгыр туубайт.

Сагыйда кечинде Алыймага барды да, аны үйүндөгүлөрдөн бөлүп көзүн ымдап чакырып алды.

— Алыйма, жашырыкча сөзүм бар.

— Ии, айт?

— Жумурткаң болсо бер?

— Ушубу жашырык сөзүң?

— Ий, үйүңдөгүлөрдүн көзүнчө жумуртка деп кантип айтам?

— Эмне кыласың?

— Басам! Басып балапан чыгарам...

Алыйма булкунуп үйгө кирип баратканда Сагыйда жалынып ийди.

— Эжекебай... Бир тоогубуз күрп болуп атат. Мен жумурткаларын бышырып жеп алгам. Апам тилдейт мени, эжеке.

Алыйманын жумурткалары ошол кечте Салыйга барды. Сагыйда эртеси эрте туруп, уку башты талаадан үйгө кубалап, ал тамдын үстүнө учса кошо учуп, короонун суу кирген тешигинен кошо чыгып, какылдатып, чарчатып кармап алды. Ага уя жасап бир жумуртка салды да, уку башты жаткызып казанды көмкөрдү.

Анын тоокту кубалап жүргөнүн «мурутчан полдомочу» көрүптүр.

— Ой кыз, тоокту эмне кубаладың?

— Муруту өсүп кетиптир,— деди Сагыйда тигиге кеп тийгизип, анын «ой» дегенине жини кайнап.

«Полдомочу» бул кыздын тили гана ойдолобой, өзү да ойдолоп бойго жетип калганын; болгондо да «Айдың көлдүн чүрөгү» экенин байкады. Деги сулуунун баары ушу колхозго жыйналганбы? Ал Жакинге дагы, Сагыйдага дагы кайырмагын ыргыта баштады, келинге келиндей мамиле, кызга кыздай мамиле жасап. Ах, боорун жарк эттирип кайырмакка ыргытпаспы, ысык кумга серпкен чабактай байкелетпеспи.

Мектепке баратканда же келатканда ал атайлап Сагыйданын жолунан жолугат.

— Жакшысызбы, карындаш?

— Мен «ой кызмын».

— Ата-аа карындаш ай э, ошону унутпайсызбы?

— Мен токсонго чыга элекмин.

— Ай тилиңиз уу да.

— Тилимин даамын билбейсиз. — Сагыйда мостоюп, шыпылдап баса берет.

Экоо жолуккан жерден кайым айтышып, бирөө мостоюп, бирөө ырсайып, бара-бара мостойгону да жылмайып биртике айланчыктайт. Экөө аны-муну айтышып тамашалашат, күлүшөт. «Полдомочунун» аты Болотбек. Көзү ойногон, өңү кыпкызыл жылдыздуу. Сүйлөгөн сөзү орундуу, кичи пейил, көптү билген жигит сыяктанат. Ыр жазат — ырга чыгарган обондору бар, согуштун алдында Фрунзедеги музыкалык окуу жайынан окуптур, азыр бул Жумгал районунда заготживсырьенин кызматкери экенин Сагыйда толук билди.

— Музыка билет экенсиз. Мектепке эле ыр сабагынан мугалим болбойсузбу?

— Кесип тандачу убакпы?

Болотбектин айтканы калетсиз. Ошентсе да Сагыйданы анын жообу канааттандырбады.

— Билбейм. Сиздин «эй, тери бер!» деп жүргөнүңүз мага жакпайт. Сиз...

— Тери да фронтко керек.

Болотбектин бул айтканы да калетсиз. Ал тери жыйноо керек-

пи, «полдомочу» болуу керекпи же фронтко баруу керекпи? Иши кылып Сагыйданы алымсындыргыдай бирдеме жасоо керек болучу. Негедир, Болотбек ошол жагынан мүчүлүштөй. Мындайынан караса «жигиттин гүлүндөй!» Ооба, жигиттин гүлү... Мүмкүн, Сагыйда буга анчалык көңүл бурбай, аны жөн эле бир чочоңдоп айылга келип-кетчү «полдомочудай» көрүп жаткандыр. Кээ бир «полдомочулар» келгенде ансыз бул колхоздун жумушу бүтпөөчүдөн бетер, ансыз быяктагылар тимеле уктап жаткансып, каргадай каркылдап өйдө-төмөн чапкылашат, иттердин да жаагы тынбайт. Анап эле бир күнү жер жуткандай тыптынч.

Сагыйда үкү баш тоок менен башталган Болотбек экөөнүн тамашасын чырт үзүп койгусу келбей, андан ары улантмак болду. «Эмне болот эле? Бекер жүргүчө башын айлантайын, зоок кылайын, эрмектейин бул мурутту. Суусатайын. Жанын көзүнө көргөзөйүн теричинин... муруттун».

— Мен мурутту жаман көрөм.

— Эмне үчүн?

— Сайгылайт. Кишинин кытыгысын келтирет.

Болотбек бул кызды өбөөрүмө жакын калган го деп ойлодубу, же эрдине чыккан учуктан ошенттиби, ким билсин, он күнчө жоголуп жүрүп мурутсуз келди.

— Мен мурутту жакшы көрөм,— деди Жакин анда. Жигит кайпалактап эринин сыйпалады:

— Эриниме учук чыгып...

— Жерге кирди карасаң...

— Эмне дейсиз?— Болотбектин көзү алайды.

— Учукту айтам. Мурутка чыгып, жигиттин көркүн бузуп. Кап, мурутуңуз...

— Калчайсыз ээ, Сагыйда?

— Азыр калчап алайын.

— Түшүнбөдүм?

— Кантип? Кийин катуу баш эрге жолуксам сүйлөтпөйт.

Болотбек Сагыйданын ушул ачык айрымдыгынан кээде коркуп, кээде жакшы көрүп, сүйүп... Сүйгөндө да аябай сүйүп, кийин токтолгондо бул жаркылдаган сонун аял болот. Эми ушуга жетсем, ушундан багымды айтса деп өрттөнүп, күйүп-жанып; бир эсе тигини «Меникисиң! Сүйүү кемесин бирге сүзөлү» деп каттар жаза баштады. Андан бир да жооп албай, тоотпогонуна күйүп, кимдендир кызганып, чыракты айланган жетим көпөлөктөй урунуп-беринди. Тигинден үмүтүн үзөйүн дейт, анын кылгыра караганы, күйдүрө сүйлөгөнү, кылыктанганы — баары кайра тордоп салат. Ал ушул тордун бирөөнү үзсө, бирөөнү үзө албай, кудум бирөөнү чыгарам деп бирөө тузакка илинген чилдин кебетесин кие берет. Сагыйда эми шылдыңдап сүйлөсө да эрөөн кылбай, анткени сезбей, эмне кылсаң мейлиң деп мойнун тосууга даяр. Кайырмакка илем деп жүрүп, өзү кайырмакка илинди. Чабактай түйлата коём деп жүрүп өзү чабактай түйлады, бадырактай куурулду.

Бир күнү «Жолборс терисин кийген» китепти берди. Сагыйда ошондон кийин аны менен жолукканын тыйды. Болотбек жолунан

чыкса тескери басып же бир үйгө кире качып, сүйлөшкөндү кой, жазган катын албайт.

— Жолборс терим кайда?

— Аравияда...

Башка сөз жок.

Сагыйда Болотбектин катына текебер кылып, «тикини, Сакин деп эркелетип коёт. Чокуң сага! Арам теричи. Сакин чокунду уютат» деп жүрдү. Ага чокусун уюткан сөз айтып алып: ал муну эрөөн көрбөй жайкалактап күлүп же жаш баладай улутуна караганда дагы ойлонот: «Ой, мен эмне деп атам? Ал адам деп сүйлөп атса?» Сагыйданын жүрөгү тыз эте чуркап кетет. Чуркап, тетыякка баргандан кийин тамдын бурчуна жашынып аны карайт. Аны коргусу, жолугуп, ага бир сөз айткысы келет. Эми, бара-бара ага жолукканда айтам деген сөзүн айта албай, аптыгып биртике туруп, дагы чуркап кетет. «Бул эмнеси? Мени эмне балакет басып баратат?»

Эми Сагыйда ойноймн деп омурткасы сынып, эрмектейм деп эңсеси катып, өзүнүн башы айланып бараткандын билди. Ал ага жолугуудан качып, качкан сайын ага бир өрт жабышкансып, ал өртту ошол гана өчүрө ала тургансып, ага баргысы, күлгүсү, жолуккусу келип беймаза болду. «Сүйүп калдымбы? Жок, сүйбөйм ушуну кантип? Ушуну кантип дегеним эмне?» Бул балээге жолукпай, сүйлөбөй койсом кутуламбы деги?

— Э Жакип, эжеке? Теричи кандай жигит?

— Теричиң ким?

— Полдомочучу? Болотбек...

— Жылмыктай жигит. Сүйүп калдыңбы?

Сагыйда боюна жуутпады.

— Койчу э. Кантип сүйөйүн...

— Кокус сүйүп калсаңчы?

— Анда качам!

— Ошого качасыңбы?

— Жок, өзүм жалгыз качам. Жердин четине...

— Эмне үчүн качасың?

— Шылдыңдан жүрсөм теричи деп. Анан эле сүйүп калсам.

Жакин боорун тырмап күлдү.

— Сүйүүдөн качып кутулам деп жүрөсүңбү? Сүйүүдөн өлүп кутуласың... же кучакташып кутуласың же таптакыр сүйбөй коюп кутуласың. А адам сүйбөй коё албайт!

Ошондон кийин Болотбек жөнүндө сүйлөшпөдү. Сагыйданын жүрөгү сүйлөп жүрдү. Ал башына кылыч кармап турса да бирөөнү аябай сүйгүсү келди, тиги Тинатинге, Нестанга окшоп. Макул, ошондой сүйсүн бирөөнү, кокус ал сүйбөй койсочу? Анда кадемиң катпадыбы. «Мен сүйөм, сен үчүн өлөм» деп кыйкырабы? Кыйкырганыңды тигил угабы, тилин көргөзүп күлбөйбү? Деги ушу сүйүүгө кантип жетет? Жалынып-жалбарыппы, же тилин тишине катып тымпыйыппы? Кантип сүйөт?

Жайлоодо көзүн мөлтүрөтүп тынч жаткан тунук көлмө бар. Анын жээгине бирөө келип, чулп эттире таш ыргытып, анан чыбык

менен сайгылап ойной баштады. Колмонун балыктары удургуп, мындан колмо удургуп, кобуру шарактады. Сагыйда так ошо колмого окшоду, «теричи» кичине тийин койду эле, озунон озу удургуп, ичинен бирдемелер кобуктой кайнады.

Ырас, эртедир-кечтир чуркоо керек го? Эртедир-кечтир кызга бироо соз айтуу керек го? Кыз бироонун торуна илинуу керек го? Ушинтип илинеби торго, байкоосуздан... ойдо жоктон... Ал тор тиги Болотбекте беле? Кээде суйуу сокур дейт. Сагыйда козун чукутуп албайбы? Болотбек анын он жети жаштагы кыз экендигин, сулуулугун гана суйгон жокпу? Кыз аты очуп, кызыгы таркагандан кийин ат мамыга байлап салбасын? Койчу, Болотбекпи?

Суйуу ысык дейт? Болотбекти суйбойун азыр, макул... Эмнеге мынча ысыйм? Эмнеге аны корсом ликилдейм? Суйбогонум ушу болсо суйгондо каякка барам? Өтө ысык бат муздайт дейт. Мен адегенде аябай жалбырттап алып, тез очуп калчу немемин го, камышка окшоп. Анда менин омурумдун суйуусу кыскабы? Кыска жашаймбы? Суйбогондон кийин, жакшы корбогондон кийин жашоо бир гана соом да. Суйуусуз аргамжыдай чубалган омурдун кереги эмне? Жок, мен узак жашайм, жыргайм! Суйом... чыдайм. Нестандай суйом, кирпигимди журок каныма малып.

Токто, мурдуңа ченеп бышкыр Сагыйда. Сенин, өзүңдүн сүйдүрө турган бирдемең барбы? Макул, кызсың... сулуусуң, кылыгыңды чыгар кийин... Дагы? Жигиттер ошонуңду эле сүйөбү? Жылдар өтөт, жүзүңдүн наары өчөт. Сулуулугуң жоголот. Ооба, өңүңдүн сулуулугу. Анда сенин тикилдеген тилиңе бирөө калемпир салат. Эмне кыласың?..

Карачы, кагылайын дүнүйө, сулуу өң, он жети жаш, кыз деген ат мага дагы, сага дагы жолдош эмес экен! Эмнең бар Сагыйда сүйдүрө турган? Аңтарчы жүрөгүңдүн түбүн. Жигит өңүңдүн сулуулугунан башка дагы бир сулуулук издебесин сенден?

«Мен жакшы көргөнгө — мени эрмектегенге; мен сүйгөнгө — мени оюнчук көргөнгө:

Коздон мөлт-мөлт жаш төгөм,
Коштошоорум сезбегем.
Кейиттимби, жокмунбу,
Кечирип кой сөз менен!

Жүрдүм эле өрт менен,
Жүрүп кеттим өрт менен...
Шундай экен кыз деген,
Шундай экен өрт деген!

Бул, Болотбек фронтко чакырылганда Сагыйдага жазган каты. Катты окуп, колуна чок жабышкандай ыргытып ийип, кайра каттан мурда ыргыды. Ал бирөөдөн кат алсам, бирөө мага ыр жазса деп ойлочу, мындай кат алам деп ойлогон эмес. Бул кат эмес арман болучу, түтүнсүз күйгөн жигиттин арманы.

— Мага армандын кереги эмне! — Сагыйда көзүн жумуп катты тытып салып Жакипге чуркады.

— Жакин... Мен тыттым!

— Эмнени?

— Бетимди... Сени алдаган, аны алдаган, өзүмдү алдаган бетимди.

Жакин Сагыйданын эмне айтып жатканын түшүнбөдү.

— Бетим үч кишини алдады. Теричини сүйбөйм дедим беле?

— Ии-ии, анан?

— Аны сүйүп калыпмын.

Сагыйда болгонун терип-тепчип айтып берди.

— Тытып кутулам дейсиңби? Сага дагы кат жазат ал,— деди Жакин.

Болотбек кат жазбады. Сагыйда күттү... күттү. Эми анын өзүн кой, катын сагынды. Эмнеге анын каттарын тытты экен? Ал бук болду, учка-түпкө тийип, өзүн өзү жемеледи. Кыз деген ушундайбы, тандап жүрүп тазга жолугабы? Өзөлөнүп бутуна жыгылганга мурдун чүйрүп, анан өзү барып бирөөгө өлүмтүгүн артабы? Сүйүү деген өлүмтүгүн артуубу? Жок! Жок! Андай сүйүү барксыз, арсыз, жалган го? Сүйүү милдет-сабатын артабы? Коз акым бар дейби? А Болотбек кантти? Кудай ай, билбейм. «Бир эсептен ырас кылыпмын. Адегенде эле чап этип мойнуна жабышсам тас төбөмөн урмакпы? Тим кой, өзүмү да кыйнайын, аны да кыйнайын. Чыдайын, анан жыргайын.

Жыргайын деген эмнем? Же менин жыргай турган убактым жеттиби? Мен өзүмө сүйүү издеп, эр издеп атамбы? Башканын баары бүтүп, эми ошо болсо эле жыргаарым калдыбы? Йэ Болотбек, теричим?..»

Сагыйда бир эсе кыз болуп жаралганына айгапта. Мына эмчек берген апасы; ызылдап чуркап чоңойгон үйү; олтурган бурчу, жамынган төшөгү; тамак ичкен чөйчөгүнөн өйдө бар. Ушунун баары көзүнө көрүнбөй эмнени ойлоп жатат? Эне сүтүн эркектер эле актайбы? Алмаз эмген эмчекти бу да эмген. Ал жоо бетинде, эл четинде.

Сагыйда катарлуу балдар колхоздо жумуш кылып жүрүшөт; жылаңбаш, жылаңаяк; алардыкы билинбейт. А кыз балага антүү өөн...

Жакинге жазылган Сардардын катын окугандан кийин Сагыйда ушул ойлордо жүрдү, өткөн күндөрүн көз алдына элестетти. Ал өзүнө тиешеси жок катка алымсынып, анык бири-бирине ишенген, бири-биринин кадырына жете турган кат ушул экенин; өзүн гана ойлобой башкаларды кошо ойлоп, кошо ойлонтуп, башкалар үчүн да күйүп жазылганын; ушундай катты алган киши аны төбөсүнө көтөрүп, мактанып, сулуу болуп, так Жакиндей жыты аңкып кетээрин билди...

Сагыйда ошондой катты самады фронттон. Өзү ошондой кат жазгысы келди фронтко, тигил чуулдап ок учкан жерге. Анын жигити учкан окту тоотпой кат окуп турса, мойнуна автомат илип.

Жакин экөө Сардарга кат жазды, ыр жиберди. Жолдошу Ануарга салам айтышты. Ооба, эми Мамбеттикине эки кат келчү болду; бирөөнүн ээси Сагыйда. Сагыйда кээде Жакиндин койнуна жатып, аны чымырата кучактап, алкымынан соро жыттайт.

— Бах! Жытың ай...

— Соосуңбу? Көгөрүп калса эмне дейт эл?

Сонун жыт! Укмуштуудай жыт! Эркек жыттап, ушу коюнга эркек жатат ээ? Эмне арман ушуну жыттаган эркекте? Сагыйда заматта Жакинге ашык болуп, сүйүп, анын мамасын кармап, капкара козун опкулоп жиберет. Анын башы эңги-деңги болуп, магдырап, кумардан канын чиренип жатып калат. Эмне үчүн Сагыйдада ушундай жыт жок. Эмне үчүн ал Жакиндей сулуу эмес? Эмне үчүн?

— Алыйма, жжекебайым... Мен бирдеме сурайынбы?

— Сура.

— Айтып бересиңби?

— Билсем айтайын.

— Билесиң! — Алыйманы кучактап өпкүлөйт. — Кудай урсун, чын айт!

— Чын айтам!

— Анда эшигиңди ичинен ил. Ии, илдиңби? Эми алкымымдан жытта!

— Мына жыттадым.

Сагыйда Алыйманы дагы кучактайт. — Менде жыт барбы? Жакшы жыт, көздү алачакмактаткан?

XXV

Согуш быякта, тылда, эскиси жеткен калбырга окшоду: бир жерин алакан менен басса экинчи жеринен куюлуп, бир жерине жамачы салса, экинчи жеринен жырылып; бир жерин тордосо башка жагынан ыдырап сөгүлүп, анан түбүнөн тегеренип алкагы колго келип...

Согуш быякта, тылда, кудум кумдуу беттен казылган алышка окшоду: билектей суу чуркаткыча кум чайкап: бир жерин байлагыча экинчи жерин эңшере тартып, быягынан бүтөгүчө, тыягынан бузуп, чачып, убайрамдап...

Бирөөнүн көз жашы кургагыча кайра онунун көз жашын буурчактатты, согуш.

Ошол душман жакка, батышка, машинеге батпай, арабага батпай, тиги чоң жолго жыкылдап: аталар, агалар, туушкандар жөнөшкөн. Далысы жарым кез, бетинен каны тамган, куландан соо ойноктогон азаматтар...

Эми алардын кээлери гана согуштан кайтып жатышты: илкип жарым жан болуп бүтүн киши бир мүчөсүнөн ажырап жарты киши болуп, чоң жолго жалгыз буттун изи түшүп, анын бир мүчөсү согушта калган, ээсинен мурда көмүлгөн. Аркы жигиттин көзүн согуш соолткон, жигит эми Ала-Тоону жалгыз көзү менен тиктейт; бир көзү ээсинен мурда өлгөн.

Быяктагылар, тылдагылар, баарына түттү, чыдады кайышып... Биз кошо жаралапдык, ичибизден кан өттү. Ары карап ыйлап, бери карап күлүп бири-бирибизге кубат, демөөр болдук.

— Калайык?!

— Биздин жан артык эмес...

— Канга кан!

Эки күндүн бириндо айыл арасын кыдырган үн:

— Фронтко! Баардыгы фронт үчүн! Колуңардан келгенин аябагыла... Энелер!

Энелер, карайлаганда жууркандарын сөгүп жүндөрүн бериптти. Аталар каржактап өмүр-жашынан кечишти. Келин-кыздар жарыпан ажырады, жалгыз көйнөктөрүн түнкүсүн жууп кургатып, эртең менен кийишти.

Солдат, анда сен колуңа мылтык кармап, алдыңдагы душманыңды көрүп, үнүн угуп, жок эле дегенде кажерде жатканын билип ок аттың, салгылаштың. А быякта, тылдагы аялдар, сени ошентип салгылашсын, душманды талкаласын, талкандасын деп, баласынын колундагы нанын сууруп сага жөнөтпөдүбү. Сенин колуңда нан турса, ал бала эмдиги жылы ошо нан чыккан жерге ээ. Антпесе апаң баласынан да, жеринен да айрылат. Жоо ошон үчүн жутпбадыбы.

Сен, солдат, жаңыртып ак көйнөк-ыштан кийдиңби? А быякта, жалгыз көйнөгүн чайкоого самындын алкындысын таппаган учуру болбодубу апаңдын. Антпесе, сенден аяса, апаңдын көйнөгү таптакыр жуулбай, бир чойчок суу буюрбай, бетиңе түбөлүккө чарык тартылмак. Эгер кармашта жаза тайса аппак, таза, «шейит» өтсүн деди апаң. Сен коргогон Ата журттун жакасы кирдебесин деди апаң. Ал колунан келсе, сен алсырасаң, мылтыкка салып сен жакка атып жибергиси келди көөдөнүндөгү күч-кубатын.

Азиянын аялы тылда, көзгө көрүнбөгөн, көнбөгөн, үйрөнбөгөн, агын суудай тили жок жоо — каатчылык менен күрөшүп; тырс деп дабышын чыгарбай энелерди, бөбөктөрдү өзөккө, өпкөгө мээлеген согуш каатчылыгы менен тартышып; быякта уксаң төбө чачың тик турган баатырдык көргөзүп жатышты. Баатырдык экенин өздөрү билишкен жок.

Малды көрүп, байкерчиликте пайгамбар жолдон чыгыптыр.

А булар алааматта заманаларын бойдой куурубай, аял деген атынан, жолунан кыя баспай, кыңк этпей тиштенип, көпкө алымсынбай азга топук кылып, согуш жүгүн кара локтой көтөрүп баратып жыгылса да эртеңки күндү эстеп, келеркиге дем байлап, согуш деп ыдырабай бири-биринин ачы-тогуна карап, жөлөп-таяшып; андаалабай кайра бүйрө тартып, алдастабай кайра акыл-эсин токтотуп, кайгы суудай бүркүлгөн сайын чыйралып, чапкан сайын чыңалган темир болуп, бироо мокосо жүзү курчуп, чымырканбадыбы аял «байкуш!» Аялдар...

Алар баарын билди: ок жаңылган жоокер батышты карап, жерин бооруна кучактап жыгылганын... Жыгылып баратып бир таман жерди душман өтүгүнөн куткара жыгылганын... Бир таман жерди...

Анда 1943-жылдын башы эмес беле. Кар жука, карандай суук. Түф деген түкүрүк жерге түшпөй тоңуп, ачкарын учкан канаттуу топ этип куланат. Уй туягын силкип сууну көчпөйт, жылкы заарканып бир-эки араң жутат. Абалак тийген чүкөдөй бытырабай, койлор түнкүсүн короонун чок ортосунда.

Элдин да жону жукарган. Баарын, жаңыны, жакшыны, согуш-

ка: эгиндин маңдайын ошоякка жонотушуп, жазгы тукумга сакташып; быякта эгиндин учкунун чепеп ичишип, кебектен ойдо сыгышып, минтип капка салган аштыктын кунары учуп, малдын майып, каймагын ошоякка жиберишип, оздору кок кымыранды .кашыктап болуп ичишип...

Кийимдин тешигинен кекиртектин тешиги жаман болду го!

Ошол күндөрдүн биринде сенин карааның алдакайдан жылт этпедиби. Жеңиш!

— Китлер багыныптыр!

— Аскерлери колго түшүптүр...

— Оозуңа май! Кимден уктуң?

Төлгөчү Сары кемпир кимден укканын ажыратпайт. Бул сүйүнүчтүү кабарды өзүнүн олуялыгына, төлгө таштарына шыйгарат:

— Ачык айтып, ак сүйлөбөйт жаныбар. Көптөн бери төлгө тартпай койгом. Анан кечөө тартсам...

— Ой, даанасын ким угуптур?

— Жүргүлө «Эле байбичеге», келини актүп эмеспи.

Үч кемпир Мунардыкына жөнөдү. Ал карбаластап баабедин жасап жатыптыр.

— Келгиле, байбичелер. Кудай берди!

— Ботом айтчы, эмне кабар?

— Күн мурду чачырабай Коконбай чабарман келди. Аты көлшал тердеген. — Мунар баабединдин үчөөнү үч кемпирдин алдына койду. — Эрмекти сельсоветке чакырыптыр. Сыягы ошого чакырткаңбы, жоо түпкөтөрө багыныптыр...

— Кудай, бере көр калктын тилегин!

— Акыбетибиз жанатко, айланайындар!

Сары кемпир төлгөсүн тартып кирди.

— Башың тогуз, аягың сегиз. Мен сени таш дөбейин. Мына, душмандын бөйрөгү оңурайды... Мына, балдарыбыз келип калды.. Куюшканы көтөрүлүп, маңдайы жарык, казанында аш кайнап.. О-оо, канжыгасы олжо-буйлалуу...

Матай бул күнкү кабарды баарынан кеч укту. Кызыл күүгүмдө, адырдан кайтканда, кеңсалар жактан топтошуп баскандарды көрүп жүрөгү оозуна тыгылды. Дагы бирөөнү угуздубу? Жок, окүрүк, ый угулбайт. Тигилер бак-бак сүйлөшүп, балдар кубалашып ойноп жүрүшөт. Жаман кабар угулганда балдардын караанды житип, кээлер гана эшиктин алдында селейип турушчу, иттер үрбөй калчу.

Чүкөлөй Матайды алыстан тосуп, ага укканын айтуудан мурда муну сурады:

— Канакей чилиң?

— Мынакей чилим. — Матай аялына баш бармагын көргөздү. — Аргамжы, өгүз кана? Жүктөп алалы барып.

Чүкөлөй күйөөсүнүн какшыгына быпык кулак. Анын куру кол кайтканына ишенбей, талаадан куйкалап жеп алдыбы дегендей көлүп, оозу-мурдун карады. Ал коён, чилди, кекиликти талаада жөргөлөп жүргөн бекер эттей көрүүчү. Тузак тартып койсоң болду, өздөрү илинет, Матай барып көтөрүп келет, Чүкөлөй боркулдата кайнатып жей берет.

— Мени Матай куштун эти менен багат,— дечү ал аялдарга.

А бүгүн Матайдын тарткан тузагына бирөө түшпөптүр «айбандардын».

— Эмне, чил сага, баштыкка салган талканбы? Ал дегендин канаты болот. Учат!

Жаңы карда тузакка чил, кекиликтер көп илинчү. Эми кар басырылып, мал чыйырдап антпей калды. Матай бүгүн төтөн ызалуу. Тузакка түшкөн коён, эки-үч чилди түлкү жеп кетиптир.

— Сен да түлкүсүң. — Ал махоркасын буркурата сорду. — Мен илинтсем, сен жесең, ээ?

Чүкөлөй күйөөсүнө эмеле кеңсалардан уккандарын тыңдап айтып бере алган жок; башкаларда уккандарынан жаңылып, кээ бирөө Матайды шакаба чегишти.

— Паалус* дейби, ошо колго түшүптүр.

— Жүз миң гитлерчи...

— Жо-ок, жыйырма эки миң**.

Матай какшыктап атышабы деп тигилерге ишенбейт.

— Ишенбесең, үйүңө чакыр. Тузакка алгандарыңы казанга сал.

— Бир ууч махорка бер, анан чынын айтабыз.

— Жүргүлө, казанда кайнаган эт бар, майы кылгырып,— дейт Матай какшыктап.

...Сталинградда душмандын миңдеген аскери, курал-жарактары менен колго түшкөнүн укканда элдин сүйүнүчтөрү жүрөктөрүнө батпай, душман мүлдө багынгансып, эртең эле кем-карчы толуп, жыргап-куунап, баштары бүтүн, боорлору эсен жатып калчудай дүүлдөштү.

— Балдар келет экен...

— Согуштагылар таркайт экен...

— Жарым ай, ары кетсе бир айдын ичинде...

Бирок, кечигишти... Келишпеди балдар. Алар окуудан каникулга тарагандай тарашпады. Чаң сапырылтып чоң жолдон өтүшпөдү. Баягыдай эле жалгыз-жарымдар. Өкүрүк, уу-чуу ый; аттиштей тиштенген каатчылык. Согуштун мойну дагы эле узарып, дагы эле кырчылдаш. Ошондо өткөн кабардан кооп санагандар болду.

— Ой, Гитлердин аскери колго түшкөнү жалган го?

— Ошондой, эмдигиче согуш бүтмөк.

— Алардын аскери жез кемпир санап түгөтө алгыс дейт.

— Аягың шаарларды бошотуп качып атат.

— Жоок, душман дагы эле күчтүү.

Ырас, душман дагы эле күчтүү. Алар туткунга түшкөн солдаттарынын кунун кууп, ансайын көгөрүп, ансайын кутуруп, тилдерин кырча тиштеп, өлгөндө мылтыктары колунда карышып салгылашып жатышкан.

Душманды шаардан кубаладык деген сөз, аны тамдын кырынан кулата түртүп ийдик дегендей; же душман артка чегинди де-

---

* Паалус — фельдмаршал Паулюс

** 22 дивизияны чаташтырып айтышат.

ген сөз, алар атынын башын бура тартып, артын карабай зымырап качып жөнөдү дегендей сөз эмес болучу. Бул дүнүйө гана жыйноонун, эки уруунун же эки эле улуттун ортосундагы кагылыш эмес Улуу согуш... Эки дүйнөнүн ортосундагы. Ошондуктан, артына бир кадам шилтегенде каякка барааары, көрөөр күнү өздөрүнө маалим. Бир кадам жер үчүн өмүрлөрүн кыйгап, кандары төгүлгөн. Ошолорду актоо керек, төлөө керек бул жер! «Ак расалардын» бийлиги керек, бул элге. Антпесе баары ойрондолмок. Буларды ойлобой желке чуңкурун салып качып бергидей алар келесоо беле? Биздин туушкандарга пенденин азат бою дүркүрөгөн, адам дит бакпаган жоо тушукту. Ал жоонун уюгу далай жердин чегин басып, далай элдин тамырын зыркыратып, коргошундай уюп, уудай сиңип жаткан. Анын баарын таап, ыргытып, кыркып коюу энчисине тийген биздин туушкандар... Биздин туушкандар болоорун душмандар деле жуутпай, кечээки талаган, өрттөгөн, зордуктаган жерлер бүгүн кайра биздин колго өтүп атканына ишенбей; ишенгенде тишине таш тийгендей көзүнөн от чагылып, айласы куруп кайра келебиз дешип... Көчүк айланбаган жерге арпанын башы кубулгөндөй өлүктөрүн жуушатып, өз өлүктөрүнө ыраа корбой алардын кийимдерин сыйрып, өлүктөн башка эмне калтыраарын билбей; а согуш дагы эмне калтырмакчы?

Өз жерибизди өзүбүзгө ыраа көрбөй миналарын көөмп, ушуга далдаланып мени атпасын дегендей тамдардын морунан өйдө жылас кылып... ачка канчык итаягын куумисиндей жалап, жалагандан кийин да тиштеп көтөрүп кеткендей баскан жолун кырмандай такырайтып, жанжагын жыландай сыйпап, артка жылып, кайра эле жутунуп, лыкылдап душман...

Кантсе да селдей каптаган жоонун тизгини кагылып, артына жапырылганы айылдын эки сөзүнүн бир сөзү:

— Биздикилер эми күчөштү.

— Күчөбөгөндөчү, нан заводдору таңки жасап...

— Душмандын кылыгы сөөккө батты го!

— Качанга чейин чыдамакчыбыз?!

Майдандагы солдаттар тургай бу айылдагылардын ачуусу сыртына бүркүлүп, күнүгө кулак түрүп, күнүгө акыйып жол карап, жадап, чыдабай... Күнүгө бир-эки мылтык атып коюп биздикилер согушпай жаткандай көрүнүп: минтип кыйналгыча бүгүн түп көтөрө аттанып, эртең же бүрсүгүндөн бүткөрчүдөй, жок эле дегенде Чолпонбайча жоонун алкымына тыгылып бергиси келип жер сабашкан абышкалар:

— Эмне Чолпонбайдай согушпайт!

— Эмнеге Жыйырма сегиз баатырдай согушпайт?!

Аялдар да муңдашып ыйлашып, акырында жаны ачый сүйлөшөт:

— Согушуң соолгур качан бүтөт?

— Эмкилер аңдып ичине жашынып алып бири-бирин аңдып атыша берет шекилдүү.

— Качкан жоону катын сая- Жоо качыптыр, эми кубалашпайбы?

— Күбалагап менен жеткиреби, алардын машинеси, айрыпуланы көп дейт.

— Биздики да көп! Танка куруууга канча акча жыйнадык?!

Анан азыркы согуштун салты башка экендигин айтышат: илгери кол башчысы колго түшкөндө калган аскери багынып берчү экен. Паалус деген немеси колго түштү, эмне багынбайт немистер?

Алар темир минип, темирде учкан жыйырманчы кылымдын согушуна наалат айтышат. Жыйырманчы кылымдын зырылдаган доңгөлөгүнө түрүлүп согуш дегендин учугу тез эле дайынсыз жоголушун самашат. А согуш ууртунан кан чубурта жилик мүлжүп, адам канын топуракка жууруп, шашпай, жалпагынан олтурат али да болсо. А Чолпонбайлар болсо кыз кучактай элек денелери менен темирди жууруп, темирди жарып жатышты; өзүнөн кийинкилерге тиги сокойгон согуштун караанын көргөзбөө үчүн, согушту батыраак жоготуу үчүн...

XXVI

Беш кол тең эмес. Согушта коркоктор бар, үлдүрөгөн байкуштар бар. Алар көздү чегип жасап берген окту душмандын уюгуна мээлебей талаага атышат, баштарын катып тарсылдатышат; кээде мылтыгын таштай качышат. Ал мылтыкты тишинин кирин соруп, кирпик какпай аялы, баласы жасаган.

Кана ата, мен жасаган мылтык? Окту каякка аттың?!

Ракыянын санаасы санга бөлүнөт. Кайда атасы? Кайда уялаштары? Баары согуштун капшабына туш келди. Эмне кылат? Айла жок. Бир гана айла согуштун бүтүшүн күтүү, бат жеңип... Мүмкүн ошондо анын уялаштары жүзүнөн наар төгүлгөн жеңиш менен кошо көрүнөөр. Энеден жаңы төрөлүп, балактап ыйлап, кучакташып обүшоор. Адам кантип жоголсун чөпкө түшкөн ийнедей. Алар табылаар. Бутагынан айрылган даракка бутак чыгаар. Адам кантип отоо чөптөй жулунуп калсын бул заманда? Ракыянын жорго тай минген эрке күндөрү көз алдынан бир тартылып өтөөр. Баягы жомоктор, ырлар анын кулагына дагы бир угулаар... Тур! Тур ордуңдан Естай ата, жамынган топурагыңды жара тээп! Эркек балача өстүргөн кызыңдын башына эмне күндөр түшкөнүн сездиңби? Кантип жатасың? Ордуңдан туруп келип кимдин тукуму экениңди дагы бир айтчы?

Ата... Мен сени менен тирүүдөй сүйлөшөм, сырдашам. Сага ырахмат, мени эркек баладай өстүргөнүңө. Антпесең, сен мага катуу мүнөз бербесең, жүрөгүм сууга салган туздун талкы болуп кайгынын түбүнө чөгүп кетмек белем. Ырахмат, жомоктогу баатырларыңа, жез кемпир, жезтумшук деген жомокторуңа; перинин кызы болуп, тулпар минип, жаа тартсам деген кыялдарыма... Токтомуш байкеме...

Жаткан жериң жай болсун, жамынган топурагың торко болсун ата. Биз, тирүүлөр, сенсиз эле кимдин тукуму экенибизди билебиз. Ал ташка тамга баскандай. Мобу согуш деген балээ бүтсүнчү, акыйкат каалгабызды дүкүлдөтүп өзү издейт.

Атаң көрү ай, аял болуп не жаралдым? Мамиитип жоо тумандай жүргүчө кызыл ашыктан кан кечип тыякта жүрсөм не? Бир ок атсам да жалтанбай атып, жалтанбай өлүп. Токтомуш деген атты аскердин сабына жаздырып, жазмыш ылайык этсе баатырдык көргөзүп. Ошондо мен атамдын бир чапчым күпөөсүн жонунан алып ыргытат белем? Мына биздин тукум дейт беле көрүнөн баш көтөрүп Естай, Казанбак. Дүйшөнкулдай баатырлык менен олсом. Кызыл белетимди жарып жүрөгүмө ок тийсе; ошол билет сакталса байкемдин жаманаттысын жуур белем? Анте албайм ие? Мени, анын кызы экенимди билишпейт ие? Мени эки эрден чыккан аял дейт. Аял дешет! Же, Анвар сен болсоңчу? Же, Ашыр, сен жакшылап согушсаңчы.

Ашыр баргандан согуштан берите; немистер жалгыз ошону өлтүргөнү келаткансып берите жүрүп бейпайга чомүлүп, мылтык үнүн укпай кулагы делдейип. Ал баргандан аскердин азык-түлүгүн кайтарып, жардамчы повар болуп картошка аарчып, аны тың аткара албай далай жолу «гуппакка» түшүп куурагыр.

Ракыя анын ушул каттарын окуганда жети өмүрү жерге кирип, элден уялып, буга өзү күнөөлүүдөн бетер бети чымырап. Ах, эрдин каты, эркектин жазган каты! Эмне албайсың Ракыя? Чала сага. Сага эрден айткан эмес. Сен катынсың, тууп жүро бербейсиңби, арды-корду эмне кыласың? Тагдыр менен ойнойсуң, жат эми «кечирегөр» деп жалынып-жалбарып, байкелеп.

Жок, Ракыямын мен! Жалынбайм, мүнөзүм ошо. Тагдыр мага жалынсын — адамга. Тагдыр какайса мен какаям. Ооба, нардай жүк көтөрүп көз мелжиген ашууну ашам, же өзүмдүн күчсүздүгүмө ишенип биротоло бүк түшөм. Ошондо кара жанымды багып «катын» деген атка коном. Азыр менин турмуштан, жашоодон, адамдын баарынан көңүлүм кала элек. Көңүл калтыргандай да эчтеке кылганым жок-ак кой! Кимге кек сактап, эмнеге өчөгүшөм?

Таятасы Казанбак... Жарыктык, адам үчүн жашап, адам үчүн өлгөн. Мен Токтомуш байкемдин заманында сунсам колум жетип, алым жетип турганда жакшылык кыла албаймбы? Биздин тукумдун адети жакшылык. Байкемдин кыялы, ырайымы ошол эмес беле. Ошонун ырайымы жаасын, күнөөсү жеңилдесин деп кызыл билет албадымбы!

Ошентип, Ракыя жылмайып күлөөр учур жакындады. Аны тууй элек уйдун уузун күткөндөй күткөн. Ашырдын баягы ийри-буйру тамгасы. Бирок, анын жазган катынын мазмуну өзгөрүп, аны Ашыр эмес башка бирөө жазгансып, жок, Ашырдын өзү оңоло баштады. Согуштун кызуусунда жүрөгү оозунан ыргыйт деген Ашыр, так ошо согушта, салгылашта момундай кат жазды:

— «Ракыш, Гвардиялык 8-дивизиядамын. Панфиловдун дивизиясында. Ал киши мени тааныйт! Бизде кыргыздар, казактар көп. Не деген сонун балдар бар эле, эне сүтү оозунан кете электер. Далайы окко учту. Менин жаным ошолордон артыкпы? Кыжырың кайнап өлүмдү унутасың. Эми өлүмдөн коркпой калдым, Ракыш! Өлгөн жолдошторум, жанымда азыр тирүү олтургандар сени билишчү. Биз катты чогулуп окучубуз. Баары сага салам айткан, се-

ни алтын аял дешчү. Сенин алтын экенинди эми билдим. Алтыным...»

Ракыя бул катты окуганда: «мына менин күйөөм! Ашыр! Калп, ал корккон жок! Окту талаага аткан жок. Мылтыгын таштаган жок!» деп кыйкыргысы келип, кыйкыра албай өпкөсү көөп, көз чачырап, шакыйы айыгып, көңүлү ачылып... Так ушул каттын ээси эри экенине, анын койнуна жатканына алымсынып, аны жакшы көрүп, жашарып, сүйүп көзүн жаштады.

— Билгем... Билгем мен! Ал ыймандуу, кайрымдуу...

Кыргыздар заңгыратып там салат, айланта дарак саят Ушул жер ырыс-кешиктүү, ак жолтой болсун, тукумум мобу тамга батпай дагы «шаар» салынсын дейт. Эгер ал тамы жолдун оңутунда болбосо, тамынан иренжисе, аны бир эле күндө бузуп, аңырайтып, көөлөп тыштайт.

Ракыя очор-бачар ордунан жылып, кайрадан жаңы там салган ошол кыргызга окшоду. Эми ушул тамдын ичин агартса-көгөртсө акыбети кайтаар.

Кээ кыргыздар атам заманындагы жепирейген тамынан козголсо өлөөрүн санашат. Ата-бабам салган там, өлсөм сөөгүм ушерден чыксын дешет. Ракыя ал кыргызга окшободу.

Ал башына жамандык түшкөндө адамды, адамдын жылуу сөзүн издеди. Ал ар-намыс, жашоо издеди. Бул жөн гана, Ысырайыл экөөнүн ортосундагы үй-бүлөлүк ыйкы-тыйкылык эмес болучу...

Ошондой ыйкы-тыйкылык Ракыянын жолун дагы торгоду. Анын кулк-мүнөзү, кылган иши биреөнө жакса биреөнө жакпайт. Ал куран окутканы барса да эгин сурашат:

— Ракыя, талкан-палкан кайрылыш.

— Курсак жармачтады.

— Жаш балдар...

— Кампадан бирдеке сеп эт.

Ракыянын ичинен каңырыгы түтөп, сыртынан бардаш айтат:

— Кантесиңер, пейилиңерди бузуп? Күзгө кантип жетесиңер? Тигилер кампачынын айтканын тескери түшүнөт. Нанды туурасынан чайнаган буга эмне, ар ким өз курсагынын камында, өлүп атсаң иши жок дешет. Ал тургай бул катындын акыл айтканына, сөз укпай кыйгачтаганына, кыжырданышат. Карачы оомал-төкмөл дүнүйөнү, ушул туңкуйган катындан эгин суратып. Бир бут, бир чака берип койсо бөксөрөбү кампа? Кол жооруса булардыкы жооруду, бел ооруса булардыкы ооруду. Бу кампачыңын эмнеси өттү ээ болгудай?

А чындыгында Ракыянын аты эле кампачы; бир кампага беш кулпу салынып, анын ачкычы Эрмек баштаган беш кишиде. Муну эл билчү эмес да, аны баягы эки-үч ай тегирменде мөөнөт күтүп ун-талканын араң салган бейпил күндөрдөгү кампачыдай сезишчү. Биреөгө бир чака арпа берүү үчүн беш киши чогулчу. Бул Ракыяга ишенбегендикби? Ок, ушинтүү керек болду. Ракыя буга ызаланбады: кайра элдин таман акы маңдай терин жеп кампа менен оокат кылды дедирбейм деди.

Чүкөлөй бир табак карызга ун сурап келиптир.

— Ун жок.

— Карызга болсун. Кудай урсун, берем...

— Ун жок дебедимби.

— Кантип жок болсун, берсең. — Чүкөлөй ач кепедей жабышты. — Таап бер карызга, кантип жок болсун кампачыда? Карызга деп атам. Таппасам макорка ал.

— Макоркаңы эмне кылам? — Ракыя мыскылдай күлдү. Чүкөлөй, Матай экөө ала жаздан эски короолордун ичине сайып тамеки тигип, колхоздун жумушуна жакшы аралашкан жок, агородуна эгилген буудай отолбой, сугарылбай же чөп болуп чабылбай. Экөө сугарып, биттеп, кургатып; үйлөрүнө жолобой тамекиге да түнөштү. Ракыя бир жолу барса тамынын төбөсүнөн таманына чейин жайылган тамеки, чүчкүрүп чыга качты. Аштымканасына баш бакса жыйылган тамекинин сотосу.

— Мынчаны эмне кыласыңар?

— Эмне кылалы. Өрттөйбүз, ыргытабыз,— Матай кер какшыктап.

Эл күздө машак терип жүргөндө, эрди-катын тамекинин сөөгүн дүпүлдөтө сокулап, калбырлап «Матай макорка» жасашты. Папирос тарткандар азайганбы, «макорка» былтыркыдай өтпөдү. Эми минтип акидей асылып карызга ун сурайт.

— Макоркаң кереги жок.

— Ал! Алсаң... Аскердеги Ашырга жибербейсиңби?

— Ашыр тартпайт.

— Анда жолдоштору тартат. Ашырды сыйласаң ал!

— Албайм! — Ракыя Чүкөйдүн колун кагып ийди. Анын табагы мешке тийип каңгырап тегеренди. Чүкөлөй Ракыяны бир, табагын бир карап, жоолугун кулагына кыстарып кубарды, кетенчиктеди.

— Албайсыңбы? Биздики арам бекен? — Чүкөлөй кайра демитти. — Тиги эки кыздын көйнөгүн эмнеге алдың, эгинге албаганда? Кайсы дүкөндө сатат экен азыр? Ал эгинди төркүнүңдөн ала келдиң беле? Төркүнүң жок! Мобу биздин мээнеттин, биздин жердин эгини. Аны кампачы ичип турсун, анын кыздары көйнөк кийсин; биз кекиртегибизди талга илели ээ? Билем актүптөрдү Эрине тамеки жибер десе жаман көрөт! Ашыр эриңби же...

Ракыя Чүкөлөйдү муштай жаздап, тиги балдардан ыйбагып, табагын колуна кармата түртүп чыгарды.

— Бар, билген намазыңды оку...

Үйгө кирсе Шааркан, Айнагүл экөө туткакташып туруптур.

— Апа! — Айнагүл даттана кетти. — Шааркан атама тамеки жибербейби, көйнөк кийбейм дейт.

— Сен эмне өшөнтпейсиң? — Ракыя кайра Айнагүлдү каптады. — Шааркан туура айтат.

Олда капыр кыз бала ай. Канчалык имере тартып Айнагүлдөн мурда ичсин, мурда кийсин десе да кыйт эте түшөт бир жерден. Улутунуп жаагын таянат. Ушу чачы сексейген кыз өгөйлөгөндү кантип билет? Ушунда да ой-санаа бар ээ? Тиги болпойгон Бекташтын маңдайынан сылап, алкымынан жыттап калат. Өптөлөп колунан нап берет,

Ракыяга момунун баары оцой беле?

— Апа, биз кийген көйнөктөрдү эгинге алдыңбы?

— Жок. Жоолугум болчу.

Же жоолук эки кызга тыңыраак көйнөк чыксачы шодойбой!

Быйыл эгинге жармачтардын бири: кампа колунда туруп Ракыя, чабагандап жүрүп Ысак. Эгини кобүрөөктөр кырманчы болуп Аман; агородун жыйнап, «айдын жарыгында» машак терген Салый.

— Салый, сени айдын жарыгында машак терди дейт чынбы?

— И-ии, бурадар. — Салый Ракыяны карап жылмайып күлүп койду.

Бул кыш капортосунда эле. Кечкете Кара-Күңгөйдүн үстүнөн сур булут сумсайып, бороон улуду. Күүгүмгө асман чаңкайып, чыкылдаган чилде кулак-мурунду каарыды. Сельсоветтен келаткан Ракыя атайлап Салыйдыкына кирди. Ал Ата Мекендик согуштун заёмуна өзү теңдүү аялдардын баарынан арбын жазылыптыр. Бу айдама байкуш алды-кийин ойлодубу же эрте «а-аа» деп олтуруп алабы деп, жол катары айгапта болду Ракыя.

Анын үйү лапылдап жылуу, казан асылуу. Бугуга Манас окутуп, жоолугун төбөсүнө түйүп, узун бутту супуп салып тор түйүп олтуруптур. Ордунан ыргып турду, Ракыяны былтыр кышта Түнтөйдүкүнө көң сурап барган өзүнө окшоштурду, чебеленип берээрге тамагын таппай:

— Куурап үшүп... Жылытчы колуңду.

Ал Ракыяны отун сурап келдиби деп ойлоп, былтыр эле сурапып жүргөн неме, быйыл мобу Ракыядай «аптарыяттуулар» кирипчыкканына балбалактап, алар бирдеме сураса аянбоочудай; жети түндө ойготуп «жүрү, ит өлгөн жерге барабыз» десе Каниметтин курун курчанып жөнөй берчүдөй сыягы. Кантип көкүрөгүнө далай кат жазды, эң башында Түнтөй бар. Кыябы жарашса ошону бир үйүнө чакырса «жылан түкүрүктөтүп» бозо чыгарып, баягы анжыян сыр аякка мелтилдете куюп сунса; отту аябай жагып салып: «кактан отко, ич атаңдын каны болсо» десеби? Жок, кек сактап эмне, жөн эле минтсе:

— Тамак табылат экен. Отун табылат экен. Кадыр-көңүл табылбайт...

Быйыл Салыйдын отуну да кабат. Ал соко чыккандан баштап талаадан отун көтөрүнбөй кайткан күнү чанда. Азыр бастырманын алды толтура: дүмүр, куурай-чий, көк жампа, көң...

Отун сураган Ракыя.

— Эмнеге заёмго көп жазылдың?

Салый сестене кулагын какты, же ал көп жазылып коюп, калгандарды ушуга теңеп жазгыла деп кыйнадыбы? Согуш учурунда мындайлар кезиккен. «Согуш заёму» адеп чыккан жылы, ал эмне экенин түшүнбөй «колхозго келген заёмдун теңин мага жазгыла» деп ээликкен Салыйдын көзү мына.

— Жолдоштор, дагы бир жолу айтам. Бул заём ыктыярыңар менен... өкүмөттү алдабайлы,— деп заём бөлүштүргөн өкүл Салыйды караган. — Айтыңызчы, сиз, жанагыча заёмду тогө аласызбы?

Салый өзү унчукпай бети чымыраган. Ага анда бир сом заём

бөлүнбөгөн; бөлүнбөгөнү менен ошондо Салый топту бузган. Элдин баары ага күлүп, анын бир сому жогуна күлбөй анын мүнөзүнө, коймаарektигине, колунда болсо аянбай турган пейлин жактырышып күлүшүп, күүлдөп заёмго жазылышкан.

Азыр Салый Ракыянын коопсунганын угуп ага күлдү:

— Күзгү аштыкка таркабады беле уюмдун эти, такылдатып доолап алдым, бурадар... Ташмат гана качып жүрөт. — Ал жоолугун төбөсүнө чалып камыр жууруп кирди. — Бугу, садага, Татыны, атаңдарды чакыр.

— Бообиктичи?..

Салый сөзүн улады: — өкүмөт мени сыйлады. Өзүмө жоолук, көйнөк. Бугума кастун, шым. Кездеме... Каниметке көйнөк-ыштан тигип катып койдум. Минтип өкүмөт сыйлап атса, мен сыйлабаймбы? Качанкыга оозуму ачам? Аянсам кусур урбайбы мени?.. Бугу экөөбүз тебелеп ичээр аштыгым бар дагы.

Салый Ракыяны аштымканасына ээрчитип барды, ашканасын ача берди. Карала каптарда, чоң шалча, кийизден тигилген каптарда жаймаланган арпа, буудай, жерге да төгүлгөн. А каалгасында илгичи жок. Деги кыргыздар үйүн ичинен илгенди каалашпайт.

— Эшигиңди эмне менен бекитесиң?

Салый түйүн-түйүн чирик жипти кармалап, каалганын тешигин көргөзө көңүлсүз жооп айтты:

— Тиги тешиктен өткөзүп кетмендин сабына байлап коём.

Ракыя эрдин кесе тиштеди. Кампаны кайтарышат, көптүн мүлкү дешет. Момундай жайдак өскөндөрдү эмне кайтарбайт? Булар мүлк эмес бекен?

— Салый... Сен алиге такылдабаптырсың. Эгиндериң жат бирөөнүн көзүнө урунсунчу? Билесиңби эмне болооруңду? Баарын башка жакка кат.

Салыйга эми жеттиби, кесме кесе албай колу калтырады.

Ырас. Ырас айттың.

...Таты, Нурпачалар болуп тамак ичишип көптө тараштı.

Тышта үңкүйгөн түндө жалаң кылыч камчыланган аяз. Те чоң жолдо кычырата кар чайнаган дөңгөлөк. Адамдын томуккан үнү, бакайга тоңгон шак-шак муздун шалдыры, өзөндөн зым карагай шуулдап, чарт-чарт жарылган муз.

Ракыя катуу күрсүндү; байкуштун тиккен көйнөк-ыштанын Канимети киер бекен? Канимет... Сен койнуңда жаткан аялдын кандай киши экенин билдиң беле? Сен кандай таалайлуу эркексиң. Аман-эсен келсең, ушу аялыңдын кар болбой оокат кылганын көрсөң, таалайың дагы ташкындап, төбөң көккө жете түшөөр ээ? Силер, эркектер, «биринчи байлык ден соолук, экинчи байлык ак жоолук дейсиңер». Сенин Салыйың түгөнбөгөн байлык. Ал байкуш эмес. Баатыр... Чапкан сайын чыңалган адамдын бирөө ушу.

Байкуш тиги Ташмат. Ушу күндө, ушу суукта тоо-ташка жашынып; өзүн да, үй-бүлөсүн да байкуш кылган. Көрсө, күрсүйгөн кара ичиктин алдында байкуш жүрөк, байкуш эркек жүргөн тура; турмуштун сынагында абийирин айнектей бычырата талкалап салган...

Ракыя аялдын баатырдан да, коркоктон да төрөгөнүнө нааразы болуп; төрөлгөндүн баары ата-энесине окшой бербегенине, алардын тагдыры, келечеги башкача чечилээрине ыраазы болду.

Ал үйүнө кирсе Кумаш бар экен, арыз-муңун айтып ыйлады.

— Ошентип, челегимди ыргытып... — Кумаштын көз жашы онталаа, же мурдунун суусун, же жашын тыя албай, караан кылаарына, таянганына өпкөсүн кагып солуктайт. Бул жөн ый эмес, ызанын ыйы, башы батып, багалчагы сыя электе кагуу жеген өспүрүмдүн муңу-зары. Баланын үстүндө токочтон башканын баары жамалган пальточон, башында бир кулагы серейген суур тумак, бутунда же өтүк же чокой экени билинбеген чүйрүйгөн бирдеме. Ооба, же шаардыкына, же элеттикине окшобогон кийимине карап, баланы да ушундай эки ортодо өскөнбү деп болжолдоого болот.

..Ушуну кийип, ушул сөздү уга турган маалы беле? Бирөөнүн алпечтеген чырагы бирөөгө кор болуп; моюндашкан курбуларын таштап, элинен ооп, илик-жарма издеп. Үйүндө, агаларынын маңдайында тайрактачу убагы эмес беле! Эми минтип, жети түндө, бирөөнүн босогосуна араң өтүп жалтактап, жыты жакындабаган бирөөнү «эжем» деп; кайдагы эже?! Жок, Ракыя эжеси! Кара-жоросу бечаранын. Ал бир күнгө, бир айга, жарым жылга гана бечара... Апан камчы салдырбай кетет.

— Мешке жакын олтур, бери. Чоң азамат ыйлайт бекен?

XXVII

Чүколой айылга жарыялап жүрдү:

— Ошенттим. Элдин акыбетин жеп атасың мунуң жарабайт дедим. Деги кудайды карабаган эгинди катыптыр. Мен кандан-бектен кайра тартпайм, бетине айтам. Кудай урсун!

— И-ии, апап?

— Апан ал мага жалынды, ага болчумунбу. Эшикти карай жонөсөм мойнума асылды. Кайрылып туруп көтөрүп урдум. Өлүп кетейин!

Чүкөлөйдүн «беш өрдөк» учурганына азы ишенсе көбү ишенбейт. Ал тургай апы өзүнүн күйөөсү эрмектейт.

— Көтөрүп урдуңбу я? Катынча чалыппы, эркекче чалыппы? Ошондой, ал кан кусуп жатат дейт. Оңдурбапсың. Киши болбойт ко?

Чүколой чычалап эрине бир тиет:

— Жөн олтурчу аржакка.

Матай тамекисин бур үйлөп, күлбөй-этпей мостоюп какшыгын улантат:

— Ата-аң көрү, ушу сени Китлерге жибербей я? Кайран күчүң, наатка кетмей болду ээ? Ка-ап! Сен да өтөсүң ээ дүйнөдөн? Бу Кожомкул Жумгалга эмне каттабай калды десе сенден корккон турбайбы. И-ии, көтөрүп чаптың кампачыны?

— Көтөрүп чаппасам жыгылгандырмын. Ал нан жеген эме.

— А сен... сенчи? — Матай башын көтөрүп чакчаят. — Сен деген тамеки жеген эмс. Кудай ооз тийбеген чилдин этин жеген эмессиң.

Өзүм какшыкчы болсом, катыным каргышчыл болсо, кудая тобо, тандап кошкон экен деп дайыма таңгалат. «Бир үйдүн жарыгы бир үйгө тийбейт» деген чын, бир кишинин жарыгы бир кишиге тиет экен. Тиги Эрмекти Абдыразак башынан сүйөмөлөбөдүбү. Жакыптын укум-тукумунун колунан дале китеп түшпөйт.

Жанагы Жолоочу өзү молдо. Кемпири төлгөчү. Ийнеликтей байкуш келини былтыркы курман айтта куран окуптур, келин-кыздарды бышкыртып. Быйыл даарат алып намаз окуп жүрөт дейби? Ой тобо-о, бир үйдө бир думана болсо баары аны туурап ак уруп кетсе; ушундайбы амириң, я кудай?

Анан мобу «согушуң таасири» тийбей коёбу? Негедир аялдар да түйтөңдөп урушчаак, кызыл камчы болуп бараткандай Матайга. Ал махоркасын бур эттирип чогулгандарга минтет:

— Катындардын ачуусу чачынын учуна чыкты. Согушуң узарса ажалдан мурда өлдүң.

— И-ии эмне үчүн?

— Китлерден мурда катындар сабап өлтүрөт. — Ал урушкан аялдарды санай баштайт. — Согуштун таасири быякка жайылды. Аялдар сабашчы беле? Кичине гана бетин тытышчу.

Дуулдаган күлкү. Матай түтүнүн соруп кайра баштайт.

— Китлерден көрө, ырысым болсо аялдардын колунан өлсөм экен.

— И-ии эмне үчүн?

— Китлер өлгөндүн да кийимин сыйырып алат экен. Мен жылаңач кантип барам тиги дүйнөгө? Ушунча жыл жашап алакандай чүпүрөк таппадыңбы десе эмне дейм?

Дагы кыраан-каткы күлкү:

— Колго түшсөң сени өлтүрбөйт Китлер, чил кармап бересиң.

— Уяты жок мен эмесмин, Гитлер деп ошого жабылтпайсыңбы өлгөндөрдү.

Анан какшыктап жатып анын өзүн өлтүрөсүң.

— Китлерге мобу чилди кармап берем. — Матай салаасынан баш бармагын чыгарат.

Ушундай сөздөрдүн биринде четте бир чоочун бала турду. Ал мурда дале мындай сөз укпаган эмеден бетер ыкшып күлдү. Тумагынын кулагы серендеп, мурдунун учу боёкко малгандай кызара түшөт.

— Тиги кайсы бала эле,— деди Аман жанындагы бирөөдөн.

— Кампачы катындын бөбөгү экен.

— Ии-и, баягы тура,— деди Аман ичинен.

Согуш убагында илик-жарма издешип, бирин-бири көчүрүп алуулар; «баланча жерде ак төөнүн карды жарылып жатат дейт», «түкүнчө колхоз эмгекти аябай бөлүптүр дейт, жарыбаган эле биз» деген сөздөр көбөйгөн. Мобу чоң жолдон далысына томпойгон баштык көтөрүп, таяк таянган тиги Кумаш курдуу балдар да учурачу. Ошолор үй ээси болуп, үй-бүлө багып; бир бут, бир чака, бир табак

талканды жердин түбүнөн издешип, табылса тимеле бир эки жылга жете тургансып кудуңдашпадыбы.

Балдар чоң кишилердин маектешкенине аралашып: эмне сүйлөшөт, эмне жакшы кабар угаар экенбиз деп алардын сөздөрүн тыңшап шыпаарлашып; ушу чоң кишилерге «теңтуш» кайнилерине көздөрү кычышыппы же ичтери ысыгандапбы «чечектер» деп келиндер укуп өткөндө, ал чечектер чоңоюп калганбыз го деп каадалуу ойлонушуп; а каадасы курусун, бир үйдөн түтүн чыкса же майдын жыты мурунга урунса ошоякка чуркашып, устукан аңдышып...

Аман үй ферма болгондон бери деле салбырындуу, тигинин-мунун ал абалын сурап, кем-карчка каралашсам деген далалатта. Эми анын өз тизгини өзүнүн колунда. Кана эми, ар бир уюңдан булактап сүт аксын, «Аманский» майлар фронтко жөнөсүн. Ар бир уюңдун кулагына шыбырап чык, жазында эгизден музоо туусун. Кана Аман, элдин бир четин чой, элди тейле.

— Беркел! — деди ал Кумашты чакырып,— Апаңын оорусу кандай?

— Айыгып калды.

— Отун-сууңар кандай?

— Бугулардыкынан жагабыз.

— И-ии. — Аман тамагын жасай ыңгыранды мен жакшы иш кылып койдум дегендей.

Кумаш апасы, бөбөгү үчөө Ташматтын тамында. Акилеп ага киргизген Ракыя менен Салый. Андай экенин ким билсин, Аман эртең менен Ташматтын морупан созолонгон түтүндү көрот. Кирип барса эки бала, бир аял.

— Силер кимсиңер?

— Биз...

— Ким киргизди бу тамга? Кайдан? Каякка баратасыңар?

— Орто-Токойдонбуз — Аял ылдырап араң сүйлөйт. — Береги балапын таякеси Сары-Камышта. Кайненем жолдон өлүп.

Ошондогу ылдыраган аял, эки бала Амандын көзүнө дагы көрүнүп булардын алы-жайына дагы кадаланды.

— Бөбөгүң кандай?

— Котур болуп...

— Кап! — Аман санын чаап кабагын бүркөп, анан «алтын шилекейин» чачыратты. — Сага Ракыя эле эже эмес. Биз да агаңбыз. Айтып тур кыйналсаң. Бүгүндөн баштап сүт алгын бобөгүңө. Мен үй пермемин!

— Билем сизди.

Бул «Эпкин» колхозунда бир ыража бар болучу. Кимдин жакыны көчүп келсе, же кимге кыйынчылык түшүп жармачтаса ага чогулуп жардам беришчү. Көп түкүрсө көл эмеспи, көптүн шарданы тигини кокко калчап, ал демденип, буга жетине албай, эл менден аянбаганда мен кантип алардан аяпайын деп, дегеле дуулдап калчу. Айрымдар ушак айтышчу, кыжыңдашчу; бирок, биреөнүн башына жамандык күн түшкөндө анын баары унутулуп тикесинен турушчу. Ушул салт далайдын өчкөн отун тамызып, өлгөн жанын

тиргизди го. Болбосо мобул сереӊ кулак Кумаш ким деги? Эмне болот эле?..

Ракыя күүгүмдө кампа жактан келатса алдынан үч караан жолукту.

— Ракыя сиз болосузбу?

— Ооба.

— Эже болот экенсиз, үйүңүзгө кондуруңуз.

Аял балага сүйөнүп, үчөө теӊ ээктери калчылдап жалдырай тиктешти.

— Жүргүлө.

Ысык кесме ичишти, жылынышты. Эки бала уктап кетти. Аял таноосу кыпчылып араӊ дем алат. Ракыя казан-аягын жыйыштырып анын жанына олтурду:

— Эмнеӊиз ооруйт.

— Бүткөн боюм бүт.

— Каякка барасыздар?

— Сары-Камышка...

— Сары-Камышка? — Ракыя чочуп кетти. Аларды мобу коӊшу колхозго барат деп ойлогон. Эми эски жарасынын оозу бирөө олуп алгандай, тетияктан өтүп бараткан кырсыкты өзү чакырып алгандай болуп, тигил аялдан беш бетер таноосу кыпчылып, көпкө ичи ийдиленди. Жок, Ракыя эмнеге минтет? Сары-Камышка барса эмне экен? Сары-Камышка баргызбай тыйып койгудай, жада калса ал жердин атын үйүндө бирөөгө оозантпагыдай эмне укугу бар? Же Ракыя аялдын күнүлүгүн, ичи тарлыгын кылып жатабы? Ал баарын унутам, дагы күрөшөм, нардай жүк көтөрүп ашуу ашам дебеди беле. Ошол жүктүн бири ушул эмеспи?

— Сары-Камыштын кажерине барасыз?

— Өзүнө. — Аял илкип башын көтөрдү. Жаӊа Ракыянын кабагын байкап «кыртышы сүйбөй турат, сүйлөшпөйүн, бүгүн конуп алсак эртеӊ жыла-жыла элден сурап билээрбиз» деп ойлогон. Эми тигил өзү кеп салгандан кийин токтободу. — Төмөнкү кыштактын аягынан сурасак сизди «кампачы, Сары-Камыштын кызы» дешти. Өзүм да, береги балдар да сүйүнүп, таэкесине жеткенсип. Шордуу кишиге айла жок, кайненем жолдон өлдү, эми анын инисине жыга чапкансып кантип барам? — Аял бышактап ыйлап ийди. — Ошо таэкеге мобу жээндерин кантип тапшырам?

Ракыянын жүрөгү опкоолжуп, жогорку суроосун дагы кайталады.

— Сары-Камыштын кажерине барасыз?

— Жанагы кайненем билчү.

— Деги таэкеӊиздин аты ким?

— Ысырайыл.

— Ысырайыл?!

Ракыянын мээсине чак этип бирдеме тийип эшикке чуркап чыкты. Кач Ракыя.., Кач! Үйүндө Ысырайыл... Сенин башыӊа күн түшкөндө төбөӊдөн тебелеген. Сени кубалаган! Жүрөгүӊдүн жарлысы Алидиниӊден айрыган. Баланы энеден, энени тууган баласынан жат кылган... Кубала Ысырайылды! Бир табааӊ кансын, көксөөӊ суусун. Сенин башыӊа түшкөн күн ага түшүп, сага карайлап,

сенин жапгап жүргөнүңдү, жашап гана эмес сары изине чоп салып унутпай жүргөнүңдү билип калсын ысырайылдар, «аттиң» деп эрдин тиштесин. Кыш койгон кышын алат, таш койгон ташын алат. Сенин жолуңа алар койнунан котур ташын төккөн. Мына эми, келме кезек-терме тезек. Бир эле силкинип койчу.

Ракыя эшиктен көптө кирди; чыйрыгып, шакыйы кармаардан бетер чекеси сынып, төбөсү зыңылдап, кулагы чуулдап. Чоң тор жоолугун чүмкөй салынып, балдарынын жанына бүктү. Жылуу жатып уктап калса сергимей адаты. Ал көз ирмебеди.

...Келин болгондун экинчи же үчүнчү жылы бекен. Өтөктөн таруу отоп, кечкурун үйгө кайтты. Төрдө, көлдөлөңдүн үстүндө бутун сунуп чалкалаган аял олтуруптур Башында заңкайган элечек, атилес көйнөк, чий баркут чапан. Ортонунда күмүш шакек.

Демейде чакчарылган кайнене анын алдында бүжүрөп жал-жал тиктейт. Шүгүрчүлүк айтты эле уккан жок.

— Бу кайсы?

— Келинибиз.

— Яа?.. Эмне жүгүнбөйт?

Камчы шыйрагына ороло түштү. Ракыя көзүнөн от чагылып эшикке чуркады. Үйдөгү аял чыңырып атты.

— Мен таап койгон аялды албай. Мага көө жаап, ушу сетирекейди алакачып У-уу, тукумуңду... Ачейкебегендин кызын алса эмне болот? Эмне кетиртип ийбейсиң?

— Ачейкенин кызын кантип?

Андан аркысын чыдап уга албады Ракыя. Ошондогу Бакдөөлөт эже экен го өлгөн? Ошол эжеси чакыртканда баратып, Ысырайыл Ракыяга жолугуп, ага сүйлөшүп, Ракыя да «жез тумшук» жашаган жерди көргүсү келип, макулдашып, ээрчишип баса беришпеди беле. Анда эже «аял таап койдум» дебей эле, «бээңерди сатсаңар да тебетейлик суусар таап жөнөткүлө» деп салам дуба айттырыптыр. Ал суусарды Ысырайыл эжесине алпарбай, Ракыянын бир жеңелерине калтырган.

Кийинки жылы барса Бакдөөлөт какаарлап, инисин кондурбай суусар доолап, кийимиң жаман деп эшикке жаткызып, бутуң жаман деп төркү үйүнө бастырбай, тишиң сары экен деп тамакты бөлөк бериптир. Ысырайыл «кудай бул эженин жүзүн көрсөтпөсүн. Саяк деп балдары көчүккө тепкедиби. Эже эмес. Олтурган ордун кетмендеп салчу неме» деп ызырынчу.

Колуна отоо чөптүн даты сиңген Ракыя жууруган камыр чөп жыттанса керек, Бакдөөлөт аны шакшака бир чапты.

— Фу, өлүгүңдү... ачейкенин кызы имиш!

Ал эже, кеткиче Ракыяга күн көргөзгөн жок. Үйүңөрдүн жыты жаман экен деп эшикке төшөк салдырып жатат. Тоолордун башын чүйрүйүп карайт. Козунун этин тандап жеп, кымызга араң эринин малат.

— Сен ачейкенин кызы болсоң мен ачандиктин аялымын! Жиним келсе атаңдын жолун буздуруп салам. Жол салдырбай коём. Эл башы болгуча жол башы бол дегенди билесиңби я?!

— Билем,— дейт Ракыя тигинин «эл башы болгуча, суу башы

бол» деген макалды усталык менен оңой койгопупа күлкүсүн араң тыйып.

Ачандиктин аялы болгондон кийин Бакдөөлөттү чакырышып, сыйлашып, ага арыз-арманын айтышып акыл салгандар да болду:

— Бизди Жумгалга көчүрөт дейт, ата-бабанын жеринен кантип козголобуз?

— Биздин көчкүбүз келбейт.

— Сары-Камыштай жер барбы.

— Өкүматтын айтканына көнгүлө,— дейт Бакдөөлөт төрдө сунган бутун тартпай чыртыйып. — Бу тоонун арасында эмне бар? Тыяктан арабага, көңкүгө түшөсүңөр.

— Көңкүсү эмне? — дейт мурда мындай атты укпагандар.

— Көңкү деген машийне, түз жол менен жүгүрөт.

— Йэ эже, колуңуздарда экен. Жездеге айтып ушу Сары-Камышка жол салдырып, көңкүнү бир алып келдирсеңизчи?

Бирөөлөр тонун аңтарасынан кийип, машинени үркүтөм деген имиш. Бакдөөлөт ошону эстеп күлүмүш этет, ошондо да күлкүнүн изи жок сустайып:

— Тонуңарды аңтарасынан жамынып үркүтпөгүлө. Ал темир...

Аны кээ бирөөлөр «бак-дөөлөт күткөн аял экен» дешсе, көпчүлүгү «дөөлот тоголок, бу аялдын кесири жаман, жалпайтып мээнет басат» дешти. Эже аттанаарда Ракыянын тукаба туш кийизин, шалпар көйнөгүн, «анжыян» батинкесин сурабай-этпей куржунуна салып алды. Ракыя баарына кайыл, бейжай эжеден кутулаарына сүйүндү. Кыз жаманы кыроо деп ал эже ошо бойдон кыроодой жоголгон.

А Ысырайылды Ракыя билет. Жеткен көкмелтей, кекчил айтканын унутпаган. Сенин түпкү атаң менен баланчанын түпкү атасы таарынышыптыр десе ошону иликтейт.

Булар ошол Ысырайылдарга барат. Жол. Суук. Абалдары тигил.

Көрбосоң, билбесең бир жөндүү эле Ракыя? Эми баарын көрүп, билип, түшүнүп туруп кантесиң? Кантмек элең, кол шилтеп сал. Сен күнөөлүсүңбү? Бүгүн жылуу-жумшак жаткырдың, эртең менен курсагын тойгузуп узатып кой. Болду, кудайы конoктун карызынан кутулганың.

Жок! Ракыя көрбөсө, билбесе, түшүнбөсө бир жөндүү эле. Тигилер адам го. Эгер Ракыя баарына кол шилтеп, көз жумду кылып салса, ошондо анык буларга карызы кобөйүп, ошондо анык адамгерчиликтен кетип, ошондо анык баягы Бакдөөлөт айткан «сетирекей», «катын» эми болмок.

Ракыя эртеси тигилерди үйрүп салды:

— Мен жакын эжеңер элем. Төркүн болуп чыкпадыңарбы. Кумаш, мени эже де. Бакдөөлөт эженин жакын сиңдисимин. Эми менин тилимди алгыла. Сары-Камышка бул алыңар менен жетпейсиңер. Жол кыямат азыр. Сары-Камышка согуш жеткен жок дейсиңерби? Ысырайыл да согуштадыр. Атың ким жээн келин? Акиябы?..

— Ошенткиле Акия. Бир күн ушу колхоз тамак ичпей койсок, бир күнкү ичээр тамагыбызды силерге чогултсак, багып алаарбыз. Элдүү түлкү ачка өлбөйт.

Көзү карайлаган там сүзөт болуп бараткап Акия буга жантыгынан жатты.

Ракыянын «төркүндөрүнө» эл жардамын аяган жок. Эң биринчилерден болуп Аман эки пуд арпа берди. Кумашты каадалап чакырып барып, эт салдырып коноктогон. Анда көп кишилер аскерге жоноп, эмки кеткендердин олутун кантип толуктайбыз, уй фермага кимди шайлайбыз деп жатышкан экен колхоз.

Кумаш ошол Аманды, анын төрт чака арпасын, коноктогонун кантип унутсун! Орто-Токойдо шырдакты бир табак талканга сатышкан бери жөнөөрдө. Акия кичине кыйылганда «жаныңарды куткаргыла, дүнүйөнүн түбүнө мен жеткен жокмун!» деп акырайган Бакдөөлөт апа.

Кумаш Амандыкынан сүт алып турду, адегенде унчукпай, анан кыңк-мыңкы чыкчы болду Сымаптын:

— Менин атым сут... Май... Сурагандар жадатты эшикти жыртып.

Аман аялы экөө Кумаштын көзүнчө чарпыша кетти.

— Ой, мени үй перме кылган ошо кампачы.

— Эмне кыл дейсиң? Кампачы болсо эгинден бербейби чөйчөк котөртпөй.

Кумаш артына кетенчиктеп баратты эле, Аман чакырып алып аялына буюрду:

— Куй дегенде куюп бер сүттөн!

Бул чоочун баланын алдында кадырын түшүргүсү келбей Сымап да чакчарылды:

— Сүт жок. Угасыңбы? Жок!?

— Атаңдын оозун... Мен айтканды гана укпайсың ээ?! Кайыш тилейинби жонуңдан. Көпкөнүн кара. Эл бир кашык сүт таппай жүрсө сен сатасың...

— Мен сатсам бир чай чыны, бир чөйчөк сүт сатам. Кампачың буумдап сатып атат. Чачып атат! Соруп атат! — Сымап алкылдап терезедеги кулпуну алып эшикке жүткүндү. — Сүт жок дегенден кийин жок. Чык!..

— Тап!

— **Мени саап бер!**

— Яа-а?!

— Тентиген ага тургай ма-а... Эмне селсаяктын көзүнчө демитесиң? Эмне?! Эмне эле ичиң эзилип!? Же сага ал катын тием дедиби?!

Кумаш ал үйдөн кантип чыкканын, Ракыяныкына кантип жеткенин билбейт. Ракыя Салыйдыкынан келген түнү Кумаш ага ызаланып баарын айтып берди. Кумашты алдап-соолап, жайкап үйүнө жеткирген.

Ракыя өзүн жайкай албады... Ачкычтарын шалдыратып, эгинди оңду-солду чачкандан башканы билбеген катын дейт турбайбы алигиче муну.

Эртесинде эле башкармага жалгыз ачкычын тапшырып бир ат сурады. Апан ал күн сайын таң заарынан МТСка жөнөп, эл орунга олтурганда кайтат...

Түндө сагызган изи кардаптыр. Асман дүпүйүп күндөгүдөй суук жок. Түш небак оогон. Салыйдын эки көзү мектепте. Бугу келээр маалынан кечикти. Ал Бообекти алаксыта албай алек. Бообек Татыны туткактап, анын балкасын, аттишин же мыгынан ууртай качат. Салый сөлдөктөп артынан кубалап, быягынан жыйнагыча тыягынан чачып салып, боору катып кетилдейт Бообек.

— Инте-решно а? Прав-да?..

— Интаришпир, — дейт Салый ага тили келбей, бала менен ойногонупа маашырланып; ушуну туура ойнотуп атамбы дегендей Татынын кирпигине карап, — Татыке, балаң тили эмне дейт?

— Өзүң түшүн, — дейт Таты экөөнүн жоругуна күлүп, — Бообектен орусча үйрөн, Канимет келгенде кантесиң? Ал кыргызчаны унутуптур дейт Омордой.

Экөө тең каткырышты. Тегирменчи Телибайдын Омору согуштан бир колу жок кайтты. Ал учурашканы барган эл менен орусча сүйлөшүптүр. «Аа-а кудай, согуш баламдын колун гана эмес, тилин да бузган турбайбы-ы» дедиртип энеси байкушту сыздатып, беш-алты күн өтпөй кыргыз тилин кадимкидей кайрадан «үйрөнүп» эне-атасын да, элди да таңгалдырган.

Салый кийин Каниметтен «танковый уротадамын» деп кат алганда ал бир танка айдап жүргөнсүп, танканын ичине олтуруп алып ата берчүдөй, танкага ок өтпөөчүдөй, Канимет да аман калчудай сезчү. Тыякта «таңке» айдаган эме быякка келсе эле «тырактир айдайт» деп сүйүнчү. Анда Канимет баягы Төлөгөнчө «тырактир» айдайт. Согушта таш деле күйүп, танка деле күйүп, өрттөнүп жатканын укканда баягы түшүн эстеп көзүн жуумп ийчү.

Деги согуш адамды өзгөрттү го. Башканы кой, мобу «ойногону башка, тартиби башка» Бообек деле көнбөдүбү. Эми баягыдай төөнү таңгалып тиктебейт. Адегенде Салый Бугуну Бообектин жапына барганда туура эмес ойноп коёбу деп кыпылдачу.

— Ой Бугу, улкуп-жулкпай тартиптүү ойно. Акырын, — дечү.

Бир жолу Таты жумуштап «ражонго» кетип, Бообекти булардыкына калтырса, «туура эмес тамак берип койдумбу» деп кечке аңдып, а кечинде керебетке көнгөн баланы жүк жыйган тактага жаткырган. Так ушунусу туура эмес экен, бала бир уйкудан соң тактадан төшөк-мөшөгү менен кулап түштү.

Баланын кыял-жоругу, ойногону — баары эле бирдей экен. Эмне берсең жей беришет аймап. Жакшы нан, жаман нан барбы? Жок жаман...

Салый Бообектин алаксытайын, тентектенгенин басайын деп жарты көмөч казан сындырып келди. Бообектин албай жатканынан улам «и, бул бүтүн бербейсиң деп айткан го» деп, анын курсагы ток экенин билбей, бүтүн көмөч казанды сунду балбактап.

Баары бир Бообек алаксыбады. Мүнөзү жумшак кишиге бала

да ысык боткодой жабышып калат эмеспи. Тетиятан келатканда гана ал Бугуну тосо чуркады.

— Бугу! Бугу-у...

Ошондо гана Салый каалга кармап Татыга жардамдашты. Анын колунун эптүүсүнө, мыкты жаза чаппаган балкасына таңгалды. Илгичти, тосмону өзү жасаса, мунун колунан көөр төгүлүп калган турбайбы.

— Э бурадар, капырай усталыгың ашыныптыр.

— Мык урса эле ашынып калабы?

— Мен мык эмес казык кага албайм. Көң сындырам деп бутумду чаап алып өгүнү.

— Ошонуң жакшы, жумуштун баарын сен кылсаң бизге эмне калат?

— Эмне бүткөрүп кыйраттым, — дейт Салый өзүнө ыраазы болбой күлүп.

Салый чынында эле мык ура албаганына уялат, өкүнөт. Бирөө айтмайынча өзү эмне билбейт? Күнүгө жүз жолу кирип-чыкканда каалгасынын шалдыраганын этибар кылбаганы кандай? Же, бу адамдын өзү урунуп, күн сайын көрүнүп жүргөндөрдүн баары көзүнө үйүр учурап калабы? Өз кемчилигин, мүчүлүшүн өзү сезбеген да жаман. Жанагы элди көзүнө илбей «менден башка адам жок, менин жасагандарымдын өөнү жок» деп чамгарактагандар ушундан чыгат да.

Салыйдан бетер Таты өзүнчө уялып атты: «Устанын тогоосу жок» деген чынбы? Күнүгө кирип-чыгып жүрүп, ушунун каалгасын кандай байкабады? Кокус бирөө тиги эгиндерин көтөрүп кетсе кимге наалат? Татынын бир карыш темирди ийрейтип бербегенине наалат.

— Унутпасмын жакшылыгыңды, Татыке... Өтөлүнө чыгаармын, — дейт Салый, каалгасы зымырайып, ичинен темир илгич илингенде эле анын үйү бир темир дарбазалуу сепил болуп калгансып.

— Апа, — күндөгү маалында жылгаяк тээп ойноп кетчү Бугу бүгүн имерилип апасы эшикке чыкса эшикке, үйгө кирсе үйгө кирет. Уулу ушинткенде бирдеме сураарын билип, оозунан илеп чыга электе үзүлүп түшүп жаман үйрөтпөйүнчү дейт Салый.

— Апа...

— Эмне дейсиң, балам?

— «Кыргызстан пионери» деген танки чыгарат экеп.

— И-ии?

— Анан Сагыйда эжей ошого каттады.

— Каттады? Эмне деп?

— Жардам бергиле деп.

— Башка балдар катталдыбы?

— Ооба...

— Булар бүлө кагып катташабы? — Салый ушинтип айтаарын айтып алып, бул сөзүм өкүматка каршы го деп, аны бирөө тыңшап тургандай, айланасын карап көзү алаңдады. Өкмөт аны сыйлап «кезитке» жазып, зоболосун көтөрүп жатса, Бугусун кап-

тип катардан калтырсын. Салый кайра ийиди. Тамдын артындагы картөшкөнү ошо сайып, ошо тырмаландан бакпаганда ким? Иймеңдеп орок орушуп, машак теришкен. Ошенткен Бугусунуп демин суутуп, андан аяп, үй ичин чүкого алмашканы жаткандай көрүп.

Бала да бул күндө согуштун бөйрөгүнө коргошун куйду. Балдар балалыгын жыйнаштырып салып «эмки кеткендердин олутун кантип толуктайбыз» деген жерге барып жатышкан. «Балалык, жаштык» деген бир эле жолу берилген, экинчи жолу карааны көрүнбөй турган доорду алар кезеги келгенде же кезек күтпөй эле өз эрктери менен унутуп жатышкан.

Сагыйданын күлкүсүн жакшы билесиң. Билбесең бир этек күмүш табаласыңбы? Табалбайбы? Анда күлкүсүн да айтуу кыйын. Атаа, жок дегенде бир этек күмүш таап, күзгүнүн бетине төгүп, анын шыңгыраганын угуп, күнгө жалтылдаганын көрсөң кыздын күлкүсүн бир азга элестетээр элең. Деги ал жаштыктын күлкүсүн, кыздын кылык-жоругун эмнеге теңээр элең сен?

Кечээ эле балдарга кошулуп улактай так секирип, жүгүрүп жүрчү Сагыйда бүгүн мугалим. Анын балалыгы, кыялы добул урган өрүктөй бир эле күндө күбүлдү. Кайдан күбүлсүн. Добулдан кийин да жалбырактын арасына жашынган мөмө калатко. Сагыйданын кыялы ошого окшоду. Класста зымырайып олтуруп сабак өткөрөт.

— Кана, ким айтат?

Тепейген колдор, мадырайган баштар, кээ бирөө кулактарын делдейте терезени карашып деле сабак менен иштери жок. Сагыйда бышкыра жаздап журналдагы тизмеден чакырат:

— Үркүнчиев!

Жембаштыктай торсойгон бала доскеге чыгат.

— Үркүнчиев, эмне үчүн атаңдын аты Үркүнчү?

Мындай суроону күтпөгөн баланын кулагы ансайын делдеет.

— Билбейм.

— Билип алгын. Атаң илгерки үркүндө төрөлгөн. Балдар үркүндү билесиңерби?

«Билебиз», «Билбейбиз» деп чуулдаган балдарды токтотуп Сагыйда баяндай баштады.

— Илгери элди падыша эзген. Бай-манаптар эзген. Биздин ата-ларыбыз жерге сууга ээ болгон эмес. Аталарыбыз кедей болгон, көчмөн болгон. Мектеп жок, бирин-серин медиресеге бай балдары окуган. Элдин баары сабатсыз. Акыйкат, теңдик жок. Ушуга чыдабаган эл бай-манаптарга каршы күрөшкөн. Кыргыз эли да ак падышага каршы чыгышкан. Падышанын солдаттарынан коркуп кыргыздар Кытайга качкан. Муну эл «үркүн жыл» дейт.

Чогулушуп өлгөнүн,
Көмүшпөдү кайран эл.
Өкүмүнө Николайдын,
Көнүшпөдү кайран эл.
Чыдап тирүү, зордукка
Өгүз беле кайран эл...

Бул ыр ошондо чыккан. Бекчоронун атасы Үркүнчү эл үрккөндө төрөлгөн.

Балдардын баары шырп этпей ооздорун ача аны тиктеген Төтөп Бекчоро «менин атамдын жайын кайдан билет» дегендей эки көзү Сагыйдадан өткөн.

— Ленин баштаган Октябрь революциясы падышаны тактан кулаткан. Кедей-дыйкандарды бай-манаптын эзүүсүнөн куткарган. Силерге, баарыбызга жыргал заман алып берген Ленин! — Негедир Сагыйданын үнү каргылданып, жүрөгү кулундай туйлады. — Балдар, силердин жакшынакай заманыңарга фашизм кол салды. Гитлер батышта силердин классташыңардын мектебин өрттөп; советтик пионерлерди кызыл жагоосуна муунтушту, кыйнашты. Атаңар ырайымсыз душманга каршы аттанышты. Атаңар... байкеңер...

Сагыйда Бекчорону доскеге чакырып коюп, же андан сурабай, же аны олтургузбай өзү сүйлөй бергенин эми сезди.

— Биз, баарыбыз улуу Ленин жолун коргойбуз! — Анан ордунан туруп Бекчорого кайрылды. — Жолдош Үркүнчиев, кечөөкү ырды жаттадыңбы? Угуп тургула, балдар, кулагыбыз сенде Бекчоро?

Бекчоро эки алаканын санына жабыштырып, тамдын төбөсүн тиктеп какайды. Анын чыңкылдаган үнү классты жаңыртты

Улуу атабыз Ленин
Жаштын берген тилегин.
Оку, оку деп айткан,
Окуу жайын көп айткан.

Улуу атабыз Ленин
Сен деп согот жүрөгүм.

Эмне экенин билбей Сагыйда Бекчорону коштоп, анан экөөнө класстагылар кошулуп, баары үн созуп ырдап жиберишти. Ырдап көнгөндөр, демейде ырдагандан уялгандар да ырдашты. Ырдагыла деп аларга эч ким айтпаса деле ырдагылары келип;

Ала-Тоодон бактым чоң.
Ленин берген билемин.

Коңгуроо шыңгыраганда, сабактын аягында гана Сагыйда бүгүн ыр сабагы болбосо деле болгондугун билип, буга капаланбай кайра кубанып, эмкиде минтпейм деп өзүнө убада берип, «Жолдош Үркүнчиевге» эскертүү жасады:

— Үркүнчиев! Мындан кийин тамдын төбөсүн карап сабак айтпай жүр.

— Сүрдөп кетем, эже.

— Көнбөйсүңбү? Уят. Тамдын төбөсүнө сүйлөйсүң, балдар алдыңда олтурса.

— Балдар күлгүзүп ист, тилин сунуп.

Сагыйда өзү күлүп жибере жаздады. Анын классы бүгүн мектептен шаңдуу таращты. Күндөгүдөй кубалашпай, жулмалашпай ырдап тараашты:

Бир, эки, үч,
Биздерде күч,
Жолду сызган
Маркс, Ильич!

Өздөрүнөн кичинелердин катар тизилишип, тигинтип ырдап бара жаткандарын көрүшүп, андан улуулары атаандашып ырдашты бүгүн:

Эртең согуш болсо,
Эртең жүрүш болсо,
Эгерде кара күчтөр келишсе,
Бир адамдай болуп,
Совет эли толук,
Биздер коргойбуз эркин мекенди.

Мугалим жетишпейт. Согуш ага карайбы? Бүгүн жаңы келген мугалимди эртеңки сабагына даярдантпай колдон талашып турбадыбы. Мектепти жетимсиретпей, парталарды каңкайтпай улуураактары кичинерээктерин окутпадыбы.

Коңгуроо шыңгырабай, балдар убуруп-чубурбай калса дүйнө аңгырап кабырга кыйрай түшпөйт беле, дүйнө таш жутуп мисирейип.

Коңгуроо шыңгырап, балдар убуруп-чубуруп турса дүйнө түгөл, көңүл ток. Үмүт, келечек ана ошондо.

Сагыйданы жолдон Алыйма токтотту.

— Алдагынтип жүрөсүңбү? Маалим болсоң, декилдеп басып.

— Жөрмөлөймбү! — Сагыйда эжесин уккан жок, ага тилин көргөзүп үйүн карай чуркады.

Алыйма сиңдисинин тигинтип токтоло электигине, анын балдарга тарбия берээрине көп ишенбей, зээни кейиди.

Сагыйданын аны менен иши жок, үйүнө барып ойлуу жаагын таянып Анварга кат жаза баштады.

«Кымбаттуу Анвар агай! Атыңыз кыргыз уулуна да, казак уулуна да ылайык экен...»

Сагыйда билгизбейин дегени менен үчүнчү класс анын сырын билип алышты. «Эжей» капаланганда кирпиги тикиреет, аз сүйлөйт. Анда балдар унчукпай жаза беришет. «Эжейдин» көңүлү ачылганда кирпиги дембе-дем ирмелип, жадырап сүйлөйт, кээ бирөөнү маңдайынан сылап, кулагынан чоюп өтөт. Сагыйданын ушу «кулак чоймоюн» үчүнчү класс жакшы көрүшчү да, анда аябай суроо жаадырышчу:

— Эже, менин атам аты эмне үчүн Мамыр?

— Мисир деген жер кайда, эже?

— Гитлер эмне деген сөз?

— Миунхаузен барбы азыр?

— Эже, алпкаракушту көрдүңбү?

Сагыйда суроонун баарына жооп бербейт, жооп бере да албайт эле. Ал калп айтпай, «ой-тоону сурабагыла» деп какпай, иши кылып балдарды ыраазы кылат. Баарына жооп бере албаганына бушайман, күнөө кылгансып туталанып, Алыймады издеп табат.

— И-ий эжеке арызымды угасыңбы? Жакып атаң кантип мугалим болуп жүргөн?

Синдисинин кыйналганына эжесинин боору чындап ачыйт:

— Маалим боло албайм деп коюуң го? Атаң согушуп жүрсө, сен кандай кызсың? — дедиби райондо.

— Оно бетке чапкандай неме экен. Макул деп коюп... — Сагыйда кашын серпип Алыйманы каруудан аткыйт. — Сен эмне айнытасың кишини «маалим болбой коюуңго» деп? Сенин казаныңы кармайынбы? Ким окутмак үчүнчүнү? Окубай калсынбы?

— Жогол мээми ачытпай! — Алыйма чындап ачууланат. — Акыл сурайт. Акыл айтса миштет. Баш айланткан эмени маалим кылып. Кайра балдардын башын бузат бу. Се-ени районого өзүм айтпасам!

Алыйма Сагыйданы бала кыялдуу деп, ага алымсынбай жүргөн күндөрдүн биринде аларга сүйүнүчтүү окуя кучак жайды:

— Алыйма-а! Сүйүнчү-үү. Алма-аз!..

— Яа-а, айланайы-ын...

— Сүйүнчү-ү! Алма-аз...

Алыйма эшикке чуркап чыкса туш-тушу «сүйүнчүгө» толуп, кыштактын аягынан түрүлгөн эл.

...Алмазды чак түштө тосушту. Баары ага кубанып, буркурап ыйлап, кучактап жыттап. Баарынын көзүнөн жаш агып.

Агасы менен баарынан кийин Сагыйда учурашты. Ал элчилеп бышактабай, жадырап Алмазды мойнунан кучактап туруп эки өптү. Өпкөндөн кийин элди как жарып мындай басты. Жакыптын баласын сабакты токтотуп бүт окуучулар тоскон. Оппо Жакыпты кадырлаган мектепти унуткарып, коюу чаңга аралашып, тиги өзүнүн үйүнө агасынын шарданы менен басып кетпеди.

Ал мектепти карай басты...

Аны үчүнчү классы ээрчип басты...

Мектепти көздөй окуучулар басты...

Мугалимдер басты...

Кечинде Алыйма көз жашын төгүп букулдады:

— Садагам Алмазым... балакетиңди алайыным! Эми кантип басат? Кантип күн көрөт?! Кимдин көзүн карайт? Суудан аттатып койчу деп кимге жалдырайт?! Ушинтип калдыбы тегеренейинним... Шордуу болуп... Буга кыз кантип тиет? Жалгыз бут неме дебейби...

Сагыйда эжесин унчукпай укту. Анын жашын аарчып, жоолугун оңдоп салды.

— Эже, кантип сүйлөйсүң? Кыз алааматты түшүнбөйт бекен? Бут издеген кызды байкеме садага чабам! Байкем бутун карызына бериптирби? Бышактайсың? Алмазга бут болом, кол болом десе тийсин кыз. Бырылдаба, Алыйман. Совет кыздары сен ойлогонду ойлобойт. Бар, өз төшөгүңдү жыйчы, бизди жайыбызга коюп...

Алыйма синдисинин бул сөзүнө муюп, анын акыл-эси токтолуп бараткапына сүйүнүп, керек болсо талкайган немелерди окутуп көөрүна үмүт этти.

XXIX

— Мүрөктүн суусун ичиптирминби, мен да өлөм. Тилазар болсоң озойду ошондо көрөөрсүң,— дечү Салый кез-кез Бугуга капа-

лаганда. Ал өлөйүн деп ушинтчү эмес, жөн эле Бугупу коркутчу, какмалачу. «Канимет чакырса, Бугум ыйласа көргө тынч жата аламбы? Өлсөм туруп келем!» деп коёт жоолугун төбөсүнө бууп. Ал тамагын аябай таптуулап иччү болду. Тамак ичээр маалында Бугуну капкаяктан издеп табат.

— Э каран күн. Тамак ичпейсиңби? Оору-сыркоо көбөйүп атса минтип.

Тамакты таптуулап ичкениненби, Салый эт байлап сулуусымак тартты. Башта «жалгыз баласын бага албайт» дечүлөр эми «баккапы жалгыз бала, санааркабайт, оюнда эчтеке жок» дешет. Анын «азуусун айга бүлөгөн» азаматтарга теңтайлашып оокат кылганына ишенишпейт.

— Канимет эгинди басып берип кеткен.

— Муну оокат кылдырган Ракыя.

— Жо-ок, Нурпача.

Чыны булар ынтымагы менен да, сөзү менен да аябай таттуу. Бугу Нурпачага «Манас», «Курманбек», «Жаныш-Байыштан» окуп берет. Нурпача ага башынан өткөргөндөрүнөн, жомокторунан айтат.

— Мүрөктүн суусу кайда, ата?

— Мисирде.

— Мисир кайда?

— Айтып берейинби? — Нурпача жантайган калыбында, кызарып жаш куюлуп турчу көзүн сүртүп, жайма-жай сөзүн баштайт.

— Илгери... Илгери мүрөктүн суусун ичкен киши өлбөйт имиш. Мүрөктүн суусу Мисир деген жерде экен. Ал жердеги эл шапар тээп жашайт. Ичкендери шарап, кийгендери буулум, мингендери жорго. Эртең эмне кием, эмне ичем деп эч кимиси ойлобойт. Баары даяр: тамагы бышылуу, кийими тигилүү, аты токулуу. Мүрөк суусу ар бир жылга сайын агат. Ичкендер өлбөйт. Карыгандары жашарат.

Ал жердин кайда экенин эч ким билбейт. Ал жерди калкты титиреткен хан издейт, кара таман кедей издейт. Хан мүрөк суусун ичип өлбөйүн дейт; кедей курсагым эле тойсо экен дейт. Мисирге эч ким жетпей, азык-түлүгү жолдон түгөнүп кайтышат.

«Түгөнбөс кулазык болсо Мисирге жетет экен» дешет.

Ошондой бир акылман издеп чыккан экен. Ал тиги байларчылап атка-төөгө азык-түлүк артынбайт. Кулундуу бээ минип талкан теңденет. Ээн талаа, эрме чөл. Акылман бээсин саап, канжыгасындагы чапачына кымыз ачытып талкандан себелеп ичип кете берет. Ээн талаа... Эрме чөл... Нан менен ак чиричүбү? Нан менен акты адам тапчубу? Ошентип, акылман ментинен тайыбайт. Айлар өттү, жылдар өттү. Ээн талаа, эрме чөл артта. Кулун ат болду, акылман атты минди. Бээни бир өзөнгө калтырды.

Акылман Мисирге жакындады. Аты арыды. Эми жөө жүрүү керек экен. Эки этегин кайра кыстарып алдуу-күчтүү неме жөө жөнөдү. Өзү арыганда Мисирге жетти.

— Мисир ушубу?

— Ушул,— дешти.

Мисирден акылмандын курсагы тойгон жок. Баягынын баары

кали экен. Акылман эрдин кесе тиштеди. «Кулазыкка» акылы жеткени менен быягына акылы жеткен эмес экен. Сакалы белкурчоосуна жеткен карыя миитти:

— Мисир... Аркимге өз жери Мисир! — деди ал колундагы кетменин жогору көтөрүп. — Мобу кетмендин мизи Мисирди жасайт. Мүрок өз жеринде агат!

Ошондон улам «Ар кимдин өз жери Мисир» деген сөз калыптыр.

— А мүрөкчү? — Бугунун Нурпачадан көзү өтөт.

— Мүрөкпү... Мүрөк деген эмгек! Мына, быйыл апаң экөөңордүн курсагыңар ток. Сен картошка бактың, машак тердиң. Тапки куруугa жардам берипсиң. Ушунун баары Мүрөк!

Бугу барбаландап сүйүнөт апасы экөөнү мактаганына. Ал Нурпачаны мактап, ага ык тартканынан улам Салый да буга жетине албай, Нурпача андан бетер аларга атадай коз салып; ырыстуу тамактарын чакырып ичишет.

Дүйнөнүн каңыр-күңүрүнөн ажыраган жалгыз гана Асыл. Анын кулагы канча жыл мурда, «тапка» деген сөздү уга элегинде дүлөй болгон. «Кийим бычып бер», «Шырдак оюп бер» дегенге өзүнүкүн таштап жөнөөчү. Эми деле жаны тынбайт. Бирок, баягыдай чакырган жерге барып, элге аралашпайт.

Өңү акжуумал, кашы коюу, көзү бадырайып эки уурту болпоюңку. Жүзүндө дайыма күлүмсүрөө. Бактыгүлгө кайненесинин күлүмсүрөгөнү аябай жакты. Анын укпаган кулагын андан бетер жакшы көрүп, кээде ошол укпаган кулактан үч маал өпкүлөчү.

— Алтын апам... Алтыным!

— Чын эле сенин кайненең алтын, карыган кишинин кулагы укпаганы жакшы,— дейт карыган сайын какчаңдап, чайын кумсарып уурттаган кайненеси бар келин арман кылып. — Менин кайненем жер тыңшаар. Талаадагы чычкандын жөргөлөгөнүн угат. Тынчын кудай алган неме.

Бактыгүл да жаркылдаган ачык-айрым келин. Айылдагылар кайненеси экөөнү кеп кылышчу.

— Асыл анык асыл адам.

— Бактыгүл андан кемби?

— Экөөнүн топурагын бир жерден алыптыр.

Бактыгүл бара-бара кайненесинин күлүмсүрөгөнүнөн көңүлү сууду. Тигине элдин кайненелери, бүгүн чүйрүңдөшсө эртеси кайра табышат экен. Бул сүйлөп бербесе, же сүйлөгөндү укпаса, куру жылмайганынын кереги эмне? Асыл ага кулагы угуп туруп эле анткорсунгандай, эмне айтканыңды билем деп жылмайгандай; эгер оору болсо аны өзүнүн жамандыгынан тапкандай.

Кайсы ырысына жылмаңдайт? Кулагынын укпаганынабы? Күлүп жүргөндөн түңүл, мунун арты жакшы болбойтко?

Бактыгүлдүн сырты жалтырак болгону менен ичи калтырак. Бирөөнү аңдып, ага оңойлук менен ишенбей, өзүн дагы бирөөлөр аңдып, ишенбей жүргөндөй сезип, ичине арамдыкты көп сактайт. Эчкимге билгизбей жүрөгүнүн башына түйүп, убагында алып таштабай запкы чегет. Ээрчиме, бир нерсеге бат кызыгып, кайра андан

алекисаатта кызыгы тараганда, эртеңки куйруктан бүгүнкү өпко деп делбээленип, таманы жарылганча чуркагысы, тамагы айрылгыча күлгүсү келчү.

Жаман күн Бактыгүлдүн жүрөгүн уялады. «Ушинтээриңди билгем» дегендей кайненеси басса-турса табаалап жылмайды. Согушту ушу чыгаргандай, Жолборстон ушул айыргандай көрдү.

— Мунун арты жаман дебедим беле! — деди ал. Жолборско төрөгөп энесинен жакын болуп булкулдап, төшөнчүсүн жыйбай, казан-аягын жуубай. — Кантип олтурам мунун маңдайына? Согуш дегенди укпаган, кыргынды билбеген дөдөйгө?

Асыл согушту жүрөгү менен укту. Акылдуу, кайраттуу, салабаттуу дегендер шолоктоп ыйлаганда, ал көзүнөн бир-эки жаш ирмеп, аскерге жөнөгөн балдарга сүйлөгөн:

— Балдар... айланайындар! Силерге энеден жакын эч ким жок. Канчалык жакшы көргөнүбүз менен бүгүндөн баштап силерге биз ээ эмеспиз. Илгертен берки салт ошол. Бүгүн силерди бизден улуу эненин — Ата Журттун колуна беребиз. Ошонун осуятын актагыла. Силерди көкүрөгүбүзгө катууга бул күндө акыбыз жок. Биздин эмчегибизди зыркыратпагыла. Жолборс, уулум. Алдакы ата-энелерден биз артык эмеспиз. Келинчегиң артык эмес. Өзүң артык төрөлбөгөнсүң. Баарыбыз адамбыз. Жаркырап кайткыла, айланайындар!..

Асыл менен Бактыгүл экөөнүн мамилесин Бугунун кулагы чалчу. Аны менен иши эмне, бирөөнү «жеңе» дейт, бирөөнү «эне» дейт. Биз Асылды, «дүйнөнүн каңыр-күңүрүнөн ажыраган жалгыз» десек, ага Асыл дүйнөгө каңыр-күңүр үчүн жаралгандай, ар бир окула элек күлкүлүү, кызык китептей сезилди.

— Эне-е, жүн тытып атасыңбы? — дейт Бугу, Асыл ээн олтурганда кирип барып.

— Эмне дейсиң?

— Жүн ты-тып ата-сың-бы де-ейм?

Асыл дагы укпай тескери жооп айтканда Бугу санын чаап, боору катып күлөт.

Күлөөрүн күлүп ээни аябай кейийт. Жок дегенде бир кулагы уксачы. Жолборс байкенин жазган катын укпаса же өзү кат билбесе. Бугу аскерден келген каттын маанисин сүрөт менен түшүндүрөт: беш жылдыздуу танка тартып, ствол орнотот, алдында эки колун көтөргөн узун бойлуу, каруусуна адамдын баш сөөгүн кадаган киши.

— Эне, бул фашист. Бул танки. Биздин танки.

— Тырактирби? Тырактир...

— Жок, Кызыл Армиянын та-анкиси.

Асыл баш ийкейт. Анын түшүнгөнү: танканы темир каптаган трактир экен, биздин балдар ошонун ичинде олтурган го деп, тигил душмандардын мындай темир каптаганы жок болсо экен, аларды багынтса экен деп түшүнөт.

Асыл Бугунун тарткан сүрөтүн жүрөгү менен угуп, ушуга аябай алымсынып «айланайын балдардын» жаркырап кайтаарына көзү жетчү. Бугунун илмийген колунан тартылган сүрөт ага өзүнчө

бир Мисир. Мүрөктүн суусу. «А кудай, элге бер, эл ичинде мага бер» деп күлүмсүрөгөн калыбында.

«Сен баласың», сен дүлөйсүң дешпей булар бири-бирине түшүнүшүп, ишенишип жүргөндө Бактыгүл буларга түшүнгөн жок. Аларды тушарына теңебеди, көзүнө илбеди. Минткен сайын жат эчкидей бөлүнүп, бирөөгө жолугуудан качып, көңүлү ачыла турган жерди башка жактан издеп, аны таппай, ага урунуп-буга урунуп, эрте эле жаманатты болгом деп өзүнөн да, элден да шекшип... Үйүнө кирсе эле молодой экөө олтурат, экөө тең соо эмес. Бирөө «дың кулак» — кулагын чукуйт, бирөө «кызыл көз» — көзүн тырмайт. Анан окшошконго мушташкан болуп, «сүйрөлгөн Салый» кошулду. Кудайдын бул эмне шылдыңы?

Салый баягынын баарын жайгандай... Эми кантет, Бактыгүл? Кантип бет маңдай экөө менен тамак ичет? Кантип баягы коркок билиши жок күндөрүнө кайрылат? Ал күндөрдү көз көрүнөө жоготподубу. Бактыгүл кырдан төмөн карай кулаган ташка окшоду. Кымындай эле козголгон, кулаган бойдон кетти. Эми таш кантип өйдө кулансын? Болду... бүттү... Куланган таштын кереги эмне Жолборско? Ага аял жокпу?

«Анда кош, Жолборс. Мени кудай уруп салган. Өттү... кетти... Эми өзүмдү кыйнабайын, силерди кыйнабайын. Курулай жүк болбоюн, ата-энең өз күнүн көрсүн. Мен жолума түшөйүн. Кулак уккус, көз көргүс жакка».

Адам болуу аста-аста, акмак болуу бир паста тура...

Эсиңдеби Бактыгүл, жолуңдан келиндер жолуккан күн? Сени көрүп имериле калышты, сага туш-туштан суроо жаадырышты:

— Жүрчү бирге басалы.

— Көрүнбөйсүң.

— Баштаңга чакырса кошулбайсың.

— Үкүнүн уясын тапкансың го?

Шарактап күлүшүп, сени колтуктап жетелеп алышты. Шаршебүбү төрөптүр. Те согуштан мурда аялдар төрөгөндө «эркек бекен», «кыз бекен?», «жентегин кандай берди?» деп такмазалап сурапчу. Бир-эки жылдан бери аял кем төрөп калбадыбы, эми тигил Шаршебүбүнүн төрөгөнү кулактарына жакшы угулду. Алар бири-биринен көрүндүк доолап, ымыркай ыңааласа «ий ананайын» дешип эмчектеринин учу кычышып, бүткөн бою дүүлүгүп; кээ бирөө менин көрүндүгүм ушу деп мөөндөгү майын алпарышыптыр, балага оозантышты.

...Жентекке күн көрүнгөн бир сындырымдан калама ооз тийдиңер.

Жол катары келиндер жанагыдай шаракташпай муңайым басышты:

— Төрөбөгөн аял ооруга чалдыгат дейт.

— Төрөбөгөн аял катек болуп калат дейт.

— Төрөгөн келин барктуу...

— Келгиле анда төрөйлү,— деди Алтын келиндерге күлкү салып, чийдин арасын көргөзүп.

— Мен төрөбөйм мындай жерге, чийдин арасына, аңдын түбү-

нө,— деп. Бурул аны кагып койду. Бул сөзгө Алтын чычалаган жок.

Сен чычалап, кызарып, жерге кирип кете жаздабадыңбы, Бактыгүл? Бурул экөөңөр башынан өчсүңөр. Өчөгүшкөндөрдү эсиңерге салайынбы? Бир күнкү чогулушта Теке чал элдин алдына чыкпадыбы. Эчкинин чычаңындай сакалын сылап, эринин жалап-жалап алды.

— Келиним Бурулдан суранам, турчу балам ордуңан?

Бурул ордунан тургандан кийин Теке чал сөзүн айтты:

— Менин мурдум менен канча мандалак казып жедиң, балам? — Анан элге кайрылды. — Бул келиним мени «Шиш мурун» деп тергейт экен!

Эл дуулдап күлүп, Бурулдан башка дагы эки-үч келин эшикке чыга качышты.

— Келиндер, аялдар, айланайындар. Биздей карыларды сыйлаганыңарга кудай акы ыраазыбыз. Маскара кылбай сыйлагыла, мурдубуз менен жерди каздырбай...

Теке чалдын сөзүнөн кийин ошол жыйналышта «эски салтындыга каршы күрөшүү» деген бир такилип кирип, келиндерден биринчи болуп Бурулду сындап-тилдеп сен сүйлөбөдүңбү, Бактыгүл. Дайыма шылдыңдап жүрчүсүң.

Жентектен келатып жолдон буруу арыктын жээгине олтурдуңар. Сууга жүзүңөрдү жуудуңар. Суу күлдүрттап акты, суу силердин жашыңар даамданды. Төмөнтөп силердин жашыңар чакага сузулду, жашыңардан мал жутту. Силердин жашыңар чабактардын бакалоорунан өттү. Чийдин былтыркы жоолугунун тамтыгы жок. Чийдин былтыркы көйнөгү тытылган. Шамалга калтырап чий жылаңач, сейрек. Сен, Бактыгүл, жаңы көктөгөн чийдин түбүн жулдуң. Келиндер сырдашты, ырдашты:

Жумгалдын башы тегерек,
Жамгыр бир төгөт себелеп.
Жаз менен учкан каркыра,
Жарымдан кабар бере кет.

Көлмөнүн башы тегерек.
Мөндүр бир куят себелеп.
Раний болсо жарыма,
Жүрөгүмдү бере кет.

Сенин жүрөгүң зырп этти, Бактыгүл. Кайната-кайненең жарым жан. Сен аларды багасыңбы, алар сениби? Этегиң жаман жерден жыртылган. Догуна каласың, кач ушундайыңда, эмнеге жаныңды кууратасың?

Келиндер жол катары дагы шарактап күлүштү, сени ортого алышты.

— Эмнеге кабагың бүркөө?

— Сенин кыялың бузулду.

— Ал Жолборстон — жолборсту төрөйт,— деди Бурул кыйгачтап, кандай маанide айтканын билгизбей жымсалдап.

Сен чочуп кеттиң. Көз кыйыгың менен ичиңи карадың, тигилер кыңжыйып, сен чендейгендей. Кокус келгиче төрөп койбоюн дедиң. Же Жолборс жок, же башканын дайны жок, төрөп коюуң анык өлүм эмес беле?

Сени шылдыңдагандай сездиң. Төрөгөн энесинен жакынмын Жолборско дечүсүң өзүң. Ошого бир топтон бери кат жазбаганыңды эстедиң. Катка ишенчи да эмессиң. Жазылат, окулат, тытылат...

Жолборс кийин катында сени оозанбады. Тытылып бир жерде калчу кагаздын бурчуна сенин атыңды ыраа көрбөдү. Бейиштин төрүнөн куру калтырат белең деп сен ызаландың. Туталанып жарылып кете жаздап жүрдүң. «Катын өлсө камчы сап» деген макалды эстедиң. Ушуну эш кылып, ушуга соорондуң. «Мына эркектердин кылыгы» деп тараза ташың теңеле түштү. Жыйналышта өзүң биринчи тилдеген «саркынды» эми кытылдап желкеңден түрттү.

Үйүңө кирсең, чокой көктөгөн «Дың кулак» жалгыз, башын көторбөдү. Төрдө уктаган Еугу, алдында сенин кичине төшөгүң, башында жаздыгың.

— Тебелетпейм! Өзүңөрдү тебелеткиле. — Бугуну силкип ийдиң. Ал тамды бир сүзгөндө гана ойгонуп, адегенде бул түшүм экен деп, анан эчтекеге түшүнбөй башы-көзүн сыйпалады. Сени карайм деп, Асылдын тайыгап шибегеси алаканынын сыртына чыга түштү. Чокойдун кончунан кан мончоктоду. Ал сенин чокоюң, сени жынайлак баспасын деген кайненең... жалдыраган аны тиктеп тилиңди тартпадың:

— Кулагыңа коргошун.

Асыл сени карагандан карады; чокойду тигиндей жылдырып капын уучтады, кан салаалaрынан куюлду. Ал колун эмес жүрөгүн сайып алды, жүрөгү канады.

— Дүйнө сендей аялдан курулса, ошол дүйнөнүн башына сийдим!

— Тилип кара... Тилип! Дың кулак! — Бактыгүл, Асылды жыга түрттүң...

— Кемелиме келбе. Келбе-е кемелиме...

Силердин чууңарга Нурпача аралашты. Ал сени «балам» дечү, анткен жок, көзүн кызартты:

Бизди какпа-силкпе! Жаман тилиңди тийгизбе...

Мындан артык сөздүн кереги жок болчу сага, Бактыгүл!?

Сен алкынып-жулкунуп төшөнчүлөрүңдү таңа баштадың. Сенин кулагыңа алыстап мобул үндөр кыйкырып жатты:

«Жолборско турмушка чыккансың!»

«...бала төрөйм дегенсиң!»

«Ушул үйдөн карымаксың».

«Кайда?.. Кайда!»

Таңып жаткан төшөнчүңө көзүңдүп жашы таамп минттиң; «Аялдын тагдыры ушу экен. Аял ушундай жаралыптыр. Аял баарына аял боло берет экен...»

Жок, бул өзүңдүн... Жалгыз өзүңдүн тагдырың. Тагдыр адам-

дып өзүнө окшошот. Аял баарына сүйкүмдүү, бирок, бирөөнүн гана аялы...

Нурпачанын жүгүнүн эңшерилгени, туш кийиз илинген мыктардын короюп калганына Салый аябай өгөйлөдү. Өзү тытынганы аз келгенсип, тиги тамдын бетин тытып салган Бактыгүлгө ачуулапды:

— Ага эмне кайгырасыңар, кайгырбагыла,— деди Салый кайрат айтып мешке калдыратып от жагып,— биз деле келинницербиз. Бугу уулуңар. Бугу, атаңдын көлөшүн оңдоп койчу...

XXX

Кара башыл адам унутулат экен. Бул жерде жашабагандай, деле андай неме болбогондой, сөзгө илинбей; кишиси унутулуп бараткапда ити менен кимдин иши бар? Киши түгүл Күрдөбөт бар экенин Мойнок туйбай бул жерден өткөндө тоотуп ырылдачу эмес. Үйдүн ити экенин ит үрүп билгизет, Күрдөбөт үргөндү унутту. Үрбөгөндү ит да өз катарынан чыгарат дейт.

Ташматтын ити качан, эмнеден жоголгонун эч кимиси билбей калышты. Бир күнү Мунар, Бурмаш экөө олтуруп, анан сөздөн сөз чыгып бири-биринен сураштыз:

— Басаа, Ташматтын итинин улуганын укчу белең?

— Укчумун. Ботом, сен да укчу белең?

— Укпай анап,— дейт Мунар кулагын басып.

Бул кыштын узун түндөрүндө болчу. «Абдыразактар» терең уйкуда. Улам бирөө жамынчысын тээп ыргытат. Бирөөнүн үстүнө бирөө оонап бирөөнү бирөө жазданып, а тетигинден ары тоголонуп кеткендеричи. Мунар эне оңдоп жаап, жаткызып алек. Төртөөнүн кыялдарын кой, бышылдаганы төрт башка; бышылдаганынан улам кимиси кандай жатканын билет. Кулачына кабаттай кысып, төртөөнөн төрт ырахат, төрт бөлөк кубат алат. Эрмек келмейинче, анын атынын бедени күртүлдөтө чайнаганы терезенин түбүнөн угулмайынча андан уйку каччу. Качан атыңды минесиң? Уулум, Абдыразак...

Ошондо Күрдөбөттүн улуганы угулат, капкаяктагы жаман-санааны аңтарып.

— Башыңды жут! Ээце көрүн! — дейт Мунар эшикке чыга жер сыйпалап, тыяктын оозун кабыштыра койчудай чалма ыргытып. Ыргыткан чалма бир аз гана араак даңгылга тиет.

Мындан бастырманын үстүндөгү Күрдөбөт солк этип чочуйт. Тилдеген үн, ыргыткан таш өзүн карай экенин сезгендей тумшугун куйругуна катып жаагы жап. Кайда анын ташты кубалап арсылдачу күндөрү? Итке эмне шам, үрө бербейби?

«Эле байбиче» Эрмектин атынын дүбүртүн алда кайдан ажыратат. Туруп, бурчту кайсалап тамызгысын табат. Анан мешти ачып, көөмп койгон отуна тамызгысын салып үйлөйт. Эрмек кеч келгенде өлмөсөк чокко көк тезек ушалап араң тутантат. Мештеги от тутангандан кийин гана чыракка кезек тиет. Чырак жандырууга боо-боо ширенке кана анда?

Кайсы убакта болсун келинин от менен тосот. Миптип «ак уул, кызыл кыз» торосө. Таңдан кечке ат үстүндө жүрсө. Суу жылытып бербей дарт тийинтирби? Береги жаткан төртөөнүн ырысына тээк болуп турса экен, Эрмекке суук тийбесин, ысык өтпөсүн.

Мунардын сапаасы кичине тынчып, кошулуп бараткапда баягы иттин улуп-уңшуганы кайрадан кулагына бычактай тиет.

Бурмаш да туруп барып итке чалма ыргытчы экен түпүчүндө. Экөө бири-бирине айтып күлүштү.

— Ага эмне болгон?

— Таң-ң.

— Акотчу атып кеткен го?

— Жакшы ит өлүгүн көргөзбөйт дейт же өлгөндүр. Ошо Күрдөбот жоголгон жазда Күлапия, Ысак экөө тең ооруду, экөө тең балнисага жатып, аз күн отпөй Күлапия каза тапты. Төөнүп жарты этиндей даңкайган аялды өлөт деген кимдин оюнда бар? Колхозчулар үрпөңдөшүп Ысакка барышса, ага киргизмек түгүл чендетиникен жок доктурлар. Башта бу «балыйсага» жаткандар болсо эшигинен адашып жүрбөй эле терезесинен сүйлөшүп, тамактарын да терезеден сунушуп, бүт айылдын эсепчилигин айтып бакылдашчу.

— Ысактын оорусу катуу го?

— Ай бечара, адам болбойт го?

— Үй тиктирип коёбузбу?

Кырсыкты, жамандыкты согуштан гана күткөн Эрмек калдастады. Моминтип ээк алдында колхоздун бакандай мүчөсү ооруп, турмуштан кысылып жатышты. Эмне кылат? Кандай арга? Сен кыйын күндөрдө башкарма болупсуң. Колхоздогулар сени карайт. Сен каякты карайсың? Жерди карайсыңбы? Антүүгө акың жок. Сен баарына жооп бересиң. Сен «ак жолтойсуң»! Сен баарын көргөнүң керек. Эрмек...

Камчысын бүктөй аркасына кармап ары-бери басты. Ысактан ажырабоочудай, эгер андан ажыраша эле колхоздун иши айрандан калчудай, андай бригадир табылбоочудай туюлду. Ошол Ысакка киргизишпей, же эмдигиче дарылап айыктырышпай, бул эмнесин доктурлардын?

— Чоң доктуруңар кайда?

Шашылып-бушулуп кагаз жазып жаткан халатчан башын көтөрө, жазганын алдынан жылдырып ага бурулду:

— Сизге ким керек?

— Мага чоң доктур керек.

— Мен.

— Ысактын абалы кандай?

— Ал ким эле?

— Ал колхоз... Ал колхоздун мүчөсү! — Эрмек бак-бак этти. Бир колхоздун жакшы бригадирин, анын оорусу катуу экендигин, мында жаткандыгын билбегенине ызаланды.

— Халатыңыз кана?

— Сүзө качырып кирип кетти. —Сестра Эрмектин ийнине халатты жаап даттанды.

— Сиз кимсиз?

— Мен башкармамын!

— Колхозго да ушинтип кыйкырасызбы? Бу жерди больница дейт. Бизде башкармага артык укук берилген эмес. Эмне үчүн тартипке баш ийбейсиз?

— Тартипке баш ийип сураганы келдим. Мен адамдын абалын сурап жатам? Бизге адам керек!

Доктор ордунан ыргып турду:

— Бизге адамдын кереги жок дейсизби? — Доктор кызацдап урушуп аржактан сестраны чакырды:

— Ким экен бу кишинин оорусу?..

— Садыркулов Ысак,— доктор оозун күбүрөтүп, кынаптан тигилген сары кагазды бат-бат барактап окуду.

— Оорунун абалы катуу.

— Катуу болсо айыктыргыла.

Таты, Ракыя, Нурпача баштаган бир тобу дагы босогодо тирелип турушту.

— Айыктырбасаңар алып кетебиз.

— Жамандыгы болсо айткыла...

— Көргөзгүлө!

Доктор мобу жутунгандарга эмне жооп айтаарын билбей кайсалактады, жоопко тартипке көнгүдөй тигилердин түрлөрү жок. Эчен оорунун онтогонун көтөргөн, өлгөн адамды жаш тамызбай узаткан доктор азыр тигилердин ишенбегендей сыягына бир чети ызаланды, бир чети жашыды.

— Билесиңерби ал эмне оору экенин? Түшүнөсүңөрбү деги? Мен да аялмын. Ишенесиңерби аялга? Ал тирүү, бирок силер көрүүгө болбойт!

Босогодогулар арттарына кетенчиктей селейишти, артка жаңырылышты.

Ысактын оорусунун катуу экендиги айылдагыларды аябай үрөпөцдөттү. Алар ансайын бирине-бири камкор. Бири байкабаганды бири байкап, бири унутканды бири эстетет.

— Эй, оооруга көп бара бербегиле.

— Доктор өзү айтпадыбы, таза кийингиле... таза жуунгула.

— Докторуң ырас эстетти, он жылдан бери жуунганды унуттум эле,— дейт Матай какшык. Ал какшыктаган менен «кара жандын дабаасы» деп доктурларды жакшы көрөт. Буларың болсо кекиртегим тешилип, алда качан какшымакмын дейт Матай өзү. Бир канча жыл мурда сакоо чыкты. Адамдай оорубай жылкынын сакоосу жабышканына арданды. Ар кимдин тили менен ардемени сүйкөп, коёндун терисинен өйдө тартып, же ал айыкпай терсик алып баалап кетпедиби. Айласы түгөнгөндө «байсага» барды. «Балыйса» десе эле анын тырмагынын алдына, жамбашына «киши доктурлар» темене сойлотуп, бычактарын жалаңдата кайрап турушкандай көрчү. Суу жуталбай ирмейип барган Матай эмне дары алып, эмне болуп уктап, эмнеден айыгып чыкканын билбейт.

— Э-эй, киши доктуруң кара жандын дабасы.

Доктурлардын арасында кыргыз жок, буга Матай аябай өкүн-

ду. Деги ал кезде кыргыз жаштары врачтык кесипке ынтызары кем же ага анчалык назар бөлүшпөгөндүктөнбү? Көбү «чоң» боло турган окууну самашчу, кандай кайсы окуудан окушса «чоң» болот, ошону издешчү.

Кээки жаштарды ата-энелери айнытышчу: «кыргыздын каны таза, тоодо жашайт. Ооруса суу ичип айыгат. Оорунуп окуусун калтып окусун. Өзү оорубайбы».

Эми элдин өзүнөн да окубаган-чокубаган «дарыкерлер» чыкты. Ошонун бири Бурмаш эне. Али жайында те төрдө бүрүп күбүбөй, канын качырбай, кандайдыр бир бүркураган жыттуу чөптөрдү баштыгына салып келчү. Ал баштык караңгы тамдын төбөсүнө илинет. Качан убагы жеткенде Бурмаш эне чөптөрдүн туурап, чөгүнго думбалап оттун табына кайнатчу. Апан тундуруп, балжыраган саргыч маңызын балдарга кашыктап таркатат:

— Ичкиле айланайындар.

— Бул эмне эне?

— Бул улукман акепин дарысы. Оорубайсыңар-сыктабайсыңар.

Балдар буга чындап эле ишенип, кашыктап берген дарыга алымсынбай, анда тойгуча ичирбейби дегендей дагы моюндарын созуп тамшанышып, а кээлери мурун-баштарын жыйырышат:

— Чоң уурттадым.

— Кермек экен даамы.

— Жыты бар экен ээ?

Чөптүн жыты кайнатканда ого бетер мурунду жарып, ууртаган балдардын оозлору буркурайт. Бурмаштын бир кашык «дарысын» ичирүү үчүн, айыл-ападан балдарын алдына салып чыбык менен айдап келгендер да болбодубу.

— Бурмаш апа, дары чөбүңөн ичирчи буларга.

...Ошол жазда Бурмаш аябай өзгөрдү. Таң кылайгандан кобурап сүйлөп басып жүрө берет. Те дөңгө чыгып жол карап, талаага, тоолордун башына колун серепчилейт. Алышты бойлоп, кез-кез таманынан таш алып суута чулп ыргытат.

— Апа, жүрү үйгө.

— Азыр айланайын. Суунун шылдыраганын тыңшайм.

— Тамак иччи апа?

— Жүрөгүмө тамак баспайт. Ооруган атабы.

— Анда жата турчу.

— Макул кагылайын.

Ал билгизбей Сардардын калпагын мурдуна жыттап чүмкөнөт. Ошого алымсынабы, кечке ойноп чарчаган баладан бетер бөжөйүп уйкуга кетет.

— Сардардын каты качан келет, арамдын...

Сардардын каты дагы үзүлдү. Бул андан бетер жаман. Катты дайыма аласың, ага көнүгөсүң. Бүгүн да аларыңа ишенесиң. Апан чуркап барсаң эле «жок!» «Жок?» Көзүң караңгылап, башың тегеренет. Почточунун атынын туягы жерди эмес сенин жүрөгүңдү капата баскандай. Жакип бул абалын тереңге катып, аны менен өзүн гана кыйнап, Бурмашты собулайт.

— Келет апа каты... Келип калаар.

Бир күнү чай ичип олтурганда Бурмаш келинине миптти:

— Жакин, мага эстетип койчу. Анан күзгүцү берчи карапайын...

Мамбет чынысын жерге коюп кемпирин олоё тиктеди. Унчуккан жок.

— Эмнеге тиктейсиң? Өзүмдүн жүзүмдү унутуп калдым,— деди күлүмсүрөп. — Жакин менен бир жакка барамын. Ээрчитем келинимди. Сөөк-тамырыма учурашам.

Жакин чындап сүйүндү. Ырас эле кийин кол бошобойт, кайненесин ээрчип жол жүргөн жаманбы? Ага буга алаксып, көңүлдөрү ачылып калаар.

...Зыйнат баягы Чоцой деген немеге тийип кеткен экен. Төркүндөрү Бурмаш менен Жакинди аттан көтөрүп түшүрүп, кайра атказганда ыйлашты.

— Жакшы сөөк элеңер,— деди Зыйнаттын энеси кемшиңдеп. Жакинди бетинен өөп узатты. — Колубуз үзүлбөсүн кичине кудагыйым.

Жакин ойлогондой Бурмаш капаланып ыйлаган жок. Жакинге акыл-насаат айтып, Зарлык менен Мундукка жалынат.

— Куш айланып туурунa конот балам. Зарлыгым менен Муңдугум кайра бизди табат. Кадыр өлгөнү менен анын калкы өлгөнү жок.

Экөө андан Жакиндин туулуп өскөн айлына-төркүндөрүнө барды.

Жакиндин айылы... Ушул сулуулугум, өңүм, кылыгым барында эмнеден кеммин деген он жети жашы. Ошол сулуулугу, аңкыган жаштыгы аны дагы толкунга чайкап магдыратып, бал берип тамшантып, шарап жуткузуп мас кылып турду. Анын он жети жашы тиги бурчта-жашынмак ойноп кылтылдап тосуп алды. Кыз аты менен түбөлүккө коштошкону менен, кыз дооруп өткөргөн жери баягы бойдон. Көрүшүп, жыттaшып, кумары таркады.

Таенеси Жакинди маңдайынан өптү. — Жүзүңдөн апакайым! Барган жериңден көшөгөң көгөрсүн! — Анан ээгинен жогору көтөрүп, эки ууртундагы торгойдун көзүндөй калыпан жыттады. — Кудай этегиңден жалгасын.

Жакин баягыдай чычалабай кайра ушул сөзгө ичи жылыды. Аялдын таалайы ушу «этегинен жалгаганда» эмеспи. Куру жылмаңдаган сулуулук эмне кылып берет? Мына, бир кездеги жандын сулуусу таенеси, ошондогу жигиттерди аттан оодара тарткан сулуулугунан бирдеме барбы? Ал кабат-кабат тоолордун аржагында кайрадан кайрылгыс болуп, көзгө бир жолу тартылып өткөн сүрөттөй элес-буластап калбадыбы. Таененин жүрөгүндөгү башаттын суусундай сулуулук ошо бойдон, бул эки сулуулук бири-бирин чанышпады. Ошол адамкерчилиги бар үчүн ал баарына батымдуу, сүйкүмдүү, баары ага баласындай.

Төркүндүн баркын Жакин ошондо билди; төркүп деген кыздын эли белем, Жакиндерди чакырып, жогун билгизбей дасторкондорун жайып жадырашты. Шайыргүл жеңесинин шайырдыгы баягы бойдон:

— Кылтыймапы билесиңби кызыке?

— Ал эмне жеңе? — дейт Жакин күлө баштап.

— Анткорсуба. Аялдын кылтыймасы болот. Кичине эле кылтыйып бастыбы, анда эле кудайдын урганы. Түшүндүңбү?

Жакин түшүнүп, кыз кезиндегилер эсине түшүп, кызарып-татарып кытылдайт.

Шайыргүл өзү кошо шарактап, Жакинди мурдунун учун чымчылап, эки эмчегинен мыкчыйт. — И-ии кызыке, сага ишендим! Таалайлуусуң,— дейт экөөнөн башка эч ким жок болсо да Жакиндин кулагына шыбырап:

— Аялдын кылтыймасынан сактан...

— Өзүңчү жеңе? Өзүң саксыңбы?

— Бир жолу жаңылдым. Чын, кызыке...

— Койчу?

— Эркек жатпаса уктай алчу эмесмин. Агаңа бутумду арта салып коюп уктачумун, тепсе болбой. Ал аскерге кеткенине жыл маалы толуп, эркек көрсөм балакет көргөндөй качып жүргөн учурум.

— Кокус, эркек билегимди толгосо көзүмдү жуумп ийбеимби. Билесиңби Сардарга көзүңдү жумганыңды?

— Алда жеңеке ай!..

— Бир күнү таш короодогу шакарды өчүрүүгө бардым. Барып орт койдум. Мал доктур Мойнокту билесиң го? Ошол бээ жетелеп, айгырга кымыз артынып тоодон келатыптыр. «Ой Шайыргүл кымыз ич!» деди. Ысыкта суусаган жаным кантип аткез кылайын. Кол чаначындагы кымыздан ичип олтурганда Мойнок мени далпайып баса жыгылсачы. Тургузчудай эмес. «Далдоого баралы» дедим. Кымызын башына куюп тура качтым. Ташкороого мурда жеттим. Шакар өчүргөн союлумду чокко сойлотуп, акактап кубалаган немени төшкө сайдым. Уруштум. Чок чачтым. От чачтым. Кийимин күйгүздүм. Боорум катып өзүм күлүп... «Алтүндө койпумдуке кел» дедим. Алтүндө короочуну агытып коё бердим. Эшик, терезени бекиттим.

Баятан шарактап кайнаган казанга муздак суу куюп жибергендей болуп, Шайыргүл сөзүн тыйып ойлуу, сабырлуу. Кулагындагы күмүш сырга селкинчек тээп; Жакин так ошо сырганын ичине батып, өзүнүн шыңкылдаганы өзүнө жагып, жеңесинин мойнунан кучактады:

— Жаңылганың ошобу жеңе?

— Артыкбаш жалжактаса жаңылат кызыке. Сага эркелеп сүйлөп атпаймбы. Эркекке бутун арта салып уктачу Шайыргүл жок эми. Агаң согуштан аман кайтып жибитпесе кара таш болуп катам го.

Шайыргүл үйдүн ичин үч көтөрүп, эшиктен кубалаша кирген эки баласына жалынды:

— Сокотторум! Нокотторум! Кокочторум...

Мындай жалынганды деле угуп көрбөгөн Жакин жанагыдан бешбетер кетилдеди.

— Бул эмне деп жалынганың, жеңе?

— Бул ушул деп жалынганым. Жалынганга сөз таппай атпаймбы. — Ал боорсок мурундун бетин аарчып, чопулдатып өпкүлөдү. — Ырдап берчи жеңе. Өзүңдүн ырыңды, кана?

Боорсок мурун көзүн ирмегилеп «өзүнүн ырын» ырдап ийди:

Мопоч-чон...

Поштодо-он...

Бат-тык...

Ташту-уу...

— Уктуңбу булардын тилин кызыке. Ичеги-боорум эзилип, жалынганга сөз таппайм.

Жакиндин Шайыркүлдүн шарактаган күлкүлөрү басылбай; алар мурдагыны сүйлөштү. Сырдашып жыргашты, бирге басышты.

Жакиндин ошондо айылчылаганы, күлүп алганы жакшы болуптур. Ошентсин деп, боюна күч-кубат жыйнап алсын деп Бурмаш эне ээрчиткенби? Ал келининин төбөсүн карай калдайып жылып келаткан кара тумандай кайгыны алда күндөн көргөнбү, билгенби?

...Жолдо бараткаңда, сельсоветтин конторунан Сардардын кара кагазы колдоруна тийди.

Экөө өздөрү угуп өксөдү... Эси ооган экөөнү бейтааныш адамдар арабага салып жеткиришти айылына.

...Аз күндөн кийин Бурмаш каза тапты.

Түнөргөн чалдын маңдайында сокоюп жалгыз калды, Жакин сулуу...

XXXI

Адамдарды талдап, бирөөлөрдүн кылганын бирөөнө оодарбай таразалап, кара кылды как жарган күндөр оңун жатты.

Амандын ызасы кайнап өзүнчө сөгүнөт.

— Атаңдын оозуңа урайыңдын тукуму...

— Э-э Күрсү, айтчы эмес белем. Ал иниң кырс неме кишини сүйбөгөн. — Билегине чейин түрүнүп каймак чалып олтурган Сыман чоолжуй сүйлөйт.. Ал тыяк-быягын бурулуп карай албай, кара көк тартып семирген. Ушу семиргенине мактангандай кечээги теңгуштарын тааныса да таанымаксан: «Э-э, сен белең. Мынча эмне арыктагансың» деп пейил күтүп кесирленет. Ага мына бу уй баскан жер жакпай, алардын мурдунун сасыгы алда кайдан жыттанып, уйга мурдун чүйрөт. Малдын жакшысы, пайдалуусу кой экен. Акырындап «кой берма» болобуз деп жүрүшсө, жанагы согуштагы Эсен, агасынын «сасык мурун уйларга» ферма экендигин ыраа көрбөй кат жазыптыр:

«...Уй фермемин деп тебетейди көккө ыргытып жазган катыңды алганым качан. Уй ферма болгонуңа кубанмак турсун кийин кайра капаландым. Сен ферма башчысы болгонуңдан кийин колхоздо киши калбай баратканын билдим».

Я Сыман? Мени киши катарынан чыгарып... Тукумуңду урайынды. — Аман күйүп-бышып, бир бозорун бир кызарат.

— Күрсү, мен билбесем айтамбы? Менин тилимди алсаң кор болбойсуң. Каминис деп койсо аңыраңдачу аның. Согуштан аңы-

рацдап окко учат андай немец. Кат жаздыр анына, башын калкаласын. Быяктагы үй-бүлөсүн багабы же...

Аман кабагын түйүп күңүлдөйт:

— Эмгекти мен жасадым! Элди мен багып атам! Бронтко эт... Аманскийй майларды жөнөттүм!

— Сен ак жүрөксүң, Күрсү. Жанагы каминисиң Ракыя кампаны сатып-сатып жолуна түштү.

...Аман аялы экөө ферма башчысы. Экөөнөн артык киши жок. Экөө болбосо музоо туулбай, уйдан сүт чыкпай калчудай ыңгыранып жүрүшкөндө, экөөнүн мындай сырларын билген Эсен колхозго каңырыгы түтөп фронттон кат жазганда; негедир ушундайлар Эрмекти коопсунтту, ойлонтту. Колу чолок Омордун кылыгы ага кошумча болду. Курортко барат, минерге ат сурайт. Көзүнө көрүнгөндү сурайт:

— Саап ичкидей уй, шернеге козу бергиле.

Эрмек бул жолу ага унчуккан жок.

— Во-от, закон бар. Ата Мекендин инвалидимин. Мен канымды төккөм! Мен колумдан ажырагам! Мен мекенди коргогом. Воот. Мен согушкам!

...Эрмек дубалда илинүү кызкызыл өрүк комуздан көзүн айырбады. Үзүл-созул үн кыңгырап, анан комуз кыймылдап, кулагы копко баңылдап толгоно берди. Бул эмнеси? Үзөңгү тие электе бөжүп кетчү жоргодой элпек эмес беле комуз. Жал-куйругун желге сапырып, чоң жолдо аркырап бараткан күлүктөй эмес беле комуз. Мойнунан илинип, дубалдын сызы өтүп комуз табында эмес, комуз бейтап. Көптөн бери ээси аны мойнунан сылабай, анын кулагы катып, үч кылы кургады. Комуз көптөн кийин ийге көнүп, шартылдап күү чертип төргө өттү. Эрмек көзүн жуумп тыңшап, жанында Абдыразак олтуруп, күү арасында анын каркылдап күлгөнүн укту.

— Кана, Эрмегим, созолонтчу.

Эрмек Абдыразактын тизесин таяна олтуруп, акыштана күлүп, кашын серпип алат:

> Тордомо жоолук салындым,
> Толгонуп сени сагындым.
> Томсортот экен жашчылык,
> Торуңа кайдан чалындым...

Аңгыча колуна депкир кармаган Мунар эне качырып сала берди.

Эрмек көзүн ача мыйыгынан жылмайды. Комуз ордунда эч ким жок. Эмелеги комуз үнү, күзгүнүн сыныгына чагылган күндөй жалт эткен кыялы анын депине алоолонтуп от жакты.

— Өг, бүгүн чарчадым,— дечү Абдыразак. Анда ал айылдык советтин председатели. Эрмек анын ат минип жүрүп чарчаганына ишенбей оюн-чындап шылдыңдачу:

— Эмне, кечке жер каздыңбы?

Эрмек канча түндөр, канча күндөр ат жалында Абдыразак менен сырдашты. Көрсө анын айтканы чын экен. Күндөр арылаган сайын Эрмектин жумушу кобойуп, быягынан бир жумушту бүткөргүчө тыягынан бир жумушу чыгып; ушулардын бүтпөгөнүнө

Эрмек күнөлүүдөй болуп, бирөөнүн ачына айланып, тогуна толгонуп, бирөөлөр ыйласа, бирөөлөр согуштан майып болуп кайтса алар менен кошо ичинен ыйлап, күйүп жүрдү. Тигинтип кыйналгандар бөлөк-бөтөнбү? Калдайган калың журт кан жутуп турганда каякка барасың? Жалгыз жыргай аласыңбы?

Эрмек кечке жуук маңдайдагы Кароол дөбөнү карай бастырды. Кышында бул дөбөдөн жылгаяк тээп балдар кетпейт. Жаз чыгаар менен алардын ордун карылар ээлейт. Уй мүйүз тартып олтуруп алышып, колдорун жаңсай икаялар айтышчу. Согуш учурунда тигилер сээл тартты.

Эрмек атынан түшүп, дөңгө чыгып эки жагына көз чаптырды. Негедир анын мурдуна нандын жыты урунду. Талаа нан жыттанды. Чынында эле талаага, көз жеткен жердин баарына нан бышып жаткан. Мобу асмандан тийген күн талаага түшүп, нанды өткөрө кактап жибербейин дегендей, тоонун далдоосун карай калкамандап бараткан.

Ракыя... Ракыяга таңгалат. Ушу чала сабаттуу тондоосун көрүнгөн аял эки-үч айдын ичинде трактордун тилин билип... Үйрөнүп.

Эрмек бырс күлүп жиберди, бир эсе капаланды. Жазында Ракыя рулда жүрүп уктап, трактору бороздон чыгып, терең аңга кирип кетиптир. Ошондо ким эмне дебеди:

— Ой, ага кампанын ачкычы ылайык.

— Деги эмне болуптур? — дейт кээлери.

— Трактор ала качып... аңды сүзүп...

Бытыкүл алаканын шак чаап чыны менен коркту:

— Катүгүн, уктап атканыбызда тамды сүздүрсө кантмекпиз?

А трактор бузулган болучу. Тракторубузду аңга тыгып алдык деп кимге барат Эрмек? Ракыя тракторун түнү менен өзү оңдоп, эртеси шашкеде кайра аңды сүздүрүп айдады.

...Те көз учунда, тоонун этегине чейин жаркылдаган толкунун серпкен эгин ошо «сүзөнөөк» трактордон.

— Жаныбар, сен да окко учуп согушта жүрөсүң ээ — Эрмек атын ыйык жалынан сылады. Ат да ээсинин айтканына түшүнгөндөй, кулагын жапыра башын жерге салып, ооздугун шылдыратты. Эрмек ат жалын кармаган бойдон ойлуу: деги жылкылар убайды берди го. Согуштун жүгүн булар да тартты, тердик салынбагандары жооруп, кырчаңгы болуп. Эмнесин жашырат, бээлер кулун салбадыбы. Кулундардын туягы железе мокоп, жаактарына нокто өтпөдүбү. Жылкынын алды те согушта окко учуп, маңдайын жарып ок тийип, чыңырып жыгылып жатпадыбы.

Ат бышкырып ийди, таноосуна жакындаган саратан коңуз куланып кетти. Бул дөбөдөгү эки караанды карай сызган ийнек канат чабалекей жалтанып, кайра кылкандарды көздөй кайыды. Уй мөөрөп, кимдир бирөө чалгы кайрады.

Күн шүйшүп канга окшоп батып баратты... Күн чачыраган кандын баарын жууп, эртең менен ааламды уялтып, өзү ааламдан уялып жаркырап чыгат. Ата журт боюна жуккан канды жууп, так ошол көз уялткан күнгө окшоп турат. Эркектер келет. Эрмек алар-

та «жамандыр-жакшыдыр ат миндим силер жокто. Алгыла башкармалыкты» деп айтат, мобул аттын чылбырын сунат. Ал ой качан аткарылат? Быйылбы, келеркидеби? Ал ак жолтой боло элек. Анын оюнун бирөө аткарыла элек. Аттын ыйык жалында канча жол жүрөөр экен?..

Бүгүн Эрмектин көңүлү жайбы же иши жайбы? Мунар эне эшигинин алдында олтуруп, андан көзүн айырган жок. Келини деле бараандуу, караандуу көрүнүп, тигинтип Кароол дөбөгө чыгып дайыма, эки жакка көз салып. Ушуга эненин ичи жылыйт, капшыты чыгат кампайып. «Кудая мунуңа шүгүр, кээки тыйтакелер» кайненесин чокуга чаап, кайненени кой, кечээ эле «ахылап-охулап» күйөөсүнө жалынып жүрүп, бүгүн башка бирөөнү ээрчиткендер жокпу?

Бактыгүлдүн жоругун ким унутат? Көз көргүс жакка жоголом деп коюп, анысынан айныды. Баягы кырдан кулаган бойдон төмөнкү Оморго барып тийди. Кырдан куланган таш да орунун таап жатат. Ал орунун тапмак түгүл, аялдардын бетине чиркөө болду, аны аялдар жийиркенип карашат.

— Өл аа, бетбак!

— Эрге мен тийдим. Башыма жоолукту ошон үчүн салынгам. Ургаачы болгонума күнөөлүмүнбү? Өл дейсиңерби! Менин жашагым келет!

Ал жашап жүрдү, Омордун аялы болду. Эл аны Омордуку дебей, атайлаппы же унутуппу, мурунку оозго үйрөнгөн боюнча аташчу:

— Жолборстун аялы.

— Нурпачанын келини...

Омор муну уккан сайын ызаланып, бирөөгө аял болуп кучактабады беле деген ой жүрөгүнө так салып, түнүчүндө улам бир суроону сурай берчү.

— Жолборс кандай эле?

— Билбейм кандай экенин,— дейт Бактыгүл тайсалдап, тигинин көңүлүн тынчытмакка. Бул жооп тигини тынчытмак турсун, кайрадан жипкиртет.

— Жолборсту кандай кучактачу элең?

Эми Бактыгүлдүн оюна капкаяктагылар түшүп, эмне айтаарын билбей диртилдеп, тигиге көз каранды болуп, коомай кучактап жуурканга башын катат. Эмне үчүн сурайт, билбейби өзү? Бактыгүлдүн жүрөгү ачышып, төшөктө эмес бир тикенекте жаткансып, бүткөн бою сайгылашып; Оморду эмес ташты кучактагансып муздап ичиркенет.

Түндөрдүн биринде Бактыгүлдүн бөйрөгү былкылдады.

— Бул эмне? — Омор жуурканды серпип ыргытып, Бактыгүлдүн бөйрөгүнө алаканын басты. Бактыгүл жыйрылып, тигинин колун түртүп, күлкүсү келбесе да күлүмүш этип алаксытты.

Эки-үч күндөн кийин Омор райондон ылжып мас болуп кайтты:

— Мен канымды төккөм! Аялды коргогом! — Ал тебелетчүдөй Бактыгүлдү омуроолотуп, камчысын үйрөт. — Сен быякта... Кечээ Жолборсту унутуп, бүгүн мени, эртең дагы бирөөнү... Жогол!

Жаркылдаган келин Бактыгулдун тагдыры, түшкөн жолу ушул болду. Аял ушинтип төрөп, ушундай карымак беле?..

Бактыгулдун башына жааган ушак, анын кылыгы, акырында көзү карайлаган там сүзот болуп Омордукуна кирип барышы, Алтындын үрөйүн учурду. Мурда ага ачууланып, айтайын десе оозу кыска, өзүмдү кагып коебу деп, кепке-сөзгө теңелбегенине ардыгат. Же бирөөнү жакшы дей албай, же жаман экенин бирөөгө айталбай, ичинен кайнап жашаган дүйнөң курусунчу. Ичине кап-каяктагы бугүнүн баары камалганы аз келгенсип, апасынын үйдөн чыгарбаганы өттү.

— Кимди карап турасың,— дейт эшикке чыкса, көзгө сүрткөндөй киши жок болсо деле. Ал жөн эле абадан дем алып, асмандағы, тоолорду тиктеп, тетиги арыкты бойлоп баскысы келип, ошолордун баары сонун экенин ойлоп турса.

— Кайда басасың? Олтур...

— Олтура албайм! — Алтын бир күнү апасына бир тийди,— Уктуңбу, олтура албайм! Бир жолу сенин айдаганыңа көнгөм. Көнбөйм эми!..

Эзели кайыр айтпаган кызы тастаңдап бетине чыкканда негедир Бытыкүлдүн оозунан сөзү ыргыды. Кыжынып, кызын олурая карап, анын жүзүнөн чыгып турган заардан жалтайлады. Демейде өзүнөн-өзү чамына берчү Бытыгул, ушинтсем муну колго бат түшүрөм дегендей жоошуп унчукпады. Кызы анын көзүн карабаганда, ал айдаган жакка баспаганда кайда басмак эле? Ал бир бала-кет кылып жиберет деп кызын сыртынан кайтарып, ага ишенбей, эненин милдети ушу деп, өзүнө гана ишенип, кызынын сөөгүнө тамга басып, кызы муну көтөрө албай ичинен кайнап жүргөнүн капарына алган жок.

— Жаманчылыктан же жакшылыкта катарга кошулбай... Бактыгулдукунон менин күнөөм көп! Бир саткансыңар, жамандыгымдан сатылгам. Жетет эми...

Арадан эки-үч күн өтподу. Алыс жол жүрөөрдөн бетер кирлерин жууду, кийимдерин жаман-жаскады. Сайын жаткан туш кийизин бүктөп сандыктын түбүнө бекитти.

— Качан саясың? — деди сиңдилери.

— Качан согуш бүткөндө...

Өзүнөн бийликсиз, жоопсуз кызынын бир жакка басаарына Бытыгул ишенбеди.. Дагы эле сыр билгизбей чакчарылып, берки кыздарын какаарлады.

— Баскыла... Кылгыла... уктагыла...

Алтын энесине бир ооз сөз айтпады. Эртең менен арча челектеги максымдан кара аякка куюп, шашпай маймандап нан жеди. Бытыкул ун-амыш этип, бир көзүн жылтырата карады. Негедир күйөөгө атказгандагы кызынын дасторконду баса олтуруп, майга боорсок чылап маймаңдаганын эстеп, «жутуккан өлүгүңдү көрөйүн» деди. Жутуккан кызы максымдан коночокко куюп, оозун чүпүрөк менен таңып, энеси жакты карап койбой, каалганы тарс жаап эшикке чыкты.

Алтын жумушка жөнөп жүрдү. Жонгондо да келин-кыздарга

кошулбай Кумаш дечу «Тапачар бука» менен суу сугарып кетиптир. Муну уккан Бытыкул буркан шаркандап; ак калпагын чекесине кийип бейкапар турган Отунчуну кактады.

— Когорткон мен, агарткан мен! Кайран эмгегим! Сенин тукумуц... дулдуйган өлүгүңдү,— Бытыкул «абышкасынын» ак калпагын күлгө чапты. — Калпак кийет имиш. Арсыз, кызың эмне кылып жүрөт я?!

Ошондон соң Отунчу калпагын, өтүгүн, пыязы чепкенин көпкө чейин кийбеди. Баягыдай келиндерге имерилбей, четтеп бастырып маанайы басыңкы. Бытыкулдун бирөөнү ушактабай жаагы, айылчылабай аягы тынынкы. Кызынын мурдуна суу жеткенде өзү келин «апакелен» мойнун кучактаарын күттү. Апасын күттүрүп коюп, Алтын суу сугарып жүрдү...

Сен, согуш учурунда суу сугарып көрдүң беле? Моңгүнүн суусун. Күн чачырай бутуңду сууга малганда мээң лук дей түшүп, итче чочоюп этегиңе катып бутуңду; чучугу суунун ичинде калгандай жилигиң какшап, көзүңдөн от чагылып. Калтаарып, заарканып бутту кайра сууга салып; керээлден кечке суу кечип, суу ичип; суудан чыкканда таманыңа таш кирип; таман өлүү болуп, сөгөнчөк чарт-чурт жарылбадыбы...

Алтын согуштун азап-тозогун ошо суу сугаргандан билди. Ал сугарган суу апын бет чиркоосунун баарын жууду.

Кызынын аты оозго алынганына ичи жылып, аны тилдегенин унутуп, ага күйөө издегенди саамыктатты. Кызы ушинтип айылапага жакшы аттуу болуп турса, Кашкар өзү арага киши салып сөз каттырарлык да ажап. А мүмкүн Кашкардан сокаттуу, мансаптуу, Бытыкул чалкалап барып-келип туруучу күйөө табылаар. Бир эсептен кызынын көздөн далдоо жүргөнү жакшы. Алыстагы кыз сыйлуу, барктуу, сөөлөттүү. Бытыкул айылга мактанып жүрдү.

— Алтыным, алтындай кызым, садагасым.— Алтындын шарапатына өзүн кыстарат. — Аны чыйрак өстүргөн мен! Сөөгүмдү агартпадыбы, секетим. Майын чыгарат жумуштун.

Ал кайрадан баштагысындай чакчарылып, баштагысындай аялдардын арасына кулагын түрдү.

— Аманды пермеден түшүрөт экен, уктуңарбы?

— Уктук. Ошону ырас кылат, кудайын таанызбаганды.

— Аялы андан бетер киши таанызбайт. Биз колубузга сыйпаар май таппай жүрсөк, ал челек-челек майларды сатыптыр дейтко?

— Чын экен ошонусу. Шырдак, күнүгө бирден туш кийиз тартат үйүнө. Биз тишибиздин кирин сорсок, ал дүнүйө жыйнайт.

Бытыкул түкшүмүлдөп алардын сөзүн бөлөт.

— Кимди коёт экен ордуна?

— Киши табылбай атыптыр дейт.

Муну укканда Бытыкул дагы бир аракетин жасады. Күлгө чапкан ак калпакты, пыязы чепкенин, өтүгүн Отунчуга кайрадан кийгизди. Аны бойдой кууруп, тилдеп тоого жөнөттү:

— Кара күрпөңдү сойдура берем. Эртең күүгүмдө үйдө бол! Уктуңбу?

Эртеси Бытыкүл Мунар энени тооруп, жайкап «Абдыразактын калкосуна» өпкө-жүрөгүн чапты. Күн кылкылдап бараткапда, Эрмекти кошуп үйүнө чакырды.

— Айланайын байбиче, сендей алтын барбы деги? Тилим тийсе кечирип кой. Күнөөм болсо алдыңа түшөйүн. Сары байбиче, ырыс-кепиктүү. Балдарыңан айланайын...

Мунар Бытыкүлдүн үзүлүп түшкөнүнө ийип, аны жакшы көрүп, кайра ага өзү күнөөлүдөн бетер жарпы жазылды.

—Ага-ини кишибиз. Өйдө-төмөн өткөндү өзүң кечир, Быты. Менин жиним бар экенин билесиң, Эрмекти сабайм кээде, кудай каары жаным.

Отунчу айткандай күүгүмдө келди, чаначтын түбүндө гана үч чөйчөктөй кымыз.

— Желени мал доктур кыркып салыптыр, акти жазып. Кымыз табылбайт.

Бытыкүл аны эт кайнаган үйгө киргизип алып жер-жеберине жетти.

— Кантейин-ин, куйкөнү таптаса куш болбойт. Ар кайсы үйдөн бир чөйчөктөн сурабайсыңбы?

Азыраак кымызды Эрмек менен Мунар энеге гана сунуп өнтөлөдү. Өзүнүн ичпегенине кайыл:

— Ичкиле конокторум. Биз аябай ичтик. Ичпесеңер таарынам.

Эрмектин ичкен тамагы сиңип, нымшып тердеген. Улам бир баласын эркелетет. Көптөн бери өзүнүн үйүндө да мындай олтурбаган; тиги согуштагы кабарлардан бери чечиле сүйлөдү. Мунар эненин көзүнө да келини ошол түнү деле алденемедей, салабаттуу, жылдыздуу көрүндү. Ал Эрмектен көзүн айырбай, ага суктанып, ага ичинен жалынып төбөсү көккө тийди.

— Эрмек садага. Бир жолу даам сызган жериңе миң жолу салам айт деген кеп бар. Бизди сөзүңө, эсиңе ала жүр. — Тамак желип, колго суу куюлгандан кийин көкүрөгүндөгү дартын баштады Бытыкүл. — Ак дасторкон үстүндө алдыңа башыбызды ийип... биздин чакырган жөнүбүз... эми өзүңдүн колуңда турганда жалгаарыңды жалгап... Отунчу ыгыңдан чыгабы? Чыкпайт! Уй пермелликти Отунчуга алып бер. Жер каратпа?

Мунар эне оозун ачып, унчукпай түнөргөн Эрмекти карады. Ак дасторкондун үстүндө эмне дээр экен? Ашын ичкендин ийрин кантип жандырат?..

XXXII

Ич көйнөгүм шайыдан,
Ичке жип менен кайыган.
Издеп жүрүп таппадым,
Карааныңды айлыман.

Калыйманга ыр табылганы менен обону табылбады, ыр үйрөнгөнү менен үнүн үйрөтө албай убара.. Кандай неменин үнү жакшы? Кишинин оозу-мурду, баары эле окшош, үнү эмнеге болэк?

Эмеле созгон обону кулагынан кетпей бирөөлөр ага кыйкырып, ышкырып, бышкырып шылдыңдагандай, шекшип айланасына ка-

рады. Эчким. Бышкырып маараган койлор. Ышкырган уларлар. Кол сунса жеткидей ак мөңгү чайыттай асман. Ушул тоолордо, чатырдай асмандын астында ыңкыган кой жайып Калыйман.

Саты душманды кубалап батышта. Эми кубалап баратышат, биздикилер кубалашып...

Койчу болдум сен жокто, Саты. Тоо-ташты мааратып беш жүз койду мааратып, өзүм да маарап тосом сени. Тарсылдак менен күрсүлдөктөн башканы, кан менен өрттөн башканы көрбөгөн көзүң ушу мелтиреген жайлоону качан тиктээр экен? Зардубалын көтөрүп устуну сунулган тамыңды көздөбөй короо көздөдүм. Там бузулса кыш куябыз, кайра там тургузабыз, чекебелине дарак саябыз. Картөшкө олтургузабыз...

Айланайын кабелтең а-аай
Айланып келчи мен минтем.
Кагылайын кабелтең а-аай,
Кайрылып келчи мен минтем.

Экөөбүздүн тамыбызга согуш жолтоо болбосо экен, биз картөшко айдаар аңыз кысыр калбаса экен мындан ары. Муунтуп кел биротала, болбосун согуш!

Ак тулпар менин эңип кел а-ай,
Айгышкан жоону жеңип кел.

— А-аайт десеңчи!..

Чоң таштын далдоосунан Сагымбай карп-күрп чыга калды. Мингени боз ат, бөктөрүнчөгү бар. Асынганы дүрбү, өңөргөнү беш атар.

— Акын турбайсыңбы сен. — Сагымбай жаркылдап күлө сүйлөдү. — Ырыңды дептерге жаза жүр, ыр жыйнагандарга беребиз, борборго.

— Шылдыңдабагылачы. — Калыйман ийменбей, бир чети тырчып жооп берди. Аны теңтүш кылган Сагымбай өзү. Кой төлдөгөндө Калыймандын жүдөгөнүн айтпа, козулардын бирөө эме албай, бирөө адашып, Калыймандын бутунун арасынан эмчек издесе; тыякта бир кой козусун жерип, бирөө тууй албай онтоп. Күндүртүндүр мээ ачып, Калыймандын кирпигинен бери туңгак. Быягынан имерсе тыягынан жайылган койлорго ээ боло албай төбөсү менен жер сайып уктап. Уктап атканда козулар жамгырдай жаап...

Төл убагында кээ бирөөлөр тыяктан качып өтүшчү. Мобу Сагымбай атын короонун четине байлап салып, жаңы телчиккен козуларды атайлап энесине эмизчү.

— Эй чабан, кийин бир козу бересиң.

Айтканы туура, жөндүү деп жүрдү Калыйман. Бир күнү сапсаң кара козуну көргөздү.

— Киши жиберип өңөртүп алгыла.

— Өзүм эле өңөрөм. Мага түшүнүк жазып бер.

— Түшүнүгү эмне, жазалбайм.

«Мен, колхоздун чабаны Сарбанова Калыйман бул кара козуну өз эрким менен Эрмаматов Сагымбайга беремин». Сагымбай түшүнүктүн аягына кол койдуруп, атына минди:

— Кана, бас алдыма түшүп. Эмне үчүн мени каралайсың? Өз эрким менен деп. Колхоздун козусу. Ким үйрөттү сага?

Опузалайт деген Сагымбай чындап эле кызарацдап демитти. Калыйман тигинин ойну же чыны экенин түшүнө албай, «Укурүгү узун өкмөткө» өзү барын илингенине айласы куруду.

— Жаман үйрөнгөндөрүн. Суратам райопго. Каматам... Бас! Жазында бир табак тукум уурдап бирөө кесилиптир дегенди уккан. Кесилбеген күндө да жаманаттысынан, сурактан эси эцгирен айлам эмне болот дегендей козу жайнады.

— Мындан кийин...

— Баскын дейм! — Сагымбай атын темине демитти.

Анын сөзгө көнбой жаалданганынан, кыр көрсөткөнүнөн уламбы, адатынча Калыймандын жүрөгү солк этип, эки кадам алдыга шилтеди:

— Айда мени! Мен билгенимди айтам өкүматка, мени да угат өкүмат! Кызыл Армиянын үй-бүлөсүн басмырлайсыцбы? Козу сураган өзүң. Менин козум короомдо, калхоздуку! Тебелетесиңби мени? Дезертирди тебелет! Мен аскердин аялы... аскердин коюн багып жүрөм!

Сагымбай каткырып аттан ооп түштү:

— Багындым сага... Бая эле ушинтнейсиңби!

Ошондон бери булар ынак. Ынак болгону менен Сагымбайдын мүнөзүнө түшүнбөйт. Калыйман; козү сени тиктеп, сенден бирдеме издеп жүрөгүңдү болк эткизип, апкаарытып же мээлитип эркелетет. Сөзүң оозуңан ыргып кабагынан сүрдөйсүң же өзү сенден сүрдөп тунжурайт. Катаал, каардуу неме го деген оюнду жыйнагыча Бакайдай мээримдүү.

— Кой бакканды билдиң. Эмне үчүн ырдаганды билбейсиң? — дечү Сагымбай Калыйманга оюн-чындап акырайып. — Кайсыл чабан кандай ырдайт же ыйлайбы? Койлорун кошо ыйлатып арыктатабы, мупу да аңдыйм!

Бастырса печен сонун жерлер бар; эрмектешсе кыр-кырлардан малчылар учурайт. Анан негедир Калыйманды издейт, аны кээ жери жуураттай уюп, кээ жери курттай чачырап жайылган койлорун алдагайдан таанийт. Койлору апаппак, а өзү капкара. Жоо... анда, жүзүндө, анын өзүнө гана энчиктелген бир жылдыздуу сулуулук, аялдын керемети бар болчу. Ал сулуулук баарына сезилчү эмес, тыяктан карап «а-аа кара катын» деген Калыйман аткыдай болуп көрүнчү.

Сагымбай Калыймандын аял экендигин аяп, аял болгондугунан аны капкаяктагы кырсыктын баары торгоп, аңдып, согончоктоп тургансып, кырсык болсо мен бар дегенсип, түндүн бороончапкындуу кайсыл убагы болбосун, эгер бул тарапта жүрсө Калыймандын короосун сыртынан акмалачу. Кандай шыбыр билгизбей бастырсын же көзгө сайса көрүнгүс түнбү Калыймандын үнү кулагына чак этет.

— Сен ким?!

Кайсы убакта болбосун Калыйман «өз постунда» тургандыгынан уламбы, же Сагымбайдын кызматы ушундайды талап кылгандыгынанбы, же Сагымбай өзү да ушундайга көнгөндүгүнөнбү, ал Калыйманга имерилип, ага жакынсып сырдашып, күлүп сүйлөшүп, тама-

чалашын чери жазылат. Чери жазылганда ага дүйнөнүн баары бейпил, жыргал, теребел кооз, жаркырак. А мобу Калыйман сулуу, ырчы, обончу.

— Ырдачы жанагы ырыңды?

Калыйман баягындагы жоро бозодогудай, жүрөгү кайырмакка сермилген чабактай туйлабады, кыйналып кысталбады. Зардубалы жаанга эзилип, жетимсиреген тамы көрүнбөй, козүнө күн нуруп жамынган чалкайган тоолор, мелтиреген асман көрүнүп, ал ээлигип, делөөрүп, ырдагысы келип, обону өзү табылып:

Ич көйнөгүм шайыдан,
Ичке жип менен кайыган.
Издеп жүрүп таппадым,
Карааныңды айлымач.

Кылганым колхоз жумушу,
Керманддын чыкты урушу.
Кайрылып биздин жигиттер,
Ичилээр жайлоо кымызы.

Жаркылдап, термеле козүн саал жуумп, обонун созуп, обону кулагына жакшы угулуп, тоолор аны тиктеп баш ийкеп «ырдадыңбы, ыр ошентет» деп; Калыйман тоолорго эрээркеп, бугу жазылып дүйнөсү түгөл, келечегине ишенип капарсыз.

Жүзүнөн күн нуру кылгырып, жылтырап тайгаланып, төгүлүп, Калыймандын жүзү күн нуруна «жок, мен адаммын, мен кандай жаралсам ошондой болгонум жакшы» дегенсип турду. Анын козүнүн карегине ээр токумчан ак боз ат байланып, андыктан Сагымбайга Калыйман ансайын жылдыздуу, сулуу көрүндү. Эртеги ырдалып жүрчү «чүректой мойну койкойгон», же «айдай-күндөй» сулуулук эмес, озүнүн жаратылышы, сулуулугу... Мүмкүн, тигиндейден өтсө ал сулуулукту Сагымбай да көрбөйт эле, билбейт эле.

...Те чокуда, кардын этегиндеги коргулда экоону аңдып, экөөнөн козү өтүп дагы экөө жатты, ташка окшоп, ташка жашынып. Ал экоо аркы моңгүго жакын, ал экоо чыйрыкты, күн жылытпады. Деги ушу кыргыздын тоолору да кызык: этегине эгин бышырат, боорунда мал жаят; а чокусунда эзели кетпеген ак моңгү. Бир эле күндө жылдын үч мезгилин: күздү, жайды, кышты басасың каалаcаң. Те чокудагы экөө түндө эле жашыл майсанды уйпалап, күндүн мурду чачырай моңгүгө жакын жетишкен. Экөөнү моңгүнүн зыркаары каарып, ичтери калтырап, беттери түк. Бир аз эле төмөндөшсө күн аларды жылытмак. Бирок, азыр орундарынан жылбайт.

Экоонүн үстүндө айланган жору-кузгун, кечөө жуткан куу сөөктөн башка жемсөөлөрүндө эчтеке жок. Тиги өйүзгү тоолордон быякты көрүп, курч көздөрү таш арасын аңтарып, тарпка окшогон экөөнү көздөй бөрү жара тартканбы деп сабалашкан. Көздөрүнүн чала көргөнүнө, экөөнүн тирүү экенине ишенбегендей, тирүү болсо эмнеге талпагы ташка жайылган дегендей дагы эле каалгып айланган жору-кузгун. Бул чокуда тарпка окшоп жаткан экөөнө жору-кузгун да аңтаң.

Кур-рк... кыр-рк... Курр-рк...

— Кызыталакты,— деди тарптын бирөө ызырынып боз атчанга

сөөмөйүн сайып, жанындагысын кайрап,— жилигин чакпасамбы, экинчи биреөнүн катынына жологус кылып. Карачы тигини, биз жан менен алек, а ал... жан кашаят. Угуп атасыңбы, Түнтөй?

Түнтөй түнөргөндөн түнөрдү. Кантип түнөрбөйт? Мына бул тоолор, аркырап аккан суулар, тигил ыңкып жайылган койлор аныкы болчу. Чатырап кыр-кырларга бастырчу, кыдырып кымыз иччү. Сүйлөгөн сөзү үзөт, кийими бүтүн, курсагы ток, күндөрү шаан-шөкөт. Эми Түнтөйдөн көрө ит ээн-элкин басат, арсылдап үрөт. Ушул итчелик жок беле? Биреөнө атаандашып, биреөнөн кызганып, туягын санап тигил койлорду өстүрбөдү беле, күн тынчынан түн уйкусунан безип. Эмнеге үйлөп отко салды? Ким?

— Эсиңдеби Түнтөй, айгырга кымыз артынып тетиги Ача-Таштын кайкысынан жолукканың? Күн бешимге таяган убак, биз чөлдөп жакадан келатканбыз. — Ташмат көзүн жуумп, кеберсиген эринин жалана улутунду. — Ошондогу даалдаган курбулар кайда? Экөөбүз минтип жан айласында... жашоого укугубуз жок. Эми ак никелүү катыныбыз биреөнүкү, милийсаныкы.

Түнтөй башын көтөрбөй боортоктоп, тиштери менен суйдаң чөптөрдү кыркты. Анын мурдуна жердин жыты кан жыттанды; көзү алачакмактады. Кантип унутсун... Анда райондогу кызматчы бөлөсүнө эки күн түнөдү. Эки күн ичинде Айнаш аны сагынып, түн ичинде музоодон бетер моюн-башын жалап, уктатпай; ал келин-кыздарга шилекейи чубуруп, бирок жолоп сөз айталбай араң келсе да, анысын жашырса да билип, шекшип, алардан кызганып, бүт районду күнүлөп, бүт райондун келин-кыздарына туйтуктап таарынган. Райондун жасанып, таранып, колтукташып баскан чүрөктөрү аны арбап, көзүн жумса да алар кыркаар тизилип; ошолордон кийин күрмөсүн жонунан түшүрбөгөн Айнашты көрүп, бул бир маңдайындагы каскак болуп, кыртышы сүйбөй чыканагы менен өпкөгө согуп тескери оодарылган.

Эми Түнтөй бул апааттуу күндөрдө жандалбастап, улам бир жерге ооп, изин суутуп, биттеп-куштап, арып-ачып жүрүп кайтты. Алты ай бою аял аттуудан көзү өтүп, ак никелүү аялына зар болуп, аны сагынып, анын кадырын билип.

Челкейип Айнаштын боюнда экен, күйөөсүнө көз жашын буурчактатты.

— Эмнеге ыйлайсың? — деди Түнтөй.

— Сага... бечара, байкуш болгонуңа. Эмнеге эжемин акылын укпадың? Сен үчүн эжем да жаманатты...

— Ар ким өз башына жооп берет. — Түнтөй оркулдап бир тийди.

Айнаш суз. Кимдендир жазгангандай, сүйүнкүрөбөй төшөк салды, чечинди... Аялынын денеси муздак, кучагына кыналбады. Түнтөйдүн сагынганы, зарлаганы, кадырлаганы заматта таркап, анда бир күдүк ой тууду. Эмнеге, эмне үчүн музоодон бетер моюн-башынан жалап, эңсеп, күсөп жүргөндө боюнда болбой...

— Боюңда барбы?

— Билген жоксуңбу?

— Билгим келбейт! Аягым сай таппай жүргөндө... бала кимдики экенин...

— Эмне-е? — Кыңкыстап ооруксунуп жаткан Айнаш ыргып турду. — Эмне деп калжырайсың?

— Ким калжырак? — Эмне экенине акыл жүгүртпөй, караңгы түн жамынып жүргөнүн унутуп, Айнашты жаактан ары чуу тартып жиберди.

— Калыйма-ан! Өлтүрдү-ү. Калыйма-аан...

Ал өз аялынын койнунан качып чыкты, дооматты аялына оодарды. Аялын, өзүн, эч күнөөсүз төрөлө элек баласын маскаралаганын; жакшы сөз угаар бекемин деген аял жүрөгүнө туз куйганын билбеди. Ал аялы боюн салып, элжиреп сүйүп жүргөндө сүйбөй, анын илеписин биротала суутуп, токулгасын аябай жукартып, азыр ага эркектин дымагын орунсуз жүктөп чабалактатып ийгенин билген жок. Курсагындагы бала үчүн Айнаш эмне сөздөрдү укпады, ойлободу, кандай бети чымырабады. Ошо бала экөөнү коргоп, элге жүзүн жарык кыла турган атасы кайра минтип...

Түнтөйдүн түнөбөгөнүнө Айнаштын ичи андан бетер ачышып, капшыты эңшерилди.

— Калыйман, менин күнүм курусун. Күнөө менде, баламда эмес. Балада жазык жок! Балдарда жазык болбойт...

Түнтөй күнөөнүн баарын Айнашка үйгөн, аны Ташмат опоңой гана, тимеле айрыга чөп сузгандай Сагымбайга үйдү.

— Ээ, дос... аял деген макулук. Бас десең басат, жат десең жатат. Эмнеге алы жетет? Аялга күрсүлдөгөн гана эркек керек. Ал эркек тетигине, ээгиңдин астында. Байчечекейиңди тепсеген ошол! Бооруңа муз төшөгөн ошол кызыталак. Шашпа, шиши толду го. Келин-кыз шилекей алышып комуз кагат имиш. Айнашыңды...

Темир комузду... анын келин-кыздардын ооз комузун кагаарын Түнтөй да уккан; эркектин ошенткенине жипкирген, атасынан бетер катынча өскөн неме, өкүматка мындай «катынпоздун» кереги эмне деп Сагымбайды шылдыңдаган. Ошол «катынча» Айнаш менен шилекей алышып, комуз кагышып, бирөөнүн ак никелүү катынын азгырып...

Айнаш комуз какчу. Адегенде манчыркап, а комуз колуна тийгенде кашын серпе кылыктанып, ансыз да жука эрини жукарып, бажырайып, кудум кыргыйдай койкоё калчу. Бакалоору былкылдап, манжалары була чубагандай эпилдеп, анан укмуштуудай шоолдогон үн угулчу. Темир комуздун күүсүн мындай кайрып, мындай кубулжута ышкырган ургаачы жок болчу бул аймакта. Темир комуздан кийин Айнаш ойго чөмүлө жалжылдап, түн ичинде коюну өрттөп-куйкалап жиберчү. «Билбейм, комуздан кийин дүйнөгө тойбой, көрүнгөн адамды кучактап өпкүлөгүм келет» дечү.

Жалжылдап, маңдайында комуз кагып, ошол коюну менен Сагымбайды өрттөдү го жалбарып, музоодой жалапып:

— Урдум! — Түнтөй бурк этти муштумун түйүп,— баарын урдум!

Түнтөйдүн көзү канталаган, анын көзүнүн карегинде орногон капкара таш. Ал жети күнү жерден, жети күнү элден үмүтөткөн карышкыр. Ал жети түндө жети дубандын насиби буюрган карышкыр. Басаа, карышкырдын да жүрөгү бар.

— Баарын жууган суу эмесмин. Баарын көтөргөн жер эмесмин... Адаммын!

...Түндүн бир оокуму. Ал калчылдап карагандын түбүндө, эки кулагын жолго төшөгөн. Эч дарек угулбайт. Бир гана күркүрөгөн суу, ацылдаган капчыгай ылдый соккон зыркаар, үңүрөйгөн караңгылык. Эки-үч жолу карагандын түбү шыбырттап, чычкандар чыйкылдады, жогортон бабырган үн салып, акырын түлкү урду; аны ажал айдабагандыр, ал дагы жашаар. Мүмкүн ал козунун эгин жеп, ысуулап уктап же бир келиндин койнунда жаткандыр. Балким башка жолго түштүбү, кутулдубу?

Асмандан жылдыз үзүлдү. Ар бир адамдын жылдызы болот деиү эмес беле, кимдики болду экен?

Жолдун тамапы тарсылдап, боз ат караңгыдан суурулду. Берки калчылдап бөгүп, жер ага дагы кан жыттанды, жана күндүз айланган кузгундун куркулдаганы кулагына угулду, колу союлга калышып, оозу кургады: «Жаза чаппайын... жаза гана чаппайын!»

...Боз атчан каракушу уюй түшкөнүн гана бир билет. Чимиринип, түпсүз караңгылыкка кулапын «бул эмнеси, кулапбайт элем» дегендей аттын ыйык жалына тырмышып, ойт берген аттын ээр капына өбөктөгөндө берки урган таш өнкөсүнө кадалды. Ал ооп-ооп шалак жыгылды. Берки коцкурган атты чылбырлап, бышылдап-күшүлдөп, тигинин коюн башына колун сунду. Сунган колун тарталбай өзү бакырып ийди... Анын колупа Сагымбайдын тапанчасы же обоймадагы патрондор эмес, аялдын эмчеги урунду, сөөмөйү жыпжылуу канга малынды. Ал мындай качам деп кача албай, атка минем деп мине албай, жер көчүп темтеңдеди, өз башын муштагылап, көптөн соң эсине келди. Эсине келип, мына, бул жаткан бир тууган эжеси эмес, душманы экенин эстеп өзүн өзү соорotту, көксөөсүн суутту. Көксөөсү суумак түгүл кайрадан көөдөнү өрттөнүп, тигил эс-учунан ажыраган Эрмекке аркансыз байланып, ага каралап, келесоодой кеңгиреп башыпан жолөдү...

Кантсе да, канчалык кыйышып кетсе да, ал бир тууганы, өлсө сөөгүн издеп алаары, топурак салаары, акыркы жылтылдаган үмүтү эмес беле. Эмнеге анын оболуна көнбөдү, акылын укпады, ыптеп илгери, кишиден кийин болуп качып жүргөндө, жедеп колтугу тигирегенде, эженин баркын билбеди беле. Деги ал эмнеге жамандык кылды эле? Эмне...

Адам болгондугу үчүн Түнтөй баарын көтөрө алган жок. Анын жери куурулду, басар тоосу түгөндү. Үлпүлдөгөн акыркы үмүтүн өзү минтип үйлөп өчүрдү. Эми ал, жанын эмнеге корголотот?

...Эрмекти өңөрүп ооруканага жеткенде таң аппак аткан. Ак боздун жалынан туягына чейин кан болчу. Аларды баягында Ысакка коё бербейсиң деп Эрмек өзү чекилешкен аял доктур кабыл алды.

— Эмне болду? Кимсиң сен?

— Мен... душманмын?

— Эмне?!

Доктор Түнтөйдү тиктеди. Түнтөй мына бул жымжыртыкка, мына бул көз карашка чыдабай туттугуп, ант ичкендей кубарып,

жыгыла жаздап турду. Анын кулагына «Абдысактын калкозунун» чурулдаганынан башка эчтеме угулбады... Аларды чурулдаткан ким? — Бир кезде ал үйдүн төрүндө чалчактаган Түптөй. Жездеси Абдыразак, мойнуна асылып эркелечү мотурайган жээндери көзүнө дагы бир жолу тартылып өттү.

Мас кишидей темтеңдеп, «ипкүүнүн» короосун көздөй басты Ооба, андан башка бараар жери, батаар тоосу жок болчу. Эми ага баары түгөнгөн...

XXXIII

Жарык дүйнөгө жашоо, жашоо үчүн күрөш, күрөштөгү турмуштун агымы токтободу; токтомок турсуп тымыган жок. Мурдагысындай эле бууракандап, биринчи жээктен экинчи жээкке урунуп, түпсүз түбүнөн удургуп кайнап, жээгинен ташып жатты. Анын ушул толкуну кээ бирөөлөрдү көмөлөтүп, кээ бирөөлөрдү чамындыдай ыргытты. Көмөлөнсө деле, алар ошо өркөчтөнгөн толкундан алыс кете албай, ага байланып, имерилип, ансыз жашоо, өмүр сүрүүнүн экендигине көздөрү канып, кайра толкунга далбас урушту.

Миллиондор толкунга көкүрөгүн тосуп, бирде анын үстүндө жалбалактап, жаркылдап, бирде түбүндө кайнашты, кагылышты. А чынында турмуштун абийири, агымы, толкуну ушулар болучу. Жашоонун туткасы, дүйнөнүн түркүгү ушулар...

Жакип күйүт менен эрмектешти, күп корбөгөн өсүмдүктөй жүк бурчунда. Башында кара жоолук. Он гүлүнүн бир гүлү түшө электе күйүт тарткандан тозок эмне бар? Көзү жаш чыкпай кургап, көкүрөгү сайгылашты. Он гүлүнүн бир гүлүн күбүбөй көкүрөгүнө кайгынын жумурткасын басты. Кайгынын жумурткасын чайкап, балапанын чыгарабы? Ушинтмекчиби, тагдырга багынмакчыбы? Тагдыры алакандын отундагы бир атым насмайдай шамалга учмакчыбы? Жакиндин сулуулугу, жаштыгы, чалкыган сүйүүсү бул туккан учураган күйүт менен бүтмөкчүбү? Анын жүрөгүндөгү түйүндүн бир учун «тагдыр» деген неме бир күндө, алекисаатта гана чечип коймокчубу? Ал, аялдын сулуулугу адамдын өмүрүндөгү бир атым насмай экендигин, эгер байкабаса сулуулук аялдын өзүн мыкаачыдай кордоп-зордоп салаарын, аялдын периштеси жашоонун ыраатына баш ийүү, бешик кучактоо экендигин түшүндү.

Төрөйм деп жүрөгүнө, канына үмүт-санаа жашатып, алардын бар экенине сөзсүз ишенип жүргөн. Эми алар төрөлбөгөн бойдон, бар экени да билинбей жоголду. Согуш анын жүрөгүндөгү, канындагы үмүт-кыялга кол салды. Согуш... аялдын жатыны дагы куурасын деди.

Колуктусун кучактабай, кыз сүйбөй кыркылган өмүрлөр канча? Сардар аялым бар деп компоюп армияга жөнөдү. Жакин аны жоктоп — жүрөгүнүн, жанынын теңин жоктоп, жок экенине ишенбей; эгер чын эле жок болсо анда бу дүйнөдөн тиги Сардардын дүйнөсү жакын сезилип, амалсыздан тиги дүйнө жакын көрүндү кээ түндөрдө. Ошондо автомат асынган Сардар маңдайында: «Эмне бар сага быякта? Сени, Жакинайым, жашасын дебедимби. Сенин жашаганың — менин жашаганым».

Анда Жакин Сардарынын кара кагазына ишенбей, ишенген күндө да «Сардар, сен мага керексиң» деп чакырса тиги дүйнөнүн жети кабатын жарып туруп келчүдөй сезилчү. Анын буга ишенгенинин дагы бир себеби: «Революциянын бешиги» — Ленин шаары камоодоп тизе бүкпөй, эми ал куттуу шаардын ак жолтойлугуна, багынбасына ишенип, багынбагандан кийин, Сардарын балбыратып бешигинен чечип берчүдөн бетер, Жакин өзү да бешигинен талпынган баладай, ошо көзү көрө элек шаарга талпынып; анда Ленин басып... Авроранын залпы угулуп, «Ленинграддыктар, менин уулдарым!» деп Жамбул ырдап тургандай болот.

Ак сүтүн эмизген апасы Бермет Жакиндин абалына ботодой боздободу «жүрү кызым биз менен, суу ичсем суу ичээрсиң» дебеди. Кызын маңдайынан сылап кайрат айтты:

— Жарыгым... Сен адамсың. Шайтан гана үмүтсүз.

Таенеси аттанаар алдында маңдайынан жыттады:

— Ыраазымын... Өлсөм сөөгүм ыраазы. — Ал каадасынча «кудай этегиңден жалгасын!» деп бата берген жок. Сыягы тагдыр анын сөзүнө «түзөтүү» киргизсе керек...

Көп эле кишилер Жакиндин кайгысын бөлө тартышты. Ошонун баарынан артыкча Сагыйда. Жакиндин ичи-койнуна эч ким кирө албайт эле Сагыйдадай; ал Жакиндин көзү менен ыйлап, жүрөгү менен кайгырды; Жакиндин жанынын тең жармысындай. Ал Жакиндин аңкыган жытына, аппак алкымына, анын кылкандай кирпигинен өйдө күйүп ыйлады. Эмне болот? Жакиндин сулуулугу, жаштыгы... Өзү сулуу болуп туруп бирөөгө суктанып, өзү ургаачы болуп туруп ургаачыга илеписин артып «муну кандай гана ырыстуу жигит кучактайт, кучактаган жигитте не арман» дечү эмес беле? Аны жакага сайып бөпүлөп алчу гүл деп, ага мактанып, аны эч кимге ыраа көрбөй жүрсө «Кайдан түштү ушул чагылган?»

Экөө кээде таң аткыча сүйлөшүп, опондо да сөздөрү бүтпөй, кээде сүйлөөргө сөз табылбай, анда экөөнүн тең ичтери уйгу-туйгу. Эки-үч күнү жолугушпай калышса сагынышып, акыры экөө бир үй-бүлөдөй, бирине-бири акыл үйрөтүшүп, тил алышып үйрөнүштү. Бул өздөрүнө да билинбеген эки аялдын сүйүүсү, Курманбек менен Ак хандай эки аялдын достошкону...

Бул достук Жакиндеги жашоонун, андагы сүйүүнүн түгөнө электигинен, анын жүрөгүндөгү сулуулугунун булагынан эмеспи? Адамды чанбаган, адамды түбөлүккө сулуулаган сулуулук.

Алыскы жолдо чаалыкпас,
Аргымак аттын жакшысы.
Алдырбаган санаага,
Ак жоолуктун жакшысы.

. . . .

Сагыйда бул ырды кимге арнап ырдап, эмнелерди эске салып жатканын Жакин дароо түшүнчү. Түшүнгөндө Сагыйданын сыбызгыдай үнүнүн арасынан капарсыз, ууз күндөрү жарк этип, кандайдыр бир тереңдиги кубанычтан өрөпкүп, кубанганынан, өчпөгөн үмүтүнөн көзү балбылдап, анын көзү, жамгыр жууган карагаттай мөлтүрөп, жүзүнөн баягынысындай от тутанып, чачырап, аңкыган аппак

уруп, адам жутуп жибергидей боло калчу. Бирок, ал ошондогудай бул сулуулугун кастарлап күзгүгө каранчу эмес. Ал эми тигил Рабыядай, Эрмектей аял болсом дечү. Ал аялдардын — кадимки аялдардын катарына кошо элек өзүп.

Бир күнү Сагыйда чучуктай чаңырып кирип келди:

— Кудай ай, кудай... Жакин! Секетим... — Колундагы жаргылчактын туткасын, супураны ыргытып ийип, Жакинди кучактап өксүдү; алаканын шак коюп, өңү бузулуп:

— Э-э... Э-Эрмек эжени жыга чааптыр...

— Яа-а?!

Экөө биринен-бири өтүп жеткенде Мунар эне тура албай, жерге башын койгулап, үнү буулуп көкүрөгүн тытмалап жатыптыр. Жакин анын башын көтөрүп, бетине суу чачып ийгенде, ал талмасы кармагандай эс-мас көзүн алайтып, кайра шалак кулап сулкуйду. Жакин жылаңбаш, кара жоолугу тепсендиде экенин сезбей алек. Сулк жаткан Мунар эне бир оокумда ыргып туруп, калчылдап дубалды таянды:

— Айткылачы... чынын айткылачы айланайындар... Эрмек...

Бул үйдүн ичи өксөп ыйлап, илинүү комуз солкулдап муңканды.

Жакин комуздай солкулдап, үйүнө жылаңбаш кайтты.

Башканын куйүтүнөн өзүнүн күйүтүн жеңил көрдү Жакин. Башканын күйүтүнө жүрөгү айныбай, башкалардын жыргалчылыгы үчүн жанын курман кылгысы; «Өзүңө бензин куюп өрт коюп, душманды карай чуркап, аларды өрттөп, өзүң кошо өрттөнгүң келег» дегени угулду Сардардын.

Бирөөлөрдү аягандыктан, кадырлагандыктан Жакинде бир кубат — дем пайда болду. Аны башкалардын күйүтү күрөшкө чакырды. Ал турмуштун толкунун карай кайрадан кулач урду...

Быйылкы күндүн үзүрү былтыркыдан дурус, эл күзгү түшүмдөн жарытылуу кепсен-аванса алышкан жок. Алар буга кайыл:

— Ыраазыбыз... Биздин огородубуз бар. Тыякка жөнөткүлө,— дешти.

Тыяк дегендери — душмандан бошотулган райондор; фашисттер жыландай сыйпап, жалгыз тоогун калтырбаган колхоздор. Аңгыраган артелдерди шефке алышып, быяктан боор эттери менен тең асыл тукум малдарын тыякка жөнөтүштү. Советтин тузунан — колдун кириндей опасыз дүнүйөнү аяйт беле эл. Өкүматка беришсе кайра алар өкүматтан экилтик алып жатышты.

— Ой, өкүмат киридит берди. — Үсөйүн чөнтөгүнөн буртулдатып кызыл акчаларды сууруп, Шаршебүбүнүн мурдуна такап. — Мал күтөбүз. Арабадан колум бошобойт. Сен балаң менен малды бага аласыңбы?

— Дөөдүрөбөчү,— Шаршебүбү Үсөйүнгө чүйрүңдөйт: — Жаман Калыйман бир короо койду багып жүрөт. Мага сын таккыча уулуңа түлөө кылсаңчы, ак төөнүн карды жарылган күздө?

— Түлөөнү чогуу беребиз, согуш бүткөндө.— Үсөйүн капталдуу кара аяк максымды дем албай жутат. — Билесиңби, жер союлун аскерлер кайтат үйүнө. Жайма-жай кап боорсок чачабыз аларга.

Чоң той ошондо болот. Сен ошондо бетиңе ундан сыйпаныл кой, капкара болбой. Ушагыңды унут эми, мурду талпагай балалуу болдуң.

— Тилиң менен жерге кир. — Шаршебүбү чычалап тикиреңдейт. — Сен аялды урганыңды ташта, биризге окшобой.

— Биризиң эмне?

— Китлердин аскери ал.

— Оо бириз экоонду урдум!

— Жинди — Шаршебүбү андан ары ырбатпай негедир жалтайлагандай; анын ушунусу жагып, «жинди» дегени «мырза» деп эркелеткендей угулуп, Үсөйүндүн ичи жылып, баласын да, аялын да мурдунан чымчып өөп арабасын карай басчу.

— Келесиңби кечинде?

— Бошосом келем. — Үсөйүн шапалагын үйрө тарс эттирет. — Араба деген кыйын. Арабасыз иш жылабы колхоздо. Бүгүн пүнкүтко эгип төгөбүз.

Өзү теңдүүлөрдөн артык болбосо кеми жок Бактыгүл тигинтип жүрөктү үшүтүп, бойдок келиндер көбөйүп, келиндердин күйөөлөрү казаттан өлүп, алмончоктой кыздарга күйөө табылбай, кээ бир абышкалардын келин-кыздарга напсиси бузулуп жүргөнүнөн уламбы, Шаршебүбү «Чекеден чертип бирөөнө тиймекмин» дегенин унутуп, Үсөйүндү кызганат, сыртынан кайтарат. Кээ түндөрү баласына балкайтып эмчек эмгизип, тойгузуп, уктатып, ороп көтөрүп алып, аны булуң-бурчтан, саман жыйган короолордон, сарайлардан, шектүү жерлерден издечү. Арабасын токтотуп салып аял менен шыңкылдашкан Үсөйүндү ал көзүнө илинтпеди. Шаршебүбүнүн аңдыганын билип балакетине калбайын дейби, аял аттууну оңойлук менен арабасына салбай, аларга токтотпой аңды-доңду ылгабай тескери айдап же жолдун чаңын буруксутчу. Эриккен келиндер анын арабасын кубалап, тезек менен урушуп, күлүшүп, жетпей чуулдашып, каргап да жиберишчү:

— Арка-мойнуң астыңда калгыр.

— Дөңгөлөгүң сынгыр...

— Куда-ай машийне айдаса каптмек бул?

...Ушу күздө Жакинди кеңсаларга чакырышты, правлениянын мүчөлөрү бар экен. Жакин баарынан мурда. Ракыяны көрдү. Анын колу барбайып, майланышып, кийимдери май жыттанды, бутунда брезент өтүк. Жакин астыртан аны карап, өзүнүн кийимдеринин тазалыгынан, бутундагы ботинкадан уялды. Ракыя трактор айдагандан бери көзгө сүрткөндөй болуп, ал биротола МТСка көчүп кетип, быяктагылардан кол үзүшкөндөй сезилчү.

— Балам... — Нурпача мурдуна түшкөн көз айнегин оңдоп, Жакинге кайрылды. — Биз сени чакыртканыбыз... бул правлениянын мүчөлөрү сени уй фермалыкка ылайыктадык. Муну Эрмек менен акылдашканбыз. Райкомдун бюросу билет.

«Эрмек», «райкомдун бюросу» дегенде Жакин олутунан турэ жаздап, бир колу менен жер таяна алдыңкы эринин тиштеп алды.

— Мамбетованы билесиңерби, жолдоштор? Аткара алабы?

— Аткарат! — деди Ысак.

— Аткарат! — деди Таты.

«Мамбетова», «Аткарат» деген үнгө ансайын жетине албай, өйдө кароого буямасы келбей Жакин манаттай кызарып, күрмөсүнүн ичинде от болуп, Сардарды, жарык дүйнөнү караган көзү менен тигилерди кыркалакей карап, ушул көзү менен аларды алкады, ишендирди.

Правления мүчөлөрү таркагандан кийин Жакин Ракыяны кучактап өпкүлөп, көз жашын тыя албай койду. Ракыя майланышкан жупжумшак, эмгек ийлеп жумшарткан колу менен аны маңдайынан сылады:

— Арыз жазгын... Партияга өтүүгө...

— Эжекебай... ишиң оңолгур...

Кажерден башталып, кажерден бүтөөрү белгисиз Жакиндин дүйнөсү ушул бейм. Ушу го сыягы... Ал, тигилер ишенгидей эмне кылды?

Жакин алкагандай Ракыянын иши оңоло баштады.

* * *

Боз кыроодо малакайчан, кайыш чокойчон, сары тончон, он төрт-он беш жаштар курагыдагы бала колхозду таап, адегенде кеңсаларда топтошкон элди көздөй жөнөдү.

— Ашырдыкы кайсы?

— Тетигил. Аялы кеңсаларда олтурат.

— Жо-ок. Мага үйү керек. — Бала жонунда томпойгон таңылчакты ыкшап койду.

Ракыя үйүнө барып баланы басып жыгылды. Бакырац көз жармасын ыргытып ийип басып жыгылган. Бала «Бакырац көздү» кучактап өптү:

— Ыйлаба... чоң кыз болгон турбайсыңбы.

— Баланын таңылчагын чечишти: анда кол башындай аюунун майы, бөрүнүн чүкөсү, кийиктин эти, Кавактын кызыл тузу бар экен. Тузга каатчылык, ошол эле күнү айылдагыларга бир-бир татымдан болунду. Аюу майынын теңин Салый алып кетти:

— Асыл анамын кулагына куям эритип.

Бөрүнүн чүкөсү Акиядан артпады.

— Кызым бөржатыш, эзип сыйпайм.

Бала эки күн өргүгөндөн кийин кайра жолго камданды.

— Амандыгыңарды көрдүм. Кетейин...

— Дагы эки-үч күн жат?

— Жок, апа... Энемин, чоң атамын тилин албай жөнөгөм.

Алидинди эртең жөнөтүүгө камынып, ага бир көйнөктүк кездеме сурап Жакыптыкына кирип, кат окуп олтурган Сагыйданын жанына барып, андан Ануардын сүрөтүн көрүп Ракыя бакырып жиберди:

— Кудай ай!.. Кимдин сүрөтү бул?! Оо, калкатайым!!

...Адамдардын тагдыры кошулуп, Адам болгондугу үчүн кайрадан табышып... Жер тамырынан эл тамыры көбөйүп, көбөйгөндүгү

үчүн адамдын тагдыры кайрадан чийе байланып, ага Адамдын өзү тандапып, бирөөлөр кыргыздын тоолорундай бийиктеп, бирөөлөр таманда тепселип «Жашабасаң жашаба» деп жашоо аны тепсеп жатты.

«Саламатсызбы, карындашым Сагыйда!

Сиз мени Анвар же Ануар десеңиз да өз эркиңиз. Мага эки атым тең жагат. Анткени кыргызга да, казакка да бирдей уулмун— соогүм кыргыз, этим казак. Азыр анын баарын териштирип айтууга убакытым жок, кечириңиз.

Бул күндөрдө өмүр-баяныбызды ок менен жазып жатабыз. Мүмкүн ошол октун бири кокус мага жаңылаар. Согушта бул кокустук да эмес. Анда, өмүрүмдүн акырында, кыргыз элимдеги Сиздей кыз менен кат жазышканыма бактылуумун. Мен жашоону каалайм. Жашоону... Жашоону коргойбуз.

Биз түшүнбөгөн, билбеген, бизди кызыктырбаган ажайып дүйнөнүн чети оюла элек. Мен азыр бир гана нерсени түшүндүм: гитлеризмдин ордосун талкаламайынча бизге жашоо жок, жаштык жок. Ал тургай адам баласы кылымдар бою чогулткан мурастар жоголот. Мына ушунун баарын коргоп калуу бизге — XX кылымдын муундарына туура келди. Коргоп жатабыз аны!

Мен үңүлүп китеп тиктеп «ийне менен кудук казып олтурганда» фриц мага ок атты. Мен китебимди жаап коюп, 400 күн, 400 түндөн бери фрицке ок атам. Бул убактын ичинде 400 китеп окумакмын. 400 күн-түндөн бери өтүгүмдүн наалысы кан жыттанган талааны басат, колумдан автомат түшпөйт. Мен окуган китеп, мени күтүп чаң басты; ал китеп турган жерди фрицтин таманы баспасын. Ошондо менин китебимди менден кийинки инилерим, карындаштарым, менден көптү билип, түшүнө тургандар алаарына сөзсүз ишенем. Бул керээз эмес — келечекке ишенүү, сыймыктануу.

Мен бир аз эле мурда келечегимди издеп жүргөн, момураган бала болчумун. Ачууланганды, урушканды жаман көрчүмүн. Эми кыжырым кайнап, тишим кычырап, каным бузулат. Жанымдагы жолдошторумду өлтүрүштү. «Жек көрүүнүн илимин» * үйрөнүп, кек кууп батышка баратам.

Мен эл-жердин кадырын билчү эмес экем. Топурагыңдан айланайын Ала-Тоо! Сени сагындым... кыздарыңды... Кечөө эфирден Айчүрөктүн ариясын уктум. Угуп ыйлап ийдим. Жашыктыгымдан ыйлабадым — сагынганымдан... сагынып...

Баягы боз бала эмесмин, эми сүрдүү адаммын — Кызыл Аскермин! Кийинкилер менден да сүрдүү, күч-кубаттуу болушу үчүн өзүмдү курман кылуудан кайра тартпайм. Согушта башка ылаажы жок. Дүйнөгө бир эле жаралып, жаштык өмүр бир эле келерин билем. Аны ойлоп муңкүрөөгө укугум жок.

Мен бакыт издегем. Бакыт деген илим-билимге ээ болуу, узак жашоо деп ойлогом. Бир аз күн мурда тике маңдайыма снаряд жа-

---

* М. Шолоков «Жек көрүүнүн илими» — чыгармасы жөнүндө сөз.

рылып, колумдагы котелокту осколка кагып өттү, өзүм топуракка көмүлүп калдым. Мен ошондо топуракты күбүнүп, эмне экенимн билбейм, каткырып күлдүм. Бул өлүмдү шылдыңдап күлгөнүм болсо керек. Мага снаряддын тийбей калганы бакыт туюлду. Согушта, кээде бир минут жашаганың кымбат. Бир минут жашаганың ушунчалык таттуу... ушунчалык узак бакыт! Мен ал күнү Федя менен Витянын насибинен бөлүшүп ичтим, каскага сузуп суу жуттум, бир жылдан бери суу ичпегенсип. Суунун таттуулугу алигиче таңдайымда. Ошондой суу жуттум бекен башта? Бир тамчы суу татканым мага бакыт, илим-билим болду.

Бир жутум суу көзүмдү умачтай ачып, капкаяктагыларды оюма түшүрдү: Пушкин... Гете... Байрон... Абайдын даңазасын угуп, ырларына суусап, акын болгум келчү. Чайковскийди, Глинканы, Бетховен менен Шопенди угуп композитор болгум келчү.

Рафаэль, Рембрандт, Репин, Левитан... сыяктуу сүрөтчү болгум келчү, окумуштуу-илимпоз... деги койчу, баарына жутунчумун. Дүйнө эшиги адам баласына жаңы гана ачылгандай көрүнчү мага.

Адам баласы Софоклдан — Ленинге чейин, Гомерден — Горькийге чейин, Бахтан — Шостаковичке чейин жол баспадыбы. Кылымдар бою адамзат өлбөс-өчпөс байлыгын жыйнады. Ал байлыктын мурасчысы — биз!

Бүгүн согуштун чегинде туруп, мен өзүмдү кылымдар бою жашап, көптү башынан өткөргөн адамдай сездим. Анткени эмне үчүн жашап, кандай максатта согушуп жатканымды билем.

Сагыйда, карындашым, Сиз айткандай немецтердин баары каракчы эмес. Алардын Бетховенин, Гетесин биздикилер унутпайт. Немецтер Гитлер эмес. Гитлерчилерге өз тукумдары каргыш айтат.

Бул катты сүттөй тийген ай жарыгында жаздым. Асманда ай, жерде мен анан сиз гана бардай сездим бул түндө. Айлана тынтынч, жымжырт. Ушул түнкү айды сиз көрдүңүз бекен? Сизди ушул айга салыштырып, өзүм да айдай балкып олтурдум. Мүмкүн, бул кат менен келечекте өзүм кездешээрмин. Бул кат менен сиз окуткан жеткинчектер кездешээр. Айдын жарыгында айдай болгон кызга жазылган кат дарексиз калбас...

Менин айтаарым, максатым, өмүр баяным кыскача ушул. Менин максатым, жашоом... баары, азыр батыштагы кызыл өрттү өчүрүү. Мен батышка баратам, күн чыгыштын адамы элем. Батыштан чыккан тажаал миң-миллиондордун канын күнгө чейин чачыратып, күн чыгышка келатты эле, төбөгө чаап кайра күн батышка жапырдык. Күн батыштан аны жок кылуу керек!

Күн менен кошо чыгып биз кайра кайтабыз. Күн чыгыштын адамы өз жерине келүүгө тийиш. Биз дүйнөгө жаңыдан жаралабыз, балдардын күлкүсүндө, кыздардын...

Сагыйда, садага... тынч укта, унутпа. Мен жазганымды токтотоюн, ыраазымын бул түнгө. Бир аздан соз таң ык салат, тревога болот. Чабуулга өтөбүз. Кош, Сагыйда, садага... Сүрөтүңдү жибер.

Согушуп жаткан армия, п/я №...».

Жоготуп, же аңдыган бироого уурдатып жиберчүдөй катты коёрго орун таппады Сагыйда. Катты тумардай бүктөп, кызыл жибек менен орон желеткесине атайлап тиккен чөнтөгүнө салды. Жаны бир аз тынчып, ошондо да түшүп калбасын дегендей эмчеги ченди сыйпалай коёт.

— Эмне эмчегиңди тырмайсың? Кычышып атабы? — дейт баарын угуп, баарын билген Алыйма сиңдисинин кырына чыгып. — Анда бойго жеткениң ошол. Мыткытып кой бир жигитке.

— Өзүнүн ээси бар.

— Ээси ким?

— Солдат...

— Каяктагы солдат?

— Ушу айылдагы эле... бирге өсүп, бирге чоңойгон.

— И-ий бетпак,— Алыйма сиңдисин чычалатмакка сөзүнөн кармайт. — Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт деп мени шылдыңдачу эмес белең? Аның кана? Жигиттер артымап койдой чубураг, аңдап секиртип сынайм, тикепектен чуркатып сынайм дечү эмес белең, аның кана?

Сагыйда ойлуу, токтомдуу. Ал эжесинин көзүнө көзүн тигет. Кареги жаш чайылгандай жалтылдап, анын өңү агы ак, казылы кызыл, таптатынакай болуп, жылдызы төгүлүп, же мунун баары заматта өчүп, билинээр-билинбес таноосу кыпчыла кубаңдайт. Бул бойго жеткен кыздын оюна көз ирмемде эмнелер түшпөдү? Бойго жеткен кыз көз ирмемдин ортосунда өрттөнүп, ичиркенип, бал жутуп же уу жутуп; дүйнө шыр айлангыча, ал чыр айланат окшобойбу.

— Жигиттер жалын кечип жүрөт. Аларды менден улуу, менден улук турмуш сынап жатат. Менин акылым жетпеген дүйнөгө жетелечү болду Анвардын каты. Биз... биздин дүйнөгө пайдабыз, зыяныбыз жок. Пайдалуулар жаштайында соолуп тыякта... — Сагыйданын көз жашы мөлт-мөлт кулады.

Ал катты жүрөгүнө кысып, анын сөздөрүн жаттап, кат анын жүрөгүнүн сокконун угуп, кат ага сонун ажайып дүйнө сезилип, таалайын кучактагандай куунайт.

Салаадан чубурган берметтей күндөр өттү. Согуш жылдары... кыйын күндөр экени менен иши жок Сагыйданын толукшуган курагы жетип, бул курагын токтотуп коюуга кудайдын өзүнүн алы жетпей, андай болсо бойго жеткен кыз сүйүүнү самап, сагынып, куса болуп, ай жаңырбай коё албаган сыяктуу кыздын өмүрү жаңырып, күн сайын көз тайгылтып балкып, аңкып, күн сайын кылыгы артып, эгер ушул маалында жүрөгүнүн каалаганы табылбаса, ал гүлдөгөнү менен мөмө берээри арсар дарактай солкулдап таранып турганда, анын баарына данакер болуп, издегендей Анвардын каты... Бул кат кыз сүйгөндөн чоң сүйүүнү — өмүрдүн дүйнөсүн сүйгөндүктөн, кызга ал андан бетер жагып, кыз жүрөгү ага купуя багынып, аны жазган жигит деле билбегени жок акылман, ага баш кошкон ургаачынын ырысы тоодон чоң; ошондой жигитке — фронт-

ко кат жазыпканына ыраазы Сагыйда. Анвар экөөнүн кат жазыпканы, таанышканы, Ракыя менен Анвардын кат аркылуу табышканы, сүйүнүч, кубаныч, өкүнүч — ушунун баары, атайылап ойлонулгандай, айтса оцойлук менен адам ынагыс түшкө да киргис окуяларга окшоду...

А бул адамдардын тагдыры көз алдынан өтүп, аларга боору ачып копю күйүп, ал тургай өзү данакер болбодубу.

Дагы эмне болоор экен?

— Балдар, — дейт кубанычы жүрөгүнө сыйбаган Сагыйда класска кирээри менен жүрөгүнүн тушундагы Анвардын катын басып. — Силерге кызык айтып берейинби?

— Айтыңыз эжей?

— Ий эжеке, айтсаңыз.

Эмне кызык айтып жиберээр экен деп кызыгып, көздөрүн балбылдатып караган балдарды өзү да балбылдап карап, мына ушинтип аларды кынык алдырып, аларды кошо кубандырганына ыраазы Сагыйда. Ал ансайын жадырап-жайнап, дүйнө жүзү ага ансайын акылды айран калтыргандай кубулуп, балбылдап; ошол себептенби укканын, окуганын укмуштантып, кереметтентип буга өзү да таңдана, жарпы жазыла сүйлөйт:

— ...Бетховен деген адам жашап өткөн. Ал музыкант-композитор болгон... Ал чыгарган күүсүн ойноп жатканда чымчыктар учуп келген укканы. Суулар акпай токтоп, балыктар тыңшаган. Кара таш көлкүлдөп эриген. Оорулар айыккан. Бетховендин күүлөрү чымчыктардын тилинде, гүлдүн койнунда, балдардын күлкүсүндө. Анын күүсүнүн кылдары күн нурундай сансыз. Бетховендин «аппасионатасын» Ленин уккан. Ленин угуп мактаган Бетховенди! Бетховендин туулган жери Герма-ания... улуту не-емис.

Класс тымтырс, төркү партадан гана бир баланын мурунун шуу..

— Ошондой сонун адамдардын укум-тукумуна калтырган мурастарын, осуяттарын бүлдүргөн мыкаачы Гитлер... Гитлерчилер адам баласы кечирбеген кылмышкерлер. Гитлерчилерди келечекте өз тукумдары маскаралайт. Германия Гитлердин өлкөсү эмес—Гёте, Гейне, Бетховендин өлкөсү... немистердин силердей жаштарынын өлкөсү!

Кечээ эле партада олтуруп, бүгүн аларга эжей болгон Сагыйданын деле билбегени, укпаганы жок деп ойлошуп, андан баарын бир эле күндө билип, үйрөнүп алууну самашат балдар. Сагыйда өзү да бул кенен дүйнөгө, кызык дүйнөгө жаңыдан кадам шилтеп, анын бир жеринде адашпайын же жаңылбайын деп, билгенинен биле элеги көбөйүп жүргөнү менен иштери жок. Сагыйданын аз сүйлөгөнү аларга кызык бирдеменин четин көргөзүп катып койгондой.

— Гейне ким эже?

— Гетечи?

...Ал күнү Сагыйданын классы дагы ырдап тарашты:

Эрик таңы,
Супа салбай жарк этип,
Европада,

Кытайда да атса экен.
Коммунизм
Кызыл туусу кылкылдап,
Дагы-дагы
Жердин жүзүн басса экен...

Канчалык билгизбейин, катайын десе болбой Анвар экөөнүн дайыны айыл-апага жайылды. Муну укканда Сагыйда бир чети кызарып уялып, ага ичи жылып, жүрөгүнүн башы тызылдап, коргошундай эрип аны жакшы көрүп, кээ түндөрү кирпик какпай кыялданып, кээ түндөрү түшүнө кирип, кыйналып, туталанып...

Сагыйда Анварды көз алдына тартат: анын үнү кандай? Күлгөнү, баскан-турганы кандай? Бою бийик болду бекен? Көзүчү?... Жигиттердин да кылыгы болот дейт. Чын эле ошондойбу? Койчу... Сабырлуубу, же ачуусу чукулбу? Билсем ээ... мурдунун учу менен бир тийген кыялы болсо кантем? Адамды зериктирип дуңкуйсачы? Ага чыдаймбы? Алда кудай ай! Элди сынайм, сынтагам. Мени бирөө сынап, сынына толомбу? Анварды энчиктегеним эмнем? Анвар... Анвар... Сен мени жипсиз байладың. Угасыңбы үнүмдү? Же менин таалайым тайкыбы ушу согушка тушуккан? Биздин жаштыктын тумшугу жокпу?

Сагыйда Анварга эми эле жолугуп, аны кыя карап сынап, кычык сөз айтып таарынтып, шакылыктап күлүп таарынчысын жазып, жалжылдап көкүрөгүнө ыктагысы келет. Антейин десе Анвар жел сөздү аяйт: «Сүйүү кемесин бирге сүзөлү» деп жазбайт. Өмүр менен өлүмдүн ортосунда жүрүп, түтүнсүз күйгөн арманын айтып, эмнеге «көздөн мөлт-мөлт жаш төкпөйт?»

Анвардын каты кызга жазылганы менен кыз жүргөн айылды сагынып, киндик каны тамган жерге куса болуп, кызды өзүнө куса кылды, сагынтты. Кантет? Өз жаны менен алек болуп, өмүрү кылдын учуна илинген согушта жүргөн жигитке ал өзөлөнүп кат жаза алабы? Антүүгө жолу кыска. «Садага» деген сөзгө сары майдай эрип, өзүн корбой жатып караанына бодонөдой тырпыраса кандай? Деги бул күндөрдө оозунан илеп чыга электе жигитти кара бооруна басууга кандай акысы бар? Уят... Анвар сага «карындашым» деп кат жазат, а сен...

Сагыйда түпсүз ойдо өзүн өзү сооротот.

Чай кайнаган маалда Айша эшиктен баш бакты, чайнек капкагын ыргытып шарактайт. Кызы тизесине чыканагын коё, эки жаагына эки колун таяп, жалынды тиктеп үн-сөзсүз. Ичинен чайнектей шарактап кайнап, тигил оттой күйүп олтурганын кыраа эне билди. От өзү өчөт коломтодогу отко суу сээп өчүрүү салтта жок. Айша кызынын оюн бөлбөй кайра чыгып кетти, сырын тартып акыл-насыят айтаар күн бүгүн эмес болчу. Баласы жөнүндө кайсыл эне ойлонбойт, жашчылык күйүп турган өрт экенин билет. Кээ бир жаш ушул өрттү таңазар албай, жетим көпөлөкчө боюн уруп, өзүнүн өртүнө өзү куйкаланат. Жүрөгүндө табыйгат берген жашчылык — таалай болгонун унутуп, бирөөлөргө суктанып, көзүн артып, өзү жакшы болбогондугу үчүн бирөөлөрдү күнөөлөйт, тилдейт. Ал жүрөгүнүн тамызгысын туш-тушка чачып, эртелеп сууп, эрте-

леп кызыгы тарап, мобул жаркыраган дүйнөнүн шыбагасы таңдайына эртелеп татыбай бараткапын билбейт. Жок... жок.. Адам жашоодон танбайт. «Адамдын жүрөгүнүн оту дайыма күйүп, ага өзү ысып-күйүп, бирөөлөрдү алдагайдан илеби менен жылытып, учуруп, бирөөлөрдүн жүрөгүнө от тутантып туруу керек!..» Жакып ушинтип көп айтчу. Ал «көкүрөк күчүгүмдү» — Сагыйдамды окутам... Өзүнүн эркине, каалаганына коём дечү. Сагыйда тез кайнап, тез соолгон чайнектеги суу эмес. Жакыптын кызы...

Кээде адам бир күндө чоңоёт, бир күндө кагылып-согулуп акылэсине кирет. «Улактай секирип» жүрүчү Сагыйда кыз экенин милдет кылбай, кыз болгондугум үчүн мага мындай жумуш ылайык эмес деп ылгабай, тарткынчыктабай буга бирөө үйрөтүп жүргөнсүп оокатка эптүү. Ал Алмаз келгенден бери, аны аягандыктанбы, мурдагыдан беш бетер тың, камкөй, деле жанда жок боорукер!

Алмаз кээде тоңдоосун, кабагы бүркөө. Эки балдагына салмагын салып жер тиктейт же тоолордун башын карап тунжурайт. Ал ошол тоолордо кайберендей кадыш чуркаган күндөрүн эстээр, аттын ооруна чап кенедей жабышып, тыйын эңген күндөрүн эстээр. Эми ал тигил тоолорго, анын гүлдөрүнө эч качан чуркай албайт. Эми ал майрамдарда тыйын эңе албайт. Эми анын алаканынан, эки колтугунан балдак ажырабайт. Балдакты ким жасады, кажердин жыгачы?..

Биз, чолок кишини көрсөк таңыркап, ээрчип, сурап, күлүп шылдыңдачубуз. Согуш, сен шалдыраган куу таяк экенсиң го?..

Атайы ээрге төрөлгөнсүп Алмаз атка мингенде жарашып калчу. Эми ал минген аттын бир капталында саны мулуюп, аттын бир капталы эңшерилип көзгө өөн.

Алмазды казатка атказганда мынчалык күйбөгөн Айша тескери карап, көзүнөн жамгыр жаадырып, оозунан көк буу бүркөт:

— Жанымды чабайын ай... Алпкаракуштай жутуп ийип кайра куссам ээ... Алты саны соо, энеден кайра төрөлгөндөй кылсам!

Ошол каңырыкты түтөткөн, кабагы бүркөө Алмазды ой-боюна койбой сүйлөтүп, күлдүрүп, жакуттай жаркылдап Сагыйданын шарапаты тийди. Сагыйданын жүрөгүндөгү от Алмазды тутантты. Алмаз Жакинди аяп, аны сыртынан багып, карындашы экөөнүн эжелүү-сиңдилүүдөй ынтымагына элжирейт; дүйнөнүн сулуулугу ушул экөөндө экен го? Ушул экөө эмнени сүйлөшөт, эмнени сырдашат болду экен? Атаа, кыз болуп калбаспы. Анда Алмаз эмеле экөөнүн коюн-колтугуна кирип суйсалып басмак. Карачы, экөөнөн таалайлуу, экөөнөн сулуу эмне бар дүйнөдө?

Жок, Жакин кайгылуу. Мөгдөткөн оор кайгы, түпсүз... Анын таалайы туурунан учту. Алмаз колун сунуп түпсүз кайгыдан Жакинди тартып алгысы келчү. Таалайлуу кылса ээ аны? «Сен дүйнөдөгү таалайлуусуң» деп кулагына шыбыраса. Ал таалайды каптип, каяктан табаарын билчү эмес. Чачылып жерде жатпас таалай...

Алмаз, Мамбет экөө бири-бирине ык тартып, эртели-кеч сүйлөшүп, бир үйдөн даам сызышып, буга өздөрү да, беркилер да көнүшүп, анан бир үй бүлөдөн бетер оокат жайды кожурашчу болду. Буларга Ракыя кошулду. Ракыя Сагыйданын баскан изине жалы-

нат. Сагыйда козу төгүлүп кетчүдөй Ракыяны жал-жал кыя тиктейт. Эжеси... Анвардын эжеси? Ушундай таалайлуу адамдар болот экен ээ? Адамдын таалайына кеп жок экен го?

XXXV

Элдин салты бар: өлгөндөрдү угузат. Баатырлык менен — жоо колунан өлгөндөрдү....

«Баатырдык менен өлгөндү
Бакырып алчу белгилеп...»

Окко учкандар — баатырлар көбөйдү. Баатырлар окко учат! Тириктер алардын милдетинен кутулуу... алардын арбактарын сагалатпай жайына жаткызуу керек; мейли бирөөнүн алмончоктой жалгызы болсун, мейли атадан алтоо болсун. Антпесе тириктердин жүрөгүн зил басып кабылдайт, өлүктөр «торкодон топурак» жамынбайт. Жерди дүңгүрөтүп өкүрүп, кан аралаш ачуу жашты көздөн сыгып, тириктер менен өлүктөр бири-бири менен түбөлүккө коштошот. Алар ошондон кийин тынчышат, көксөлөрү сууйт, ыраазылыгын айтышат. Адамдар түбөлүккө коштошкондо, бири-бирин жоктошкондо:

«Кайың ыйлап, тал ыйлап,
Адырмактуу кок сайдан,
Булак калса деп ыйлап,
Не бир мыкты жигиттен,
Эркек бала бир туяк,—
Чырак калса деп ыйлап...»

Адамдын жүрөк кайгысына там жарылып ыйлады, эми ээси тамына түбөлүккө келбейт. Ал жаткан орун бошоп, анын чойчогу какжырап, анын күлкүсү түбөлүккө жоголду. Күтпөгөн жерден, деле ойдо жокто жоголду. Дүйнө жүзүнөн асмандын дагы бир жылдызы өчтү.

...Сынбайт деген устун сынып белинен басты. Согушка баргандан бери же бир жаралуу болсочу, же бир каты үзүлсөчү. Таты буга калып алып, санаасы тынгылыктуу ишенгенинен уламбы, маңкайып сулуусуна тартып, жашарып, толуп, күндүн кандай өткөнүн билбей деле бейканар жүргөн. Эми аз күнгө чыдаса жылаңбаштанын кирип келчүдөн бетер каниет байлап, өзүн-өзү алаксытканда кусасы таркап... Кантип эле ушул босогодон аттаган бойдон биротоло кайрылбас жакка аттасын? Жумурай журтуна учурашпай, киндик кан тамган жерине баспай, тузун татыбай?

«Сиздин күйөөңүз, мл. сержант Жунушев Токтоналы согуштук ыйык антын актап, социалисттик Родинаны, эркиндикти коргоодо баатырлык менен курман болду...»

«Уй тилиндей» Кара кагаз. Кагаз Токтоналынын жакшылык кабарында аппак, сельсоветтен берки кырды ашканда куюндан эч жакка бурулбай түз эле Татыга тийип, аны кубантып, ээсинин терезесинде күнөстөн же колдон колго өтүп жакшы санааланттарын кыдырчу. Эми, кагаздын жүзү карарганда сельсоветтен берки кыр ылдый илең-салаңдап, Татыга даабай колхоздун кеңсаларына бу-

рулду. Жамандык мурда ушерге угулуп, ушер мурда бооруп жоктоп ачуу жапты козүнөн сыгат. Ушер ачуу жаштан кийип шалдырабай, кайра чыйралып, баштагыдан да белди бекем буун, ачуу жуткандарга баш-көз болууга даяр. Өлгөндүн артынан ким өлөт? Жашоонун жолу — улук жол, таш боор жол!.. Бу жолдо бирөөлөр тайгылат, бирөөлөр курман болот.

Токтопаалыны угузганда Татыга аялдардын алы жеткен жок. Барыскан чапкан неме, анып үстүнө жаны ачып ожөрдөнгөндө адам карылуу болуп кетет эмеспи, жолундагы беш-алты аялды чапчып ыргытып, апткенин өзү билбей, көзүнө эчтеме көрүнбөй, ушинтсе кутулчудап бетер эшикке чуркап чыкты:

— Кокуй-уй! Кокуй! Эмне балаацар ба-ар?!

Качып кутулбас балаанын баары эшикте болчу, эркектер эки бөйрөгүн таянып, баштарын жерге салып өбөктөп өкүрүп турушкан:

...бир боорум о-ой ...эсил кайран бир боорум...

Эми кайдан көрөйүн о-оой...

Эсил кайран бир боорум...

Таты эки бетин аткып алды, апткенин да билген жок. Асмандын түбү түшүп, күн карарып, бутунун алдындагы жер кулап, эмеле беш-алты аялга моюн бербеген аялдын кууралга дарманы жетпей кулапды. Эмеле мусаапыр болуп, бирде жалдырама тийгендей ар кимдин оозун карап, эси ооп, бирде жинди болуп чучуктай чыцырды.

— Коку-ууй! Кокуй... Кара көзүм кашайчыбы-ы? Айлапайын жу-урт?!...

А журт болсо өлгөн эрдин арбагына баштарын ийип, эмеле кара кийип, эмеле омурткасы сынган жесирдин капшытында өбөктөп, камчыларын, таяктарын таяна өкүрүп жатышкан.. өкүрүп...

Эсил кайран бир боорум о-оой...

Эми кайдан көрөйүн....

Жоолугу бетине чүмколгон узун бойлуу аял солкулдап Татыны басып жыгылды.

— Сендей какшасын... тилеги таш капсын... убалың уктатпасын!

Ал Таты экөө кучакташып, бири-биринен ажырашпай кудайга үндөрү жете муцканышып; бул үч бүктолуп Татыны кучактаган кайсыл жакыны экендигине акылдары жетпей аялдар шолоктоп, дени өлүп.

— Ушундай тумшуксуз беле-ем... Салый!?

Тургандар тигини эми гана таанышып, арац ажыратышты. Өпкө-өпкөсүнө батпай колу карышкан Салыйдын бетине суу чачышты. Салый кандай ыйласа ошондой тып басылды. Жүзүн аарчынып, эки жагып карапып, аркы жардана караган аялдарга баспай, эркектер жакка басты.

— Аке,— деди ал Нурпачага кайрылып,— өлүк камын кылалы....

— Кылалы айлапайын... кылалы. — Нурпачанын сакалынан ылдый куюлган жаш. Эмеле ботодой боздогон аялдын тып басылып томсоргонуна, өзүнүн жакындыгын, күйгөндүгүн илгертен берки аялдардын салтындай, күйүт тарткандын жанында олтуруп билгиз-

бей, минтип акыл салганы Нурпачанын сөөгүн ого бетер жашытты... Ал ага жетине албай ыраазы болуп кайраттанып акыл сурап кайра ага кайрылды.

— Эмне кылалы айлапайын?

— Жалгыздай, тууган-уругу жоктой кылбайлы аке... Туш-тушка кабар айттыралы?

— Жакындарын билесиңби?

— Билем аке...

— Кайран жигит ай! Кайран жигит...

Журт кара буусу чыккандан кийин башын көтөрдү. Журт дагы бир өлүк карызынан кутулууга камданды. Токтонаалыга баары жакын болду, баары тикесинен турду. Бирок, өлүктүн да шаанисин, баарын тескеп, угуп, жол-жобосун аткарган бир жакыны болуу керек го. Ошонун баары ошол эле күнү Салыйга ооду. Ал дүпүрөгөн элди көрүп, «бир жаманчылыкта» деген ушу деп элге жалынып, жаманчылыкта анын өзүн эл сынап жаткансып, укканын-көргөнүн унутпай, баарына көз салып, сурап, кемчилин таап, бел чечпеди.

Байкуш Таты кан жутту... Кечээ эле Токтонаалынын катын өпкүлөп, анын жоругун айтып, түгөтө албай жыйырмадагы жаш келиндей толукшуган: көзүнөн жаштыктын шамы күйүп, бул шамдан жүзү албырып көз терисине батпай көлдөй чалкып, ташып, Салый анын бейкапар пейилине кошо чалкып, ташып, экөө бири-бирине баягы «Ак боз ат минген» түштөрүн, тилектерин айтышып:

— Менин Каниметим ордендерин жаркыратып тамдын үстүндө турса...

— Менин Токтонаалым келсе эгиз төрөп. — Таты демигип, жалооруп, оттой ысыган бетин Салыйдын билегине баскан. — Карачы, Салый, өрттөнүп турам баланын деминен. Карасаң дене-башымды... Мен кантип төрөбөйүн я? Төшөгүм бала жыттанат. Төрөйм! — Ал төрдө тоңкочук атын ойногон Бообекке чуркап барып, аны башынан алыс көтөрүп өөп албады беле:

— Көк көзүм! Ак жолтоюм!

Мына эми, ошол Бообек — бешиктен бели чыга элек наристе, кана сенин «Ак жолтоюң?» Сен эмне кылдың? Сен бул жарык дүйнөдөн жарты кашык напсиңди иче элексиң. Сен бул дүйнөгө тыпыйган колуңду жаңы эле сундуң. Сен, бул дүйнөгө өзүңдүн тырмагыңдын карасындай зыян кыла элексиң. Апап, сага кимдин оозу барып «кара жолтой» дейт? Бирөөнүн сөзү жаман, бирөөнүн көзү жаман: Салый жалгыз Токтонаалыга күйбөй, Татынын алды-артын ойлоп күйдү. Өзүнүн да жүрөгү опкоолжуп, өзүнүн да дүйнөсү аңтарылып күйдү.

Аа-а, каран калган согуш... сен бир эле күндө кыйсыпыр түшүрүп, адамдын тилегин заматта кыркасың ээ? Ал «Татыке, менин Таттуум; Бовигице — жаныңа эгедер тапканыңа ыраазымын. Куда кааласа жакында барам» деп кат жазчы эмес беле. Таты буга аябай ишенип, күйөөсү жылаңбаштанып эмеле кирип келчүдөн бетер дайыма эшикке кулагын түрүп, айттоочудай үйүндө таза кийинип, короо жайын тазалап... Токтонаалынын кийимдерин, ээр токумун оңойлотуп, анын чойчогун дасторкондун четине коюп, таза болсо

деле жууп... куса болдуңбу же ушинтээриңе көрүндүңбү, Таты-Таттуу?

Эми чөйчогүңдү ким көтөрөт? Ким камчыланат камчыңды? Ким токунат ээр-токумуңду? Өзүнүкүнө айдайкы Салый, Татынын оокат-жайын көздөп, башкалар аныкын талап кетчүдөн бетер кызганды. Кабарга жөнөгөндөргө ээрин да токуткан жок:

— Эңшербегиле жүгүн, өзү эңшерилип атканда.

Демейде какшыгын сыздатчу Матай үнчукпай гана олурая карады. Анын ушул караганында «Ээр ээсине буюрган жок, сага эмне?» деген сөз бар болчу. Демейде кулагын жапырып укмаксан, көрмөксөн жүргөн Салый азыр бир чети баары уксун деп, бир чети азыр журттун карызы экендигин кыйыта чаңкылдады:

— Бир ээр табылбайбы ар жактан? Ээси башын көтөргөндө маа десе өрттөп ийсин! Көрүнгөнүңөр опоктоп чачпагыла оокатын! Бүлүнгөндөн бүлдүргү алба!..

Аман селт дей түштү. Бул сөз атайлап ага айтылгандай туюлду. Салыйдын оозунан экинчи жолу укту. Биринчи жолу караңгы түндө Ташматтын чалгысын уурдаганда; экинчи жолу чак түштө, элдин ортосунда, өлүк үстүндө. Экинчи жолу анын көөмөйүн, көөмөйүндөгү өлүүнү курч бирдеменин мизи шылып өттү. Мобу Салыйдын деси, мизи. Адам да курчуйт экен? Салый турмуштун октум-соктумунда бирде ташка тийди, бирде отко тийди. Ошентип курчуду. Эки ооз сөзүн тың айталбаган Салый эми өлүк карызында, журттун оозунда.

Аман турмуштан жалгыз жыргалды, пайданы, оңойду издеди. Тапкан сайын булар анын көзүнө аз көрүнүп, улам аржагына жутунду. А арылаган сайын көөмөйүнө өлүү жыйылып; бул өлүү аны манчыркатты, көкүттү. Ал бирөөлөргө ишенбей шекшип, кек түйүп, бирөөлөрдүн жамандыгын табаалап, алакан чаап ха-халады. Калктан бөлүнүп, алакан чаап ха-халаганы аны баарына көргөздү, шыбагасынан ажыратты, мокотту.

— Ха-ха-ха... чала, ушуну көрмөк,— деди ал, былтыр Эрмекти Түнтөй жыга чапканда,— эми мени бермеден ким алар экен!

Сымап тапоосунан бери майланышып кесирдене сүйлөдү:

— Сен эле ылайыксың. Күрсү, хи... хи... хи... баш көтөрөөр ким бар?

Түнтөй бүткүл колхозду жыга чапкан жок. Эрмектин атына Нурпача минди. Парторг Ракыя жүрдү, правления... «Көзүн шоролонткон чал» Амандын десин кайтарды.

— Жаман атка жал бүтсө жанына торсук байлатпайт.

Аман жакшы эле жаакташты, районго чейин арызданып, жакшы эле тизгин талашты. Бирок, ал кармайм деген тизгинди башкалардын мизи кыркып-кыркып салды.

— Жараксыз экенсиң...

Амандын күйбөгөн жери күл. Ызырынып дүйнө жүзүн тилдеди. Сайгак кубалаган «Сасык мурун» уйлардан жаман атты болгонуна ызаланды. Эмнеси деги, тыякта жаман эркек жоо кууп, быякта жаман аял журт башкарып жүрсө...

— У-у тукумуңду урайын. — Ал бир эсе иниси Эсендин катына ачууланат. — Иттин жазганын карабайсыңбы, мени киши санынан

чыгарып. Йэ Сымап, анын үй-бүлөсүнө чык татырба! Тишинин кирин сорсун...

Казанына аш салып бергенсин оорсун жүргөн Сымап "сендикине чык татырбас Чыпарбай болду.

— Ырас айтасың Күрсү. Ал ак жүрөгүн согуштан алган жалоону* менен баксын.

А мобу «сүйрөлчү Салый» бироөнү өзүм, бироөнү жатым дебей, баарын тең санап, биреөлөрдүн ичи-койнуна кирип, ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, баарына аралашып...

Мына ушулар Амандын жарасын олуп, көөмөйүндөгү олүүнү дагы бир шылып өттү...

Эркектер... чыңылдап балдар өкүрдү бул короодо. Баласыз Токтонаалыга балдар өкүрдү! Аялдар «Керманды» каргап кошуп:

...Кеңсайга элим конбосун,
Кемселим кыска болбосун.
Кең конушка ок аткан,
Кермандын иши оңбосун
А-аа-а... аа—

Коксайга элим конбосун,
Койногум кыска болбосун.
Көк конушка ок аткан
А кокуй, Кермандын иши оңбосун,
а-а... а... аа

Жалгыз аялдын кошогунан кийин айлана тымтырс. Асмандан күн да жылбай, тоолордун башында булут уюп, жел улп этпей, түтүн түндүктөн арылбай; эркектер малдаштарын жазбай жер чукуп, булар дагы тунжурап күтүп... боз үйдөн, Токтонаалы «жаткан» капшыттан алым-сабак кошок:

Биринчи аял:

Тар козөнөк керегe,
Керегe сайын кинеге,
Кинегең калды ачылуу.
Иштеген ишиң баарысы.
Кан акем, колхозуңда жазылуу.
а-аа... а... а.

Экинчи аял:

Кең козонок керегe,
Керегe сайын кинеге,
Кинегең калды ачылуу...
Иштеген ишиң баарысы,
Кан акем, колхозуңда жазылуу.
а-аа... а... аа.

Токтонаалынын кандай жүрүп, эмне кылганын билген карылар тигил эки аялдын алым-сабак кошогуна баштарын ийкешип; эки аял э... а-аалаганда, экоонo кошулуп баарынын жүрөктөрү канап, тободогу асман «а-а... аалап», жер онтоп:

Биринчи аял:

Ак боз ат минип жандаган,
Аламын деген душмандын,
Кан акем, акырегин кандаган...

---

* Жалыйна — согуш кызматкерлеринин үй-бүлөсүнө аттестационный жардам көрсөтүлгөн.

Экинчи аял: Көк боз ат минип жандаган,
Көрүнбөй келген душмандын,
Жаш мырзам көкүрөгүн кандагап.

Биринчи аял: Мылтыкка окту салаарда,
Жеңин бир жоопу алаарда.
Жолунда жолбун жатканбы,
Жолуккан кезде атканбы...

Экинчи аял: Берлинге кууп бараарда
Кылычын кынга салаарда.
Алдыңа туура жатканбы,
Аңдыган жолбун атканбы...

Биринчи аял: Саздуу жердин камышы,
Алышып жатып жоодо өлгөн
Ак кепинден көмбөдүк,
Кан акем, курусун жердин алысы...

Экинчи аял: Суулуу жердин камышы,
Кайра качпай, жоодо өлгөн,
Койкашка эрдин намысы.
Кызматыңды кылбадык.
Жаш мырзам, курусун жердин алысы...

Эки кошокчупун үндөрү кардыгып, муундары бошоп солкулдаганда, Нурпачапын да тамагы буулуп, уугуп, тиштене ордунан ыргып турду:

— Койгула! Кой дегиле... Токтонаалынын тирилгени ушул!

Кимдир бирөө бакырып жиберди. Аялдар, эркектер чуру-чуу түшүп өкүрүп, кошуп, асманды төбөсүнө көтөрүп Токтонаалыны, окко учкан баатырларды жоктоп, түбөлүккө коштошуп өкүрүп жатышты. Өз колдору менен көмбөй, көксөөлөрү суубай;

Өкүрүктүн арасынан бала үнү чыркырап, эч кимге болбой, эч кимге карабай жулунуп, колдон суурулуп ботодой боздоп, тиги кошок чыккан — Таты кара кийген үйгө, эч кимге карматпай кирө качты.

— Апа-аа!.. Ма-аа!

Ал Бообек, анын «ма-аалаганы» жүлүнгө тийип, аялдар шолоктоп; согуш гана бул баланын үнүн уккан жок. Баланы, энени коргон жок козү кашайып. Эрдин өлүгүн, жок дегенде бир ууч сөөгүн берген жок, согуш...

Оо, козуң аккан «башис!» Сенден кантип өчүм кансын!.. Сенин апаатыңды кантип кечирейин, кантип унутайын?!

XXXVI

— Сопа-а... Соп!

Өгүздөрдүн аяңы, ага жараша арабанын калдырттаганы. Же акырындабай, же катуулабай ушу бир калыпта кылдырттап көнгөн аял бүгүн деле аябай ашыгат. Өгүзү жылбайт, дөңгөлөгү тегеренбейт. Демейде шапалагын жазбаган, үнү көтөрүңкү чыкпаган. Бүгүн эки өгүздүн соорусу шапалактап ачышып, кулактарын делдеңдетти. Ээсинен сестен күңдөгүдөн ылдам басты, дөңгөлөк ылдам тегеренди. Баары бир аял алымсынбады, кээде арабага тикесинен тура калып, шапалагы да, тили да ышкырып, кыйкырып, а тиги күндө өгүздөрдү откозчу жеринен жөө түшүп соорулап айдады.

— Сопа-а... Соп! Соп!

Бул аял далай жолу аскер тартты, аскердин азык-түлүгүн тартты фронтко. Анын арабасы кайра тартканда дайыма калдырттап бош. Фронттон бирин-экин кайткандар негедир ушул аялга көңүл бурушчу эмес, анын өгүз арабасына түшчү эмес, негедир аял көзгө илинчү эмес. Булкунган, семиз ат чегилген арабаны тандашчу. Бул аял өгүздүн аяңы менен дөңгөлөктү кылдырттатып бараткanda жанынан өздөрү да, арабасы да шарактап, фронттон кайткандын айдыңы өтчү. Анын чаңын жутуп, ушуга эле ыраазы болуп, жолду келептеп кыскартып кылдырттачу. Кудай ай, анын арабасына баягы жөнөткөндөрдүн кур дегенде бирөө түшөөр бекен? Ал бирөөнү кубантаар бекен?

Бүгүн... бүгүн анын арабасында согуштан кайткан солдат! Шыңга бойлуу, акжуумал, боз шинелчен. Ушул бала арабакечтерди жарып өтүп, ушул аялды башынан аягына чейин карап туруп, бул аялдын кайда бараарын, эмне ою, санаасы бар экенин билгендей, атайлап, жандап өгүз арабага олтурду. Аял дандырга бышкан нандай кызарып, тердеп-чардап жан-жагына каранып: анын арабасы да бош келбей, анын арабасы да көзгө илинген күн болот экен го... Ал арабасындагы жалгыз аскерге каниет байлап, өгүздүн белин сындырып кубаныч — жакшы кабар тартып бараткандай, бирөөлөрдү кубантууга ашыгып, шашып, бүгүнкү күнү арабасы жылбай; бүгүн өгүз ордуна өзү арабаны сүйрөп:

— Сопа... а... Соп! Соп!

Аскер болсо ушу аялдын үнүн, арабанын кылдырттаганын тыңшап, ырахат алып, мындан бир байкерчилик күндөр туюлуп, көкүрөгүн желге тосо Ала-Тоонун баштарына көз жибере каалгып, күнгө ыңырсып, термелип; дүйнөдө арабадан тынч, арабадан жумшак, ылдам эчтеме жоктой көрүнүп; ушу арабанын дөңгөлөгү оюна капкаяктагыны түшүрүп...

...Анда балтыр эти толо элек он беш жашар курагы. Бир орустун арабасына түшүп ушул жол менен өткөн, «ийне менен кудук казган». Көзү жаңыдан ачылып, жолго дагы чыгаарында согуш деген балээ касаба болуп анын маңдайын тосту. Жалтанбай маңдайын тосуп, ал согушка аттанды. Согуш маңдайга атсын же ал согушту атсын. Бул ага кастарын тиккен согуш... «Бул өкүматтын чыныгы уулумун!» деген атасынын өкүмөтүнө, атасынын тиккен багына, салган кыштагына кастарын тиккен согуш! Атасынын «Актык кагазы» элдин, жердин эркиндигинде, эркиндик үчүн:

«Аттангыла, жолдоштор,
Турбай алга кетебиз...»

— деп ырдап жүрүп, ырдап жоо бетине аттанды.

Ал азыр жыйырма экиге караган, чытыраган балтырын солдаттын обмоткасы араң кармаган, кызыл кыргында бышыккан сүрдүү гвардиячы.

— Уруун, уругуң кайсы?

— Билбейм.

— Көтөк! — Баятан жер чечегин безеп, деле билбегени, көрбө-

гөнү жоктой көрүнгөн аскердин жообу аялдын кулагына өөн учурап, чоочуп кетти. — Чоң ааталарың ким?

— Казанбак... Естай...

— Ыа?! Казанбак... Естай дейсиңби? — Аял козүнүн таңуусун ала койгондой аңырайып аскерди тиктеди. — Илгерки Каройлук Казанбактынбы? Йэ жараткан, сен Токтомуштун уулусуңбу?

— Ооба, Токтомуштун! — Аскердин көзү чачырап турду.

— Бар бол... бар бол садага! — Аялдын колу калтырап, Анвардын маңдайынан өөп, жоолугунун учу менен көзүн аарчыды. — Мен атаңды билчүмүн. Анда жаш келин кезим, жайлоо Советинде иштечүмүн. Атаң мол киши эле...

Анан жол катары аял капкаяктагыны козгоп, сөзүнүн аягын минтип бүткөрдү:

— Эл унутпайт ата-жотоңду... Казанбак башына казандай тебетей кийчү экен. Ал «улуу тумоодон» айылын коргоп өлүптүр. А сен башыңа бүт дүйнөгө таанымал кызыл жылдыз кийдиң... Сен бүткүл элди коргоп жүрүпсүң. Атаңдын «Актык кагазы» сен өзүңсүң. Бар бол айланайын. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт деген. Мына жеңениң колхозу. Мен мындан ары дагы жолумду улантам...

Аял арабасын токтотту. Күндү серепчилеп карап, анан жолду кыйгай өтүп бараткан жоолукчанга үн салды:

— Ой катын!

Жол боюнда жар салып заңкылдаган бул адепсизге аркынын штатайы тутулуп «эмне ороочунун бийиндей аңкылдайсың, эркектигиңди көргөзчү» дегени баратып, арабадагы боз шинелчен аскерди көзү чалып, тып басылды.

— Ракыяныкы кайсы үй?

Чүкөлөй аскерден көзүн албай, анын Ракыяга союп каптагандай окшош экендигине таңгала тиктеди.

— Мен таап келдим... Ракыянын бир тууган иниси!

Чүколой уккан кулагына ишенбей, бир кыйкырып жиберди.

— Ракыянынбы?.. Анварбы? Төркүнү... — Ал башка сөз айтууга чамасы жетпей башындагы жоолугун булгалап, саксактап, күйүгүп, бирде мүдүрүлүп Ракыяныкын көздөй чуркап баратты.

— Сүйүн-чүү-ү!..

* * *

Ошондогу он беш күндүн жыргалы ай!

Сен, күнү-түн өтүгүңүн жулугунан кан кечип жүрүп... анан мобу борсулдап күчүк үрүп, кулун кишенеген айылга келдиң беле? Айланайын айылдын кадырын ошондо билдиң го!

Анвардын отпускасы аяктады. Бул отпуска бир чети көз ачып жумганча бат өтсө, бир чети дале жыл маалындай созулуп: баарын көрүп, айылчылап бастырып, согуштан мурдагы мүнөзүндөй, өңүндөй жадырады Анвар. Мындан жети жыл мурдагы чырпыктар чынар болуп, баягы жолдордун нугу өзгөрүп, ойуз-бүйүзү кыштак. Баягы өңү менен ойноочу секелек кыздардын кээси жесир, кээси кара далы. Алардын үстүндө бир гана көйнөк; өңүндө, дилинде бир гана сөз: «Баардыгы фронт үчүн!»

«Э-эй, чачылганды жыйнаган,
Үзүлгөндү улаган!
Алысты жатым дебеген,
Адамды касым дебеген...»

— ушул келин-кыздар, энелер эмей ким?!

...Анвар Татынын Бообегине атайлап бир күнү барды. Ал чөккөн төөгө окшош акактай таш менен ойноп бейкапар. Өзүн байкас албаган бала, анын колундагы төө качанкы бир ырды эсине кылт эттирди:

«Талдын башын сыдыртып,
Эрчитпедим ботойду.
Жардын башын кыдыртып,
Телчитпедим ботойду».

Бообек Анвардын отүгүн, анан шинелин жалт карап, кыйкыра мойнуна асылды:

— Па-па! Па-аа...

Солдат баланы бооруна бекем кысып, а бала чоочуркап кыйлага тиктеди.

— Где мой папа?

— Папа... — Анвардын алкымына бирдеме тыгылып мукактанды. — Твой папа воюет!

— Это правда?

— Правда.

— А когда кончится война?

— Скоро... скоро, сынок!

— Почему ты не воюешь?

— Я... Я то. — Солдаттын чекесинен тер чыпылдап, ушу наристеге эмне дээрин билбей.

— А где моя мама?

— Она тоже воюет.

— Не-ет, это не правда,— бала башын чайкап колун шилтеди. — Мама умерла... умерла у меня, когда фашисты бомбили наш детский сад. Она не вернется... А папа вернется. — Бала солдаттын шинелинин жакасын кармалап үйүн көргөздү. — Тогда мы будем жить вместе. Тут хорошо. Тут войны нету. — Бала Анвардын кучагынан суурулуп түшүп чуркады.

— Апа-а... Апа, к нам дядя... солда-ат.

Бообек далайдан бери биринчи жолу башынан аягына чейин орусча сүйлөп, ага солдаттан орусча жооп укту.

Шинель... Кызыл Армиянын шинели! Сен, куйкаланып өрткө кирип барып, далай бөбөктөрдү ороп куткардың. Сенде далай жолдун, урандылардын чаңы бар. Сени кучактап далай энелердин көз жашы тамды, далай келин-кыздарды азап-тозоктон куткардың. Сени далай шаарлар, калктар «кулдуктан бошотот» деп карап турат.

— Ошон үчүн бул шинелдеги жүрөккө ок да кадалат. — Анвар Татыга сүйлөп олтурду.

Бообектин соз менен иши жок. Тиги бурчта бу солдаттын шинелин жамынып, топчуларын кармалап ойноп, өзүнчө коңүлү куунак. Баланын ушу шинель менен бейкапар ойногону да солдаттын сай сөөгүн сыздатты.

— ...Жарадар болдум. Шинелди алдыма төшөп санбатка жеткиртти. Жол катары каным акты. Мүмкүн кансырап өлмөкмүн. Өлүмдөн медсестра куткарды. Орус кызы... Мага канын куюп жатканда маңдайы терлеп, мени өлүмдөн куткараарына бакыты көзүнөн балбылдап; эмеле анын жүрөгүндө чуркаган кан менде чуркап, ал кубарып, а менин өңүмө кызыл жүгүрүп... буга өзүнө ыраазы боло шинелимди жаап, апап башы тегерене темтеңдеп ары баскапы алигиче... Бизге, апалар, силер каныңарды да бердиңер. Силердин каныңар да фронтко барды...

Башына кыйынчылык түшкөндө адам ансайын кара талашат эмеспи. Башта эркек үйүнө киргенде кыртыштап, жок жерден шылтоо таап, эшикке чыккыча шашчу. Эми эркектер кирсе экен, олтуруп сөз уруп берсе экен дейт. Аларды терезеден карап, бери тартса орун салгыча шашып, өтүп кетсе ичи сыздай түшөт. Күйөөсүнүн өлүмүнөн кийин баары бул аялдын үстүнө үйрүлүп түшүп, аял да баарын жакынсыйт. Ырас, ага баары жакын. Эми ага баарынан жакшы Боoбек болду. Ал жанынан карыш жылбай, түн ичинде да боорун ысытып жатат. Эненин боору ысыйт, бүткөн бою ысуулайт. Чулдурап тилинин таттуусуна, жоругуна не бересиң!

— Апа о! Кара мени... — Ал Токтонаалынын ээрине желип камчылапат. Эми ал колхозду таанып, эркектерге «саломалекум» дейт, бөбөктөрдүн боркогун таңгала тиктебейт, төөдөн коркпойт.

Күйөөсүн угузганда ага бул дүйнө соолгондой, бүткөндөй көрүнгөн. Жок, жан таттуу... Жашоо таттуу! Тигилер жашоодон жадагандан өлүптүрбү? Тирүүлөр, артыман жүргүлө! — дептирби? Энелер аларга өз кандарын бекеринен бериптирби? Же Таты өзү өлөйүн деп барыскан чапты беле?! Жок... жашайм деп. «Сиз Гитлерди башка чаап жатасыз!»

Татынын эри өлдү, эл өлгөн жок. Эл... тирүүлөр жашоо керек. Элди карачы. Таты... башы бүтүн, боору эсен ким бар?

«Балбан болсоң — жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң — суудай бол,
Баарын жууп кетирген».

...Анварга орус кыз кан бергенин укканда, Сагыйда ал белгисиз кызды жакшы көрүп, алкап, бир эсе андан шекшип, Анварды кызганды. Кандай сулуу, кандай бактылуу кыз болду экен? От кечкен, окко көкүрөгүн тоскон жигиттердин катары... Сагыйда эмнеге ошоякта эмес? Ал деле бир белгисиз жигиттин жанына аралжы болсо эмне? Же жаны жигиттикинен артыкпы? Кыздын жаны өзүнүкү эмес — жигиттики. «Жаным... жанымды чабайын» деп ошон үчүн жалынышат тура. Далай кыздын «жаны» өлдү, аны кыздын ынысык эрини өппөдү. Коргошун өптү. Далай кыздын «жаны» согушта — бычактын мизинде. Кыздын жаны азыр өзүндө эмес, те согушта... Бакыты да ошерде.

Ага ок жаңылса, көкүрөгүн жарып... Башын жөлөп маңдайында Анвар олтурса, андан көзүн албай жараланган көкүрөгүн басып, Сагыйда үзүлүп баратса, Анвар ага ыйлап «Сагыйдалап», Сагыйда кайра тирилип «сүйөм сени» десе, анын сүйгөнүн ошентип билсе...

Экөө жолугушууга араң жүрүшсө да жолугушпа албай, антүүгө кыябы келбей, анын үстүнө бири-биринен сүрдөшүп, бул кандайдыр бири-бирине бой которгондой туюлуп, күн улам бир саат ары жылган сайын экөө тең түтүнсүз өрттөнүшүп. Бу сулуу кызга өзүнүн сөз айтуудан Анвар жазганат. «Менин максатым, жашоом... баары, азыр батыштагы кызыл өрттү өчүрүү» деп жазып жатып, бүгүн кызды көрө койгондо кантип башкача сөз айтат? Батышта алиге кызыл өрт. Ээн-элкин жүздөшөт, колун кысат, сүйлөшөт. Азыр «сүйөм» деп айта албайт.

Жигит көрсө сыртынан сынап, андан өөн таап жактырбай, шылдыңдап күлүп, кээде өзү тийишип, тилинен калемпир сээп турчу Сагыйда деле токтоо, салмактуу басып, сүйлөп; келин-кыздар Ракыянын «жоголуп табылган» бир тууганына кайра-кайра тамшанып жүрүшсө, бул кайдигер кишидей кебелбеди. Анын ичинен кайнап, өз отуна өзү өрттөнүп, тиштенип жүргөнүн эч ким билген жок. Артынан ээрчип көзүмдү акыйтсам «араң жүргөн кыз го» дебейби деп бул да тарткынчыктады. Өзүмдү кыйнайын, чыдаар бекем деп бир чети өзүн сынады.

Сыртынан көзөмөлдөп жүрчү Алыйма сиңдисинин минтип «түлкү куумай» ойногонун жактырбай «бейбак, дагы баягысын карматтыбы» деп ичинен тилдеп, Анвар башка бир кызга сүйлөшүп, эмеле үйлөнчүдөн бетер күйүп-бышты:

— Сен эмнесиң деги?

— Эмне экем?

Алыйма көчөдө басып бараткан Анварга ээгин көтөрөт.

Сагыйда ал жакка сыртын салып, мурдун чүйрөт:

— Курусун. — Анварды туурап казакча чалып сүйлөйт: — Сопосондун тилине түшүнбедим. Күйөвгө жармайтын мага. Камыр жууруп, үй шыпырып дикилдеп чуркаган күйөв керек маган. Мен «а-ай» деп кыйкырганда калтыраган. Сопосон билимдүү неме, үңкүйүп китебин тиктеп отурса, чыдай аламба? Ал койроң казак!

— Бейбак, акырын Ракыя укпасын.

Сагыйда ачык, шайыр, ичине эчтеке батырбаган тамашакөй кыз оңдонгону менен анын да эч кимге айтпаган сыры бар болчу. Ал сырын, байкагандарын тымпыйтып жүрөгүнө катып да алчу эмес. Акырын кагазга көчүрүп койчу да «Эмне үчүн ошондой?» деп ой жүгүртчү; өзүнө өзү сырдашчу. Биз анын кагаздагы «сырынан» окуучуларыбызга кичине көчүрүп берели:

Сагыйданын күндөлүгүнөн

Бүгүн күздүн булуту кирдин суусуна окшойт. Жаайбы? Эл эгинин жыйып бүткүчө жаабаса экен. Быйыл эгин көп айдалып жакшы чыктыбы же эл азайдыбы?.. Дагы эле жыйналбаган эгин. Мен талааны өз үйүмдүн ичиндей көрөм. Талаада «ак-көк» чачылып жатса үйүмдүн ичи чачылгандай болом. Алым гана жетсе ээ? Баары чарчап уктаганда, түнүчүндө баарын жыйнап салсам.

Бир эсептен эгин жыйналып бүтпөсө экен. Деле нан түгонбөсө... темир, алтын түгонсө. Мейли жер үстүндө ийнелик темир калбасын!

Эртең балдарды ацызга ээрчитип чыгам. Чемирчегиңерден апапайыңдар ай. Силердин мүчөңөр бузулуп, боюңар өспөй калабы деп корком. Талыган белдерин улам укалап, муштагылап коюушун машак теришет. Эркек балдар боортоктоп жата калышып, бирибиринин белдерин тебелешет. Кыздар текилдеп чыйрак болушат экен.

Кампанын жанынан өтүп бараткам.

— Сагыйда!

Чочуп жалт карасам Алмаз байкем — кампачы. Бир балдагына салмагын салып, терин аарчыңды.

Жанына чуркап барсам минтти:

— Үйгө барбагын.

— Эмне кылайын?

— Эл эмне кылып атат? — Үнү ачуулуу, ызалуу; жалгыз бутунабы, жаарына көздөнгөн күнгөбү же магабы, бирдемеге күйколоктөнүн турганын байкадым.

Баш көтөргөндүн баары кырманда экен. Кызылданган эгинди кампага ташыгандар... Сапыргандар... шыпыргандар. Боолай эгиндерди, саман-топондорду жыйнап кырман бети азан-казан.

Саамга күрмөлө түшсөм керек.

— Кап көтөрүш! — Алмаздын үнү көтөрүңкү чыкса да, ал менден бирдемени сурагандай, жардам кыл дегендей туюлду. — Кап көтөрүш. Жакипди мага жибер.

Жакип «А» тамга экөө жеңдеринин чыканактарынан өйдө түрүнүшкөн. Баштарын тийиштире килейген капты колдошуп жатыптыр. Экөөнүн тең жүздөрү кызарып, ойпоп... Чыпымды айтайын жүрөгүм тыз эте кызгандым. Жырган, эзилишкен экөө гана көзүмө көрүндү. Чуркап барып Жакипди көмөлөтө түрткүм келип... Балакет баскан жаным, ургаачынын кызганчаагы жаман дечү эле.

Алда Алмаз байкемин кызганчаагы ай, менден сага Жакип жакынбы? Кара чечекей карындашыңдан? Мени бүгүн түпү тигил «А» ала качса... сыртымдан калпело кыңкыстап ыйлаганымды билбей «Жүр, кайра үйүңө жеткирейин» десе жүрөгүм кабынап ыргымак.

Мен эмнени дооруп жаздым я?

10-октябрь, 1944-жыл.

Шибегени капка ката албайсың деген чын. «А» тамганы жакшы көргөнүмдү баары билет экен. Кечөө мага теңтуш балдардын бирөө көчөдөн кыйкырат:

— Эй, Сагыйда! Казагың менен кетесиңби?

— Кетем!

— «Мен капте-ем?» — деди Калыйман жеңени туурап.

— Сен да бирөөнү ээрчип кет,— дедим шакабалап.

— Эркек эл-жеринен кетпейт! — Ал көкүрөгүн муштап компойду.

Чечектин айтканын карасаң. Кызды «Күн тийген жердин күкүгүндөй» көрөт. Мен тийген күйөөмдү азгырып, алдап ыйлап, эркелеп, кылыктанып жатып жанын койбой көчүрүп келем. Апама да-

гы бир уул таап, бул айылга дагы бир түтүн кошом. Алмаз инвалид. Атамдан кабар жок. Апакемдин чачы агарып кетиптир.

И-ий бетим; күйөөмдүн артынан текилдеп өзүм ээрчибейин. Мага эле жетелетип калган күйөө жакшы болчу беле?

«А» тамга ойлуу минтти:

— Күндөрүм паатка кетти.

— Кантип? Эжеге, эл-жерге учурашканыңыз паатка кетеби?

Колумдун үстүнө колун койду. Жигиттин өртүнө чыдабай ал жакка ыктадым. Колумду тартып алдым. Антпесем тигинден мурда кучактап, өөп ийбейин. Мына чыдамым жок экен!

— Эжекемди... эл-жеримди көрөйүн деп келбедимби. Сиз эжемин сүрөтүн жибербесеңиз...

Мына, мага келмек эмес экен. Тыяка буга каның куйган орус кызы бар. Сурасам «ооба, ошондой» десе кантем. Андан көрө сурабайын, жүрөгүм түпөйүл кыйналсын.

— Сиз, өзүңүздүн сүрөттү жибербедиңиз го?

Унчукпадым. Ал чөнтөгүн шуудуратып кагаз сунду. Комсомол билети жана... мен жазган кат! Билет да, кат да көзөнөк.

— Мобу жерин окуңузчу. Так ушу жерин ок көзөгөн.

«...Колдорун илмиңдетип машак терген... фронт үчүн!»

Өз катымдан өзүм сүрдөп, колум калтырап, мукактандым. Окуй албай...

— Сиздин ушул катыңызга ыракмат! Жоокерлер окудук... бөбөктөр да «Жеңиш үчүн!» дегениңиз... Сиздин катыңызга да ок тийди...

Мен «илмеңдеген» балдардын колуна ок тийгенсип көзүмдөн жаш куланды.

— Сүрөтүңүздү ыраа корбөдүңүз фронтто...

«Мен сеникимин! Мына!» деп жүрөгүм үнсүз кыйкырып, кучагына жыгылгым келди.

— Мына, менин Родинам... — Ал катты бүктөп төш чөнтөгүнө салды.

Мен кат менен кошо бүктөлүп анын жүрөгүнө түштүм. Эмнеге өзү сураганда сүрөтүмдү жибербедим. «А» га учкан ок көзүмө тийсе эмне?

Эми сүрөтүмдү өзүм кантип берем? Таңуулаймбы?

11-октябрь, 1944-жыл.

Бактыгүлдүн дайынын уктум. Омор уруп кубалап ийгенден кийин бир көксөө чал алыптыр. Чал «төрөп берер бекен» деп айтат дейт. Бактыгүл сен, чалдан ары көргө тий! Абийирсиз аял, кутурган чал силер жерге киргиле!

Кечөө Бугу класста отуруп, уктап кетип партаны сүзүп алды. Эмне болду деп сурасам, түндө Нурпача атанын огородун орушуптур.

— Ким-ким ордуңар?

— Апам... Кумаш... Нурпача атам... Мен болбой өзүм баргам.

Кыштактагы жер арыктап, эгин чыкпай отоо басып, быйыл эл

огорлдоруп талаага айдаган. Коптон бери айдалбаган булуц-буртарга дыцдарга айдашкап Нурпача ата, Ракыя эже ушупу туура кылды. Колхозчулардын менчик эгини да жакшы. Бугунун айткасына караганда Нурпача атапын буудайынын башы сынып түшүп калыптыр Көп болсо 30 сотых экен; бир жабылып терип беребиз. Ал биздин камыбызды корүп жүргөндо биз кам коробүз ага.

«Теке чал» жакшы карыя. Бүт күлкү. Тоодон келгенде элди аралап күлкү салып жыргатат. Өзүнчө эле театр, концерт. Жарыктык киши, кечоо балдардын боорун катырды. Атын уйдан бетер шалацдап минигтир. Башында малакай, үстүндө тон, күмүш кемер курчапып алыптыр. Буту жыцайлак, чокою канжыгасына байлануу.

— Ата, эмпеге жыцайлаксыз?

— Чокоюм жыртылат,— дейт.

Балдардын баары чуру-чуу түшүп тегеректеп алышты:

— Эчки маарак болуп бер...

— Айдаралы жорголок болуп бер...

«Теке чал» жарпыбызды жазды. Чарчаганыбызды унуттурду.

Мотуракайлар, күз айы жакшы ээ? — деди аттанаарда.

«Бакырац коз» башын чайкап, тацдайын шык эткизди:

— Күз жаман. Машак терет. Бел ооруп...

«Теке чал» улутупа атын малакайы менен камчыланды. Ал күлдүрүп да кетти, капа болуп да кетти.

13-октябрь, 1944-жыл.

«А» тамгасы (Анвар эле дейинчи) билимдүү. Менин билимим тайкы, аны менен сүйлөшүүдөн корком. Ал окумуштуу, жазуучу же ушуга окшогон талапттуу адам. Сүйлөгөн сөзүнө, бүткүл кыймылына тацгалам. Акыл-ою, жүргөн-турганы башкача. Темир таяк таяныл, темир чокой кийип өлбос омүрдү издеген адам жөнүндө жомок бар. Мен Анварды так ошого окшоштурам. Ал күнү-түн жол басса да арыбаган, озүнүн издегенин тапмайынча тынбаган, тапса да тынчыбаган мээнеткечке окшойт. Кайда барат, эмне издейт? Акылым жетпейт. Же мага ошондой көрүнөбү. Антейин десем Жакиндин айтканы бул:

— Анвар Илиястан да кыйын билимдүү экен.

Каяктап жүрүп кыйын экенин билет? Дагы ичим тарыды:

— Илиясың ким?

Ал Илияс деген тууганын, Балтика флотунда матрос болгонун «Аял албайм, Академиядан окуйм» дегенин, келин-кыздар аны шылдыңдаганын айтып күлдүрдү.

— Анвар ошол Илиястын түгөйү!

Секетиң кетейин Жакиним ай... Сенин башыңа түшкөн ыйды мен көтөрө албас элем. Сен эмнеден жаралган адамсың деги? Же адамдан жогорусуңбу? Жок, адамдан жогору эмне бар?

...Бир чай чыны уу турат. Ага бир канча киши ууланып өлөт. Анттирбей, бирөө гана ичип, чыныны мизилдете жалап, тегеретип жиберет. Тегеретип жиберип, темтеңдеп, жыгылбай ары басат. Эгер ошондой адам болсо, анда ал Жакиндин өзү! Мага чай чыны

уупу тартып ийип басып кеткен адамдай көрүнөт ал. Жакин уу жутпаганда эмне жутту?..

Ал кайгыдан жалкпай, жалтанбай, кайра кайгыны көздөй басат. Токтонаалыны Татыга угузгандын бири ушул эмеспи. Өнөрдөгү кары-жаш дебей ыйлап турганда, ал ыйлабай Татыны эс алдырып, бетине суу чачып, жаш болсо да баш болуп турду. Мен Жакиндин ушунусуна — кызыл чокту колу менен кармаганына эрээркеп, ага кубанып, ага жалынып ыйладым. Аны көрүп далай аял-эркек жашын аарчыбадыбы.

Жакин эстүү... сулуу... жапжаш! Баарына сүймөнчүктүү, кажерге болбосун батымдуу. Жаркылдаган алтын! Кажерге барып, эмне кылам десе да өз эрки. Бирок, ал башка жакты арзыбайт. Мунун эч жакка жылдырбай, айнытпай бир күч кармап турат. Деги ал эмнесинин күчү болду экен?!

14-октябрь, 1944-жыл.

Ноябрь майрамы жакындады. Элге концерт коюп беребиз. Айылдан үч-төрт комуз жыйнадым. Коптон бери чертилбеген, ээси кармабаган, ээсин сагынган комуз. Башкага карматышпайт эле, кыз деп сыйлаштыбы, мен сурасам беришти. «Кыздын кырк чачы улуу» деген салтыңан айланайын эл...

Жакин жолуман жолукту:

— Комузду эмне кыласың?

— Концерт даярдайбыз.

Жакин кошокчу ырчы. Токтонаалыны кошкондун бири ушу. Анын ыры кошок эмес, душмандын жүрөгүнө кадалган келин-кыздын огу. Анын ыры баатырды даңазалаган, баатырды жоктогон ыр. Ал «Ырчы келин» атыгып, анын ыры элге жайылып баратат. Актаңдайым. Булбулум.

— Сен биздин концертте ырдап бер? — Айтаарын айтып алып тып оозумду бастым. Кайра жооткоттум. — Тамаша кылам... Уятко ырдаганың. Коммунис болсоң.

Ал кулагынан бери кызарды:

— Коммунис ырдабайт бекен? Коммунис күлбойт бекен?

Ага жооп таппай мен кызарып кеттим. Ал мени менен мектепти карай басты

— Сакиш... Билесиңби, мойнума оор милдет тагылгансып, кандайдыр көкүрөгүм өргө чабат Айланамды карайм. Башкаларга өрнөк болсом деййм. Бийик жакка чыгып бараткансып, андан кулабайын дегенсип сактанам... ойлоном! Түйшүгүм көбөйөт. Чарчабайм — деди.

16-октябрь, 1944-жыл.

«Рейхстагга кол коём». «Вертердин родинасын көрүп кайтам» дейт. Ансыз деле баарын бүткөрүшпөйт беле? Ал баруу керек! Баруу — анын ыйык милдети. Мен ушул тартипке таңгалам... Берлинге бүгүн тууну сайып атса да баруу керек! Анткени, приказ — приказ... Ушул приказ ар бир адамды ийне жибине чейин билип, электен өткөзүп турат. Мен ушул бийликке таңгалам...

А мен өзүмдү-өзүм башкара албайм. Бирөөнү укутам, бирөөнү кызганам, бирөөнү таарынтам... Бир класстын бал арын тартипке үйрөтө албайм.

«А...» Сага тең эмес экен. Мен эр жигиттин учсө канаты, консо куйругу боло албайм. Мен али тайкымын. Өзүмдү гана ойлойм... күйүп-бышам.

«А»нын дилинде согушту бүткөрүү... Согуштан башка эчтеке жок! А менчи??.

17-октябрь 1944-жыл.

Капкаяктагылар оюма түшчү болду... Жаза берсем түгөнбөөчүдөй сыяктанат... Ал эмнеси? Адамдар өзгөрдүбү же мен өзгөрдүмбү билбейм. (Адамга бир ээликкен, толкуган учур келсе керек) «Ак эшен» деп Тумарга күлчү эмес белек. Ал «Тумаш май жебейт» деп жебей калчу, айыл дегенде уктачу эмес эле го. Күйөөсү согушка кеткенден бери апын бирөө жок.

Кечоо жайдак атты талтактан өпкөгө тепкилеп, чаап баратат. Алда эмне балакети болду деп чуркап алдынан тостум·

— Эже, эмне чаптыңыз?

— Тырактирдин бир темири сынып...

Ал Ракыя эже экөө талаада күздүк айдап жүрүшөт. «Тырактирдин майына көңгөмүн» деп башка жумушка барбай коюптур.

Мына «башка түшкөндө байтал жорго». Бул каатчылык эрке талтаңды жаакка чапты. Бул күн адамдын өзүн гана тургай оюн, жолун өзгөрттү. Мен онунчуну бүтүп, чоң окуу жайынан окумак эмес белем, мугалима болуп жүрөм. Анвардын адабият-искусстводон жакшы көрбөгөнү жок экен.

— Согуш Академиясына кирем, — дейт эми.

Аскердегилер «колубузга мылтык кармап согушабыз» деп ойлошту беле?

Ойдогунун баары аткарыла бербейт турбайбы. Аткаруу үчүн күрөшө да бер!

18-октябрь, 1944-жыл.

Берекем... Жарыгым... Сага айтаар, сени теңээр сөз таппайм.

Жанымды кайда коём?.. Эртең жөнөйсүң... Силердикине өзүм бардым. Тамагыңды жасаштым жолго. Жок дегенде, тамагыңдан сөз тийгенде мени эстээр бекенсиң? Жүрөгүмө чок салып койдуң. Ошол чогуңа көлкүлдөп эридим... Абалымды билесиңби? Жок, билбейсиң... Кыз болсоң билет элең. Азоодой туйлаган жаным, сени көргөндө жоошуп, айтканыңа былк этпей баш ийгим келет.

Эмнеге маңдайымдан сыладың? Эмнеге «Садагасы» дейсиң? Мен сенден садага, казагым... Эмнеге сени бир жолу өппөдүм? Кыргыздын кызы сени — гвардеецти бир жолу өппөдү?

Канча жолу түшүмдө атыңды атап, канча жолу жаздыгыма ыйлаар экем? Мен үчүн сен кол жеткис бийиксиң. Мен сенин парың эмесмин, Анаш...

Бул жазгандарым эстелик болуп калсын.

20-октябрь, 1944-жыл.

Анвар эртесинде жоноду. Ал эжесине кошуп эжелер, апалар-жеңелер, аталар-иинилер, үрөөн-бутак тапты. Ал чоочуркап, чоочуп өскөндөй жүргөн жок. Бул ичи-коюнга кирген жылдыздуу баланы эли узатты, жери узатты. Ушул жакындарынын баары биригип, аны бир күнгө арылатып токтото алган жок, токтото да албайт болчу. Эл ушул заң-законго көнгөн... жан ачытып камчы тийген. Камчы тийгенде, жан ачыганда, кынынан сууруган кылыч кайра оңой менен кынына кирбейт.

— Кызыл Армия кууп...

— Кызыл Армия өзүбүздүн чектен ары өтүп...

Ошентсе да суурулган кылычты кынына салып коёр мезгил боло элек, согуштун дөңгөлөгү жүрөгүн капжалаткан эр жигиттердин көксөсү сууй элек. Көтөрүлгөн барыскан чабылмайынча калбайт...

Анвар ак калпактуу тоолорду, этектеги бопбоз адырларды карап баратты. Чыгыштан батышты карай шамал жүрдү. Батышты карай камгактар чуркады, аңдарга тыгылды. Байкуш коёндор, ошо камгактан коркуп. камгактан качат ээ эми?

Тээ капчыгайдан күкүктөп суу киргенде кайра кайтса... Кайра бир бала болуп кулун-тай минсе... Балалык суудай аккан бойдон кеттиңби? Анвар балалыгын эстеди, балалыгын көрдү... Тууган жер-эл көзүнө ансайын алчапемедей тартылып... алар ансайын боорупа кысып коё бербей, аттанаарда бир бутун үзөңгүгө салып, бир бутун жерден айра албай; Ала-Тоонун карааны турбадыбы.

«Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жол калды.
Айланайын Ала-Тоо,
Ааламда сендей жер барбы...»

Сенин койнуңда кыз калды: сууңдай молтүрөп, гүлүңдөй жайнап, жылдызыңдай ээрчип...

Караганың кантип чыксын эсимден,
«Кош» дей албай жаш ирмедиң көзүңдөн.
«Алтыным» деп бекем сыга кучактап,
Ай ошондо неге өппөдүм көзүңдөн!?

Карегимден менин дагы жаш тамды,
Карап туруп жарык күндү, асманды.
Кагылайын, карааныңдан тууган жер,
Кайра келем, келээриме аз калды...

«Аз калды...» Баарысы ушул сөзгө каниет байлап, ушул сөз менен сооронуп, маңдайлары жарылган бир сүйүнүчтү — бир жакшылык күндү «эртең-бүрсүгүнү» күтүп жүрүштү...

Аз калды... Ракыя өңүмбү түшүмбү деп, экөөнө тең ишене албай, ишенгенде андан бактылуу киши деле дүйнөдө жок болуп, бул бакыт айсыз түндөгү куттай жанып асмандан түшкөнсүп, аны Сагыйда, Жакип тапкансып, Сагыйдага «ак жолтоюм» деп жалы-

тын жылдарын тарткан түйшүгү, кылганы өзүнө аз көрүнүп жанына жай бербеди, чарчабады, кубатына кубат кошулду, көңүлү семирип-сергиди.

Анвар жөнөгөндүн эртеси Бытыкүлдүкүнөн дагы бирөө жөнөдү. Согушка эмес, бир үйдөн бир үйгө. Топурагын түйүп берип, жүзүңдү көрбөйм деп жөнөттү Бытыкүл. Эшикте бирдемеден улам Отунчуну каарып жүрсө Алтын үйгө чакырды. Дасторконду жайнатып салыптыр. Бул үнөмү жок, артында кор болоорун билбеген кызына Бытыкүлдүн көзү чакчайды:

— Көчөсүңбү бир жакка?

Дасторконду жыйнаганы колун сунганда силкип койду Алтын. Кызынын колун силккенинен жүрөгү опкоолжуп, кайта шекшинди.

— Менин колуман даам ооз тийгиле,— деди кызы жароокерленип. Ушул жароокерленгенинде кандайдыр бир катуулук туюлуп, Бытыкүл кызынын кирпигин чынынын үстүнөн тиктеди. Ооба, анын кирпиги тескери. А Отунчу эчтемени байкабай чай-нан менен гана алек. «О-оо, эркектин топозу».

— Карыган киши карыгандай жүргөн жакшы. — Алтын энесин каарып өттү. — Айтчы апа, экөөң бири-бириңди сыйлабаганда силерди ким сыйлайт? Апа, атама тилиңди тийгизбе... Ата, сиз дагы жоругуңузду таштаңыз. Нурпача ата эл башкарып жүрөт. А сизге үй-бүлөңүз баш ийбейбиз. Бул кимдин жамандыгы?

Ата-эне унчукпай, чай ордуна Алтындын сөзүн ууртап баштары салыңкы. Мүмкүн, экөөнө кызынын сөзү «кызыл алтын» болуп баштарына уюп жаткандыр.

— Уруксат бергиле...

— Эмне дейсиң?

— Уруксат бергиле, мен теңими таптым. — Алтын сөзүн чукулунан бурду.

Бытыкүлдүн колунан чынысы ыргып кете жаздады:

— Коку-уй... Кокуй! Эмнени укту кулагым? Заман акыр деген ушубу? Уялбайбы... уялбайбы? — Алаканын шак койду. Бытыкүлдүн кара шамалы каптаарын билип, Отунчу эшикке жыла жөнөдү.

— Уруксат берсеңер да, бербесеңер да токтобойм. Уялбайм! Силер уялбай бээге саткансыңар...

Бытыкүл башын муштап буркан-шаркан. Ыйлап, каргап-шилеп, үйүнүн ичин ыргытып:

— Теңиң ким?

— Ысак!

— А-аа... — Бытыкүлдүн көзү алайып, укканым чынбы-жалганбы дегендей ордуна селейди.

— Ысакка! — Алтын энесин укпай калдыбы дегендей дагы таптап кайталады. — Ысактан боюмда бар. — Ал ансайын сөзүнө шыпаа кагып, коркутуп-үркүтүп бөйрөгүн басып койду.

— А-аа...

Алтын ошол күнү кечке чейин тынбады: жоолугун кайра салынып, үй ичин күбүп-кагып жыйнады, киргогун жууду, көмөч казан салды. Күүгүмдө өзүнө тиешелүү төшөнчүсүн таңды:

— Кош, апа...

Бытыкүл кулак кагып да койгон жок. Кызы босогону аттаганда гана чаңырып алды:

— Сен да, сенин башыңды тегеретken да оңбосун! Сени түрүүлөй көмгөм... Кусурум урсун!

Ысак ошол түнү тоюна бир улак сойдурганын уккапда Бытыкүл андан бетер арданып, жерден боорун көтөрбөй чеке тамырлары лукулдап, дагы эки-үч күнү жатты. Эшикке чыкканда Ысактын үйү жакты карабай жүзүн үйүрдү.

— Кыздан кордум кордукту... Куда-ай, когоон толо кыз бергиче, жалгыз уул бербедиң!?

Ага согуш эми башпактады. Анын башы эми кемиди. Жайлоонун түзүндө суурдун ийини бар экенин билбей чапкылап, аты мүдүрүлгөндө башынан алыс кеткен атчанга окшоп, Бытыкүл эми мүдүрүлдү, эми араң аркы-берки оюна түшүп колтугу титиреди. Кыздары мелдешкендей чоңоюп баратат. Кыз баланын чоңойгону... Элдин көзгө басаар жалгыз уулу да согушта, жердин түбү желининиште. Баары күтүп жатышат... А мунун кыздары солдоюп, үйүнөн чыкпай милдетин артып...

— Таалайсыз албарстылар... отургула сокуга окшоп...

Кайда булардын күйөөсү? Күйөө табылабы? Согуш кыздарына боло турган күйөөнү өлтүрүп салган жокпу? Күйөө бала жакшы болсо буга деле бала эмес беле?

Эртедир-кечтир кыздары конушуна конот. Анда Бытыкүл каптет? Өзү журттагы сокуга окшоп калаарын эстегенде Бытыкүлдүн заманасы андан бетер куурулду. О-оо, ал кызды төрөдү, кыялын кошо төрөй алган жок. Ушинтип, эми кыздары Бытыкүлдү тизгинден алды. Ал башын кейкеңдетип жакшы эле туйлады, чамынды. Андан оюндагыдай майнап чыкпады. Бул эмнеси, Бытыкүл карылыкка баш койдубу же кыздары тыюудан чыгып баратабы?

Кыздарын төрөдү, бакты, чоңойтту. Бул эненин ыйык милдети. Эми уядан канаттарын тарапып, алды учa баштады. Аларды уясында печен жолу жазгады, чокуду. Антүүгө да эненин укугу бар. Ушул укугуна таянып, ал кыздарынын жүрөгүнөн кан чыгара чокуп көңүлдөрүнө так салган жокпу? Аларды «кыз — кызыл алтын» деп, буюм катарында эсептеп, бул буюмум капчага бараар экен деп көзү кызарган жокпу? Кээсин чыгарып, баарын бир күндө айрандаган жокпу?

Бытыкүлдүн сапаасын бироолөр бөлүшө тартпады, анткени, ал жалгыз калган. Топтун ичинде жалгыз гана анын башы кейкеңдечү. Кейкеңдеген жалгыз баш...

Эмнеси болсо да кыздарына күнү түшөөрүн Бытыкүл билбеди дейсиңби? Билди... бирок, ал бир эле күндө багынып, бир эле күндө шүмүрөйүп кол куушурбайт. Адамдын дымагы чоң.

Ооба, адамдын тагдыры кайрадан чечилип, кайрадан чиеленип, чаяп түйүлүп жатты. Бир жерде адамдын жолу бөгөлсө, бир жерде капталдан кошулган суудай — кыргыз сууларына окшоп, туш-тушка аркырап акты.

...Сен, Эрмек, аркырап аккан суу белең? Сен адамсың, адам бол-

гонуң үчүн бул кыштакка сени менен кошо сүйүнүч кирди. Сени баары тосуп, сага учурашканы баары чуркабадыбы:

— Сакайдыңбы айланайын...

— Жакшысыңбы...

— Эми кайтолдобос бекен?

— И-ии, оңуңо кирипсиң...

Сен, Эрмек, элдин ачына айландың, тогуна толгондуң. Алар суу ичсе суу ичтиң, уу ичсе уу ичтиң. Башыңды элге ийдиң.

Өзоктон чыккан орт жаман, оздон чыккан жат жамандын саатынан эмнени гана көрбодуң? Жатпаган больницасы, түшпогон доктуру калган жок. Акырында курорт-санаторияларда жүрдү.

Эрмек чогулгандарга ошолордон айтып олтурду.

— Балдарыңдын бактысы бар экен,— деди Нурпача «Абдысактын калкозуна» ичи эзилип. Ал ичинде тиги балдардан кем сүйүнбоду. Карыганда каржактап, бироого «жаман тилин» тийгизип же бироолордон «жаман тил» угуп «атка мингени» оңой беле?

Эрмек ыйык жалынан кармап кайрадан атына минди... Аз калды... Атты тизгин-чылбыры менен оз ээсине тапшырат. Гитлердин аскери коңторулуп батышка тогулуп баратпайбы. Аз калды го комулоорүнө...

XXXVIII

1945-жылдын жазы...

Быйыл:

суу укмуштай тунук акты: кулак тундуруп күрулдоп, арстандын жалындай эшилип, бирде түбүнөн күлдүротүп тегирмен жүргүзүп, бирде айкырып жоого чапкан азаматка окшоп жээгине чарпылып, атырылып...

жер айрылып чөп чыгып, желин айрылып сүт чыгып; күздо ак тоопун карды жарылып той берилет бейм...

канаттарын сабалап капкаяктан чымчыктар кобойду: тобун бузбай оболоп учушту, кулак кандырып деле укмуштай сайрашты; же чымчыктарга жаңы тил бүттү, же адамдардын көңүлүндо шаттык...

Жаз балдак таянып гүл терген кызга окшоду, былтыркы гүлдүн далайын жоктоду. Жаздын тамыры сыздады, жүрөгү канады. Бойго жеткенде балдак таянып гүл терген кыз... Бутунун аксаганына кайыл, ушул жер үстүндө күндүн тийгенине, гүлдүн оңгонүнө сүйүнгөн кызга окшоп жаз...

бышкан нандай наарыңдан айланайын жакшылыктын жышааны ар бирибиздин үйүбүзгө кирет бейм. Андай болсо бешиктен чечкен баладай талпынтып боорума кучактайын, жашымды төгүп алкымыңдан коркурата жыттайын...

Кагылайын, кой үстүндө боз торгой жумурткалаган бейпил күн, сени сагынбадымбы... сагынбадымбы!!

Жалгыз аяк жолдо «ат жалына казан асып» жалгыз Ысак. Бул жол кыштактан башталып, мобу Теректин талаасынан түгөнөт. Жол качан, кайсыл убакта пайда болгонун эч ким билбейт. Сыягы тиги Теректин талаасы менен кошо жаралса керек. Аты Те-

рек болгону менен анда дүркүрөгөн терек жок. Мүмкүн бир заманда дүркүрөгөн теректир. Адамдар бул талаага жаңабагандан кийин эми теректер да жашабайт. Адамсыз жашоо кайда аларга...

Жаз башталаар замат бул талаадан адамдар оксүбөйт. Ошон үчүн жол да түгөнбөйт, эскирбейт. Анткени талаа адамдын байлыгы, азыгы, наны... Нанды көздөй кимдер баспасын?!

Анда күүгүмдө күтүрөп бастырып талаадан үйгө жөнөпчү. Арттарында жер союлуп жумуш калчу. Алар чарчагандарын билбей шатыр этип күлгөндө, те төбөлөрүндө түнөгүнө учуп бараткан канаттуулар жалт бурулуп, бул бейкапар адамдардын күлкүсү экенин сезгенден кийин, дагы бир жолу төбөдөн шуу тегеренип, жолдорун улантышчу. Каякта ошол күлкүлөр?

Тигине жолдор... тоолор... талаалар... Аларсыз канаттуулар...

Аларсыз суулар акты, гүлдөр кулпурду, эгиндер эгилди...

Атаңдын көрү-ү, ошол курбулары эмеле, азыр, мобу буйгаттан чыга калып Ысактын башынан төөматек алып, тебетейин ала качса ээ? Баягыдай шылдыңдашса:

— Эй, кодогой...

— Эй, кыска бут...

Ысак «Тактекенин» такымын айра чаап, кубалап жөнөбөспү!

Ошол күпүрөп бастырган талаанын эркелээри жок, айлана кулак-мурун кескендей. Ысак жалгыз, жол жалгыз, жол тамандында аттын туягы жалгыз. Жок, жаңылабыз; жолдон киши оксүбөйт экен, дагы эле киши чубайт, дагы эле эгиндер эгилүүдө.

Ушу быйыл эгин жылдагыдан эрте, үркүп чыкты... Баягы Ракыя айдаган күздүктүн алды тушарга чаап, жаздык эгиндер атаандашкандай бири-биринен өтүп кыр жаады.

Согуш быякта, тылда, эскиси жеткен калбырга окшоп, быягынан жамаса, тыягынан сөгүлүп турса да; согуш быяктан, тылдан, жаңыны-жакшыны жалмап турса да; ошонун баарына чыдап, кайышпай көтөрүп, жигин билгизбей бүткөрүп турган бир сыйкырдуу күчтүн бардыгына Ысак ишенди. Ага мобул элдин баары—жерден боорун жаңыдан көтөргөн баласынан өмгөктөгөн карысына чейин баатыр көрүндү. Баары баатыр... баарынын төшүндө жаркыраган орден. Ордендүү эл-журт!

Анда, Ысак өзү да баатыр. Баатырлык адамды ылгабайт. Өлүп же кол-бутунан айрылып баатыр болбойт. Баатырлыктын көп жолу бар экен.

Ысакты энеси элден кем төрөбөптүр. Эч бир эне баласын элдин кеми, эчкинин саны болсун дебейт. Ал жалгыз да эмес, анын баласы да болот, Алтындын боюнда бар. Эй, Ысактын апасы, мүрзөңдөн башыңды көтөрүп уулуңду, быйылкы ааламдын жүзүнө көз жүгүртчү. Уулуңдун атынын туягын уктуңбу? Угушуң керек, анткени, сен, өлсөң да элге аралашып жатасың.

...Ысак окчун дөбөдөгү жалгыз күмбөздү карап, эртеги жардын башындагы апендинин үйүн көргөнсүп күлүп ийди. Заманында бул өрөөндү титиреткен датканын күмбөзү...

Медер датка уйду мал катарына эсептебептир. Өмүрүнчө уйдун этин жебейт. Ооруп, өлөөрүнө жакындаганын билгенде боз үйдүн

эшигин түрдүрүп «тайды жетелеткиле» деп буюрган. Жаздыгына чыкалактап тура калып, тайга минтип арманын айтыптыр:

— Жапыбарым, мен олгондо сенин этиңди ким жээр экен? — Апап акыркы керээзин айтат. — Менин сөөгүмдү ой жерге, мүрзөлордүн арасына койбогула. Үй тебелейт. Дөбөгө күмбөз салдырып ардактап койгула...

Урук-тууғандары датканын соогун дөбөгө койдуруп, дөбөгө күмбөз салдырышат. Датканын айтканындай болбой, уйлар сайгак кубалаганда капкаяктагы ойдон дөбөгө качып, так ошо күмбөзгө көлөколошот.

Датканын жоругуна, куйругун сырандатып кыр өйдө биринен-бири өтүп сайгактаган уйларга күлдү Ысак.

...Быйыл жаан да укмуш жаабадыбы. Жаш баланын көзүндөй эмеле мөлтүлдөтө жаш төгүп, эмеле чаңкая түшөт асман! Ушундай жаандын бириндс Медердин күмбөзүнүн төбөсү күрр этип кулады. Күмбөзү эскирип, ага курган эстелик кулады быйыл.

Атаң көрү-үү, кулабаган, эскирбеген эстелик барбы дүйнөдө? Элдин оозунда, элдин дилинде сакталгандан артык эстелик элдин жүрөгүндө турбайбы.

Өлорүндо да элден бөлүнгөн жалгыз бейит кыла көрбө. Жалгыз бейит...

Ысак атын бери чийге, буруп байлап, апасынын мүрзөсүнө басып баратып тык токтоду. Бурмаштын мүрзөсүнүн жанында сыңар тизелеген аял. Жанында байчечекейдей кийинткен эки эркек баласы. Аял Ысакка алдакайдан буркурап ыйлап ийди:

— Ушинтип кезиктим... Тиги дүйнөдө кара эшекмин мобу мүрзого... Мен куруюн!

...Жазга жуук болчу. Жедеп сөөгүнөн өтүп чучугуна жеткенде Зыйнат Маамытка барды. Ал конторунда жалгыз экен, кирген аялга башын көтөрбодү. Башын көтөрүп тиктеген күндө да бул үтүройгон, жүдөгөн, бети-башы когала тааныбайт эле. Катындар Маамыттын кулак-мээсин жеди, жадатты; эгин сурайт, саан сурайт, бербесең ыйлайт, каргайт. Аялдарга желимдей жабышчу Маамыт, эми аялдардын балээсинен коркуп зыркырайт. Ал Зыйнатты бирдеме сурап келген аял экен деп ойлоду.

— Сен кайсы катынсың?

Зыйнаттын жини кармап, «сен койнума жаткан катынмын! Сага бир жай катын болгом» деп айтканы баратып токтоду. Ал карып, ал мусапыр... Сулуулугу, узун чачы жок. Сулуулугу аны чанган. Ал айтышууга эмес, арызданып келди. «Сен койнума жаткансың» деп догуп артабы?

— Чопойдун катынымын!

Маамыт көзүнүн төбөсү менен бир карады.

— Кайсы катыны?

Зыйнат буга андан бетер ызаланды. Чопой беш катынды айдап жолго салыптыр. Быягынан бир аялды алып, анын өңүн айыл-апа жакшы таанығыча кеткирип, тыягынан бироонo коз артканы согуштан бери кайра күчөдү.

— Эң кийинки катынымын! — деди Зыйнат эрдин тиштенип. Анан солуктап ийди. — Чоной сабады. Урду-у...

— Урса... эмне кылам? Кантем, бир ит экен... — Маамыт чүйлүсүн аарчып, колун жайып койду. — Эмне кылам? Аргасын...

— Мени урса... сабаса кайыл элем. Балаңды сабады... үч жашар... Мына тиши... — Зыйнат токтоно албай букулдап жоолугунун учун чечти.

Маамыт ийне менен сайгандай ордунан ыргып турду:

— Баланы... үч жашар? Акмак!.. Кантип?

— Аякты шыпкан атса оозго тээп... ууртунан кан агып...

Маамыт баланын тишин кармалап, төбө чачы тик туруп, сөздүн аягын чыдап уга албай калчылдап:

— Болду... болду... Айтпа...

— Айтам! — Зыйнат күтпөгөн жерден алкылдап, уулунун тишин жоолугунун учуна түйүп Маамытты демитти. — Айтам! Башкармалыгыңа корстон болуп... Эмнеге орден тагынып жүрөсүң?! Катыңды кордоп, баланы сабаганды колтугуңа катып.. Сен көзүңдү ач! — Ал түйүлгөн жоолугунун учун Маамыттын көзүнө такады. — Мобул тиш сынды дейсиңби? Ал сенин да чучугуңду какшата тиштейт! Сынган жок! Кунун кууйм... кесиктей кууйм! Көзүңдү ач! Сен! Сен...

Бир дубан элдин алдында сөздөн жаңылбаган Маамыттын оозунан сөзү ыргып, тизеси калчылдап, жер айланкөчөк атты. Бир дубан элден сүрдөбой, акырайып бороп-сороп, кээде камчы көтөрүп жиберчү Маамыт азыр жалгыз аялды тике карай албай турду.

Маамыт Чонойду каматты. Муну менен өз күнөөсү акталбады. Аз күн өтпой, аны эли колхоздун председателдигинен алып ыргытты.

Мүрзөгө башын ийип, ырайым сурап айтып, мүрзө менен тирүүдөй сүйлөшкөн Зыйнаттын жашы тыйылбады.

— Кудай баланы атадан ажыратпасын. Бироолорго суук тумшук кылбасын...

Зыйнаттын ыймандай сырына Ысактын бир эсе зээни кейип, бир эсе кубанчы койнуна батпай, топойгон эки баланы бооруна кысып, өзү да баладан бетер эрээркеди.

— Адашкандын айыбы жок.. жүр үйүңө...

Тамынын үстүнө шалчасына буудай жайган Салый. Ага жардамдашып, жердеги каптын кулагынан буудайды улам сузуп берген Бытыкүл:

— Бироо түзөп айтат, бирөө бузуп айтат. Баякыны унутуп кой, Салыйкан. — Анын качанкы бир унутулганга кечирим сураганынан уялып, «экообүз жаман-жакшы айтышпадык эле го, бу кайсыны айтат» деп эстеп эстей албаганынан «эсиме жара чыккыр» деп, өзүн тилдеп, тигинден сурасам көңүлү ооруйбу деп, жөн эле башын ийкегилейт Салый. Улуу болсо да минтип кыйыктанбай буудайын жайышканына ичи жылыды. Кантсин Бытыкүл сурабаганда... Үй ичи бүтүн ичермандар. Бир-эки чака ундук буудайды берет сатуулашпай. Анчалык буудайды чычкан деле жейт же төгүлөт. Быйыл байкуш Бытыкүлдүн жону аябай жукарганбы, карабай-

сынбы эки жаагы шимылгенин. Атаны катүгүн ай э, эшек курту мурдунан түшкөн бейм?

— Бытыке, бөлүшүп ичели. Каптагы эгинди кайра кампага куят белем?

— Тилегинди берсин! Бугубайдын, Каниметиндин ыраатын көр. Бугубайдын күрмө-шымын мага бер. Өзүм тигейин чыкыйтып...

Салый Бытыкулдун мынчалык элпектигине ишенбей, кишиден бирдеме сураарында ушинткен онокотуно мыйыгынан күлүп, буга кыябын таап бир сөз айтайын деп турганда, аркы туурадан аялдын улуп уңшуганы угулду. Бытыкул аялдан мурда ал минген атты тааныды:

— Иэ ботом. Күйөө баланын «Тактекесиби»

Муцдук, Зарлыкты жетелеп Ысак артта жөө. Салый, Бытыкул экоо Мамбеттикин карай чуркашты.

...Ушинтип, Зыйнат кечигип келди. Кайниси Сардарга, кайнеси Бурмашка кечигип кошок кошту. Өгой да болсо балдарга «ата табам» деп барып, тумшугуна суу жетип кайтты. Арды-корду таштап, эки таалайымды канаттууга кактырбайын деп, эки баланын эл-журтун издеп, ага тагдырын кошо байлаган Зыйнатты боз топурактын алдындагы Бурмаш гана туйбады. Ал аял эркекке гана байланат экен дечү эмес беле? Ооба, эки бала Зыйнаттын таалайы, эки бала аны колу-бутунан жылдырбай тушап турган мээнети да болчу.

Башы калтылдап, чачы агара түшкөн Мамбетке күн төбөдөн жарк этип Кадыры менен Сардары кайрадан тирилди. «О-оо жараткан, мунуңа шүгүр!»

...Зыйнаттын баягы чамгарактаганы жок. Жакиндин кирпигине байланып, ансыз бир чыны чай ичпей, ансыз эчтемени бийлебей; бул үйгө күнөкор, бул үйгө кул. Мобул эки уулунун кулу...

Жакин бир үй-бүлөнүн баш-көзү, бир үй-бүлөнү багуу эми анын мойнунда. Ал ушуга ыраазы, коцүлү куштар, аларды капалантпасам, бирдемеден кемчил тарттырбасам деп баштагыдан бүйрө, камкор. Үйдөгүлөр да жакшы сөзүн, жакшы тамагын ага белендешет. Төтөндөн эртең менен аттанганда эки бала Жакинди ээрчишип, кечинде жолунан тосуп арыздапышкандарычы:

— Тиги чымчыды.

— Урду — дешет Зыйнатка жалаа жабышып.

Эки бала... Эки баланы бетине кармап Зыйнат кайрадан тууруна конбодубу. А Жакиндин башына күн түшсөчү? Чын эле Сардар келбейби?.. Жаман кабар чынбы? Жакин андан аркысын ойлой албай коркуп кетчү. Эртедир кечтир өзү жөнүндө да ойлоо керек го? Аябай ойлонуу керек. Жакин өз оюнун баш жагын же аягын гана ойлончу. Оюнун орто жери жаман. Оюнун аяк жагында ал бул үйдүн келини эмес, кызы. Кайда барса да кол үзбөгөн кызы. Бул үй төркүнү.. Кайда барат Жакин? Жок... Жок. Бул үй аныкы. Ленинград шаары жарасынан айыгып бараткандан кийин баарынын жүрөгүнүн жарасы айыгат. Кантип томсортсун, бир кабары угулаар. Тирүү!.. Мамбеттин уулдарынын бирөө кантип кайтпасын согуш-

тап? Мобул үйгө каптип бирөө кирбесин? Жакип бул үй-бүлөнү өзүнө тапшырат. Аз калды...

Баары саргарып күтүп, бүгүн-эртең деп кулак түрүп, ал күнү кара кагаз да жалган болуп, өлгөндөрүнөн ойдо тирилчүдөн бетер эл тоскон күн — ак жолтой күн баарынын шайтысын кетирип, бирөөнүн көйнөгүн чала кийгизип, бирөөнүн ишин унуттуруп, жоолугун шыпыртып сүйүнчүлөтүп, бири-бирине чуркатып күйүктүрүп, кубантып ыйлатып, бирөөнү чалактатып кулундуу бээге мингизип түлөөгө чапкылатып, бирөөлөргө боорсок жасатып, камынтпай кирип келди... Жеңиш! Жеңиш... Тынчтык...

Ал күндүн өзү кандуу көйнөк кийген адамга окшоп... Жылаңаяк, жылаңбаш, көзүндө талаалаган жаш. Баягы түрүлүп аскер жөнөгөн жолдо жалгыз аттын туягы тапырлап, бул сүйүнчүлүү кабарды жеткирүүгө жанманы калбай оңду-солду теминип, чапкылап; баягы түрүлүп согушка жөнөгөн аскерлердин үйү жакка жайдак ат минип чапкылап, үнү кардыгып кыйкырып жүрдү:

— Уулуңар келатат... Уулуңар!..

Жакип согуштун басылганын көчөдөн угуп, көчөгө батпай үйүнө чуркап, үй ичинде жалгыз ага-буга урунуп, мууну бошоп, жаш төгүп өпкөлөп, бооруна кысып өбөөр бирөөнү издеп, издегенин таппай; апап карайлап босогодон Сардарды көрдү... Ал Сардардын мойнуна асылып, Сардар да ага асылып, экөө ажырашпай жыттащып, жашташып, Жакип эркектин төшүнө башын жөлөп кучагында көлкүлдөп эрин баратып бакырып ийди. Кучагындагы Алмаз болучу... Аны жыга түртүп, короого чыга берээрде дагы бир бакырды. Сардар ага бүгүн дагы бир өлдү...

Мына бул өлгөндөр менен тирүүлөрдү аралаштырган күн — дүйнөдө теңдеши жок сүйүнчүлүү кабар, жумурай журтту сүйүнткөнү менен, жалгыз кишинин маңдайына токтоп, ага көңүл айта албай, айтүүгө чамасы жетпей; «өг!» дедиртип жумурай журтту таалайга карк кылганы менен, жалгыз бирөөнүн таалайын табышын берүү колунан келбей, өзүнүн бөйрөгү кошо солкулдап, үйдөн үйгө, көчөдөн көчөгө, айылдан айылга чапкылап жүрдү. Жолдо ат туягы тарсылдап, жолдо көйнөктүн этеги канаттай дилдиреп...

— Уулуңар... уулуңар...

Асыл арыктан суу сузган бойдон удургуган элге аңкайып, аңгыча этек-жеңи жайыла чапкылаган Нурпачадан, артындагы үч-төртөөнөн, бери чуркаган аялдардан жүрөгү оозуна капталып, ага кошумча болуп, тамынын үстүнөн Салый секирип түшүп кол булгалаганда чалкасынан сууга жыгылды. Бир мүнөттө жаны жай алып, кайра бир мүнөттө тозок аңтарылып, үнү буулуп, көөмөйүндөгү жаманатты сөздөн жалдырама тийип жер көчтү.

— Жолборсуң... Тилгирем...

— Тилгирем?..

Асыл дагы эле жалдырап, тигилердин жүзүндөгү жаштуу кубанычтан кийин өсине келип бакырып ийди. Бакырып ийгенден кийин жанындагылар эмес, өзү ишенбеген бир укмушту туйду. Анын кулагы угуп жатты...

— Жолборс... тилгирем? — Ал дагы бир бакырып ийди. — Угуп атам!..

...Асылдын кулагынын укканы андан бетер түгөнбөгөн сөз; бирөө ишенсе бирөө ишенбей, атайлап сүйлөшүп ынагандан кийин, бу «дың кулактын» ачылганына таңгалышты:

— Сүйүнгөнүнөн ошентти....

— Жок, корккондуктан. Жолборсту угузат деп коркуптур.

Салый болсо «Асыл апанын» кулагынын укканын аюунун майына жоруп өзүнчө күдүңдөдү.

...Согушка узагандардын ичинен Канимет биринчи келди. Көкүрөгү толтура орден. Мүмкүн, башка жерде мындан мурда келгендер бардыр. Колхозуна Канимет биринчи кайтты. Мүмкүн, Каниметтикинен ордени көптөр бардыр. Каниметтикинен ашкан ордендүү али бул кыштакка кайта элек. Каниметти сөзгө мокок, оокатка анчейин эби жоктой көрүшчү аялдар, эми анын сын-сыпатын Семетейге теңеп, сүйлөгөнүн Жээренче чечендеп ашыра мактошту:

— Ий, ай жер чечегин безейт...

— Жүрөгүндө кара жок баатыр тура ботом...

— Жонунда жалы бар эркек тура...

Салый күйөөсүнүн жаркыраган ордендеринен көзү уялып, аны эмне үчүн алгандыгын такмазалап сурап, ал «кырчылдашкан» согушту айтканда ачкан оозун жаппай, ошо кыргында акыл-эсин жыйбай жүргөн күйөөсүнөн сүрдөп, анын баягы «арабачы Канимет» экенине ишенбей; а түнүчүндө мунун баарын унутуп, Каниметти эми койнуна жатканды сагынып, аны эми аяба кана жыттап, эркекти сагынганын эми араң билип жону-башын сыйпалайт, «жонундагы жалын» издейт.

— Бул эмнең? — дейт Канимет аялынын жон сыйпалаган өнөкөтүнө күлүп.

— Сен күлбөгүн. Менин сагынганым сага күлкүбү? Сен аялдарды билбейсиң...

Канимет кантип аялды билбесин! Ага тыяктан аялдын кадыры өтпөдүбү. Ага ушу «жаман Салый» ата-эне болуп, бел болуп, кээде анын карааны Айчүрөктөй учуп көзүнө көрүнбөдүбү. Келсе аялы чын эле Айчүрөк! Каниметтин санаасы тыңгылыктуу. Салыйдын колу ага кебездей учурап, анын койну бешиктей терметип, мемиреп уктайт түнкүсүн...

Салый бул күндө ансайын жайдары, боорукер. Элдин кубанычына, өзүнүн кубанычына жетине албай, дагы бирдемеден мүчүлүш тартып, тигил аялдын күйөөсү, баланча үйдүн атасы келсе экен деп санаасы тынбайт. Ал Каниметтин жалгыз кайтканына өзү күнөөлүүдөн бетер, аркы кабагы бүркөөлөргө учурагаңда аларга ичи ачыша муңайып «а-аа, аржактабай жерге кирсемчи, буларды табаалагандай болбоюн» деп тымпыят. Үйүнөн өзү чыкпайт, эрин да чыгарбайт дебесин бирөөлөр деп, «тамдын үстүндө эле туруп берсе» дегенине колун шилтеп, корооңдоп башкарып Каниметти жумшайт.

— Тур Канимет, жумуштагы аялдарга кеп сөз уруп бер. Бас!

Төшүндө ордендери толтура Каниметке талаадагы «кара жумуш» ылайыкпы деги? Аны өкүмөт өзү «районго» чакырып бир чоң кыз-

матка коёт го, кантордон иштеген. Ордендерин жаркыратып кирип барса «каалаган кызматыңды ал» дешпейби.

— Канимет, сен кайсы кызматка иштейсиң?

— Берлинге кызматка калтырганынан болбой койдум,— дейт Канимет тамашалап. — Анда бозону билбейт. Бозолуу шаарга кызматка турам.

— Жок, жок. Бозо болсо да шаарыңа барбайм, тил билбесем. — Салый жоолугун төбөсүнө чыкчырылта бууп, аны бироо шаарга алып баратканеып жанталашат. — Барбайм шаарыңа.

— Жок, барып койсоң... Шаарга барып чолок койнок кийсең, чачыңды кырктырсаң...— Канимет көптөн кийин гана Салыйдын жогорку таттуу кыялына жооп айтат: — Ээ Салый. Экөөбүздүкүнөн жакшы кызмат жок. Тынчтылык болсо көчө шыпырсам ыраазымын...

Канимет кызматчы болмокко же орден алуу үчүн согушту беле? Согушта баарынын укугу бирдей, баарында «жаман катын, жаман бала», баарынын ата-энеси, ага-тууганы, ата журту бар. Ата журтун маңдайынан кан акты, онтоду. Ата журт бир бөйрөгүнөн кансырап, анын бир капталында катын-бала кул болуп, кулдарча жан бербей, бутка жыгылбай, жыгылса чыгышты карап «бизди кырып түгөтө албайсыңар, биздин кунубузду куушат» деп, жоо жүрөгүн титиретип жатышты. Быяктагылар «орус жери» дебей, антип айтуу ойлоруна келбей, «сен өзүбексиң, мен кыргызмын, ал орус» дебей, ошол батышка аттанган жолдо далайлары батыштан топурак буюраарын билип турушуп, аны тобокелге салып, «биздикилерди кыйратып жатышат, биздикилер жүргүлө!» дешип, «биздикилер» чакырган жакка аттанышпадыбы! Ата журт баарына бирдей, ал колуна күрөк кармаган сугатчыны же «чоң кызматчы» экенин ылгабайт, даражаңа карабайт. Бирөөңдү ала, бирөөңдү кула көрбөгөн Ата-Журт сенден бир гана персени — адамча жашооңду каалады. Адамдан жогору эчтеке жок, а адамга киндик кан тамган эл-жерден ыйык эмне бар?

...Сен элден элге, жерден жерге өтүп согушуп көрдүң беле? Согушкан солдаттардан сурачы... Улам арылаган сайын сагыныч күчөп, кусадар болуп «айланайын совет жеринин турпагын бассак экен» дешпедиби. Өз айылды мындай кой «айланайын совет жери» көздөн учпадыбы. Ошо арылаган сайын Совет адамынын баркы дагы бийиктебедиби.

— О-оо, мен рейстака* кол койгом,—дейт, Канимет төшүн керип.

— Койчу жалгыз согушкансыбай. — Салый күйөөсүн тыят, бир эсе таңгалат. Ушу арабакеч күйөөсү тиги ажыдаардын уюгунда сүрөткө түшүп кол койду ээ? Анын ушул сүрөтүн, төшүндөгү ордендерин, кабагындагы сүрүн көрүп туруп, мурда бул арабакеч экен деп ким айта алат. Адамдан сүрдүү, адамдан укмуштуу курал деле дүйнөдө жокко? Эгер курал-жарак жеңсе жанагы «айрыпуланы кара таандай Гитлер» жеңбейт беле. Мында адам жеңди... Советтик адам жеңди!

[1] Рейхстаг дегени.

Салыйга адамдан артык нерсе дүйнөдө жок болуп, ал атты бүткүл жер жүзүнө кыйкыргысы келип, кыйкыруудан иймөнип, ал тургай күйөөсү айткан «Рейстака» тили күрмөлбөй, күйөөсүнүн зоболосун көтөрө миштет:

— Ал Берлинге кол койгон!

...Берлинге кол койгондорду баары күтүштү. Берлинге жеткенден кийин, согуш бүткөндөн кийин, түп көтөрө күжүлдөп, жолго батпай ийрилип баягы аскерге жөнөгөндөрдүн баары... өлдү дегендер да тирилип, алардын жаман кабары жалганга чыгып, бүгүн эртең кирип келишчүдөй көрүндү. «Жениш» деген кабар угулганда баягы жүрөктөгү жаралар кайрадан жаңырып, кайрадан бук болуп, адамдар кайгыдан да, сүйүнүчтөн да терисине батпай жарыла жаздап, океандай буурakандады. Согуштун карааны төңкөрүлүп, а мобул бейпил күндүн бир эле минуту берилеп жылган сайын, адамдар бири-бирин кайтадан эсептешип, кылык жоругун эскеришип, кайтадан жоктошуп, жоктогондордон күдөр үзбөй бөйрөктөрү оңурайып кайрадан кулак түрүштү. Кантип эле аттанган бойдон кайра кайтпай, жок дегенде бир жолу көзгө көрүнбөй канаттары кайрылып, эч качан, эч ким чакыра албас жакка түбөлүккө ажырашсын? Кантип эле...

Берлинге кол койгондорду баары күтүштү... Алардын төбөсү бирин-серинден көрүнүп, негедир кечигип жатышты. Жол тийбей атабы же кезек жете элекпи аларга? Чиркин адамдын үмүтү ай, жамандыкка бири-бирин, жакынын кантип ыроолосун.

Келет! Келишет...

Канчалык сүйүнтсө ошончолук сыздатты, ыйлатты... Канчалык мээримдүү болсо, ошончолук таш боор дагы эле. Антпесең, кайда менин кыйбас адамдарым? Сен аларды кайда калтырдың, айтчы, атыңдан айланайын, Жениш?!

Алардын кабарын, баарын айта албады. Жеништин өзүнүн да көйнөгүнөн кан чылпылдап, жаралуу. Бир эле күндө баарын жайжайына коюп, бир эле күндө жарасын айыктырууга кудурети кана? Күндөрдүн жаманы өттү, кетти... Өмүрдүн жаманы, өмүргө салынган так кетээр бекен, өчөөр бекен?

Жакин оор улутунду.

Күн аркан бою көтөрүлгөн. Балбылдап, анын нуру жетпеген, ал тийбеген жер калбай, күн менен жер экөө жытташып, күндүн нурун жер кылкылдата шимирип, дүйнө кайрадан жаңы курулуп, дүйнө кайрадан жаңы төрөлгөндөй. Күн да, жер да ааламга батпай толуп, чалкып турду. Ушул күндөр кайрадан баарын бүткөрөт ээ: баягы бүтпөгөн тамдар кайрадан бүтөт, кыпкызыл өрүк комуз кайрадан чертилет.

А Жакин тебетейди качан жасайт? Анын төрүндө качан бала ыйлайт, бешик термелет? Күндөр... Күндөр, сенин койнуңда эмнелериң бар, сен дагы эмнелерди көргөзөөр экенсиң?

Күн канчалык нуруна ороп-чулгап, жаркырап, чалкып турса да Жакиндин бирдемеси жетпей, толбой, ичи коңултуктап, жүрөгү

тызылдап түнөйүл. Анын жүрөгүнүн жаракаты кантип унутулат, кантип айыгат?

Адам болгондугу үчүн анын жүрөгүнүн жаракаты айыкпай, кайтадан өйүп, кайтадан калайманга салып кыйнады. Анын жүрөгүндөгү түйүндүн бир учу алиге чечиле элек...Бир эсе ал капчыгай суусундай күүлөнүп, күргүштөп, адам болгондугу үчүн суудай төмөн акпай жогору агып, бул агынга жуунуп, тазаланып, сергип, түгөнбөгөн, бүтпөгөн жашоого эми жаңыдан түшкөндөй; эч токтобой, аны токтотоор күч жок болуп, аалам менен кошо дүңгүрөп бир жакка бараткансыды. Бул эмненин күүсү, эмненин күчү?

Мына, буюрса байкерчилик күндөр кайрадан босогону аттады. Эми кыргыз сууларына окшоп, ар бир адамдын тагдыры өзүнүн ордун табат, ар бир өмүр өзүнүн нугунда агат. Же ошол байкерчилик күндөрдүн күүсүбү, шарапатыбы? Эми байкерчилик күндөрдүн сынагы жүрөт...

Жакиндин өзөгүнөн ысык бирдеме чуркап өттү: үстүндө күн, астында жол — шаңкайган Ала-Тоо, туш тарабы калы килем, сыдырым жел. Кулагында күркүрөгөн суу, жүрөгүндө үмүт. Жашоодон, мобу татынакай дүйнөдөн, жакшылыктан кантип адам үмүт үзсүн.

Ал атын теминип, камчысын солбуп күлүп ийди. Ушу ат тушагандыбилбей жүрбөдүбү. А калбыр үйүрө албаган күндөрүчү... Заматка Жакиндин дүйнөсү түгөл, маңдайы жарыла сүйүнүп, ырахаттана албырып, балбылдаган күнгө карегин кадады. Күн да албырып Жакинди карады. Аял менен күн экөө бири-бирине чачылып, экөө бири-биринин илебине магдырашты.

Баары ушу чыккан күндөн башталат ээ? Ушундай күндөрдүн биринде төрөлдү. Ушул күндөр түгөнбөйт, сансыз... эсепсиз. А адам бир эле жолу жашайт. Ал жашоого эмне кылды? Эчтеке... Жакин жашоого жаңы эле аттанды. Анын күндөрүнүн чети оюлбаган бойдон; бирөөнүн кадырына жетип, бирөөлөргө кадырлана элек.

Баягында Алмазды эмнеге жыга түрттү, эмне жазыгы бар? Ага боору ачып, болпойгон мүнөзүнө ичи жылып аяды. Эгер азыр жанында болсо...

Кат күтөм ичкер калаадан,
Кайдасың Сардар, садагам.
Кабарыңды билгизчи,
Капкайда, учуп баралам.

Канаттуудан бетер боорун күнгө тосуп Жакин кайда учаар экен, кайда бараар экен? Же ага баары өзү келеби? Бешиктен чечилген баладай талпынган бейкут күндөр эми анын маңдайынан сылаар бекен? Ушул күндөрдө анын кыялы, үмүтү, толукшуган курагы, чамгарактаган жаштыгы, сулуулугу бар эмеспи.

Өткөн күндөр кербендей чубап, Жакин шуу үшкүрүндү. Өттү, кетти күндөр... Кайрылбас эми. Саймедиреп сагынган күндөр, ар бир адамдын өз арбайын ылгаган күндөр, ооба, кайрадан башталды. Жакиндин өмүрү да, жаштыгы да эми кайрадан башталат бейм. Кантип башталып, каякты карай агаар экен?..

1965-жыл

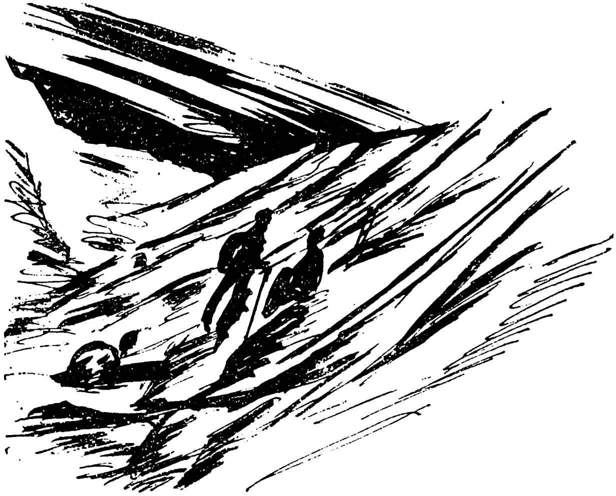

АҢГЕМЕЛЕР

КҮН КӨТӨРҮЛҮП КАЛГАН

Жашыл тоону капталдап жүрүп олтурдук, далай белести ашып, жылганы кырктык. Бирок, жол басканым билинбейт. Жанымдагы жолдошум куудулданып, аны-муну жамактап ырдап обонун кошолонтот:

Капталдан далай жол бастым,
Кайберен менен сырдаштым.
Тагдырын эске сактай жүр,
Тай, торпок минген курдаштып.

Белестен-белес жол бастым,
Бетеге менен сырдаштым.
Айгырга кымыз артынып,
Асманга жакын белди аштым...

Ал башын кыйшайтып, көзүн сүзүлтө мени карап шагдан күлөт. Кокусунан бери кызарып, башындагы сынык тумшук шапкеси кежигесине жылып, таноосу дердеңдейт. Бир жагынан тигинин кылык-жоругу күлкүмдү келтирип, ансыз да көңүлүм ачык, араң турган жаным санымды чаап каткырам. Ошондо экөөбүздүн каткырыгыбыз тиги кыр менен бу кырды шилисинен кармап кагыштырып, так бутубуздун алдына булкуп жыгып бергенсийт. Өйүз-бүйүздөгү

борчуктар коно каткырып, баятан чалкайып жаткан каптал жолду сыйкырдуу кол бүктөй койгонсуп кыскара түшөт.

Асмандын төцине чейин туткакташкан жашыл капталда, тиги жолдошумдун жанында айланага көңүлүм чалкып, жырган-кууиап баратам. Кулагыма ыр, күлкү угулуп, суулардын акканы комуз чертип, көз алдымда мартабасы ташыган жайлоо... Жүрөгүм элеп-желеп, эмеле канат бүтүп учуп кете тургансып бүткөн боюм жеңил... Бутумдагы солдат өтүгү гана салмактуу сезилет: бул менин мурда мындай беттерде шиберди шыбыратып жыцайлак чуркап, өсүп-өнгөндүгүмдөн болсо керек. Мейли, Ата-Журтумдун алдында солдаттык милдетимди өтөп, үйгө жаңы келатканымда, өтүгүмдү шиберлер жаласын. Бир кезде жыңайлак, күчсүз кичинекей тамандын ээси, азыр солдаттын чоң өтүгүн кийип, далысы жарым кез далкайган азамат болгондугун жерим да билип койсун.

Ээрчиткен жолдошум — Таалайбек. Аты Таалайбек болгону менен турмуштагы таалайы, эмгиче мантыкпаганы мени ыраазы кылган жок. Кайра капалантты. Ишин сурасам ар кайсынын башын чатып кыйналып, кысталды. Мен аскерге кеткен жылы университетке экзамен тапшырган. Кийин негедир окуудан чыгып, же колхозго барбай орто жолдо аңкайыптыр. Шаардан жолугуп, чет жакадагы кумурсканын уюгундай бир тамга ээрчитип барды. Чачы чөмөлөдөй, далортосу жок койнок кийген,— чүрүшкөн сары аялы козүн ушалап улам-улам эстеп, араңдан зорго чай кайнатып берди. Солдатта жүргөндө ого бетер чоң арыштап басып көнгөн жаным, аялынын тушагансып кибирен басканынан жүдөп, кеткенче шаштым. Баарынан кордугу — өзү молоюп олтуруп алып, чаңкылдап Таалайбекти жумшайт экен:

— Толя, сууну доставать этчи...

— Толик деййм, көйнөгүмдү үтүктөп койчу.

Таалайбек болугунан келген ак жуумал бала эле. Азыр ачмыйган ширидей кара немеге айланыптыр, бала кездеги куудулданганы гана ошо бойдон... анын азыркы куудулданганы кандайдыр үйүр алган сайын иренжитти.

Таалайбектин дасмиясын үйүнөн бери чыгып, темир жолду кесип өткөндө унуттум. Ал эми мына бу Миң-Капталды кадып, кулпунган бетегени шимшиген жалгыз аяк жолго түшүп, бет маңдайдан жорткон тоо «сырттанынан» дем алганымда көңүлүм карк, айтаарга сөз, күлөөргө күлкү жетишпеди. (Атам тоо желин «сырттан» деп атаар эле).

Миң-Каптал жайлоо сымак болсо да, кардан эрте шымаланып, шыбактар тез жабалактайт. Жаздын аягына чейин малчылар мал төлдөтүп, козу-улактар ушерден отугуп, чыңырган кулундар желээге көнүгүп, андан ары жайлоону карай серпилишет.

Тамшанып, таңдайым кургап араң бараттым, канчалык суусап, алдымды канчалык караганым менен азыр жай толугунда бу жерлерде айыл болбосу маалим.

Бах, жарыктык ай! Каптал тамаңындагы чөптөр угуттай тытышып, үзөңгүнү жаба берип калган экен, суунун жээгине салаңдап малынып, жалгыз аяк жолду чүмкөп, ыгып турганын...

Аз күндө мында чөп чабуу башталат, анан күз... анан төр чөбүн аймаган козу-улактар кайра ушул капталдарда килеңдешет, жал байлаган кулундар кошкуруп, туяктарын асманга шилтеп оюн салышат. Көрдүңөрбү, Миң-Капталдан желин айрылып сүт чыгып, Миң-Капталдан кайра байыйт. Ошентип, жайлоого эшикти ушу Миң-Каптал ачып, кайра күзүндө өзү жабат.

Миң-Каптал деп аты эле айтып турбайбы. Капортосуна чейин жол жүрүп батышка бурулса, дагы капталдар, башы жайлоонун этеги. Ал эми чыгышка кадыса, жакшы баскан жөө киши жолго түнөп, эртеси күнү жакага так биздин колхоздун кежигесинен түшөт. Жол ортосунда укмуштай түпт карагай, арча бар. Ал жерде кардончунун тамы, жай мезгилинде машина катташып, жыгач-таш тарткандар өксүбөйт.

Бүгүн Таалайбек экөөбүз ошого жетип конмокчубуз, балким биздин колхоздон да киши бардыр. Болбосо да мейли, мен бир канча сутка поездге олтуруп жалктым, атайы эле жөө баскым келген. Бул менин солдаттык акыркы маршрутум. Мындан кийин колум тийип, бул жерлерди качан жөө басаарымди ким билет, бараар менен колхоздун жумушу, шаңкылдаган жеңелерге аралашып, кара жумуш кылганды кандай сагындым! Уландар өсүп, кыздар бойго жетип, жаңы келиндер да көбөйгөндүр.

Бала кезде баскан жеримди басып, асманын-оюн тиктеп, кыялданып жыргап келатам. Канча жыл өтсө да тууган жер мени «балам» деп эркелетет. Канчалык алыс жүрсөң да тууган жер көз алдыңда, колун булгалап чакырат. Жыланайлак, жылаңбаш, көпөлөк кууган кездериң көз алдыңа элестейт. Мына бул капталдан мен ат суггарган атамды, бешик өңөргөн апамды көрүп турам:

...Суу алганда сузулган
Чакага кошо балыгың...
Тайгаланып жыгылган,
Ташымдан ойдо таапыдым.

Маңдайкы асканын чокусундагы үзүктөй булутту тоопун ар жагы кайра жутуп жиберди. Асман сүрткөн айнектей тазарып, кыпын учса да көзгө илингендей. Карасаң, найзадай шымаланган аскалар чаңкайган асманды бучкагынан челип, тыякка-биякка керипчоюп тургансыйт.

Аңгыча асмандын тиги капталын кулаткансып күрүлдөп, күнгө жаркылдаган самолет так биздин төбөбүздөн учуп өттү. Бет алдыдагы бадалдан кыпкызыл элик койкоңдоп, анан биздин кыйкырыгыбызды укканда чөпкө чалынып, торпуну көздөй кыя салды.

— Сен самолетто учтуңбу?

Таалайбек башын чайкап, таңдайын шык эткизип, сузуроак сүйлөдү:

— Жок... биротоло айга учам, Марска барып, келбей коём. Ошоякка там салып, эми ошоякта бир катын алам.

— Бу катыныңчы? — Мен тамашага жооткотуп, далортосуна колумдун салмагын таштадым.

Ал жонундагы томпойгоп кендир баштыгын ыкпап, кабагын түйдү. Чекеси бырышып, тиштендиби, жаак эттери чыга түштү:

— Кутула албай жүрөм. Жаман катын!.. — Оозунан ушул сөздү «балп» ыргытып, эмне дээр экен дегендей мени козүнүн кыйыгы менен карады, жана бир ырды атайы эле аялына арнап ырдаганын эми билдим.

— Кой, антип айтуу уят эмеспи...

Таалайбек көкүрөгүн жакжайта эки бармагын куруна кыстарып, билгизбеген кыязда улутунду.

— Билем уят экенин... өзүң билесиң, ата-энени эрте жуттум. Үркөрдөй туугандарым бар эле, аны да унуттум. Өзүң окшогон тели-теңтуштарым келсе калемпир жалагансып мурчуят да турат... Аялыма бул уят эмеспи?

Карегинен билинээр-билинбес кылгырган жашты көрүп боорум ооруду.

— Эмне күпүлдөйсүң, баарына өзүң күнөөлүү. Үйлөнүп алып, кызыгың таркагандан кийин «жаман... жаман». Макул аялың жаман экен, жакшы болсоң оңдоп албайсыңбы?

Ал менин сөзүмдү бүткөргөн жок, көкүрөгүн муштап:

— Да-а... өзүм күнөөлүмүн, баарына.

— Аялың эле каскакпы, кетир анда...

Мен ушинтип айтаарын айтып алып, эки анжы боло түштүм. Балким кетирбес, кереги эмне бирөөнү бузуп-жарып, көкүтүп. Эрди-катын бири-бирине түтпөгөнүн, а кийин балалуу болушканда деле ак көрпө жайыл олтурушканын көп эле көргөм.

— Жок, аны кетире албайм.

Мына эмесе! Ойносом да ойлоп суйлөбөй «кетир» дегенимди карачы, кыялы чатак неме балким көңүлүнө ала түшпөсүн, «ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө».

— Кетире албаганымдын себеби... андан балээдей корком...

— Эмне балээ?

Ал башын акырын чайкап, ичинен күңгүрөндү:

— Былыктарымдан...

Канчалык сурасам да, башка сөз айтпады. Мен аны «киши өлтүргөнбү» деп да ойлодум. Ушуну ойлогондо аны опкөгө муштагым келип, азат боюм дүрүлдөп, жийиркене боюмду алыстаттым: «Жок, кайдан өлтүрсүн».

— Киши өлтүрдүңбү?

— Жок! — Ал чаңырып жиберди, анан ийинин куушуруп үнүн басаңдата чыгарып,— киши өлтүргөнгө тете... андан да жаман...

Мен бушайман болуп, андан дагы бирдеме сурагым келди, эмне сураарымды саамыктаттым. Ошентип, бир суроом суралбай калгансыды.

Тунжурап, заматта өзгөрүлө түшкөн тигиге делебесин козгой турган акыл-насаат айткым келди, созгө тоңмоюнмун, эмне айтаарымды, кандай айтаарымды билбедим. Мына, жолдоштук жакшы пикир да айтылбады.

Жүрөгүм түпөйүл, көңүлүм чөккөндүктөн кырка тоолордун чокусун эргий карадым.

Кыргыздын тоолору да кызык: тетиги эки тоонун эгиздей окшоштугун, экөөнүн тең боорлорунда жарышкан үчтөн жылга, төбөлөрү аралап салгандай тегиз тектирче. А биягындагы жашыл тоонун башына матыган аскача Кошой-Таш, кудум арымдап бараткан алп кишиге окшош. Кошой-Ташка жан кирип, эми эки эле кадам шилтесе аркы капталдагы үзүктөй жаркыректын үстүнө олчоюп куланчудай. А жаркырак эмне? Ал да таш, күндүн нуруна жалтжулт этет.

«Асмандан жер үстүнө касиеттүү үч ак таш түшкөн экен. Ошол ак таш түшкөн жерлер дүйнөдөгү эң сонун жерлер, элдеринин да пейилдери ак, жыргап жашашат. Ал ак таштын бирөө бизде, мына бу «Миң-Капталда».

Ууз кымыз ичип олтурушуп карыялардын тиги ак таш жөнүндө ушундай кеп кылышкандары эсиме түштү.

Ооба, менин да тамак ичким келип кетти. Булактын жээгиндеги майсанга чечинип, көйнөкчөн күнгө далортомду тостум да, эпегей тапылчагымды чечип, солдаттык эң акыркы паёкту ортого салдым:

— Кана, Таалай, солдаттын тамагынан...

Мендеги тамакка экөөбүз чала тоют гана болдук. Ал өз таңылчагын чечкен жок, мен да аныңда эмне бар деп сурабадым. Балким жайлоодогу илик-жармасына алпараткан чай-чамектир.

Күн тоо артына кулап, тескейлер көлөкө жамынып баратты. Муздак жел ойноп өткөндө бетегелүү ойдуң беттер калтар оонагансып берметтене түшөт. Чегиртке чыркылдатып машина тигип, көпөлөктөр чакмак ойногонсуйт. Канаты ала калдыркан Таалайбектин ийнине бир тийип кулап, кайра араңдан зорго обого көтөрүлдү.

— Гүлдүн ширесине тойгон да.

— Ооба, бул да гүлгө мас.

Экөөбүз бири-бирибиздин сөзүбүздү кубаттап жылмайдык.

Жанагы үзүктөй Ак-Таштын алдынан түтүн бургуп, аздан соң бирдеме сүйрөгөн трактор берки жапсарга төндү, темир мунаралардын кызыл желектүү учу да кылтайды. Таалайбекти каруудан тарттым.

— Ой, тиги эмне?

Ал коңүлсүз ыңгыранып мен көрсөткөн жакты карады.

Кашын жыйрып, өтүгүн бир муштады:

— Аларбы? Алар... Трактор деген эмелерди көрдүң беле? Түтүн бүркөт, баркырап жүрөт. Тиги Ак-Таштын колтугунан нефть-газ чыккан.

— Апан?..

— Апанбы? Анан, ошол... Сен аскерден келгиче Миң-Каптал өзгөргөн. Таш сугунган экскаватор, трактор, асманында самолет, кырында орденин жаркыраткан баатыр чабан койлоруна ышкырып, жылгасында айгыр минген жылкычы келин. Бээ минген кемпир, ха-ха-ха!.. Шахтыга иштейсиңби, иште! Алдагы пилоткаңды ыргытып жиберип, азыр эле темир калпак кийип тарсылдатып кир...

— Мен го иштейм, а сенчи?

— Менби?.. Мага иштөө кыйын... Башта иштеп көрбөсөм, анын

үстүнө колум майып, сындырып алсам сен колуңду бересиңби барымтага? Жок, бербейсиң. Энтеп жанымды баксам да эрдедим.

Анын азыркы сөзү кулагымдын сыртынан кетти. Мен айылымдын өркүндөгөн келечегин, болгондо да мына бу тоосундай залкайган келечегин ойлодум. Ооба, нефть мунаралары, заводдордун морлору, аларда иштеген булчуңдуу жумушчулар көз алдыма элестеди. Ана, дүңүлдөгөн поезддер биздин Ак-Таштын кендерин «Беш жылдыкка» тартып баратат. Биздин жердин байлыгы!

* * *

Элдин алды жата кардончуга келдик. Эртеден чайыттай асманды заматта булут чүмкөп, көзгө сайса көрүнгүс караңгылык, карагайдын шуулдаганы, алдагайдан суунун шары угулат. Кесинди жыгачтарга чалынып, чатыраш жыйылган тактайларды айланып, өгүз белиндей дөңгөчтөрдү аттап, бет алдыбыздагы тектирдей жарыкты көздөй бастык. Ал терезеге жете элегибизде бизди, адегенде ыйыйлап үргөн иттин үнү тосуп алды. Анан каалга кычырап ачылып, чаңкылдап аял үнчүктү.

— Чык, чык, ээ! Бок жүрөк, үйгө жабышып үргөнүн мунун. — Иттин какыс-кукустан биздин алдыбыздан утурлады:

— Саяк! Саяксыңбы? Ботом үнүңдү чыгарчы, капчыгыңдын жүрөгү жарылып кетмей болду.

— Жакшысызбы...

Биздин чоочун үнүбүздөн, сомодой караанибыздан сестенгенсип артына кетенчиктей:

— И-ии, келиңиздер, үйгө...

Жапыз эки комната жыгач үйгө кирдик. Далистеги темир мешке чатырап карагай күйүп, чоңко казан буулангап, мурдума шорпонун жыты урду. Жонумдагыны улагага калтырып төркү үйгө өттүм. Таалайбек таңылчагын ала кирип жанына койду.

Үй ичи жупуну, эки капшытта эки жыгач керебет жабууланып, биреондо капкагы жарык комуз чалкасынан жатат. Кыргыз комузунун үнүн эки жылдан бери уга элекмин!

— Күйөөңүз комуз чертеби?

Үлпүлдөгөн чырагдандын жарыгы жүзүн жашыргансыйт, а шамдагай кыймылынан бышыктыгы билинип турат. Керебеттен шапашуна сууруп алдыбызга шырдак, колдөлөң салып, жарк этти.

— Отуруңуздар, комуз чертеби дейсизби?.. Жок, жыгач уста.

— А эмне, комуз турбайбы.

— Кызык! — Аял күлө багып, кашын серпти. — Устаны баары издеп келет: киши да, жыгач да, ал тургай көмүр да издеп келет.

Аялдын жүзүн эми толук көрдүк: жылдыздуу, монтойгон кызыл келин экен, козу жамгыр жууган карагаттай мөлтүрөп, бетинен каны таамп, эмчеги тирсийип төшүн тиреген. Соорусу, жылаңач балтыры чыңалып турат. Анын мүчөсүндө жаштык каруу да, шайырдык да менменсинет.

— Күйөөңүздүн аты Саякпы?

— Ооба, Саяк.

— Кайда кеткен?

— Таң эртеңден карагай тартууда.
— Ал сизди тонопттөбөсүн?
— Эмнеге? — Кашын серпе күлүңдөп, ээгине байланган жоолугун аркасына бууиду.
— Минтип колтойгон эки эркек маңдайыңызда олтурса...
Келин подноско үйүп жыйган: эжигей, курут, май, нан менен чайын алдыбызга коюп жатып, «антпейт» дегенсип, таңдайын шык эткизип, шыңкылдап күлө сүйлөдү.
— Билесиңерби, таң аткыча мунарада суукта калчылдаган апендиин, алыстан от көрүп жылыныпсың деп хан ага бере турган алтынын бербей коёт. Анын сыңарындай эри аялына ишенбесе шылтоолоп урушуудан качабы?
Биз өз үйүбүздөгүдөй бакылдашып олтурсак да эркеги жок чоочун аялдыкында коомайсыңдык. Келин да утуру кирип-чыгып чыйпылыктайт. Бизден чочулайбы же ушунчалык кечиккен күйөөсүнөн санаасы тынбай жатабы?
Ал казанындагы этти оодарыштырып көрүп, эки коноктун энчисине дагы бир «жеңдей» чучукту кошуп салгандай болду. Менин көтөрүнчөгүмдү торку үйгө киргизип, бурчтагы мыкка илип, Таалайбекти жоодурай тиктеди.
— Сиз сүйлөңүзчү шаардагы жаңылыктардан. Эмне кымбат, эмне арзан? Бул жолдошуңуз болсо армиядан келатыптыр.
Таалайбек малдашып жаза оңдонуп желкесин кашып:
— Эмне сүйлөөрүмдү деле билбейм. Шаарда кыздардын калыңы арзан, биякта асмандап кетиптир дейт го? А чийбаркут, панбаркут алтын шакектер да баадыр? — Байкабай айтып ийдиби, негедир кызарып мукактанды.
— Ооба, баа, эмне экен?..
— Деле айтам да... малыңар арзандыр?
Таалайбектин жонуна жабышкан, жол катары чечилбей жайлоого бараткан таңгактын сырына эми гана түшүндүм: «Алып сатар, ээрчиген жонуң ушул экен да».
Кыя кесип сүрсүгөн чучукту, кыра тууран беш бармакты жеп, баарыдан да келиндин пейилине көңүлүм тоюп, тырп этпей уйкуга кетиптирмин.
Түн ортосуна жакынбы, шумдуктай жорук башталды.
Керебет кыйчылдап келиндин апаппак билеги шалп эттире бирдемени түртүп жиберди да, ызырынган үн чыкты:
— Конокту кууган ырыс-кешигин кууганга тете. Сыйыңыз менен жатыңыз...
Көзүм умачтай ачылып, жанымды сыйпаласам Таалайбек жок. Ах, ошондо аны эмнеге алкымдан албаганымды билбейм, бүткөн боюм дүрүлдөй жалбарганын уктум:
— Алтын келин... назарымды сындырбачы? — Ызбызга келген жок, ал келиндин жуурканын тугуруктап жуурканды баса жыгылды. Көз ирмемде керебет кычырап, серпилген буттун учунан зуңкуйган караан мүшөктөй «дүп» этип жерге кулады. Ал соксоюп башын көтөргүчө, муштум так төбөсүнө ойноду. Аялдын муштаганын көргөнүм ушу! Табам кана ордумдан обдулдум.

— Бетсиздер! — Ургаачынын чаңырыгы жети өмүрүмдү ого бетер жерге киргизди.

Деңдароо башымды көтөргөнүмдө аял каалганы шалак ыргытып чырак күйгүздү да, кайра босогодон бери аттады. Ич көйнөкчөн, чачы уйпалаңган, ал эми колунда... колунда балта!

— Чыккыла үйдөн!.. Май куюп өрттөп жиберем!.. Тузум ургурлар!

Мен анын балтасынан эмес, бизди жутуп ийчүдөй тиктеп турганынан, чычаладай жанган көзүнөн корктум, ич көйнөкчөн аялды абачыдай эки эркектин уялбай тиктеп турганынан корктум.

— Акмак! Чык! — Таалайбекти колунан силктим.

Эшик көрдөй караңгы, дыбыраган жамгыр. Жолсуз, максатсыз бет алып жөнөдүм. Көз алдымда мүчөсү татынакай ич көйнөкчөн аял, сүрөтчүлөр тарткан periштедей. Аны булгамак түгүл, булкуп ойготуудан айбыгасың.

— Кыдыр, токточу...

Коогалуу шүмшүк мени ээрчип келатыптыр, бир эсептен тиякта жалгыз калбаганы жакшы. Жаакка берип калайын деп муштумумду түйүп, негедир кайра аны жазып жибердим. «Таң атсынчы». Таңды эстегенимде, анын бирге өткөргөн балалыгы, кечээги жол катары эриктирбегени да кошо жылт этти.

— Кыдыр, токточу.

— У-ии, эмне?

— Мен... мен ушул аялды былчылдатам.

— И-ии, дагы?..

Ал кекете сүйлөгөнүмдү билген жокпу, ырас, ыза көргөн кишинин башына эчтеке түшпөйт.

— Мен аялдан токмок жеген эмесмин!

— Акмаксың! — дедим мен ага жиним кайнап.

— Төшү түктүү жер урсун, төбөсү ачык көр урсун!.. Мен адегенде тамашалайын дегем, билбейм анан эмне болгонумду. Кудай арсаңдатып ушундай жараткан экен, сен, дос мага таарынба...

Анын макалдата сүйлөгөнү, күлгөнү кулагыма шамшар сайгылагандай туюлду.

— Жандими! Бетпак! — итиркейим келип ары басып, артыма кайрылсам анын караанын көрүнбөйт: «Тиякка кеттиби?» Эми, эми ошол аялга барчу болсо... тупа чөгөйүп, солдат өтүктүн такасын каракушуна батырам!»

Аңгыча күйүгүп чуркаган дабышы жанымда, оңгөчүн тартып каргылданды:

— Кыдыр! Таңылчагымды унутупмун! Ко-ку-уй!

Өзүм да эмерегимди эми эстедим. Анда солдат курбуларымдын сүрөттөрү, венгердик кичинекей окуучунун карындашыма арнаган белектери... Жок! Алар колхозума кошо барат. Жаңы үйүмдүн альбомунда сакталат.

...Тоону тешип чыккансып жылкынын кошкуругу угулуп, чөнтөк фонарынын жарыгы кырчадан аттап, караңгылыкты кыя чапты да, адегенде биздин бутубузду, анан көөдөнүбүздү жалмалады. Оoздук шылдырап, ат жетелеген эки киши бери бура тартты.

— Ой, адашкан кимсиңер!

Бетиме чаба балбылдаган жарыктан көз уялып бутумду солбугонумда:

— Ой, сен Кыдырсыңбы?

Аттан ыргып түшкөн киши сыга кучактап, сууланган сакалы бетимди сайгылап өөп жатты:

— Айланайын аман-эсен келатасыңбы? Каяктан сен ыя?

— Калдыке, саламат жүрөсүңбү? Бала-бакыра, ага-тууган аманчылыктабы? — Жүрөгүм оропкуп, мен да аны өпкүлөп кыса-кыса кучактап турганымда берки киши бакылдап жиберди:

— Йә, Калдыке! О, тукумуң кургур, аялча кечке жалашпай биякты да көр. Мен да Таалайбекти таптым, досумдун иниси. Жүргүлө. Шолбүрөн суу, кууруган турбайсыңарбы адашып. Атасынын көрү, эчтеке эмес. Аялым таштын уюлу силерди заматта жылытат. Ой, Таалайбек, ал сенин таежең, тааныштырам. Кел, учкаш! Буйдалбагыла!

Калдыбек жакын агалар, биздин колхозубуз «Коммунизмден». Мени учкаштырып ат башын бура тартты:

— Кууруган Саяк, бастыр эми.

Мына, эр болсоң кайра жанагы үйгө барбай көр! «Каптип жүз карашабыз? Оңбогон Таалайбек! Баарынан да таежеси...»

Биз жакындаганда баягы канчык дагы ыйлап үрдү. Саяк алда кайдан эле даалдап аялына кыйкырды:

— Апа-ар!.. Ой, Апар! Копокторду тосуп ал!.. Чык!

Эшиктен обочорок ат мамыга жаңы эле жеткенбиз. Калдыбегим түшүнүксүз булдурттап, ат жалына эңкейип кармаганга үлгүртпөй жерге шалак кулады. Ат «ойт» берип мен да жыгыла жаздап оңолдум. Ыргып түшүп тигинин башын жөлөсөм, оозунан көбүк куюлуп денеси дирилдеп жатыптыр. Апа, этиң түгүл табагыңды таап ал...

Көтөрүп үйгө киргизип, керебетке жаткыздык, үрөйүбүз учуп. Эмеле күлүп сүйлөп, куландан соо бастырган адам, мөмүнтин дем ала албай кырылдап көпкөк, колу-буту карышып жанталашканда кандай абалда калганыбызды айтпасак да белгилүү го. Ортодон канча убакыт өткөнүн билбейм. Калтаарыган жаным тигиге жасалма дем алдыра баштаганымда, босогодон аттап бараткан Апардын үнүн кулагым үзүл-кесил чалды.

— Мен доктурга кеттим!

Терезенин тушунан «шак» камчы чабылып, аттын дүбүртү жер түбүнөн тыпырады.

...Доктур, Апар экөө келгенде Калдыбек эс алып, баш көтөрүп сүйлөп отурган:

— Ушундай талма оору тушукту. Эки жылдан бери кармай элек болчу. Баягы сен армияга кеткенден кийинки жылы бир кармаган.

— Мурда талмаңыз жок эле го?

— Ооба, жок болчу. Экинчи жолу кармады бул түгөт.

— Койчу, бул тукумуң куруган талмаңын таржымалын айтпай,— деп Саяк оозгу үйдө күйпөлөктөп от жагып жүргөн аялына айтты:

— Апар, жана тааныштыргыча балакет талмасы үрпөңдөтподубү. Мынабу Таалайбек силердин чоң энеңерге жакын жээн. Шаарга барып эле жоголуп кетти. Деги мени унуткан жоксуңбу, Таалай?

— Жок,— Таалайбек күңк этип, жанындагы баштыгынын бурчун кармалап үлүрөйдү. Апар атайылап элеби, күйөөсүнүн сөзүн укмаксанга салды.

— Атаңды көргөм. Маркум агаң менен дос элем. — Саяк каңырыгын түтөтүп, оор улутунду. — Жакшы кишилер болчу. — Апан бир азга үнчүкпай күңгүрөнүп тургандан кийин көлдөлөңдүн аркы четине жылды.

— Кел Таалай! Төргө өтчү!

Саяк сакалын кырдырган, кара муруттуу сомодой жигит экен. Буудай жүздүү, дөң маңдайында билинээр-билинбес бырыштар, кашы жазы, алагай көздөрүн кирпиктери жаап, коңкогой мурдуна калбыгый эрди бап, колдурап сүйлөгөндө кокосу кирип-чыгып, а күлгөндө кудум команда бергенсип жаагы узара түшөт.

...Солдаттык турмуш, бейпил күндөр, медицина, илим, колхоз, совхоздордун байлыгы жөнүндө сөздөн сөз чыгып, аягын ушу Миң-Капталдан токтоттук.

— Миң-Каптал укмуш өзгөрөт.

Сөзгө аралашпады, канчалык жайдарыланайын десе да Апардын сабыры суз. Тамагын жайпатып, сыр билгизген жок. Эринин кадырын сыйлап ошенттиби, же үйдөгүлөрдөн айбыктыбы, ким билсин. Ал үнчүкпаган сайын балээ жегенсип, күлсөм мууңгансып, эгер көз кыры урунса желкемди көзөп өттү. Кара көлдөлөң эмес, шиштин үстүндө олтургансыдым.

Демейдеги чогоол, бажылдаган Таалайбек мүңкүрөп көзү кош кабаттанып, уйкусу келген адамдан бетер башын жерге салып ыңжыңсыз жини күбүлдү, анын минтип олтурушун тигилер жолдон чарчагандыктанбы деп жорушса да мен үчүн белгилүү эле. «Апар азамат аял, ага багынып кайра үйүнө баш бакпадыкпы, өлбөгөн төрт шыйрагыбыз калды деп айтышат экен. Ансыз да минтип өлүп-тирилип атканда чаңырса... биздин эмнебиз калат эле?!» Эгер ошентсе мен Таалайбекти жаткыра чаап, айдалып кетет элем. Же чек арада түбөлүккө кызмат кылууга жөнөмөкмүн, колхозумдун бетин каптип карайм? Келе элек жатып армиянын паамын булгатпайм!

Жатаарда терезеден эки алакандын жазылыгындай бир ажайып мээлей көрдүм. Мындай мээлейди өмүрүмдө көргөн эмесмин: колго ийленген уй терисинен тигилген, билек жагын бүйүргөн калың курда колтойгон тогоо, алаканына дат өтүп карайган, манжаларына жыгач кептелген, тиги билегиндеги курду тартып койсо кадимки муштумдай түйүлө түшөт.

— Ээ-э, бул эмне мээлей?

Саяк мени бир карап, мээлейди бир карап, сол колу менен мурутунун учун чыйратты. Ошондо анын оң колу жеңинин учунан чыкпай турганын байкадым.

— Албы? Ал... тирилген кишинин мээлейи.

— Яя? Эмне дейсиз?

— Тирилген кишинин мээлейи.

Тамашаладыбы деп Саяктын бетине үңүлдүм. Жок, анын бийик кабагы, алагай көзү ишентти: «Чын».

— Түшүнбой атам.

Саяк мени далыга кагып карсылдап күлдү да, мемиреп уктаган Калдыбекке карап, кулагымдын түбүнө шыбырады.

— Түшүнбөсөң, азыр «тук» этип алалы. Эртең айтып берем.

Таң аткыча түйшөлүп кирпик какпадым. Оюма эмнелер келип, эмнелер кетпеди.

Күндүзгү баскан жылга, капталдарды, качкан эликти, учкан самолетту, нефть мунараларын түшүмдө да бир көрөт белем, жок, апте албадым. Тоо койнундагы биринчи түнүм түйшүктүү өттү. «Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети», Таалайбек болбогондо буту-колумду керип, кандай гана сонун уктайт элем! Мындайлар дайыма ичкен ашыңа, күлөөр күлкүңө жолтоо.

Ошентип, көңүлүм ачылып, сергип турбадым. Бүткөн боюм талыкшып, башым кеңгиреп калыптыр. Бүгүн уктабаган уйку эртең укталат. Ал эми бүгүнкү бузук адам эртең оңолобу? Буга мен күмөндөрмүн.

Эшикке чыксам таң аппак атыптыр, «жайкы күн жаш баладай» дегендей, түндөгү түнөргөн булут түн менен кошо түрүлүп, тоо койну көкүрөк кере дем алып пыксырап турунтур. Таалайбекти ордунан издеп таппадым. Уятына чыдабай түн жамынып ал да маңса керек. Качан туруп качып кетти байкуш?

Кыркылган карагайлар, чатыраш жыйылган тактайлардан башка, көзүмө адегенде берегиндеги узун жер там урунду. Баш баксам: «эшек» жыгачтын үстүндө байтеше, сүргүлөр, керки; андан ары тикесинен жөлөнүп, жаңы кыналган терезенин кашектери, каалгалар, чоң челектер толуп турат. А тиги төрүндө олчойгон дөшү, жанында сабы карарган барскан...

Бурчтагы тактай керебетте булчуңдары түйүлө Саяк даңкандап кийинип, Апар жок. «Кубалап жибердиби?». Ушул ой башыма кылт этип пегөдир коопсунуп салам айттым.

— Ассалому алейкум!

— Алейкум-ассалам, эрте турупсуң го?

Кыязы анын көңүлү жай. Апары кайда? Батынып сурай албадым. Чынында таң атпай анын аялын сурамжылоо коноктун ишиби? Ичи тар кызганчаак эркектер да болот. Байкасам, кабагы түйүлүп, кара мүртөз тартып тургансып да коёт, деги адамдын мүнөзүнө түшүнүү кыйын.

— Ушундай, Кыдыр иним... Абайлабасаң миң күнкү жасаган эмгегиң бир күндө сапырылат. Кыйшык жүргөн жаман. Адам түз жүрүү керек. Чынбы?

Мен түкшүмөлдөгөн Саяктын сөзүнө эмне жооп айтаарымды билбей томсоргонумда тигил сөзүн кайра улантты.

— Кыргыздын бир жакшы салты бар: коногуна төрдөн орун берип, өздөрү улагага чыга беришет. Түндө мен жыгачтар менен кучакташып уктадым ушунда. Баса, жер там жасабасам түндөгү жаанда аркылар эмне болот эле кажып. Жердей алтын дүйнөдө жок. Тирүүндө тойгузат, кийгизет, а өлсөң сөөгүңдү чачылбасын

деп койнуна катат. Кээ акын жерди «таш боор, адам канын шимирип...» деп ырдап калат. Жер болбосо адам жаралат беле, ыя? Мобу карагай өсөт беле, ыя? Тиги Миң-Капталдан чыгып жаткан бендер асмандан түшөт беле... Ак пиеттерди жер каркыттап багат.

Батыштан соккон желаргы, чалкак беттерде ак тумандар жүгүрүп, коктуларды аттап айрылып, асманда булайган булуттар самсаалап көчөт. Таңкы абада тракторлор үзүл-созул аркырап, Ак-Таштын оюнда бийик темир мунаралар аркаят да, тетигинден бир кызыл желек жалбырттайт.

Биз каксоо дөңдү көздөй басып баратабыз. Тушардан көчкөн шибер сымап шүүдүрүмүн силкет, карагай арчалар сылапып-тарапып баркуттанганын айтпа!

«Апар... Таң атпай Апар кайда? Саяк калп эле сыр билгизбей турбасын? Апар кандан-бектен кайра тартпаган аял көрүнгөн. Экөө бири-бирине таарыныштыбы? Күйөөсү түндөгү окуяны угуп уруп-согуп тилдедиби? Анан ал актыгынан ызалапып, эртең менен бизге көз көргөзүүдөн уялып жүрүп кеттиби? Жылаңач балтырын шүүдүрүмгө чапкылатып кайсыл тоонун колтугунда баратат экен? Жок, ал качып коркутчу аял эмес». Эмнеси болсо да таң атпай Апардын жоктугу мени жүрөкзаада кылып ой жорутту.

— Тукумуң куру-и-иэ... Жердин сонунун! Кириптен экен! Мына эми күн жылымдаганда Ак-Ташты көрүп ал! — Саяк колун серепчилеп чыгышты бир карап, колтугундагы шалчапы жая салды. Ал олтура берээрде оң жеңинен башбактаган манжалары жок, алакандын гана оту бар колу мултуңдады.

— Даарың кур, сонун эле жер да, ыя? — Ал мултугуй колун чытырмандуу төшкө жаңсады: — Карагайдын түбү сайын элик, суусаса жылгага чубурат. Элик менен бир жылгада жашайбыз, бир жылганын суусун ичебиз! — Анан менин баятан унчукпаганымдан шекшингендей олурая карап, жеңине жашынган мултугуй колун чамберектетти:

— Таң калба... Согуштун акыркы жылы гүлдөп турган жашыма туура келди. Мына бул манжаларымды ошо согуш сугунду. Эмне барскан чаба албай темирге күйгүзүп же боткого малып алды дейсиңби, Кыдыр? Ха... ха... ха. — Саяк күлө турган эч нерсе болбосо да арсалактап күлүп, ары сыйлыгышып отурду.

— Кел, көчүк бас.

Ал шаттанып кетти, жүзү тамылжып, бешенесинен мээримдүүлүк булактап, көзүнөн күлкү чачырап турду:

— Адам башынан канчалык кыйын күндөрдү өткөрдү, ошол күндөрдү тыптыйпыл шыпырып таштап, улам даң салып жашап баратат, ээ-я?

— Сиз канчадасыз?

— Менби, мен айга ракета учкан күнү кырк үч жашка чыктым. Апар менден он жаш кичүү.

Мен шалчанын четине отура берип, ага таңгала жана суктана карадым.

— Ушунда-ай деңиз, сизди отуздарда го деп.

— Санаа, көңүл тынч, жериңде, сүйгөн ишиңде жүрсөң карый-

сынбы? Кайра жашарасың... Согуштан жаралангапымды айтпаганда мен башым деп тошокко жаткан жан эмесмин. Күлүп сүйлөйм, күлүп иштейм. Күлкү бар жерде күч-кубат кайнап турат. Бир гана арманым: балтайган эркек уулум былтыр өлүп калды.

— Оорупну?

— Ооба, ооруп. О-оой, тукумуң куру. Баланы согуш менен гана оору өлтүрөт да. Бул мултуйган кол ошо баланын өмүрүнө байланыштуу.

Кабагын түйүп, чырт түкүрдү да, азга тунжурады Саяк:

— Мен согуш жөнүндө сүйлөсөм сөзүмдү дайыма ушул окуядан баштайм, ушул окуя да «адегенде менден башта» дегенсип турат. Бул, «Сокур көргөнүн койбойт, дүлөй укканын койбойт» эмес. Согуштан адам баласы тургай ободогу канаттуу, жер үстүндөгү жан-жаныбарлар да аябагандай запкы чекти дегеним. Мен айткан окуянын башын эч бир китептен окуган жокмун, эч бир кинодон көрбөдүм. Мына укчу.

Болгариянын чегиндеги бир кичине кыштакка кирдик. Бизди арып-ачкан анча-мынча эл тосушту. Элден башка эмне тосту дээрсиң? Куйкум жыттуу кыштак, анан... анан ичи жарылган уйлар!

— И-ии согуш уйлардын да ичин жарган, ичегиси чубалып, кичине оптон баса албай турганын көрүп көзүңөн жаш тегеренет. Сени карап чабалактап «жардам кыл адам!» дегендей өкүрөт. Көзүнөн жаш буурчактайт. Булары эмнеси, уйлар менен согушканбы деп биз ал жердегилерден сурасак, мындайча экен:

— Бул кыштак фашисттердин ок-дары сакталган склады болгон. Аны кайтарган ойрондор чегинээрде өлгөндөй ичишет. Ал тургай кыштактагыларга бүт «конокко» чакырып, «ажыраш аяк» бере башташат. Өбөктөгөн карысынан баштап, бешиктеги баласына чейин арак куюшат. «Ичсеңер да ичкиле, ичпесеңер да ичкиле, өткөн-кеткенди кечиргиле, биз кайра да келебиз!» дешет... Алар уйду дашакаба чеге баштайт. Бензинге чыланган арканды уйдун белине ороп от коюшат да, анын жер-суусун бузуп өкүрүп, тоңколоңдоп чуркаганына маашырланышат... Ошол уй далайынын түбүнө жетти. Жанталашкан шордуу ок-дары жүктөгөндөрдү сүзө качырып, так складга кирип жыгылат. Кудай бетин көргөзбөсүн жанар тоо атылгандай кулакты жарган тарсылдакты, жалындын бир учу көктө! Далайлары мас бойдон көзүн жумду. Машинелеринин сөөгү сөпөт, устуканы упат!

Анан соо калган шүмшүктөрү соолугуп, уйлардын сазайын окутпайт бекен! Көчөдөн, короодон, иши кылып кезиккен жерден кардын жарып, чычаңына шиш кагып, чала мууздап, айтор, уйларга каршы согушта кара буусун басышты. Согушту башынан өткөрбөгөн уйлар билбес, а биздин кыштактын уйлары да согушту унутпай калды деп айтышты ал кыштактагылар.

Саяк эч кыймылдабай, малдаш токунуп колун бооруна алган бойдон маңдайкы чокуну оң көзүн жума карап, сөзүн салмактап, куюлуштуруп сүйлөдү. Каалгасынын кыноолору кандай болсо, сөздөрү да ошондой кыналып, ал мага жыгачтын гана эмес, сөздүн да устаты сыяктанды.

Мына, азыркы булут эрип, асман көк деңиздей көмкөрүлдү. Жок, асманды биздин тоолор кечээгидей тияк-быяктан керип-чоюп тирөп тургансыды. Чокудан күн кылайып нурун бизге байкатпай төгүп жибергенде көз уялып, ар бир чөп сымап колтуктап, алдыбыздагы ийилген эки кызыл гүл, тамчыны күбүнүп мойнун сорок көтөрүп, «мына күн!» дегенсип балбырады. Саяк да күн нуруна жазылгандай буту-колун керип, күндү тууран мен жакка кырданды, кокүрөгүн күнгө өптүрүп:

— Уйлар менен согушкан солдаттарды дүйнөдө кулагыңар укту беken?

— Жок,— дедим мен да ал жакка ыктап.

— А мен укмак турсун көрдүм. Ошо кыштактын сөзүн сага айтып атпаймынбы. А тургай ушул эле колум менен жарылган уйлардын ичин таңыштым. Дары сүйкөштүм доктурларга кошулуп. Айтчы, ушу окуя кинодо барбы же сен бир жерден окудуңбу? Мына, биздин кызыл армия жан-жаныбардын өмүрүн да ажалдын оозунан талашты...

Ал ууртунан жымыйып саксайган чөптү шалчаңып алдына бастырды:

— Апс-ей, тукумуң курунуку. Мен сага башканы айтып баратамбы? Ошентип, а күнү жогорку командованиеден буйрук болбогондуктан ал кыштакка өргүү кылдык. Эртесинде көрүп ал. Танкеге миниш жер титиретип батышка жөнөдүк. Биздин батальон сейрек жыгачтарды аралай берээрде алдыбызга оор артиллериянын огу жааады дейсиң, тирүүнүп алааматы! Тукумуң куру ий, тозоктун жааны да андай жаабайт го дейм.

Өзгөчө СССРдин чегинен алыстаган сайын быякты сагынып кусам күчөдү. Аял алып балалуу болууну көп самачумун. Алаканым тычышып там салып, жыгач сүргүм келчү, өңгөнү кой, ит аяк чапсам да ага көөкөрдүн сүрөтүн оймолосом дейм.

Ошентип, жеңиш жакындаган сайын жанымдын таттуулугу ого бетер күчөп, ал күнкү согушка катыштым. Катышканым ушу: жерге желимдей жабыштым, ким эле өлүмдү кааласын... бир убакта баланын ыңаалаганы угулат.

Бакырыкты, тарсылдак менен күрсүлдөктөн башканы укпаган кулак, кан менен өрттөн башканы көрбөгөн көз ачылып, көңүлүм демөөр чалкып тыңшадым. «Балким бир жериме ок тийгендиктен ушинткендир?» Жок, сопсоомун! Баланын үнү, бала ыйлап жатат! Күрсүлдөгөн артиллериянын арасынан дапдаана ыңаалап, бирде жүрөгүңдү титирете чучуктай чыңырып-чыңырып жиберет. Согуш талаасын, баягы жанымдын таттуулугун унутуп, баланын үнүнөн үй-бүлө жыргалчылыгына бир мүнөттөй ырахаттангам...

Аркы дөңсөөдөгү куу жыгачта дырдай жылаңач, сары чачтуу монтойгон бала эки колунан асылуу, канга жуулуп... «Баланы ыйлатып эмне жатып алам?» Ордуман тура чуркаарда шинелдин этегинен бирөө тоголото тартты.

— Жат!

Билбейм, кантип ойлогонумду «баланы кыйнабай атып салайып» депмин да, автоматымды ыргытып, ага карай чуркапмын. Бала

эки колу менен бутакка асылган, бутуна кандайдыр жазуу илингенин чала моцол көрүп, «мина!» деген артымдагы үнгө аралаш баланын доцу учканын билем. Мына, менин колум ошентип мулуйган, минанын чачырандысы денемди чала-була куйкалаган...

Бала адамдын жаны экенин, балдар гана келечектин өмүрү экенин ойлоого ал мүнөттө кара ташка убактым жетти беле? Мен кээде мултуйган колумду карап андагы жылацач баатырдыгыма бирде кубанып, бирде өкүнүп эми жыйынтык чыгарам. Көрсө балдардын келечеги үчүн миллиондордун күрөшү керек тура.

Деги адамды чырпыктай тууратан согуш жерге кирсинчи! Арадан кон жылдар өттү. Ошо сары чач баланын ыйы, жыгачка кан чыгара илинген тыпыгый колу унутулбады, ал көзүмө көрүнө түшот. — Саяктын колдураган үнү ушерден сөөктү сыздата муцкантты. Мен да ичимден улутундум, экөөбүз үн-сөзсүз тыпымга бирибирибизди тиктештик.

— Согуштан мурда жыгач уста болчумун колхоздо. Кампадабы, мектептеби, сарайдабы, клубдабы мен кынаган каалгалар, мен жасаган терезелер. Алардын тосмолорун, турумдарын өзүм жасачумун, темир устага ишенбей. Темир уста да болчумун: соколорго тиш таптап, ат такаларды шагыраттым. Чатырынан бери менин колум тийбей колхозчунун үйү да бүтчү эмес. Ар бир үйгө кирген сайын өзүмчө жыргап чыкчумун: «тигине менин шкафымда нан салынып турат, мына мен жасаган арча челекте бурулдап максым ачып, столумда окуучунун китеби жайылуу». Анан тиги жасаган буюмдарыма сыймыктанып, мактанып кыйкыргым келүүчү: «Көрдүцөрбү... Устанын жакшылыгын!»

Деги жашап жүргөн адамдардын бир жакшы белгиси — эмгеги болуу керек го? Балдары «атам жасаган» дегендей. Ансыз жашоонун кереги не? Тирүүлүктүн кереги не?

Чапчац бир жылдан ашык убакыт өткөндө согуш госпиталынан колхозума кайттым. Согуш басылган, келген келип, өлгөн өлүп. Колхоз баягыдай эмес, жармач. Үйлөргө жасаган буюмдарымдын сыры күбүлүп эскирген, сарайлардын каалгасы кажыган. Бассам эле менин колумду карап тургансыйт. «Мага мык ур, мага босого жаса». А мен кандай элем: ыржыйып алсызмын, бир колум мунжу, [illegible] тамак жакпайт, пейлим чапкап тамак бирде табылса, бирде [illegible]т. Өлүп көрүптүрмүнбү дегендей, мурда башыман мын[illegible]өткөрүптүрмүнбү? Колхоздо да пейли ток, жадырап турга[illegible]нын көрүүчүмүн. Колхоз минтип мунайып турганда кол арасына жарабаганыма ардандым, жардам суроого дитим даабады. Бассам колтоюп көчөгө батпадым.

Бир күнү белди бекем буундум да, тамыбыздын төбөсүнө чыктым. Ашканабыздын морунан түтүн чыкпайт, күн дыбыр этсе тамчы да тыпылдап кирчү. Апам байкуш менин оокатка кам урганыма жетине албай: араа, балка, жыгачтарды бөжөндөп ташып жүрөт.

— Садагац медерим! Үйүмдүн ээси!

Сол колумдун эби келбей мыкты жаза чаптым, кыйшык араладым чатырчанын туура жыгачтарын. Кантсе да капкайдагы черим

жазылып, көл-шал тердеп бараттым. «Мейли, конугөм!» Житиро кагылган бир мык суурулбай кара шайымды кетирди. Аттиң, баягы оң колум болсо суурулбаганыңды корот элем! Тиштенип, күчүмдүн бардыгынча тарттым. Мыктын бөркү аттинп менен кошо ыргып, бутум таканчыгынан жылмышып, боюмду токтото албай төмөн кулап былч эттим... Өпкө, боорум куушурулуп канча жаттым? Көзүмдү ачсам апам да очорулуп жанымда жатат. Көрсө, ал кулап келаткан мага чуркап боюн тосуптур, мен анын үстүнө жыгылбастан, мени менен кошо кулаган жыгач · анын көк шилисине тийиптир.

— Тегеренейин! Сенин ажалыңа мен кетейин! Бир жериң катуу оорудубу? — Кыңкыстап, кайра мага ушинтип жалынат. Чынымды айтайын сай-сөөгүм сыздап, зээним кейиди. Жанымды коёрго жай таппадым. Көзүмдөн жаш тегеренип, бүткөн боюм сынчудай арац туруп, апамды колтугунан жөлөдүм.

Тукумуң куру! Өчөшкөнсүп, мина куйкалаган бүткөн боюм кулгунадай кайра ачылса болобу. Жүрөгүм гана дүкүлдөп соо, эми ойлосом ошондо асан кайгыланып да оорупмун. «Бүткөн боюм кулгуна жара, колум мултук, колхозго иштөөгө жарабасам, өлгөнүм ушул да. Өлдүм!» Аксыйып ушинтип ойлочумун десең. Кантем, башта турмуштун куулук-шумдугун билбесем, кагылып--согулбасам. Чынында жаман ойлуу киши өзүн-өзү өлтүрөт. Тирүү жүрүп өлөт деген ошол!

Саяк алаканын шак чаап каткыра маңдаш урунду. Башындагы ак калпагын алып, тизесине кептеп кийип жатып да күлкүсүн баспады. Анын каткырыгын тоо да туурап, капталдан чакчыгай чочуп уча качты. «Көңүлүндө кири жок киши гана ушинтип күлө алат!»

— Өчкөн отту тамызды Төштүк, өлгөн жанды тиргизди Төштүк..

Саяк заңкылдап ырдап, мурутун чыйратты да, чыйт түкүрүп сөз тизгинин кайра улады:

— Колхоздон айланайын!.. Мен мүңкүрөсөм да ал мүңкүрөбөй эки чөнтөгүмө акча шыкап курортко жөнөттү. «Бар, сүргүң менен бизди жаңырткансың... Согушта бизди коргоп көкүрөгүңдү окко тосконсуң. Бизге сенин өмүрүң керек!» Колхоз ушинтип айтты. Анан ушинткен колхоздон сен жаныңды аяйсыңбы?

Курортко жөнөөр күнү жанагы Анар, анда кыз кези, мага жолукту. Бетинин оту албырып шайтандай ойноктойт, башында бир байлам кызыл жоолук, бүткөн бою акиташтын чачырандысы, там актап атып эле чуркап келсе керек. Ал мага атайлап эле тийишип, укулап-чукулап калуучу. Баштагыдай аны-муну айтпастан оттой ысык алаканы менен колумду кысып, эмчегинин үстүнө каткан кагазды сууруп сунду:

— Мына, окуп көрчү... — Азга моймолжуй тиктеп шарт бурулду.

Бах, чиркиндин тиктеши телескоптой эле да. Жүрөгүм кулундай туйлап, анын карааныиан көз айырбай ичим ысып, ушул минутада ал экөөбүздүн ортобузда мурда байкалбаган бир укмуштуу күч-

түп бар экенин билдим. Ал күч кечээ эмес, бүгүн да эмес, тээ согуштан мурда колхоздун тоюндагы кыз куумайда, он төрт, он беш жашар, ал качып, мен кубалаганда төрөлгөнбү, билбейм. Ырас, анда кыз сүйүү оюмда жок. Мен ага арнап ээр чаап, жүгөн, куюшкан орбодум беле. Ошол бейпил күндөрдүн кайрылганын көрбөй, Апарды байкабай мен каякта жүргөм? Мен өзүмдөн-өзүм уялдым: асмандагы күндөн да, тоо-таштан да.

Жоноордо Апар берген кагазды ачсам аппак бет аарчы оролуу экен, башка эчтеке жок. Кызык «окуп көрчү» дегени кана, бу эмнесп? Же, көзүм кашайып катты түшүрүп салдымбы? Жок, ошондо чонтогумдун түбүн канча жолу аңтарганымды билесиңби, Кыдыр?

Кеңкелес башы-ым! Өзүм бир ооз кат жаза албай жатып, жүрөктү элжирете жазган катты кыздан үмүттөткөнүмү кара. Кыз адегенде кат жазчу беле? Анын жанагы жоодурап тиктегени миң каттан кемби? Апар бир тиктеши менен кымындай жүрөгүнө далкайган мени арбап батырып албадыбы.

Бетаарчыда эч кандай сайма да жок. Бир четинде гана сары жибектен чокоту бар. Эмне, ал чокотту ойноп сайып койду го деп турасыңбы? Мында кеп бар. Ошол чокотту тиктеп канча убараланып ойлонбодум, тим эле спутник учура тургансып. Бир эсептен жакшы аял спутниктен кембп? Эрин спутниктей эле учурат...

Мен бетаарчыдан өзүмчө мындай ой жорудум: «мен аппак ниетим менен сени саргайып күттүм» дегенби, же жумурай журт жадырап, ак дасторкону жайылып турса, сен жигит тиги чокоттой саргайбачы дегениби?

Балээнин табышмагын карабайсыңбы.

Мен адамдын эркине, адамды жасаган заманага таңдандым, ыраазы болдум.

Мына турмуш жадырап басып келип маңдайымдан сылады. «Тур, эр азамат саргайып жатпайт» деп айтты.

...Курорттон кулгуналар бүтөлүп, букадай семирип кайттым. Кулагыма сүргүлөр, барскандардын эле үнү угулат. Анан мултугуй колума мээлей жасай баштадым, түндө терезеден көргөн турбайсыңбы. Колума кийип билегинен бууйм да сүргүнү кармап жыгачты сүрүп, барсканды чаба берем. Ал турмуш экинчи тирилткен кишинин мээлейи!

Илгери мартабасы ташыган көпкөн байлар өлө элек жатып өздөрүнө багыштатып аш бердирчү экен. Анын сыңарындай куркуюп басып жүрүп, мен да өзүмдү өлүүнүн катарына кошуп коюптурмун. Ха-ха-ха... Анан бат эле кайра тирилдим.

Колхоз берген күч-кубатымды үрөп, колхоздун милдетин мойнума артып жайында, күзүндө ушул карагайдын арасындамын. Менин жасаган буюмдарымды убагында машинага тартып кетишет. Эмгек күнүм кадимкидей жазыла берет. Айтмакчы, өзүмдү мактасам да Апарды мактабайын — аялын да мактап кирди дейсиң. Апарым учумду узартты, жанымды жашартты. Барсканымды чабышат, сүргүмдү сүрүшөт. Ал канча китеп окуганын билесиңби? Колдон суурулган неме, барскан, көөрүккө ыраазы болоор эмес, тиги Ак-Таштын кендерин бургулайбы, же машина башкарабы.

Саяк колун серепчилеп төмөнду карады. Мен «тирилген кишин» деген апын сөзүн ичимден кайталадым. Көңүлүм ачылып, делебем козголду. Туура, тирүү жүрүп, тирүүлүктө ак жашап, эмгек кыла албаганды кыргыздар «өлсөңчү» дешет.

...Мен Апарды көргүм келди, Саяк экөөнүн жаркылдап катар өтүрганын моокум кана тиктегим келди.

— Апар жене көрүнбөйт да?

Укпадыбы, Саяк жооп айтпады. Мен бутумду суна чалкалаганымда кежигеме жумшак бирдеме урунду. Чочуп кылчайсам — Таалайбек, качан келип аркабызда олтурганын байкабапмын. Бет сөөктөрүнө териси гана жабышып оң алаты жок, көзү кош кабаттанган, тирүү сөлөкөттөй. «Биздин сөзду уктуңбу? Тоо адамын көрчү». Жекире караганымды түшүнгөндөй башын шылкыйтып бурк этти:

— Болду... Болду мага,— ал бышактап, колдору калтырап, тиштене тээп таңылчагын «да-ар» айырды. Булая түшкөн буюмдарын туш-тушка чачып ыргытты да, шиберге тоголонгон термусту коштой ташка быркырата чапты.

— Болду мага!..

— Буга эмне болду, жини барбы? — Саяк да менден бетер аңкайып, далысын бизге сала нефть мунаралары жакка арыш керген Таалайбекке таңыркады.

Мен сөзүмдүн баарын өзүм айткансыдым. Жүрөгүм толкуп канааттанып, ичим да бөксөрүп «тирилген кишинин» жанында туруп Таалайбектин — адамдын далысына тиктедим. «Ошо далысында жүрөк бар!».

Саяк мулук колубу, капталдан укуду.

— Ана Апаржан келатат. Конок болгула...

Карасам козу өңөрүп, шалактатып эки чанач кымыз арткан Апар үйдүн жанынан шаңкылдады.

— О-уу Саяк!

Күн көтөрүлүп калган. А Таалайбек түптүз ошо күнду карай басаар бекен?..

СУЛУУ ЖИГИТ

(Согушта каза тапкан белгисиз солдатка арнайм)

Биз, орус дарыясы — чалкыган Волганын агымында сейилдеп жүргөнбүз. Асман чаңкайып, күн так төбөдө. Дарыянын бети күмүш чачкансып жалт-жулт күнгө чагылышып, мелүүн жел леп-леп. Шырпылдаган майда толкундарын жоруптап, Волга кайыкты калтылдатат, бизди коркутат. Жок, коркуткан жок, килейген кемелерди көтөргөн эме бизди жеңилсингендир. А балким... балким үстүндө сүзүп жүргөн адамдардын бешенесине Волга да кубанып, алар менен кошо ырдап, кошо сүйлөп мелт-калт эрке толкупуп батыра албай жаткандыр.

— ...Көрдүңөр бекен, Крымда магнолия деген гүл бар, ошондой

гүл эле, жок жаңылам, ал адамдын гүлү болучу... Ойноктогон кап-кара көзүн кылкандай кирпиктери калкалап, бетинин оту албырып, бойтойгон эриндеринен, ууртунан жылмаюунун изи өксүбөй эмеле күлүп ийчүдөй жүрөгүңдү элжиретип турчу. Көңүлү куунак кезинде тартылган адамдын сүрөтү барбы үйүңдүн төрүнө илинген! Ал сүрөт кереэлден-кечке жылмайыңкы, түн ичинде бет маңдайына шиireнкени «чырт» тарта койсоң да сени тиктеп жылмаят. «Мына мен күлгөнү турам» дегенсийт. Тигил ошондой адам болчу. Жок, дагы жаңылдым. Бул эч салыштыруу жетпеген адамдын жылдыздуусу эле.

Айттым го... ай сулуу эле да! Тим элечи, чүрөк болчу, чиркин! Мен эркектердин арасынан, болгондо да азиялыктардан мындай сулуунy биринчи учураттым. Биздин взводдогулар аны «Сулуу жигит» дечүбүз. Сулуулугуна жараша сылык, илбериңки, бою тараз.

Деги билбейм, кандай деп сүрөттөп айтаарымды... А көзүмө көрүнүп эле турат. Акындар мактап ыр чыгарып, сүрөтчүлөр тартып эле жаткансыйт адамдарды. Баары бир мени анчалык алымсындырбайт, бирдемеси мүчүлүш.

Сулуу жигит экөөбүз окоп казсак жанаша казчубуз, траншеяда жанаша жатчубуз. Кызык мүнөз! Ал мылтыгын октосо да жылмайыңкы, бомба жарылса кулагын баса калып, башын көтөргөндө карасаң баягы калыбы — жылмайыңкы. Көзүндөгү, ууртундагы күлкү мына, эң обол сенин жүрөгүңө да «дүрт» этип тутанып, анан бүткөн боюңду чулгап кетчүдөй.

Мен да тигинин куунак мүнөзүнө калып алып, аны эш тутуп, демөөр байлап, анын жылмаюусунан айылдагы боз уландардын бейпил турмушун көрчүмүн, согуш бүтүп көчөдө шаңкылдап күлөөрүбүздү элестетчүмүн...

Билесиңер го, акылдуу күлгөн адам, акылдуу жашай да алат! Кайыктын алдында олтурган Алексей калагын бир-эки шилеп, тиги жээкте буркулдаган көк түтүнүнө асманды «дарымдап» тынч абанын үрөйүн учура кыйкырып, чубалган вагондорун сүйрөй дүкүлдөп бараткан поездди азга ээрчий тиктеди. Шапкесин көгүлтүр көзүнө баса кийип, ууртун жыйырып кабагын түйдү да, билинээр-билинбес улутунду. Баятадан жакылдап сүйлөгөн Алексей оозунан түшүрүп ийгенсип, эңкейип кочушуна суу толтурду, салаасынан чубурган тамчыларынан сөз издегенсип көзү жүлжүйүңкү, сабыры суз.

— Эмне болду Алексей? Улапт сөзүңдү.

Ал жооп берген жок. Балтайган, жүндүү балтырып учкаштырган калыбында майкасын чечинип кайыктын кырына илди. Алаканын барбайтып дагдагай төшүн сылап, чолок шымынын кашатын киндигине жаба тартып кайыктын калагына жүткүндү да, кандайдыр бир муңдуу обондун кайырмасын ичинен созду.

Обон орустукуна коошпойт... Буулуккан үн а дегенде эле кысылып чыгып, анан ээн-жайкын гана калкылдап, коңур тартып келатып, күтпөгөн жерден каргылдана түштү да «чарт» үзүлдү.

— Тфу, шайтандыкы! — Кокосунан бери кыкарган Алексей туталанып, калакты сууга матыра удаама-удаа шарпыды. Агымда жай

төрмөлгөн кайык чочугандай октос берип, майда тамчыларды жан-жагына шыркырата бүрктү.

Алексей коодопүнө сактаган обондун чыпчыргасын коротпой коңтөгө сузуп, биздин жүрөккө мелтилдетип төгүп бергиси келсе керек; анте албай мүдүрүлдү. Айтор үзүлгөн обондон жабалактап окуя чуркап чыга тургансып үмүткөрбүз.

— Анын үнүчү!.. — деди Алексей калакты бошотуп, карчытын таяна жагалданып,— согуштун бүткөнүнө канча жыл болду. Канча ырларды укпадым, канча музыкаларды тыңшабадым... Менин кулагыма артиллериядан бийлик талашкан баягы Сулуу жигиттин обону күнү бүгүнкүдөй угулуп турат. Согушта жүрөгүң оозуңа капталып «мына-апалап», ажал бет маңдайыңдан ыкыстатып тиктеп турганда кардыкпаган обондун күчүн айт!

Ителгини билесиздер... Кайдан-жайдан экени билинбей талаа бетин жоруптап кайып учуп чыга калат да, анан мелмилдеген асманга атып чыгат. Сулуу жигиттин обону так ошондой болчу. Жок, дагы жаңылдым. Ал адамдын жүрөгүнүн үнү, адам турмушунун кулк-мүнөзү болчу. Адам жүрөгүнүн ырын эмнеге теңейсиң? Эчтекеге!..

Асман-жерди тытмалаган артиллериянын «жаанынан» кийин тыным боло түшөт. Ошондо кулагыңа таанып Сулуу жигиттин обону же тигинден, же мындан буулуга калкылдап окобуңа кирип келчү да, анан айлананы кучагына чулгап жиберчү. — Алексей ааламды кучактап ала тургансып, ордунан өбдула кучагын жазып бизге бурулду. Мүмкүн, биздин жүзүбүздөн айткан аңгемесин кандай угуп олтурганыбызды окугандыр же «баса, булардын эсине салып коёюнчу» дегендир.

— Сиздер, кечирип коюңуздар, мен Сулуу жигитти мактап атам, мактоого дагы жеткире албайм... Балким, сиздер «мындай төгөрөгү төп адам болбоо керек» деген ойдосуздар. Айтквылачы, төгөрөгү төп адам турмушта азбы?

— Жок, аз эмес.

— Туура, аз эмес. — Алексей дагы өзүн кубаттап, бир алаканын жылаңач санына коюп, бир колун алдыга сунду. — Адамдар эркин умтулса, күнү тийип, суусу агып турса, ал жердин төгөрөгү төп; ал жерде сулуулук да болот. Кумдуу чөл Сахаранын алчы: күнү бар, эркин бийлиги жок, тамчы сууга зар; демек, төгөрөгү төп эмес.

Алексей ар бир сөзүн кынаптап, оор-басырыктуу сүйлөгөнүнө таңдандык. Бул сөз азыр эле кайыктын үстүндө айтылбагандыр, далайдан бери көкүрөгүнө шакардай кайнатып, угуттай өндүргөн сөз, сары таман күлүктөй алыс жол баскан сөз.

— Чын эле төгөрөгү төп жер да көп; төгөрөгү төп адам да көп. Сүйлө Алексей!

Алексей тиги тужуркесинин чөнтөгүнөн бир папиросту салаасына кыпчып, ширенкесин издей сөзүн улантты:

— Чиркоодо орустун коңгуроосу болот. Коңгуроону «баң!», «баң» уруп алганда, а дегенде көгүчкөндөр чочуп уча качат, ошо шаардын төбөсү көпкө чейин дыңкылдаган жаңырыкка бөлөнөт. Коң-

гуроочу аны копко пейин тыңшап, көгүчкөндөрдүн учканын ээрчий карайт.

Биз ошо сыяктуу Сулуу жигиттин обонун тыңшап турганыбызда, капилестен күкүктүн «кү-күк!», «кү-күк!» таңшыганын укчубуз. Эмне, күкүк учуп келе калдыбы согуш талаасына! Жок, ал биздин Сулуу жигит күкүк «учурду». Капырай ээ, адамдын таңдайы күкүктүн таңдайын таптак туураганын көргөн эмесмин. Ошентип, Сулуу жигиттин обонуп, күкүктөгөнүн угуп ырахаттанып олтуруп, момпнтин папирос тарткың келчү. — Ал ширенке чагып папиросун күйгүзүп жылмайды. Бул жылмаюу ушул аңгемени баштагандан берки биринчи жылмайганы.

— Ооба, папирос тарткыңды келтирет. Аңкап, флягаңдан суу ичесиң. Каргыш тийген согушту тумчуктуруп: ыр угулган айылыңа, бобоктордун күлкүсүнө, күкүк, булбул сайраган суу жээгиндеги токойго бат эле... бат эле кеткиң келет.

Аны менен үч айдан бери бир взводдомун. Канча жер бастык, канча жолу чабуулга өттүк. Бул убакытын ичинде согуш далай өмүрдү соолтту, далай өмүрдү чалгыдай кайсады. Жамгырга гана кирииген шибер адам капып да шимирди. Несин айтасың, ободогу канаттуулар да октоп жапа чекпедиби. Сулуу жигиттин шинелин ок далай көзөдү, каскасына тийип далай жолу кайып өттү... Ажал ал экообузду чала сермеп жүрдү.

Бир күнү ок жамгырдай жаап жатканда, так менин окобумдан сүттөй капатын сүйрөп «эмне болду, уча албай калдым?» дегенсип маңдайыма ак көгүчкөн чамберек атып конду. Кан тамчылаган мойнун койкоңдотот да, дүңк этип бомбу жарылып, мылтык атылганда караган-чөпкө башын катып корголойт. Эмнеге үйүрүнөн жалгыз адашты? Балким балапандары бардыр, жем издеп чыккандыр,же жолдошторуна бараткандыр, же жөн эле көк асманга учкусу келгендир. Таптатынакай бакма көгүчкөн! Анын согушуң менен иши эмне?!

Сулуу жигит аны кантип дарылаганын билесиңби? Көгүчкөндүн башын гана чыгарып, марле менен ороп-чулгап таңып салды. Асманда эркин учкан байкуш тептегерек көзүн жылтылдатып окопто куйкум жыттанган талаада, жоокердин жанында — флягадагы суусун экоо бөлүшүп ичет.

— Эмнеге чырмадың мынчалык?

— Чырмабаса болбойт, асманга учам деп жарасын ырбатат да. Айыксын! — Сулуу жигит кадимкисиндей камырабай жылмайып, ымапы ысык. Карап туруп «а балким өзү да көгүчкөндөй кырсыкка чалынбасын» деп ойлогонунда жүрөгүң туз куйгандай ачышат. Дагы көгүчкөндү аяп «айыксын» дейт.

— Согуш көгүчкөн айыккыча оюңа койбойт... Буйрук келсе атакага чыгабыз.

— Мейли, бул да атакага чыгат!

Ушинтип жооп айткан. Карачы, Сулуу жигиттин сулуулугун!

Биздин полк көгүчкөнгө ок тийген күндүн эртеси күнү кечинде согуштун алдыңкы чегинен которулуп, өргүү алдык. Сулуу жигиттин канаттууларды тууран сайраганын... Ой-оо-ой, кубулжуган обо-

пун эми көрүп ал, угуп ал! Бирок полк ыҥ-жыҥсыз аны тыҥшап, бир полк ага кол чапканын көз алдыҥа элестетчи!

Солдаттын бирдемеге илээшип, таҥуулап жатканын алыстан байкап а жанына жеткенде Сулуу жигитти, анын дарылаган көгүчкөнүн көрүп генералыҥдын да ачуусу таркап кайра басып кетчү.

Мындай бир сөз айтканы менин эсимде:

— Биздин кыргыз эли Ала-Тоонун мөҥгүсүн мекендеген бүркүттү таптап салат. Чоҥ атам элдин кыйырына тараган чоҥ мүнүшкөр экен. Ал балапанынан бери таптаган «Музчагыр» бүркүтүн жаҥы жайылып чыккан күнү томогосун шыпырып дөбөт карышкырга шилтейт. Жүрөгү курч «Музчагыр» карышкырды тумшугу менен сегиз көчүгүнөн апчыйт. Тырмак уусуна чыдабай кылеҥдеген дөбөт карышкыр карагай черди аралап, жан далбастап кача жөнөйт. «Музчагыр» тигини бөктөрө албаганына ызалангандай, бир колун коё берип, кез келген кайыҥга тырмагын батырганда күүлөнгөн жырткыч буйдалып, бирок кайра жулкунганда бүркүт чатынан айрылып калат. Чоҥ атам бүркүтүнүн өлүмүнө кайгырбай анын баатырлыгына кубанып, таштан эстелик ойдуруп, сөөгүн ыргытпай көмдүрүптүр. — Алексей жанагы папиросунун түбүн сууга ыргытпай ширенкесинин артына кыпчып, сунулуу бутун жайып тизесине чыканагын жөлөй таянды:

— Сиздер билесиҥдерби? «Сулуу жигиттин» ырынан, обонунан мен бүркүт учкан жашыл өзөндөрдү, асмандын көкүрөгүн жара сайган зоокаларды, баатырдыкты даҥазалаган элди көрчүмүн. Жакшы обон, жакшы музыкага тилмечтин керегн жок. Ал баардык элге түшүнүктүү! Ооба, күлкү ыр солдаттарга коюндашып, согушту алкымдап аткып салгылашты.

...Аз күндөн кийин биздин полк кайра согушка жөнөдү. Ак көгүчкөндүн жарасы четинен ката баштаган, ал солдаттын тамагына татканын, эми опур-топур үйүр, чочубайт, көшүлүп уктай берет түнкүсүн касканын ичине салып койсо.

«Эртеҥ согушка жөнөйбүз» деген күндүн кечининде Сулуу жигит жок. Күнүгө жатаарда обонун укчубуз, «кайда кетти» деп аны солдаттын кимиси гана болсо жоктоп сурады го. Чарчап-чаалыгып түн ортосу ченде келди. Көрсө командирден уруксат сурап, ак көгүчкөнүн бир кыштактагы пионерге жеткиргенин айтты.

Алексей муштумун түйө кайыктын капталын «тарс» мушташ үҥкүйдү. Биздин жүрөгүбүз опкоолжуп «Карагул ботомдун» күүсүнө аҥгеменин кулагы толгонгонун сездик.

— Эх, андан аркысын айткым да келбейт, жок, айтпасам да болбойт. Уккулачы: той болуп, кыз колтуктап бийлеп жатканыҥда гармошка тып муунса, жүрөгүҥдүн бир тамыры үзүлгөндөй дапдырайсыҥ. Көрсө, гармончуну бир келесоо жыга чапкан же гармонду бырчалап ыргыткан. Сен гүлдөгөн ойнуҥду оозуҥдан жулдурун томсоросуҥбу? Томсоросуҥ...

Биз ошентип, томсоро түштүк. Сулуу жигитибизди согуш жулуп кетти, капталым эҥшерилди. Ошондо кыжырдын кайнаганын айтпа, тууган! — Алексей башын чайкап оор улутунуп, көпкө телмирди.

— Бул Украина талаасында болчу. Артиллериялык канонада жаңы басылган. Кулактын ичи али дүңгүрөп, эрдим батташып, оозум кан даамданат. Үстү-башымды күбүнүүдөн мурда акырын мойнумду созуп эки жагымды карандым: дитиң даабайт, жер астын-үстүн... Сулуу жигиттин окобунун ордунда тамыры суурулган кайың. Жүрөгүм оозума капталып чуркап барсам, ал өң-алат жок, кумсарып, санитаркага башын жөлөп, жер таянып, бир колу менен көкүрөгүн мыкчыган, салаасынан дирилдеген кан санитарканын омуроосуна, бети-башына жаба берип...

— Жолдошбек! Жолдош!.. — Мен атын атап, алапайымды таппай, койнөгүн айра тартканымда көкүрөгүнөн оргуштаган кан жеңиме толо түштү.

— Жолдошбек!.. Жолдошбек! — Атын экинчи атаганымда көзүн араң жылтыратты. Анын көөдөнүнөн чыгып бараткан жанын «токтой тур!» дегенсип муштумун түйө эрдин кырча тиштеп, айланасына чогулган солдаттарды кыркалекей тиктеди:

— Өлөм го... Апа... — Араң гана ушинткенге жарады. Көзүн аңтарылтып ирмегенде, бурчактаган жаш үзүлгөн погонуна тамчылап, тамчы менен кошо боюн түзөп супала «кор-р» этти да кайрылбас сапарга аттанды. Ууртундагы баягы бизге таанын жылмаюусу дайынсыз, жүзү сумсайыңкы, сүрдүү!

Ооба, анын жылдыздуу жылмаюусу көзү жумулуп бараткалда кирпигинин учунан «чыр-р» этип асманга учкандай болду. Ал жылмаюусун «тигил дүйнөгө» ала кеткен жок, жарык дүйнөгө түбөлүккө жашоого калтырды.

Адамдын жакшы сапаты жерге көмүлбөйт, өлбөйт да!

Санитарканын канга чыланган халатын кайыңдын бутагына байлап, Жолдошбектин мүрзөсүнүн үстүнө сайып, жаңы чабуулга өттүк... Айтмакчы, Жолдошбектин чөнтөгүндө мобу дептерче бар экен, мен эстеликке алып жүрчү элем, эми менден силерге эстелик болсун. — Тужуркесинин чөнтөгүнөн мукабасында тоонун сүрөтү бар көк дептерчени алып бизге сунду, ичин ачпай сыртына гана көз жүгүртүп, тунжурап, Алексейдин созун тыңшадык.

— Мен да оор жараландым. Жай аяктап, жайыл дасторкондуу күз маалы. Талаанын күзгү касиети качып тамтыксыз тытылган, күйгөн танка, машина, сынган куңдак, үзүлгөн шинель, балаа бассын!

Туягынан кан чубуртуп каардуу согуш басып өткөн күзгү жолдо келатып, билесиңерби, мен эмнени көрдүм? Чекесин ок жырган солдаттын каскасын! Балким байкабай өтмөкмүн. Аппак көгүчкөн! Чалкасынан түшкөн касканын кырына конуп, канатын күүлөйт да, бейкапар таранат. Тиги касканы адам кийип жүргөнүн, бул жерде согуш болгонун кайдан билсин?

Ак көгүчкөндү көргөнүмдө жер астын-үстүн аңтарылды тууган! Баягы Сулуу жигит, анын каскага уктатып баккан көгүчкөнү көзүмө элестеп, обону жаземдебей кулагыма угулду, жеңишти тосуп, тигил дөңсөөдө Жолдошбек олтургансып.

Деги ал кимдин каскасы? Биздин совет кишисиники ал каска. А согушта ким кийип жүрдү? Айтууга касканын да тили жок...

Каска ээсинин сүйгөн жары, үй-бүлөсү бардыр. Алар анын өлгөнүн, ушул талаанын бир жерине көмүлгөнүн билбей, эмгиче күтүп, үмүт үзбөй жүргөндүр...

Алексей сөзүн токтотуп улутунду, оң ыптамда олтурган Абакирдин аялы шолоктоп ыйлап ийди. Атасы, эки бир туугапы согушта дайынсыз болгон, жогорку аңгемеден улам, ошол эски жарасы жаңыра түштү го.

Мен көңүл алаксытмакка жанымдагы жолдошумду капталга укуп, арыта сүзүп бараткан кайыктагыларга кол нускадым:

— Карагыла тигини.

Обочодогу кайыктын тумшугуна мүчөсү «ак когучкөндөй» орус кызы тура калып, күнгө жымыңдай карады да, колун асманга созо керилип, ана уча тургансып артына кайрылып, сууга тикесинен сайылды. Саналуу гана секундалар өттү, ал так биздин кайыктын жанынан шоп этип, кайра өз кайыктагыларын коздой суупу жебедей жарып кулач урду.

Алексейдин кабагы булуттан чыккан күндөй жаркып, кайыктын тумшугун ошоякка бурду, жана жээктен терип алган гүлдү анын алдын торой ыргытып дарылдады:

— Аг-га, карындаш, ал, гүлдү тосуп ал! — Гүлгө кыйгай чабак урган кызды тиктеп бизге бурулду:

— Сууга сүзгөндү, асманга учканды өлгүдөй жакшы көрөм! — Алексейдин кең тапоолору дердеңдеп, жылмайганда майда бырыштары жоголуп, маңдайы тасырайды. Күнгө күйгөн жүзү майланышып деле ымалы ысык! Волганын агымына каршы кайыкты шилеген сайын денесинин булчуңдары буржуя-буржуя түшүп:

— Бул кол сууга сүзүп, асманга учуу үчүн гана жаралбаган. Ошентип, бул кол менен Кызыл Армиянын боз шинелин кийдим, беш атарын асындым. Эми бул кол менен аркыратып трактор жасап жатабыз, бул кол менен айга да учтук. Айга да барып жумуш жасайбыз... Ха... ха... ха...— Алексей эки санын таяна кайыктын артына чалкалап карсылдап күлдү.

* * *

Эртеси күндүн мурду чачырай биз түшкөн самолет асманга көтөрүлүп, Ала-Тоо тарапка бет алды. Алдыбызда жашыл талаа, жаркыраган Волга. Алексей ошол жашыл талаада, Волга жээгинде калса да анын оор-басырык, шайыр мүнөзү кошо асманга учуп, бизди узаткандай.

Кечээги дептерчени булут үстүнөн гана ачтык, четки бети уйпаланып, барактары саргайыңкы. Ал жоокер кармаган дептерче! Биз менен кошо учуп кыргыз жерине баратты, жөн баратпады, койнуна толтура жаштык кыял алпаратты. Мына, биз жактырып асмандан блокнотубузга көчүрүп алган анын ырынан:

...Бир күндө жүз таарынып, жүз жазылма,
Кыздарым сага окшошот көзү кара.
Олтурса ойго чумуп атасындай,
Ачуусу чукул болот эркек бала.

Эмгектен, эркелетет бул замана.
Мен кетем эл ишине айга, жылга,
Үч-төртөө туш-тушундан «апаласа»
Жүдөбөй, тил тийгизбей тарбияла...

Бул ыр, балким бейпилчиликте колхоз талаасында жазылгандыр, же ок чуулдан учуп атканда же жецини босогодон башбагып келатканда жазылгандыр ээ? Балким артиллериядан бийлик талашкан обон ушудур?

Артиллерия алда качан муунган. Ажаандай согуш куралдарынын канчасы талкаланды. Чын! Согуш куралдарын таптакыр, түбөлүккө тыйныл кылууга болот.

Ал эми ырчы?

Ыр эч качан муунбайт! Айтчы, ырды талкалап көмө ала турган күч, деги дүйнөдө болобу? Жок, аны эч ким уурдай да албайт! Уурдайм дегендин колун куйгүзөт, жексен кылам дегендин көкүрөгүн жара тебет!

Ыр — сулуулук, жашай бермек! Волгадан да, Карпаттан да, Украинадан да, Азиядан да... Ак көгүчкөн ээн-жайкын учуп чыгын...

Чын эле, эр жигит өзү айткандай эл ишине кетти. Канткенде да түбөлүккө! Анын өмүрлөш жары уул-кызын атасы бардагыдай кастарлап бакты бекен? Жүдөбөй тарбиялады бекен? Жигиттин арнамысы кандай сакталды?

Мүмкүн, жигит, сен дагы ушуларды ырдамакчысың... Тыңшап жатасыңбы, тыңша, сенин ырың түгөнбөгөн ыр, сулуу жигит...

ЖАҢЫЛГАН КЫЗ

Түш кыңкайып, күндүн нуру кыйгачыраак тиет. Айлана тынчып, аба үп тартат. Мына бул жерде арыктагы суу гана салкын илеп аралашкан майда кобүгүн черткилеп шылдырттап агымын узартууда.

Чабылган чөпторду чөмөлөлөп болгондон кийин арыктын жээгиндеги көк майсанга коморосүнөн түшүп, мойнун созо суунун бетине түшкөн өз сүрөтүн тиктеп, өзүнчө алакеттенген — Бейшебай. Сууну шапшылап, чулп эттире таш ыргытканда сүрөт жашынмак ойногонсуп жоголо калат да, кайра эле суунун бети тынчыганда чыга келет. Кара тору оңүнө жарашып, маңдайына төгүлгөн кара чачы суунун агымын карай үлпүлдөп сууга малына түшөт да, мончоктогон тамчыларды чубуртат. Көбүрөөк күтүп зериктиби, же чымырап тийген күнгө какталып кеттиби, көпөлөктөрдү чочута ордунан ыргып туруп, колун серепчилеп эки жагына каранды. Эч ким көрүнбөгөндөн кийин кериле түшүп, эки-үч жолу коңулсүзүрөөк өйдөылдый болуп, талыкшыган денесин жазып, башын сууга малды.

Сагынбүбү бая эле келип, арыктын тиги өйүзүндөгү калың чыккан жекендинин арасына жашына Бейшебайдын ар бир кыймылын байкап, ал башын көтөрсө отура калып ичинен күлүп, кайра колдору менен чөптүн арасын ачып кылтыйып тиктейт. Кызыл-тазыл гүлдөр да Сагынбүбүнүн оюнун кубаттагандай койнун ачып, кызды

калкалашат. Кыз да гүл, чөп да гүл! Бейшебайды карап туруу Сагынбүбү үчүн бир чети оюн болсо, бир чети кызыктуу да, сүйкүмдүү да жана кубанычтуу да эле.

Сагынбүбү жубайлардын ээрчишип баскапын, же алардын сыйлашканын көргөндө өзүнөн өзү эле ичи жылып, жакшынакай кыялга чөмүлүүчү. Мына ошол кыялында Бейшебай кандайдыр баарынан кымбатыраак, баарынан жакшы. «Экөөбүз бир-бирибизди күтүшсөк. Тоюбуз болсо, анын да жолдоштору, кыздар келишсе. Биз ынтымактуу жашасак, мен анын тетиги маңдайына төгүлгөн чачынан сылагылап ойноп берсем. Ал жаркылдап күлүп, куудулданып сүйлөп олтурса...»

Сагынбүбү азыр да Бейшебайга чуркап барып, ага суу чачып, ал жуунган сууга жуунуп, ал кубаласа буйтап качып ойногусу келди. Кыз жүрөгү ага баатырдык кыла албай бир азга ийменди. Өзүнүн келгендигин кандай кылып билгизээрдин айласын таппады. Ал эми тиги болсо суу менен эле алышат, жашынып турган кызды көрбөйбү.

Сагынбүбү жерден таш алып сууга чулп ыргытып, дагы жашына калды. Бейшебай арыктын аркы кырына аттап, суу болгон чачын улам-улам артын карай сылагылап элеңдеп айланасын карады.

— Сен эң эле коркок турбайсыңбы?

Кулагына тааныш үнду улай карап, белкурчоосуна жете берген жекендинин арасында, анын жалбырактарын кармалап, өзү да гүлгө окшоп жадырап турган Сагынбүбүнү көрдү. Анын ушул мүнөзү, ушул көрүнүшү Бейшебайга да ого бетер сүйкүмдүү болуп кетти; жүрөгүндөгү кубанычтан жүзү тамылжып «жакын келсең» дегендей жал-жал тиктеди.

— Жок, мен эч убакта эч нерседен коркпойм, чочуп кеткендигимди мойнума алам. — Күлүмсүрөгөн Бейшебай Сагынбүбүнүн колун кыса кармап, анын көк жибек жоолугунун учун өзүнүн төшүнө басып ага ыктады: — А өзүң коркоксуңбу?

Ал кыздын көзүнө карап, анын карегине түшкөн өзүнүн кичинекей сүрөтүн байкай койду.

Сагынбүбү да Бейшебайга карай кыналып, аны ушундай бир сүйкүмдүүлүк менен карап турган калыбы тигинин ичтен айтылган суроосуна жооп бергенсийт. «Жакшы көрбөсөм жанында турат белем? Экөөбүз бир сабактагы гүлбүз, дайыма бирге жүрөбүз мага ишенсең».

— Жок, мен да эч кимден коркпойм! Өзүң жанымда жүргөндө эмнеден коркмок элем. — Уялыңкы, жалооруй сүйлөгөн Сагынбүбүнү Бейшебай жетине албай имере кучактап, эриншне жакын турган маңдайынан өөп алды.

Мындай болот деп күтпөгөн Сагынбүбү Бейшебайдын колтугунан култ этип суурулуп чыкканда, анын мойнундагы жоолугу желбиреп жекенге илинип калды. Жаагына түшкөн саамай чачын кайра кайра сылагылап кызарып уялып, көптөн кийин гана сүйлөдү:

— Бул эмнең? Мындан кийин жаныңа жолобоймун. — Сагынбүбү кескин айтканы менен ичи жылып, жүрөгү бат-бат согуп, сыр билгизбей жалжылдай тиктеди.

— Коркпоймдобедиң беле? — Бейшебай анын суроосуна башка жооп айта албай ызгайсыздана түштү. Топчулугун кармалап көйногүндөгү чоптун бүрлөрүн черткиледи. Анын азыркы үнүндө, уялыңкы мүнөзүндө чексиз сүйүү да жана кечирим суроо да бар эле.

— Эң эле тентек экенсиң! — Сагынбүбү ушул сөзү менен удаа алдыга аттап, Бейшебайдын карысынан чымчып алды да, безилдеп качып жоноду. Жетип кармаарында ары-бери буйтап, арык суусун бойлой аркы-терки аттап, күлүп токтой калып, суу чачып, алма багынын арасын карай чуркады.

... Созолоно ырдап, машинасына заңкайта чөп басып жаткан Курманбек алардын караанын көз учунда ээрчий узатып, күлүмсүрөгөн калыбында башын ийкеңдетип, айрысын кармаган бойдон карап калды. Качан гана төмөнтөн ыргытылган чөп шуудурап күү менен тийгенде көмөлөнүп кете жаздады, калпагы куланып, чөптөрдүн кермек даамдарынан удаа-удаа чүчкүрүп жиберди.

— Апчх, апчх!. Этиеттебейсиңби...

Сөзүнүн аягына чыгарбай тиги келин шаңкылдап күлүп, чөптү аткый-аткый сайып ыргытып, ансайын шаштырды:

— Жыгылаарыңды билсең бат-бат иште! Машинеден соксоюп кароол карабай.

Курманбек укмаксан болуп, көздөрүн бажырайта жылмайып, келинге көз ымдады:

— О-олдо десең, карабаганыңды көрөөр элем...

* * *

Терезенин ачылган көзүнөн алма жытын буруксутуп жел кирип турат. Үй ичинде Сагынбүбү жалгыз, алды жагында түйүлгөн тору жатат, арыраак жакка томолонуп кеткен чолмок жипти телмире тиктеп, жаагын таянып кыймылсыз. Анын баягы жаркылдап турууч мүнөзү жок, күлкүсүн бирөө уурдап кеткендей сумсайып, жүзүнүн наары өчүп, купкуу болуп, эрини кеберсип, жаагы шимилген. Көзү кош кабаттанып, ирмелген сайын кирпигинин учунан мөлтүлдөгөн жаш баягы Бейшебай кармаган жоолугуна тып-тып таамп жатты.

Турмуштун ысылы-суугуна көнө элек Сагынбүбү санааркады. Жүрөгүнө тамак барбай, эч нерсеге көңүлү келбей улутунуп кыйналгандан кыйналды. Өмүрүндө биринчи жолу уккан, оюна да келбеген балекеттүү сөз аны жүдөттү. Чын эле ал бойго жетип калдыбы? Бойго жеткенде да өз үйүндө күнөкөрдөй камалып, же кайтарууга түшүп, эрксиз ыйлай турган убакыт беле? Өзүнүн ички сырын да башкага айтуудан тартынып жүрсө, кандай кулакка кирбеген сөздөрдү айтышат. Өзүнүн ата-энеси ага эмне деп айтты? Жыйырмалардан ашкан кыздар деле окуп жүрбөйбү?.. Окууга карылык барбы?

Ушуларды ойлонуп, кайгыга чөмүлүп олтурган кыздын сезимин комуздун татынакай күүсү эркелетип, кандайдыр мээримдүү кол маңдайынан сылагансыды. Ордунан козголуп, башын көтөрө тыңшай калды. Жүзү да ажарланып баратты.

Жашыл гүлдөй жайнаган...
Ала-Тоонун кыздары а-ай...

Радиодон Мусанын обону анын жүрөгүн шаттандырып жиберди. Бул таанын үнү канча жолу укпады дейсиң! Ага кошулуп, кубулжуган жапыз үнүн сөзө кичинекей кезинен бери бирге ырдап, бирге чоңойгон. Азыр да анын кошулуп ырдагысы келип, көңүлү эргип, билинээр-билинбес жылмаюу пайда болуп, жаштык чалкып кетти, жалгыз гана ага кайрылып ырдап жаткандай да сезилди.

Чын эле Сагынбүбү кыргыздын таалайлуу кыздарынан. Эркин турмуштун тарбиясын көрүп, эне-атанын колунда эркелеп чоңойгон. Көлдүн кайыгында сүзүп, быжыраган күмүш толкунуна колун малып, мемиреп тийген күнгө карай, Ала-Тоонун мөңгүлүү чокусунан келген жумшак желден кере-кере дем алуучу.

Ушул минутада Сагынбүбүнүн көз алдына он жыл окуган мектеби, мугалимдери, курбу-курдаштары элестеп кетти. Баарыдан да билимдин уясында бирге тарбияланып, бирге өскөн Бейшебайчы? Ал момурайын токтомдуу, көптү көргөнсүп, талдап сүйлөп, акылдуу жана башкалардан айырмалуудай. Жасаган мамилеси, жүргөн-турган мүнөзү Сагынбүбүгө жагып... канчалык ачык сүйлөшсө да, кыз болгондон кийин ыйбагып, ички сырын ага айта албай, көпкө чейин тарткынчыктап жүрдү. Бейшебай да тигинден сүрдөп, желкесин кашылап, кайра-кайра карай берүүчү, Сагынбүбүнүн мурда сүйлөөрүн каалоочу.

Ал күндөр өттү. Эки жаштын ортосундагы биринчи сүйүү Бейшебай ушу жолу окууга жөнөөр алдында гана ачылды.

...Ооба, ал алыста окууда жүрөт, ал өзүнүн ишеничин биринчи иретте Сагынбүбүнүн өзүнө калтырды. Сагынбүбү баягында алма багынын арасына барганда жазылып кеткен чачынын учун кармалап туруп «сүйөм», «качанкыга болсо да күтөм» деп акырын айтып, башын Бейшебайдын көкүрөгүнө жөлөгөн. Кыздын оозунан мындан кымбатыраак, мындан ишенимдүүрөөк сөз угуунун деле зарылчылыгы жок эле.

«Бейшебай менин кыйналып жатканымды билет болду бекен, эгер ал билчү болсо...» Сагынбүбү ушул минутада анын мойнунан кучактап алып, кулагына шыбырап. ички сырын бөлүшүп, акылдашкысы келди. Баягында суунү жээктей чуркаганы, алма багынын арасында жүргөнү көзүнө элестеди. «Кандай сонун күндөр эле. Эмичи? Эми... ал күндөр кайрылып келеби? Жок, келбейт. Апей, мен эмне болуп турам? Келечегим өзүмдүн гана колумда. Өзүм айтам, түшүндүрөм. Баарына кабар кылам. Жо-жок, болбойт анда, элден чыгып калам го. Баягынын кызы ата-энесинин үстүнөн арыздашып жүрөт десе, бетим калабы? Же ата менен апаны капаланткыча...»

Ушул бүдөмүк ойонун арасынан Сагынбүбү жылан көргөндөй селт эте түштү, алда кимгедир итиркейи келди. Бүткөн боюна муздак суу себилгендей ичиркенип, ордунан тура калды.

Карасур өңдүү, жүлжүгүй көз, узун бойлуу киши аны тигиле тиктейт, күлгөнү да, сүйлөгөнү да жагымсыз. Улуу агаларындай

сыйлап, ылдый карап ийменип, келгенде ордунан ыргып туруп, төргө колдоноп салып, чай кайнаткыча шашчу эмес беле. Эмичи... Эми анын башына ысык суу кайнатып куюп ийгиси келет. Көрсө, ал шуманкүктүн көңүлү башкача турбайбы, ай, уяты жок десе. «Карындаш» дегенин болуп, Сагынбүбү кымырылган сайын билегинен кыса кармап, тарбайган кол төшүн сыйпалайт. Дүйнөдөгү кымбат сүйүүсүнөн ажыратып, түпсүз караңгылыкты карай жетелеп бараткансыйт.

Эмне экенин билбей эс-мас болуп, копкө олтурду. Бир оокумдан кийин гана эшиктен кирген энесинин сөзү көзүн ачып, жүрөгүн ачыштырды.

— Эмчек сүтүмдү берип элиртип бакканмын, он ай көтөрүп, омуртком сыздаган. Эми сени мен билемин! Эне сүтүмдү акта, жыргалыңды көргөз, жок ага болбойт экенсиң, топурагымды түйүп берем балам.

— Апа. Апаке! — Сагынбүбү апасынын мойнуна асылып эчкирип-эчкирип жиберди, буурчактаган көз жашы жүзүн жууду. Чачы жазылып, мойнундагы жоолугу жерге чубалды. Эне көкүрөгүн жыттап, ага өзүнүн арыз-муңун айткысы, акылдашкысы келди.

Канча кылган менен бала эмеспи. Кызынын муңдуу үнүнөн эне жүрөгү зырпылдап, эмчеги сыздады, көзүнөн жашы кылгырды. Зээни кейип, буулугуп, кызынын башын көкүрөгүнө сүйөп, чачын сылап, маңдайынан жыттагылады: — Кыз чоңоюп кеткен болбойт, уул ордуна кармаганым сен элең, сени кантип мен жамандыкка кыяйын, кызым!.. Медерим! — Эненин да үнү буулуп каргылданды. Бопосүн бооруна кысып, өзү да кыйналып каңырыгы түтөдү.

«Топурагымды түйүп берем, энелик сүтүмдөн кечем» деген сөз... Эне баласына мындан шумдуктуу сөз айта алабы? Маңдайга бирөө таш менен уруп жибергендей көзү караңгылап, көңүлү айнып, темтеңдей түштү.

— Апа! Эмнеге кууратасың! Аяганың чын болсо, эмнеге кызыңдын жүрөгүн оорутасың? Же мен... — Сөзүнүн аягын айта албай өпкөлөп ого бетер энесине ыкты.

— Балапан жүрөгүмдү сыздатып, кастарлап бакканыңардын кээсин чыгарчу силер белеңер? Кантип айттыңар?

Сагынбүбү оюн айта албады, жаштык кылды. Өзүнүн башына түшкөн кайгыдан ыйлап олтуруп гана кутулгусу келди, өзүнөн өзү ийменди, чүнчүдү.

Туткабай эшикти ачып «кирсемби, кирбесемби» деген кишиче бир тынымга токтой калып, анан шашпай басып төргө өттү. Көңүл буруп эки жагын караган жок, тигил экөөнө гана көз кыйыгын жиберип «силердин адатыңар да» деген сыяктуу кабагын чытып койду. Тебетейин төрдөгү мыкка илип, жүк үстүндөгү жаздыктын бирөөнү алып чыканактай кетти. Сербейген муруттарын ирмеп, сакалын сылап, шырдактын алдына «чыйт» түкүрүп койду.

Айткандарынын аткарыларына — өз күчүнө сөзсүз ишенип, ага бийлик кылууга эч кимдин колунан келбестей компоюп пейил күтөт. Бир топтон кийин гана малдаш урунуп олтура калып, тигинде «шуу-шуу» ушкүрүнгөн аялын эми көргөнсүп акырая тиктеди:

— Эмне жаман жорону баштайсың? Ай, ушу аялдар, силер бышактап ыйлайсыңар да жүрөсүңөр.

— О-оо... оңбогур, оңбогур! Ыйлайсыңар деп коёт, мобу кызыңдын эмне деп жатканын укчу. Уксаң боло.

— Эмнесин угайын, кыз жыргаар жерине ыйлап барат, күлүп барган кимди кордуң. Коз жаш кайда тамбаган. Ыйлап-ыйлап басылат. Менден эле жакын болуп кетиптирсиңерби? Мен дагы аныкуну ойлоп, кор болбой турган адамга кызымдын тагдырын тапшырып олтурам, кеп бакты-таалайдан. — Ал, аталык камкордугун билгизгендей Сагынбүбүгө карап, күрс-күрс жөтөлүп, шадылуу, колдоруп кайчылаштырды:

— Ушундай айлапайын, Сагынбүбү! Мен ачык сүйлөгөндү жакшы көрөм. Сага айтаар аталык сөзүм: орун-очок алып, токтолуп калган кишиден артыгы жок, ал сени кор кылбайт, көзүңдү карайт. Ага биздин сөзүбүз өтөт, кадырыбыз жетет, кандай дейсиң, кызым? А эмки шаардын жаштары бир аздан кийин таштап кете берет...

Аптыгып калган Сагынбүбү атасынын сөзүнө жооп айта алган жок. Ал тургай укканын, же укпай калганын ажыратуу кыйын эле. Шылкыйган башын көтөрүп, жаш толгон көзү менен атасын жалт карап алды. Ал атасын кандай жакшы көрөт! Жалынып жалбарып ичпегенди ичирип, кийбегенди кийгизип, ушунум аман-эсен чоңоюп, эл катарына кошулса экен деп тилеп, ардактап бакпадыбы атасы...

Атасы аз күндөн бери кандайдыр капалуу: кабагын ачпайт, чечилип эч ким менен сүйлөшпөйт, бала-бакыраны кыртышы сүйбөйт. Баштагыдай үй оокатын кылбай карбаластайт. Атасынын мына булары Сагынбүбүгө жакпады, андыктан үнчукпай «ичим тапка» койду. Ал эми кызы үнчукпаган сайын Туткабайдын итатайы тутулуп, өчөшө баштады: «кыз деген ушу да, бир сөзүмдү көтөрө албай көгөрүп... Мен кантип аны жамандыкка кыяйын».

* * *

Жумаш кийинки күндөрү өзгөчө шайыр боло баштады. Улуу-кичүүлөргө сылык мамиле жасап, алар менен көбүрөөк күлүп, көбүрөөк сүйлөшүп, алардын сырын тартты. Санаалаштарын үч-төрт жолу чакырып козусун союп, кымызы менен арагын колдотуп колупан даам берди. Колхоздун ишинде жанын үрөп иштеп, жыйналышта бакылдап сүйлөп жаңы маселелерди козгоого аракеттенди. Анын бул мүнөзүн элдин кээ бирөөлөрү, көбүнчө аялдар жакшылыкка жорушту:

— Бечара, ошентсин, түрмөдөн чыккандан бери куудуң-шуудуңуп көрө албадык... Баягы жылы кампачы болгондо деле атасын таанырбай калды эле. Өкмөт тартипке салып, эми ырас болуп калыптыр. Учу узара турган киши ушундай болот да.

Ал Туткабай «кайнатасы» келатканда уялымыш болуп калып, алдынан кыя өтпөй, ал турган жерге жолобой «күйөө бала» боло баштады. Кокус кайнатасынын бир жакка жөнөөрүн билсе, же жөө басканын көрсө, дароо атынан түшүп берип жиберет. Базарга барып калса чай, көйнөк-көнчөк, чепкендик баркут турганы турган.

өзүнүн инилерин да кайнатасынын жумуштарына жумшап, ичикойнуна кире баштады. Бул кичи пейилдик Сагынбүбүнүн гана канатын кыркып, максатын тороп, келечегин туманга чулгап баратты, «Күйөө баласынын» бул урматы Туткабайга жага бербей калды:

— Не кылганы менен элди сыйлап көнгөн да. Адамдын кадыр-баркына жете тургандардан... Эмки жаштар мени мындай сыйлабай калсын, кызымдын колунан жетелеп алып шаарына кете берет. Сый көрмөк түгүл көрүүгө зар болом. Ал эми кудай жалгап бир перзент болуп калса, буларды мен эле билбейминби?

Туткабайдын мүнөзүнө түшүнгөн Жумаш баштаган ишинин аягына чыгууга шашылды, канчалык кечиксе шарт да башкача бурулууга мүмкүн эле. Сентябрь айы жакындап, отпускага кеткен мугалимдер кайта турган учур болуп калды: онунчу классты жаңы эле бүткөн Сагынбүбүнү дагы окуусунан ажыратуу кыйын. Эл арасына билгизбей, алар ушундай жумушка алаксын жүргөнүнөн пайдаланып «төшөк жаңырта» коюу... Туткабайга кайра-кайра кишилерин жиберди. Жыйып алган байлыгын чачып, кыздын ага-туугандарын өзүнө тартты. Кызга малын гана бербестен, себин да көпкө камдашты, кызды чочутуп өз атынан сөз да айттырган жок...

Сагынбүбүнүн ата, энеси макул болгондон бери «күйөө бала» Жумашты деле айтпа, сербейген мурутун серптирип, жагалданган. Ак калпакты чекесине түшүрө кийип, эки колун аркасына алып, жаштарды теңтуш кылып тамаша сөздөрдү сүйлөп каткырат. Сагынбүбүгө жашташ кыздар өтүп баратса, аларды күлүмсүрөп ээрчий карап боюн түзөйт. Ал эми өзүнө теңтуш аялдарга мыйыгынан арамза жылмайып айткансыйт: «Мен кыз алган жатпаймынбы, болгондо да айылдагы тандалган кыздардан. Силердин жашыңар өтүп кетпедиби. Мен кыздын күйөөсүмүн, кыздын...»

Ал мурунку коё берген аялын, андан калган балдарын таптакыр унутту: жаш кыздын койнун, жаңы үй-бүлөнү гана самап калды. Кыз жүрөгүнө анын ата-энеси аркылуу сыртынан бийлик жүргүздү, кызды берилип сүйдү. Кыз өзүн сүйөбү, муну билген жок. Кыздын өмүрүн бузуп жатканын да сезген жок. Аны эркелетип, жаштыгына карабай тарбиялап алгысы келди. Кыздын илеби аны кыялдантты...

* * *

Жумаштын үйү жакшы жасалгаланган: туш кийиз, килем тартылып, жүк тиреле жыйылган. Бапайган ак жаздыктар, шайы жууркандар, илинген кийимдер, жаңы келиндин келгенин баяндайт. Үй ичи эт менен бозо жыттанат. Кабаттай салынган шырдактар, кара көлдөлөңдөр, коноктордун аягы дагы үзүлө элек. Кыргызда: «Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр» дейт эмеспи, неберелерине устукан карматып, боорсок уучтатып, «ботомду», сүйлөп, чоң энелер алакан жайып бата беришет.

— Этегинен жалгасын, ырыс-кешиктүү келин болсун, оомийин аллоуакбар.

Бул сөздөр жипсиз тушалып, эрдин эшигине зордук менен аттаган кызга октой тийип, өөн учураарын кайдан билишсин? Кыз муну укмак тургай, көшөгөнүн ары жагында көз жашын он талаа кы-

лып бетин басып, бүткөн бою жанчкандай салмактапып, өз жапы менен алек болуп олтурган болучу. Анын кыйналганы менен иши жок, шакылдак жеңе көшөгөгө кирип-чыгып, капталынан укуп өтүп, санынан оюп алат:

— Болоору болду, боёсу капды, бейбак.

Кечээ эле беш көкүлдүү кыз деген аты бүгүн «бейбак» деген атка алмашылды. Сагынбүбүнүн жүрөгү дартка чалдыгып, кыймачийме кескиленип, өзөгү өрттөнүп эмне кылаар айласын таппайт. Жаңылгандыгын эми сезип, түштөн кийин долулапат.

— Азыткылар! Коё бергиле. Мен...

— И-ий, бетимий, бетим... Эстүү-баштуулардын оозунан чыгуучу сөз эмес, кой ээ ары. Элдин бетин кантип карайсың. Тартип көргөн жердин баласы да сендей болобу?

Шакылдак жеңе Сагынбүбүнү зекип, анын тизесин баса олтуруп бирде каарып өтүп, бирде эркелетимиш болот:

— Кой садага, баарыбыз эле сенчилеп келгенбиз, дагы сен ырыстуу экенсиң, кага турган кайнениң, какшата турган абысының жок. Кичүү болсоң да эркектин даңазасы менен элдин башы болуп калдың. Ургаачыга андан артык эмне-е... башы булутка жетсе да, эрге жетеби?

— Мага эрдин кереги жок!

— Апей десе, ургаачы эрсиз так өтпөйт... Эрге барбаганда жерге барат белең, эркектин баары эле бир. «Алтын баштуу аялдан бака баштуу эр ийги». Эстүү адам эстүүдөй болуу керек. Кана эми, кетип көрчү, кайран неме десе, айланайын деген сайын асмандайсың. Ой, ырысын көтөрө албаган куу тумшук! Кана эми кетчи, кетчи? Абийиринди төгүп...

Сагынбүбүдө кумда кулак жок, деми сууп эчтеке айталбай улутунуп, көз жашына күчүн чыгарат. Ичине бугу батпайт, ынак курбуларынын бирөөнө сырдашкысы келет. Алар жанында жок эле... Алды-кийинин ойлоп коркот, алда кимдендир жалтайлайт.

...Кыз! Кана сенин жалындуу эркиң?! Кимдерге теңтуш болуп, кимдердин арасында олтурасың? Үн алышып ырдашып, ээн-эркин сырдашкан бир кур теңтуштарың кана? Эне «уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт, кызды төрөйт, кыялын кошо төрөбөйт» эс тартып бойго жеткен адам мурдунан жетелетпейт... Сен кимдерге багынып жетелеттиң?»...

...Чоң энелер жолдо каалгый басып баратышып өздөрүнчө кобурашат:

— Ботом, кыз деген ушу да, кечээ эле этегин жаба албаган бала эле... Бүгүн жоолук салынганга деле талтөөндөй.

— Кечээ эле болбой калсын, баягы жылкы бала эмеспи, мага сүйүнчүлөп бирөө келгенде ашатып койгон көрпөмдү бергем. Үйдүн ээси, эрдин катыны болчу убагы жетип эле калды.

— Апи-ий, каранкүн, ийнеликтей болгон бечара, кантип үйүр алаар экен? Теңтушуна эле барган жакшы да, боорум ооруйт.

— Капырай десең. Кызын ыйлатып калың жегенче атасынын канын жесечи, эмнеси жетпей жатат. Байкушту окуусунан үзүп. Өзүнүн теңин табат эле го.

— Баса, жапагы Омордун баласы менен сүйлөшүп жүргөн экен деп келиндер айтып жүрбөйбү, же ушак бекен? Чунак кыз ошого эле качып кете берүүсү экен.

— А качпай-бозбой эле чак түштө кетсе эмине кылат эле. Сакүндү түшүнөт. Деги өзү жүүнү бош кыз экен. Маа десе өлүп калсын...

* * *

Иңир, караңгылык. Үлпүлдөгөн салкын жел. Сүрткөн айнектей таптаза асманда күзгү бетине төгүлгөн берметтей жылдыздар жылтылдайт. Көчөлөрдө жер жылдыздары себеленет... Машиналар зуулдап жалт бурулган сайын шаар үстүндөгү абаны тиле, жарык шоолалары учуп бурулуштарда бийик үйлөрдүн дубалдарын сылап өтөт. Кечки шаар ырын ырдап, музыкасын чертүүдө.

Университеттин жатаканасы. Студенттер кечке маал серүүндөп эс алышып, кээси шахмат ойноп, же кызыктуу аңгеме айтышып, кээси кино-театрга бет алышкан убак. Береги катар балкондогу студенттер да өздорүнчө тамашага батышкан. Чымчыша сүйлөшүп, каткыра күлүшөт. Булар — шыктуулар, ырдаганды жакшы көргөндөр. Комуздун коңур үнү, гармошканын миң кырдуу үнү жай гана кубулжуй түшүп, бир аздан кийин канатын көлгө камчылаган аккуунун көзүнө элестетет.

Кыргыз комузунун үнү! Суу болсо кочуштап ичип суусунуңду кандыргың келет, от болсо кучактай жагылып, сымап болсо кулагыңа куюп алгың келет. Көңүлү таштай адамды жибектей жумшартат.

— Черт комузуңду, Медет!

— Үнүңдү көтөрө ташта, балким тоо арасындагы сүйгөн кызың угуп, алып бараткан суусун жерге коё коюп тыңшай калаар!

— Кана Медет, «Ылайыкты» ырдачы. Тигил балкондун кыздары чуркап чыгышсын.

Четтеги бир студент куудулданып сүйлөп калды:

— Тим эле балкондон учуп түшсүн...

— Айт десеңчи! Стипендияны алаарың менен, кудуңдап сүйгөн кызыңа жөнөсөң, бул да жыргал! Кана, баштадык ырды:

Кылый тиктеп сөз айта албай ийменем,
Кызды кимдер сыйлабаган, сүйбөгөн.
Ырдай жумшак жарым болуп, жаркылдап,
Ынтымактуу жашоо тапсам дүйнөдөн...

Жанда жүрсөң сөз айта албай сүрдөгөн,
Жашчылык кез жалынын бар бийлеген.
Жайкы түндөй жубай күтүп, жылтылдап
Эмгек менен эрип кетсем дүйнөдөн...

Кимдир бирөө төмөн жактан кыйкырып да жиберди:

— Ах, байкетай, ыр эмес бекен!

Ак жуумал студент «мен ырдадым» дегендей эки жагына каранды да, башын булкуп-булкуп коюп гармошкасын ансайын чоё-чоё тартты.

Жаштардын үнү көңүлдү өзүнө буруп, улам бийик шаңкылдады:

Жаш сүйүүнү тозгум келбейт муңайып.
Жүрө бер сен. Аткан таңдай кылайып.
Түнүк өмүр тереңждерден молт этсе,
Турмуш — майрам. Таттуу уйкулар ылайык!

Ар кимдин жүрөгүнө жактыбы, акыркы сапты кайра коштоп, мурдагыдан да үгүмдүү, мурдагыдан да шайыр созолонтушту.

Обондун аягы тымып баратканда баягы четтеги куудул студент балкондун берки кырына жүткүнө түшүп, тамагын жасанып, маңдайкы кыздардын жатаканасын карап, жоон үнүн алынын бардыгынча дарылдатты:

Эгер сени жүрөктөшүң сүйбөй,
Жалган жерден жабыштырба күнөөнү.
Жаш өмүргө туш кылбасын келечек
Топтой ыргып тоголонгон бирөөнү...

— Ап бали, ушуну кыздар укту болду бекен?
— Укканды айтат, балконго батпай терезелерин ачып коюп угуп турушат. Давай!..

«Кымбаттуу Бейшебай!

Кандай, саламатта турасыңбы? Ал-абалың, ден соолугуң, окууң жакшыбы?

Сага ушундай капаланта турган катты жазгандыгым үчүн кечирип коёрсуң. Капаланба, жигит чыдамкай болот. Айылдагы жаңылыкты айтуудан мурда өкүнүчтүү бир окуяны билдирейин.

Сагынбүбүдөн бир айдан бери кат албагандырсың. Анын себеби төмөнкүчө: өткөн айдын аягында Сагынбүбүнүн ата-энесин бал тилге салып алдап, жагынып жатып алардын кызын баягы шум Жумаш алып кетиптир. Мындай болоорун күн мурун сезсе да Сагынбүбү ата-энесинин кадырын сыйлап убагында бизге кайрыла албай кечигип, каталык кетирген. Бул жөнүндө айылдын жаштары кийинчерээк билип, Жумаштын булганыч иштерин ачып, тийиштүү уюмдарга кайрылдык.

Чынында эле он сегиз жаштагы кыз Жумашка кантип өмүрүн ыраа көрсүн, антүү эскинин зордугу эмеспи...

Сага катты жазуудан аз эле мурунураак Жумаштын иши тууралу колхозго райондон киши келип сурак жүргүздү. Эл алдында Сагынбүбү: «Өзүм сүйдүм, тийдим» деп бизди уятка калтырса болобу. Мурдуңдун суусун аарчы, сен Сагынбүбүдөй үлдүрөбөгөн чыйрак кыздардан бирди таап ал. Андан ырас кутулупсуң.

Калган сөздү жакында өзүм барганда айтам. Жолдошуң Курманбек».

Бейшебай ушул катты жана кечке жуук алды. Көптөн бери Сагынбүбүдөн да, Курманбектен да кат албай жатканынын себебин түшүндү. Эч нерсеге алаксыбай, эч нерсени кыртышы сүйбөй ичинен сыздап, кез-кез көзүнүн карегин жашка чайып, үшкүрүнүп, ооналактап кроватына жатты: «Чын эле Сагынбүбүнү ушинттиби? Чын эле ал экөөбүз ажыраштыкпы? Андай болуу мүмкүн эмес эле го...»

...Каалга шарт ачылып студенттер, кыздар кирип келди: Бейшебай ордунан элпек тура калды, тигилерди үн-сөзсүз карады. Шыпылдаган кызыл кыз — Калыя Бейшебайдын жанына олтуруп эпилдеп сурай баштады:

— Эмнеге жатасың, Бейшебай агай! Бир жериң ооруйбу?

— Ооба, башым ооруйт. — Ал мукактанды.

— Ооба, башы ооруйт, жүрөгү ооруйт, айтор мазебизди кетирди.

— Кой, ооруба, ооруга убакыт жок, мобул дарбыздан суусунуңду кандыра жеп, чакадагы көр-жерди төгүп келсең дароо айыгасың.

Чоң карала дарбызды союп жаткан студенттин тамашалуу сөзүнө калгандары күлүп жиберишти. Бейшебай да жылмайып кесилген дарбыздан колуна алды.

— Ой, ширин дарбыз экен да.

Бейшебай ушул минутада Сагынбүбүнү гана көзүнө элестетип турган эле...

АҢГЕМЕДЕН КИЙИН

Кабинанын терезесинин жогору жагына, так анын маңдайына тушташ кыстарылган алакандай сүрөттө: бир байлам жоолугун ээгине жөмөлөгөн Бопуй апа этек, жеңин бөлбүрөтүп күлүмсүрөп, бөйрөктүү сыр аякты бери сунуп турат. «Уулум, суусадыңбы? Ме, жутуп жиберчи» дегендей эки көзү рулда алпурушкан шофёрго, анын москоол колуна кадалат.

Бопуйдун аркасындагы кемегедеги чоң казан булоолонуп, аны эки үч балапан тоок имерчиктеп, а аркы бактын түбүндө байлануу кара күрпөң.

Күн ысык, чаңкай түш маалыбы? Аттан түшпөй дубалдан мойнун созо «эне, суусун!» деп бирөөлөр үн салганбы, же шофёр уулу машинесин дүрүлдөтүп дарбазанын оозуна токтогондобу, айтор күйпөлөктөгөн эне өзү да шашып, максым же айран куя чуркаса керек.

Ошондо тиги көрүнүштүн бир бурчунда турган сүрөтчү фотоаппаратын «чык» эттире койгондур. Анда, ал кайдан билди, эненин моминтип карбаластаган көп күндөрүнүн бир күнү «бир үзүм» жер менен кабинага кыстарылаарын. Анан машина менен кошо ысык-суукта далай өрөөндөрдү үстөккө-босток артка шилеп, далай тоолордун койнунан суурулуп, бөйрөктүү сыр аяктан суусун сунa жол жүрөөрдү.

Жок, энеге кошулуп мобу бир үзүм жерде: сугалактаган тооктор, бакка байланган күрпөң, казан минген кемеге да жол жүрдү.

Андагы күрпөң алда качан конокко союлгандыр, мүмкүн казан асылган кемеге да ордунда эместир. Антсе да бейпил турмуштун бир күнү, жайдын бир күнү, болгондо да меймандос, казан-аштуу үй-бүлөнүн булоолонтуп казан асып, токоч бышырып жаткан бир күнү чыпчыргасы коробой, мына сенин көз алдыңда.

Азыр кыш айы муз кийинип, ызылдап суук шамал ышкырат.

...Бопуй апа коңшу колхоздон, Медербек алардыкына барган са-

йын жууркан каптап, же шырдак оюп же терден-чардан көмөч казан салып, жарма жасап кол учунан кыймылдаган, деле жаны тынбай жүргөнүн көрүүчү. Үй-бүлөлүү: бир чака картошканы бир кууруп жешип, чоң арча челек максымдан кечкиге суусун жетпей калуучу.

Бопуй апа канча жылдан бери тамак жасайт? Өмүр бою анын жууруган камыры дөбөдөй болгондур, жасаган жармасы өзүнчө бир көлдүр. А өзү болсо эки жаагы шимилип, эрини жупжука, мурду кырдач, ийиндери шөлпөйүп, кол-буттары ичке. Бирок анын ушу ырбыгый мүчөсүн эмгек тарамыштай чыйратып, таштай уютканбы, дагы эле көзү кайнап, тиши күрүчтөй.

Бопуй эмне үчүн чапчактай аял эмес, ал жашоодон жакшылык көрбөгөнбү? Эненин көрө турган дүйнөдөгү бирден бир жакшылыгы: очор-бачар болуу. Анын жибектей абышкасы алиге маңдайында. Кана, эмпеден мүдөөсү кем, андан ырыстуу ким бар? Мына, ал доодой кубаттуу аял!

Бопуйдун сүрөтү Медербектин көзүнө өөн учурады. «Карачы ырбыйып, бир кадам шилтесе аякты көтөрө албай жыгылып кете тургансыйт. Эсенкан муну эмнеге кабинасына кыстарган, жоктон тапкансып. Андай кыйын экен, келишкен бир сулуу келинди кыстарбайбы? Эсенкан, сенин кабинаңа көп жүргүнчүлөр олтурушат, ар түрдүү мүнөздөрү бар, ар кайсы улуттардан. Алардын көзүнө аяк сунуп тиги сүрөт көрүнөт, ар жагында кемегеге минген казан, тооктор, байлануу күрпөң...

Кандай уят! Башкалардын эчтеңкеси жокчулап, шофёрдун мактанганыбы, баарыдан «калдайган аяк кучактаган кемпирди, ыркыйып арыгын» деп, шылдыңдашпайбы кээ бирөөлөр.

* * *

...Үйө жүк басылган чоң машина артынан чаң ийрип, батыштагы бел баскак тоолорду карай аркыроодо.

— Таякелерге баратам дечи. — Эсенкан Медербекти бир карап алды да, тери мээлейин чечип, маңдайындагы терезени сүрткүлөдү.

— Ооба, таякелерге баратам.

— Жумгалды башта көрдүң беле?

— Жо-ок.

— Аа, ошоной де. — Ал жылмайыңкы, оозуп ача башын ийкегиледи, бакыракай көзүн удаама-удаа ирмеп, негедир жүзү жайдарылаңды. Ким билет, Жумгалды башта көрбөгөн бу азамат кабинасына олтурганына кубандыбы?

Чындыгында эле жанындагы жолдошуң сен билгенди билбесин жыра талашып, же узун жолду кыскарткан кепкор болсун.

Ушинтип, Эсенкан тааныпбагандан кийин Медербек да дымак күттү. «Байке, жакшысызбы, мени тааныйсызбы, колхозубуз коңшу эмеспи, атым Медербек, атамдын аты Шеркожо» деп шыпылдаганды ылайык көрбөдү.

Экинчиден, бул арык кемпирдин уулунун көөдөнүн сынагысы келди. Балким ал, апыртып, бардан жокту жасап дөөгүрсүнөөр,

кээ бирөө сүйлөгөн сөзүнөн өзүнүн ким экенин билгизип коёт эмесли.

Медербек Эсенканга көз чаптырды. О-уу карабайсыңбы, тиги арык эненин төрөгөн уулун! Эки ийинине эки бүркүт конгондой, болпогой бети туурулуп, эриндери калбайып түйрүк, жаагы кере карып. Кабинанын бир жак капталына толтура лакыйып олтурат. Шадылуу колдору жиндепсе рулду майрыйта кармап, тормозун үзө тепчүдөй. Анын көкүрөгүндөгү толуп турган жаштык күчү денесин чытырата чыцап, мобу кабинага шыкалып, моторго аркыраган күү кошкондой.

Машина шампандын капкагындай атылып баратты. Улам алкымга жакындаган сайын, «Кызарттын» жин ургандай улуган бороону кар учуруп, машинаны тумшукка койгулап, аны тоотпогонуна ызаланат.

— Көрдүңбү иним, Кочкор кызык жер. Эмелеги Ак-Чийден узаганыбызда шамал жок эле го, бу жерди карачы, дидаарың кур и-ий. Бизди кайра Ак-Учукка учургусу бар. Мына, ушу бороондун оозунда жашаган элге баракелде! Көнгөн да! Ар кимдин өскөн жери Мисир! Кочкорду дайыма бороондуу жер деп болжобо... Бул кызык жер: жайында аптап үйлөп, мээ кайнаткан ысыгы да болбойт.

Эсенкан кабинанын кыроосун сүрткүлөп, аркайган тоолорго колун жаңсады:

— Тиги тоолордун ар жагы ысык. Күн төбөгө түшөт. Жер-жемиш эзилип бышат. Кышында болсо жамынганы кар. Кочкорго кышында кар токтобойт. Отупу жоктору мая шыпырып, тезек терип жагышат. Малдары кар теппей, күзгү бетегелерди аймашат. Ата-бабалар «Кара-Кочкор бечаранын жери» деп ошол себептен айтышса керек.

Эсенкандын колдураган үнү басаңдап, көзү Бопуйдун сүрөтүн бир ымкып алды, жүзү тамылжып, кирпигинин учунан бери жылмаюу чачырады. Эрининен кой тиштери башбактап, Медербек отурган жакка ууртундагы буурчактай чуңкурга тумагынын боосу селкинчек тээп, тийип качты.

Ал дагы эмнеге кубанды? Жылдын төрт мезгилинде далай ирет баскан жолун айтканынанбы же энесинин үйүнө жакындап бараткапынабы? Кантсе да Эсекандын сөзүнүн сыйкы даана, ою бүйрө. Кезегинде сүрөп-коштоп, жирен суроолор берип, аңгемечинин көңүлүн козутуп угууну Медербек да билет:

— Кочкордо Канат деген хан болгон деп уктум эле. Анын турагы кайсы жер?

— Тетиги Кызыл-Мойноктун аркасын «Кара-Кол» дешет. Ошондо жашаптыр — Эсенкан эрдин тиштене, кабагын бүркөп сумсайып саамга унчукпады.

— Уккам ал жөнүндө. Ак-Чийде Аалы деген сары чал мнптип айтканы эсимде: эт тартылаардын алдында суу куйган балапын көзүн кашайта муштаптыр.

— Эмнеге?

— Эмпеге болсун... бала суу куйганда, байкабай Канааттын маасысына тогүн алыптыр. Ага хандын итатайы тутулбайбы.

Медербек таңдайын шык эткизе баш чайкап, Эсенканга ыктай кулагын тосту.

— Баланын энеси көк ташты көчүгүнө коюп, Канатты күнү-түнү каргантыр. Ушакчы, кошоматчылар азбы анда. Бул кабар Канатка жетет. Хан буларды орду-түбү менен жоготоордо, байкуш эне жети жашар баласын далысына көтөрүп, бороондуу түндө Кызартты аша качкан экен.

Жол айдоош тартып, кабина заматта кат-кат кыроолонот. Кум аралаш кар радиатордогу жабууга ширеп, шыркырап машинанын үстүнөн алыс буркулот. Машина дөңгөлөгүнөн бери онтоп, бороондун туткунунда. Мотор жол таманын титирете күркүрөп кулакка жарытылуу кеп угузбайт. Кызарттын кучунашы кармап алай-дүлөй, бута атым жер көзгө көрүнбөй акыр кыямат. Тох! Жанагы эне уулун жонуна көтөрүп бороонго алка жакалашкан күчтү кайдан тапты, кайдан алды?

Кызарт дабаны... төбөдөн салаңдаган урункайы, жыланачтанган зоокасы, асманга чыга тургансып ойкуп-кайкыган жолу, күкүктөн аккан суусу жок «ээрдей белес». Жайында чалкайган жайлоо. А кышындачы: пайза бойлогус күрткү, жолдон кылт этсең казандагы жармага түшкөн сузгудай чумуйсуң.

Ушундай бороон, ушундай суукта баласын бооруна кысып, ылымта издеген эненин, коогалуу замандагы жан далбастаганы Медербектин көзүнө элес-буластады.

— Бул жерди «Кырк-Кыз» деп аташат. — Эсенкан машинесин тормоздоп, анан сөзүн бышыктагандай коктунун берки кырында быжыраган мүрзөлөргө кол нускады. — Тигилер ошо «Кырк-Кыздын» бейити. Машиналардын дүрүлдөгүн, бороондун ызылдаганын тыңшап томсоруп жатпайбы. Басып, эмгектенип, шарактап күлүп жүргөн адамдардын бир ууч топурак болуп калаарына ишенбейсиң. Ишенгенде эмне? Ылаажың болсо он гүлүңдүн бир гүлү түшө электе топурактын алдына жатпа. Ак ниетиң, адамдарга жакшылыгың мүрзөңдү жарып жиберсин!

— Кыйын сөздү козгоп жибердиңиз го?

Эсенкан унчуккан жок. Машина качан гана жапсардагы көпүрөдөн өтүп, каптал жолго түшкөндө тамагын жасап, күлүмсүрөп алды.

— Турмуш күлкүдөн жаралыптырбы? Турмушта кайгы да бар, кубаныч да бар, а көрө кеп уксаң.

— Илгери-илгери Кочкор азыркыдай кара экен. Кышта Кызарт ашуу бербей, жылга-жыбыты билинбей күрткү чайкап, бороон мындан күчтүү, суук мындан катуу экен анда. Эл ар кайсы коктуда жалгыз үйдөн жашаптыр. Кыздар жүк бурчунда отуруп зериккен замана, аларды ким үйдөн чыгарат! Кечке байланган кулунду агытса ээлигип оюн салат го. Мына, бук болгон кыздарды ээликтирип орозо айт келет. Байлардын, оокаттуулардын «кырк кызы» айтты шылтоолоп чогулушат. Күн бата Жумгал тарапка айттапы жонөшөт. Мингендери күмүш жабдыктуу тобурчак, кийгенде-

ри башайы, манат, беш көкүлдөп өргөп чачтарына шөкүлө куп жарашып. Анда даңгыраган жол кайда? Жалгыз аяк жолду кубалап, сайроондон бастырууну «кырк кыз» кайдан билсин. Аңгыча күн тутулуп, ажаандай кечки бороон улуп «кырк кызды» тосот. Эшик-төрдөй жерди көргөзбөй, асман жерди аралаштырып будамайлайт. Кырк кыздын издерин чайпап күртку жарыла берет.

Алар артка кетүүгө жол таба албай, оозу-мурду тоңуп, а дегенде кырк кыздын башчысы Аккыз томугуп топ этип аттан кулайт. Анан дармандан ажыраган «кырк кыз» кырк жакка томпоёт.

Кызарт тоту куштай кулпунганды, бороонунда адашканды шакабалайт. Кат-кат жалтыр чүпүрөктөр «кырк кыздын» жанын сактай албаптыр. Ошондо Аккыздын ат кошчусу — тон кийген кара кыз күрткүнү оюп корголоп, аман эсен таң атырат.

«Кырк кыздын» өлүгүн күртку алдынан жазга жуук гана табышып, жанагы дөбөчөгө көмүшүптүр. Кырк тобурчакты союп аш беришиптир.

Мында —
Кайыгып «кырк кыз» өлгөн жер,
Кан жутуп айлы көмгөн жер.
Калчылдап Аккыз тоңгон жер,
Э-эй, кырк тобурчак сойгон жер.

Мында,
Шөкүлө баштан чубаган,
Манатты кийген кулаган.
Куур тондуу ат кошчу...
Э-эй, кедей кыз суукка чыдаган.

Эсенкан созолонто ырдап, борсулдап күлүп койду:

— Алиги «кырк кыз» деген жер жөнүндө эл ушундай уламыш айтат. Биздин дөңгөлөк «кырк кыз» буюккан жерди көп болсо жарым саатча тегеренди. Бороон алы жетпей боздоп ыйлады.

Медербек бир чети шофёрдун кынаптаган сөзүнө, бакыбат кулк-мүнөзүнө, бир чети өзүнүн кыйдылыгына көңүлү куштар. Эгер ага «Жумгалдыкмын» десе, балким миптип бабырап бербейт эле.

— «Кырк кызга» кыйын болгон экен...

— Кыйын эмес. — Шофёр чочугандан бурк этти: — бөөдө өлүм! Кыздар бороон башталганда кайтышса болмок. Ким билет, намыздапыштыбы. Куру кайрат баш жарат. Бекер өлүп кереги не? Заманага өмүр керек. Жети жашар уулун көтөрүп, «кырк кыз», кырк тобурчак буюккан давандан даң салып ашкан эненин кубатын айт...

* * *

Машина бороондун алкымын жарып туу белде. Жумгал тарапка кичине эңкейгенде кулак-мурун тынч. Бороон лып басылып, төө карындаган ой-кырлар шекер чүмкөнгөн. Кардын какаары ичтен кармаган зыркаар. Эми эле белдин берки бетинен кара жер бассаң, бу жерде кычыраган кар алсыз да болсо күн тийип, асман шаңкайган.

Кызартты эңкейгенде, баятан озоңдоп өкүрүп, кыбырап барат-

кап машинанын да жаагы жап, жүгүп бироо алып ыргыткандай жө күүлөп түртүп жибергенсип, ороон ылдый улам бир бурулуштан суурулуп закымдоодо.

Өрүктөр жаңыдан гүлүп баржактатып ачкып турганда бейкам асманда үтүрөйгөн булуттар удургуп, кар жаап, үшүк жүрүп шүмүрөйтүп кетет эмесби. Баятадан көңүлү шагдан көөлгүп кеп тыңшап отурган Медербек ошол чыкырооп урган өрүктөй ичиркенө түштү.

«Эне деген ырыс!» А Медербектин ырысычы? Эрте өлгөн энесинин ырысы жоктугу? Же Медербектинби?

Анын көкүрөгүнөн күп күркүрөп, чагылган чартылдады. Жүрөгүнүн башын наштар менен сайгансып тызылдап, көзүнөн ак, кызыл, жашыл учкундар чагылышты.

Ал, аска башындагы арчадай жалгыз, назик жалбырактарын добул кагып кеткен гүлдөй кокогой. Энеси өпкө-жүрөгүн чаап, жалынып алдынан тосуп чыкпайт, тиги сүрөттөгүдөй карбаластап даамын сунбайт. Дарбазалуу, бак-шактуу үй-жайы да жок. Сүзө качырып кимди паанапан барат? Аскардыкынабы? Жок, анда кантип баш баксын.

Аскар Медербектин кыйыр агасы. Териси тар, жулуңдаган кара жигит. Районго жаңы келген айрым кызматчыларга жайкактап калпты, чынды койгулаштырып барып жатып, илик-жилик болуп жармаша калчу адаты. Аялы да өзүнө окшоп жалапып, жуктапа оңгочүп тартып, шыпылдаган неме.

Медербек түштүкто мугалим болуп жүрүп келгенде экоо жалбарышат.

— Биздикине мааnekте, оз үйүң-олөң төшөгүң.

— Кара чечекей туугаnыңбыз, байыр алып оокат кыл.

Мына ошо «Кара чечекей» туугандар Медербекти байыр алдырды белем? Анын жыйнап-терпеген акчасын түгөтүшкөндө чуулгандуы салышты. Аскар эки кишинин башы кошулган жерде чамынды:

— Күлапсаны маптыктырдым эле, шейшебимди тебелеп...

Аялы абийирине кайыл, кыштактын башынан кирип аягына чейин шашпыды:

— Көргөн-оскону жаман моло! Ботом билегимди толгойт.

Медербектин жалындуу, куунак көңүлү куюндай бырыксып, ушакка уукту, тууганчылаган үмүтү таш каап, айпектей быркырады да Чүйгө безди. Мугалимдикти таштап, мединституттан окуду. Ал туурдап качкан бүркүттөй таптакыр кайрылмак эмес. Бирок, ал эли-жерин, колхоздун таң-тамашасын сагынды.

Көңүлү чогот, кабагына кар жаап, ичинен улутуна ыкшалды. Эненин кадыр-баркын билбей, чаңдаяк күндөрү көкүлүн түйүп балдар үйүндө өттү. Анын көкүлүн балдар үйү сылады, алдында даяр аш, үстүндө даяр кийим: баардуу иши, үзүрдүү ою жок, тоо суусун бургандай күргүштөп жүрдү.

Медербек энесин бешиктеги кезинде эмес, кечээ жакында, ал турмуштан тизгин чылбырды колго алганда көз жумгандай сезди. Шаарда билбептир, осуп-өнгөн жеринин абасын жутуп, четин басканда энесин жоктоп жетимсиреди.

Машина пләэлеп, кабина ага тарыды. Суукка бетин аймалатып, карды бурганактатып, аттын оозун коё берсе ээ! Ошондо анын журөгүндөгү жалгызсыроо кайгысы коргошундай эрип, жүзү моңгудөй жаркырайт беле?!

Мына, аны энеси төрөгөн Жумгал! Касаба тоолор адам өтпостой шаңкайып, суулардын жүзүн муз айнектеп, адырлар шейшебин чүмкөнүп кышкы уйкуда. Ушу өрөөндө жүрөгүнүн жанына Медербекти түйүлткөн энеси кана...

Ооба, куса болгон жерин көрүп, жүрөгү кулундай туйлады. Ким тосуп чыгат? Эч ким... Эгер энеси тирүү болсо чырагданга айланган түнкү көпөлөктөй имерчиктебейт беле. Төх! Ал азыр «Медер. Медерим... Каралдым» деп, бойрөктүү сыр аякка суу куюп башынан айлантып чачпасы!

Ал Бопуй эненин сүрөтүнө ушундай бир сүймөнчүлүк менен карады, эне азыр көзүнө бир залкардай көрүндү. Колундагы аяк торгой, жети баланы тарбиялап, эрезеге жеткирди. Бул эмне деген мээнет, жүк! Жетимиш тамыр ийип, мамасынан канча сүт берди? Эми анын жети өмүрү — жети кубаты бар. Мына, бир кубаты Эсенкан, күңгүрөнүп ырдап, эчтекеден капарсыз, Медербектин ичинде чок ыргытып койгонун кайдан билсин? Болук денесине ок-шоп замандан кем-карж көрбөгөн, толтура куйган аягы бөксөрбой чоңойгон. Жакшыны сүйө билген, жаманды жек көрө да билген, мактанбаган, келечекти таразалап караган калыс, оор басырык азаматтын мүнөзүнө ким ыраазы болбосун, кимдер таалим албасын. Мынабу Эсенканды «шофёр» деп айтаарлык да эмес. Үстү башы таза, өз боюна тыкан жүргөн шофер машинасын күлүктөй таптап алып жүрөт го. Өз ишин сүйсө, ал элин да сүйөт, сыйлайт, эмгегинен баар табат.

Кызык! Кээде адамды бир эле жолу көргөнүңдө анын сырткы кебетеси «Мына, мен момундай адаммын» деп өзүн айгинелеп турат. Ар бир сүйлөгөн окуясына пейилин, мүдөөсүн салмактап кошо сүйлөйт. Жол катары Эсенкандын сүйлөгөн ынтаалуу создору өз жашоосуна ыраазы, өз эмгегине муюп, калып алган адамдыкындай.

А Медербектин келечек эмгеги, тандап алган жолу кандай болоор экен?

— Чиш, студент. Көзүңдү чоң ачып, жер көр. Бу силердин медицина эмне дейт көздү? Карачы, тоо суусунун баары ичине батып турат. Адамдын пейилинин кененидиги да ушундай болсо... пейили тарыса кошоматчы, ууру болот. — Эсенкан мурутунан жылмайып анан кой тиштерин бажырайта күлдү.

— Береги ойүздөгү дүркүрөгөн колхоз «Совет» — миллиондогон сом кирешеси бар ири колхоз. Быягы Окторкой-Саңдык, тыягы Соң-Көлдөн бери малы быкырайт. Машина, трактирлери канча дейсиң! Баягы жылдары ушу «Советте» Мамбетаалы деген ферма болгон. Жазга турум малдын чоо жайып кыдырып жүргөн Исполком Аманбаев айыл чарба бөлүмүнүн начальниги Борубаев экоо апыкына конушат. Кыргыздын конок сыйлоо салты өзүнө белгилүү, а райондун чоңдоруна ого бетер бүлүнбөйбү. Мамбетаалы тигил

экөө чүчкүрсө «ак чүч» деп арактьт баса куюп, чечекейи чеч. Ошой-бу, райондун чоңдору менен стакан кагыштырып, колхоздун бир капталын сүйрөп опурулганы.

Борго байлаган козу союлуп, килкилдеген табак алдыга тартылат. Биринчи устакан мүлжүлүп, экинчи устаканга келгенде үй ээси Мамбетаалы тайдын сүрсүгөн кабыргасын Аманбаев жакка ыйгарат:

— Алсаңыз аксакал, алсаңыз, кабырганы.

Очоюп Бөрүбаев олтурганда балакеттин озунуп алганыбы Аманбаев. Анын үстүнө тигиге коркок билиш, булдуруктап кызуу, ал кабырганы Бөрүбаевдин алдына түртөт.

— Бокем алсынчы, Бокем, Боке алыңызчы.

Мамбетаалы кокуй киши да, алдыларына коюлган тамакты кимиси жесе анысы жесин, «сен муну же, сен тигини же» деп соомөйү менен көргөзүп, белги салып берчи беле? Тайдын кабыргасын Бөрүбаевдин алдынан Аманбаев жакка кайра түртөт:

— Сиз алсаңыз, аксакал. Сизди жесин деп...

— Жо-жо-Жок, Бокем алсын...

Баятан кыйт таарыпып, кыжыбасы кайнаган Бөрүбаев, буурадай зиркилдеп; ал бетке чабаар опулдаган заар киши. Кабырганы тутамдай кармап Мамбетаалыны жаакка «шалп-шалп» берип калыптыр...— Эсенкан итабар күлдү. — Кабырганын эти шылынгыча шалпылдатыптыр Мамбетаалы ойронду.

— Ме, аксакалың экөөң жеп жат! — Сөөктү төргө ыргытып, Бөрүбайың шарт аттанып жөнөптүр.

Баятан ардемелер оюна түшүп, үн сөзсүз кулуйган Медербек табаасы канып минтти:

— Куп гана кылыптыр, чала болот. Бөрүбайдыкы да чеки.

— Албетте чеки, локулдап кабырга менен киши сабаганы ылайыктуубу. А берки Мамбетаалы жаагын сыйпап «лам» дей албай, ышкын баштанып бир кызарып, бир бозоруп. Мына кошоматтын пайдасы. Бул узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына лакап эмгиче... Атаганат ай-э...

Эсенкан сөзүнүн аягын айткыча. Медербек күлкүсүн жыйгыча болгон жок. Зуулдап бараткан машина көз ирмемде карды буруксутуп жер титиреп ыргыткансып, эски дубалды сүзө аңтарыла жаздап токтоду. Дубал урап, чаң уюлгуп, машинанын үстү калдырап-шалдырап ящиктер кулап жатты. Машина менен кошо жол урагандай, жер да дубалга соктугуп өйүз-бүйүз тоолор кагышкандай окшоду.

Медербек машинанын жолдон кантип буйтап кеткенин, эмне себептен, дубалды кантип сүзгөнүн көрүүгө үлгүрбөдү. Төбөсүнө коргошун уюп, денесин зындандын кара ташы басып, шайманы ооп, көзүнө кийилген тумагын оңдоого жарабады. Кулагы тунуп, анын көкүрөгүн темир алкак кысып тургансыды. Ал Эсекандын колу экенин, ошол кол аны кабинанын ичинде маңдайы жарылуудан сактап калгандыгын сезгеп жок.

— Кайдан-жайдан чогулушту; аттуу, жөөлүү кишилер заматта машинанын айланасында топурашып, кыжы-кужу:

— Авария!

— Аманбы деги?

— Кудай сакта-а...

Жоолугу желкесинде чубалган аял жер суупу жацырта озоңдоду:

— Айланайы-ын калайык! Бул эмне шумдугу! Короону сүзгөн эмеспи? Талаада кал! Жаман жорону баштап, айланайындар. Мапинең турагымды бузуп. — Балактап ыйлап, оозуна келгенин оттоп жатты.

Көзү тырмап тешкенсип бүйтүйгөн, суур тумак, кара кок киши машинанын артындагы карды жирип, тоголонгон ящиктерди аңтара тээп сөгүндү:

— Шопур, шопурлар жөн жүрөт дейсиңби. Тартканы момунтип арак болсо. Атасынын канын ичкенсип, ичкен да! — Ал тепкен сайын бөтөлкөлөр шагырап, ал эми чогулгандар болсо мобул тумшугу былчыйган машинаны айдаган шофёрго, арак эмес азап тартып бараткан шофёрго наалат жаадырышты.

— Көзүң кашайгыр, жол тыякта жатса.

— Арак тарткычакты атаңдын канын тартсаңчы.

— Шопурда не жазык, тарт дегенин тартат да.

— Туура, арагын ичпей койсок балакеттин тартканыбы. Өзүбүз күнөөлүүбүз. Бул район эки жылдын арагын мурда ичип салыппыз.

Эмелеги аялдын көз жашы он талаа, арытан чуркап келген беш-алты жашар кызын бооруна кысып, машинанын кабинасын тарсылдата койгулап, бетти тытчудай албууттанды:

— Ач!.. Ачкыла, аптарияты жоктор, кылгылыкты кылып коюшуп... Айланайындар, номурун каттай көргүлө. Короомду төлөтмөйүнчө...

Медербекти эки киши эки жагынан жөлөп кабинадан чыгарышты. Ал аяздуу абага чыкканда гана эс учун жыйып, адегенде жаркыраган күндү, карды, анан жарданган элди, жол четинде тизилген машиналардан үрпөңдөп чуркагандарды көрдү. Анын көзүнө мобулардын баары, анын үстүнө үйрүлүп түшө калгандар каакымдай көрүнбөй, алардын кыжы-кужулары кулагына чалынбай, ал бирөөнү издеп, бирөөнү көрө албай көзү чайыттай ачылды. Эсенкан... Эсенкан сен кайдасың?

— Докумен-ент! Докуме-ент!.. — Узун бойлуу кызыл жакачан, жутуп жиберчүдөй сурданып, таноолору кыпчыла кыйкырды. Анын алдында чийдин дүмүрүнө көчүгүн коюп Эсенкан жылаңбаш, бети-башы кызыл ала, көкүрөгү жакжайган. Фуфайкасынын жеңи колтугунан үзүлгөн. Ал эрдин кырча тиштене башын көтөрүп, «алакан отундай» көзүнүн агын аңтарылтып, элдин арасынан алда кимди издеди да, «издегеним сен» дегендей Эсенканды алая тиктеп, башын болоор-болбос ийкей жылмайды. Анан кубатын боюна жыйып ордунан араң зорго обдулуп, оозунан кочуш-кочуш кан түкүрдү.

— Эсен! Эсенкан! — Медербек кулачын жазып тигини маңдайынан жөлөй чөгөлөп олтура калды.

— Гражданин, документ! Документ деп жатам...

Кокосунан бери кызарып, какайган милиционерди Медербек алка жакадап алып түртүп жиберди. Ал мүдүрүлө карды апчып, жамбашынан тапанчасын сыйпалап чаңырды:

— Силер, силерди...

Элдин катарынан суурулуп чыккан кара ичикчеп жигит камчысын бүктөй милиционерди жекире карады:

— Сен, жолдош сержант, коркутпа, Мурда укчу сөздү «докумеент» деп кыйкырбай. Мына мен документ! Тирүү документ! — Ал жаккайган ичигинин жакасын кымтый тартты да, жанагы суур тумакчан кишиге, кызын кучактап шолоктогоп аялга көзүнүн чаарын чыгара опурулду.

— Эл кыштакта, а силер эски тамга жытыгып, «атабыздын турагы» дейсиңер. Ушу эски заңытыңар түбүңөргө жетет. Мурда силерди камап, эски тамыңарды уратуу керек! «Төлөтөм» деп чарылдайсың. — Ал колун суна энесине жабышып эдирейген кызды көргөзүп аптыга сүйлөдү:

— Мобу, мобу кичинекей кыз буйткадан бери чуркап, чимирилген машинанын алдында нандай былчыярында... Уккула журт! Эгер машина минтип токтобогон болсо секелек кыздын ичегиси дөңгөлөктө чубалмак. Муну мен гана көрдүм. Ой, тамды салып аласың; алдагы кызды кайра төрөп көрчү, жаш өмүр ураса кол менен жасап көрчү.

Баятан алкынган аялдын көзү чанагынан чыгып, суур тумакчан эри кетенчиктеп, эл ыгырыла түштү. Милиционер этек-жеңин кагынып күңкүлдөдү.

— Текшерүү керек... текшерүү керек.

Эл кайдан ага көңүл буруп, сөзүн тыңшасын. Кара чабуул болуп булунүшкөн.

— Турасыңарбы карап...

— Кокуй, доктурга чап...

— Бол, бети-колун чайып, ысык чай уурталы.

Жанагы аял болсо аязды сезбей жалаң көйнөкчөн, чоң чыныга суу суза чуркап, Медербектин, кызынын, шофёрдун башынан суу айланта чачып, көз жашы он талаа.

— Айланайын! Айланайын, ак сарбашыл... Кара көзүм кашайып кала жаздаган тура. Коку-уй! Тамың менен талаада кал! Шопурдун тили үзүлүп кеткен бейм. Кара оозума кан толуп, каргаганымды кудай!

Уят деген бир уруу журт. Эсенканды алты бир тууганы эмес, алты жүз бир тууганы залкайып курчап, алты жүз эне «ак сарбашылын» айтып, башынан суу айланта чачкансып, алты жүз киши алкыш жаадыргансып жер дүңгүрөп турду.

— Аманбы, болду,— деди Эсенкан сендиректеп тура. Ал секелек кыздын, Медербектин өмүрүн, өзүнүн гана тургай алты бир тууганынын абийирин, үйүнүн бейпилдигин сактады: жакшы шофёрдун милдетин өтөдү. Ал баарыдан мурда адамдын — азаматтын укугун өтөдү. Бопуй апанын сунуп турган ак даамын актады.

— Кап! Неге ушундай шопур балакеттүү, жаман аттуу аракты тартат, машинеге заңкайта жүктөйт?

— Жүрү биздикине, Медер! Жакшы доктур бол, кан көрсөң алайбай. — Кара ичикчен жигит атын туура тартып, Медербекти колтуктап мингизди.

* * *

Күн тоо башынан кылайды, асман токумдай булутсуз аяз жортуп. Күн суук! Баары таза, баары апаппак! Кандай кенен аалам — баарында адам жолу, адам кыялы.

Өйүзгү чоң жолдон кандай адамдар өтпөдү, кандай жүктөрдү тартып. Мобу тоолорду Медербектин атасы, энеси ар күнү тиктеп, тиги чыгып келаткан күндү ар күнү тосушту го. Алар ичкен өзөндүн суусу бууланып, алар баскан тоолор асманды тиреп шаңкайган.

Медербек кар тозоңун сапырылта дөңгө чыга берип, кечээги «авария» болгон жерге көз чаптырды. Өйдө-төмөн чубашкан машиналар, атчандар. Баары бир тууганы, баары ата-энеси, кайда жүрсө да тагдырына күйүшкөн.

Эгерде андай болбосо бүгүн ал жулкунган кара жоргону минээрин кудай билет эле. Жашоодо жалгыздык жок! Энеден жетим калса да, эр жигит элден, жерден жетим калбасын.

«Бөйдө өлүп кереги не, заманага өмүр керек!» Эсенкандын ушу сөзү кулагына дагы бир угулуп, залкайган карааны көз алдына дагы бир тартылды. «Ах, кайда болсо өмүр... жашоо... Кечээ эмне болду, Эсенкан».

— Медер! Жүрү кеттик. — Анын бир кылка жолдоштору шабыратып жете келип, эңише тартып шаракташты.

Медербек жетине албай, кубанычы ичине сыйбай, үзөңгүнү чирепе тээп камчы басты. Кара жорго жерге жабышып, төрт туягы тошолду.

— Айда-аа.

Ким билет, алар районго ооруканага — Эсенканга барышаар. Анда казан-аштуу Бопуй апага кайрылбай коюшпайт. Баардык жерде аларды агайындары күтүп алышат...

ДОСУМ КЫМБАТТУУМ

— Больной, больной. Бетиңди жуу.

Карымшак укмаксанга салып, кабак-башын бырыштырып чукуранды. Көзү жумулуу болгону менен көкүрөгү соо, кучунашы кармап, сиркеси суу көтөрбөй, урушаарга кыйкым таппай: сестралардын, нянялардын басканына, оорулардын «иңки-уңкусупа» кроваттын «кыйч» эткенине, өзүнүн жаралып, апан ооруп калганына, эшикте күндүн көтөрүлүп келатканына, кайдадыр шоферлор машина айдап жүргөнүнө, чымчыктардын учканына... деги койчу, жарык дүйнөдө эмне болсо, көргөндөрүнө да, көрө элегине да, билгендерине да, биле элегине да — баарына ачууланма өнөкөтү кармап

жаткан. Уктаса эле «жини» кошо уктабаса, көзү ачылдыбы «жини» кармады дей бер.

«Кайран гана отуз жаш! Канатыңды шуулдатып, турумтайдай шукшуурулуп турчу чагыңда моминтип төрт тарабыңдан дубалга курчалып, дары жыттанган палатада, темир кроваттасың, акшыйып терезени тиктегенден башка жумушуң жок. Анысы аз келгенсип сөөмөйүңдүн башын «тыз» эткизип кан алганычы. Тигинтип «бетиңди жуу», «тамакты көп ич», «семир» дегеничи, ушерден па кишы семиреби, же курорт болбосо».

Няня Карымшактын жанына дагы келди бөйпөлөңдөп, анын тумбочкасынын тартмасынан: самын, порошогун алып коюп, сүлгүсүн камдады, чылапчынын оңтойлотуп, кружкага тунук суудан аптыктыра сузуп «больнойду» акырын тарткылады:

— Больной, больной, бетиңди жуу, азыр «завтрак».

— Чо! Жуубайм, бар. — Карымшак одеялды чүмкөй жамынды. «Жуубайм бетти, тамагын ичпейм. Өлөм, баары бир өлөм» деди ал оюнда. «Жуунбайм, сакалымды да кырбайм бүгүндөн баштап, мага баары бир, өлөм».

Ооба, бирөө суура кача тургансып аябай чүмкөй жамынды, жылчыксыз. Ал мунусунан коркуп кетти: капкараңгы көрдөй. Жок, ал түндө эле таңды, жарыктыкты көрүүнү самабады беле. Жок, өлгүсү келбейт. Кечээ эле суудан ыргыткан балыктай чабалактаган, ал тургай керээзин айткан, аны менен бирге жаткан аркы оорулуу да бүгүн кытыратып бирдеме жеп жатканын.

— Келе суу! — Карымшак одеялды серпип капаатданды.

— Мына, азыр...

Карымшак бети-башын чапчылап жууңду: өзүнүн үстүнө, полго, ал тургай няняга суу чачыратты, ал атайлап ушинтти. Эмне, жууганы жыйнаганы үчүн акча алат деди ал няняга кара ниеттенип, аны эч жазыгы жок няня оорутуп жаткансып.

— Тфу! — Ал оозун чайкаган сууну түкүрүнүп няняга акырайды. — Суусуна да дары кошулган. Шейшебине да, сестрасына да. Баары дары, баары эле дары жыттанат...

Няня үндөбөдү, сууну сызылта куюп күлүмсүрөп, ошо суусундай таза мээримин тигиге куюп берип жаткансып, кабагым-кашым дебей жайдары. Оо, ал кандай чатактардын маңдайынан сылабады, мына бул койкаларга кандай мүнөздөгү адамдар, даарың куругандай сыркоолоп жатышпады дейсиң! Алар сакайгандан кийин канаттуулардай учуп-учуп кетишти. Няня гана баягы өзүнүн ордунда, нечен жылдардан берки адаты менен: жаап, жыйып, тазалап. Бешигин кайтарган энедей, түн баласын да төрөгөн келиндей машакаттанып ооруканага имерчиктейт. Анын жүрөгү далайды жыйнаган, анын жүрөгү баарына чыдаган көнгөн, көтөргөн. Баары ага жакын, оорукананын короосуна учуп кирген көпөлөктөн ойдо көзүнө жакшы көрүнөт. Ал тургай тиги карымшактардын кыңкыстап зээнди кейиткенинен көрө, тыңыраак урушканы жакшы! Мейли, ороңдосо да сакайса экен...

Няня «больнойдун» илмегей колун аяп, ага боору ачып, анын сакайышын тилеп бөйпөлөктөгөндө «Больнойчу?». «Больной» кан-

дай ойдо эле? Ал акең доктурларга жаалдапып, доктурларга жиндеңген.

— Карачы, эмчегиңен бутунуп башына чейин былкылдатпай гипсилешкенин. Тозоку доктурлар, жөн айыктырбай адамды семенден: «Шумдуктуунун төөсү жорго». — Ал өзүнүн жамбашына да ачуулалды: — Мортун кара, кемирчек кезинде сынбай, сөөгү катканда сынганын.

Палата тыптынч: бирөөлөр газет окуп, бирөөлөр китеп окуп, а бирөөлөр атыр себинип, күзгүгө карапып жатышат. «Шордуулар, сылангандь эмне кылышат. Баарынан да тиги «Көк көз» Анатолийди, тамашакөй, күлкүсүнө не бересиң оңбогурдун».

Карымшак тишин кычыратып, муштумун түйдү. «Эгер бутум басчу болсо, коңкойгон мурдун канжалата койбос белем, а? Ал өткөн дем алышта бүт ооруканага шылдың кылбадыбы мени. «Ме, курдаш» деп жалпалактап, момпосуй бере койгонунан оозума салып чайнап жиберсем, ичине толтура калемпир шыкап салыптыр». Ошондо Карымшактын көзүнөн канча жаш агып, оозун дуулдатып канча шилекей куюлуп, окшуду эле?

Ал ошондон бери ооруканапын тамагына да, тумбочкасына да ишенбейт. «Бирдеме аралаштырып коюшпасын» дегендей шектенип ичет. Эч кимден эчтеке сурабайт, бербейт.

Мына, дагы баягы Анатолий мурду-башын бырыштыра удаама-удаа чүчкүрүп, окуган «Крокодил» журналынын бетин жаап, чалкасынан жаткан калыбында бирөө кытыгылагансып, циркте олтургансып каткырып ийди.

Палатанын ичи жандана түштү: тамашаны сагынгандар, ага куса болгондордун каректеринин алдынан төгүлгөн күлкү, мобу томсорууну үйлөп жибергенсип, көзгө эмпелер элестебеди дейсиң? Бах, булчуңду чыңаган жумуш, тоону томкоргон ден соолук! Сен кандайсың?! Күмүш табакка сузулган берметтей күлкү, сен неге адашасың?!

Жок, көрсө, күлкү адашпаптыр: мобу палатада — адамдардын шейшебине түнөп, алардын жүрөгүндө башбактап кошо жүрүптүр. Адамдар жаткан жер томсорбойт тура. Баары бел алдырып, Карымшактай мүңкүрөшсө, кара таштын күлкүсүбү. Эч кандай оорукана, эч кандай тартип, тамаша-күлкүнү тыя албайт экен.

Бул убакта Карымшак «завтрак» таратып жүргөн сестраны кекетип, ага суук тилин агытып бороп-сороду:

— Саптрак. Мындай саптрак бир тыйын мага. Буламык жегидей мен эмне, ал ары! Бир күнү каша, бир күнү шыпыргынын бүрүн бересиңер. Жебейм ата-бабам жеп көрбөгөндү. Жеп алып кайра сууктап оорусам ээ? Карасаң, буларды. Ооруга жаңы эт, жаш шорпо керек. Жыйнап кет, мобу каша-машаңды, чакыр мага главбырачыңды... караңгы кыргыз деп турасың ээ мени, сакүңдү билем. Мен өлсөм керт башыңар менен кетесиңер.

— Сиздей сайрагандар балталаса өлбөйт. Өлүүгө жол бербейбиз. — Сестра чымчый сүйлөп «больной» түрткөн табакты илип алып, мыскылдай карап, чыга жөнөдү.

Бая эртеден берки гана эмес, бул палатада дарыланышкан да-

лайлардын тозогун тосуп, азабын тарткан врачтар жөнүндө ойлоп, аларды көзгө элестетип, калыс көңүлүндө таразалап жаткан узун мурут киши бурч жактан оор күрсүнүп, өзүнчө күңкүлдөдү:

— Кудая тобо-оо, өкүмат багат экен да. Доктурлар чыдайт экен бечаралар. Ырысын көтөрбөгөн адамдар көп, андай экен үйүндө чоёктосунчу. Бали, өкүматтын тартибине, адилеттигине. — Ал таблетканы ичип оң капталына оодарылды. Оодарылаар замат жанын чыгара оң бөйрөгү сайгылашып, жакшы эле эрдин кесе тиштенди, көзү ымыр-чымыр болуп, жүрөк-жүлүнү менен кошо анын бөйрөгүн бир мыкаачынын колу суурул бараткансып, чыдай албай бакырып ийди.

— О-ой, кудай ай...

Палатадагылар кашыктары менен баночка, тарелкаларын шаңгырата койгулашып «Скорая помощь» чакырышты.

Босогодо турушкансып, буйдамга калбай врач, сестралар кирип келишкенде, тигил оорунун муруттары сербейип, өң-алаттап ажыраган эле...

* * *

Мамбеттин кабагы салыңкы, чарчаңкы. Чыканагын столго коюп, чекесин таянды. Маңдайында төгүлгөн сеңселген кара чачына манжаларын сойлотуп, кыймыл этпей көзүн жумду. Тынымдан кийин эки ийининен дем алып, таноосу бышылдады. Түн күзөтүп чырм этпеген эме, мүмкүн, көзү илингендир. Жок, ал антпеди.

Күн көтөрүлүп, ааламга нурун чачыратып балбылдап, канаттуулар, ойкуп-кайкып оболоп, а оорулар мобу ирегелеш палаталарда минут санап доктурларды күтүп, алардын басканынан өйдө тыңшап, таанышып, «мына эми киришет, дарылашат, эмне айтышаар экен» дешип, күн менен кошо ойгонушуп, алда ненидир үмүт этишип турушканда ал уктай албайт болучу, буга көнгөн эмес.

«Эмне кыласың, доктур» ушул суроо анын көңүлүн көсөөдөй козголоп, жүрөгүн ийне сайгандай тызылдатып жаткан. Оорунун көңүлүн эртең мененки канаттуудай учуруп, таңкы абадай сергитип турса кандай жакшы! «Эмне кыласың доктур?» деген суроого колуңду жайып, далыңды куушуруп, желкеңди тосуп басып кеткениң кандай врач? Врач антүү керек эмес.

Мамбет лимон салынган стакан чайды шыпкай ууртап столго койду да, терезеге карады.

Ааламдын бул капталы күн нуруна чайкалып күзгүдөй, үрөңбараңдагы түнөргөн булут небак таркаган. Ошентсе да тетиги тоолордун башын кардап кетиптир. Эмелеки стакандагы чай, мүмкүн ошол тоолордун койнундагы жамыраган булактан, чокусундагы мөңгүлөрдөн түн боюнча шашып агып келгендир. Деги тоо койну баарын берет, тоо койнунда баары бар. Тоо койну, мелтиреген мартабалуу талаа азыр өңү-түсүн өзгөрттү, аякта кеч күздүн ышкырган сыдырымы жортуп, эртели-кеч ичтен кармаган суук.

А оорукакада эмне өзгөрдү? Сыртынан караганда анда эч өзгөрүү жок. Баягы эле ордунда, баягы эле өң-түсү, баягы эле сестра-

лар, врачтар. Бирок, билгенге бир гана күндүн ичинде оорукана кандай өзгөрөт — адам күлсө кошо күлүп, адам кыйналса кошо кыйналып. О-о, талаанын, тоонун ээси болгон канча адамды сакайтып, маңдайынан сылап, колтуктап атказып, эмгекке жөнөттү.

Азыр Мамбет булар жөнүндө ойлонбоду, тиги заңкайган тоолор да анын көзүнө көрүнбөдү.

— Уулум бар. Тили жаңы чыккан, айланайын. Апасына окшош. — Оорулуунун ушул жалбарган үнү, анан ууртунан алсыз жылмайганы, көзүнөн мөлт этип кулаган бир тамчы жашы, анын сербейген муруту көзүнө көрүнүп, аны ээрчип туруп алды. Басса, да, турса да, каякка барса да «эмне кыласың, доктур» деп бироо ага шыбырагансыйт, калкайган муруттары сайгылагансыйт.

Ооба, тили жаңы чыккан уул атасын күтүп жүрөт: эртең менен да, кечинде да, эстеген сайын «аталайт». Ал атасынын келээрине, сагынып жүргөн аны асмандата көтөрүп, алкымынан жыттап өбөрүнө ишенет. Ошол күлүп жайнап өсүп келаткан бала «балнийсадан атам жок» деп көзүнүн жашын он талаа кылып ыйлабаса экен, баланын апасы кара кийип уңулдабасын.

Мынакей, бир адамды дарылоо, айыктыруу — бир чоң үй-бүлөнүн кубанычын арттыруу. Бир врачтын эмгеги жалпы врачтарга, ооруканага таандык урмат. «Балныйса жакшы, доктурлар айыктырды» деп элдер айтышсын, элдер алкашсын.

Мамбет ушуларды дагы бир ойлонду; ал дайыма ойлонуп да отурбайт. Кээде врачтардын ойлонууга буямасы жок. Чынында тыякта адам чыдабай онтоп жатса, врач башын мыкчып ойлонуп алганы акылга сыябы?

Ал тартманы ачып оорулуунун «История болезнисин» алды да, дагы бир сыйра коңүл бөлүп окуп чыкты, түндөгү дежурлугунда байкалган симптомдорун дагы толуктап жазды. Диагноз туура, «бөйрөктүн таш оорусу», улам тута калат, мындай «приступ» учурунда операция жасоо мүмкүн эмес. Ал операция созулган сайын оорулуу ошончолук кыйналат, алдан таят. Не болсо да ыгын таап «Узун муруттун» дарттуу бөйрөгүнө операция жасоо керек!

Операциядан кийин оорулуунун жаны жай алар, анан ал ырыска толгон көзүн жоодуратып, Мамбетти карап баягы сөзүн кайталаар: «Уулум бар, тили жаңы чыккан». Оорулуунун аз да болсо сүйлөгөнү, алсыз жылмайганы, суусун сураганы врач үчүн кандай кубаныч, кандай кубат!

Мамбет бүрсүгүнү аялы экөө Ташкентке учмак. Ал кантип... ал дарылаган палатасындагы оорунун абалы тигинтип кайра начарлап турганда анын тагдырын дагы бир врачка тапшырып, кантип илимий конференцияга катышат, кантип аяктагы сөздөрдү угуп олтурат?

«Уулу бар. Тили жаңы чыккан... Эмне кыласың, доктур?» Мына, Мамбеттин кулагына дагы ушул шыбыш угулду. Бул шыбыш эмес, тээ тоо арасындагы атанын уулунун, келечектин адамынын үнү. Көзүн жалтылдатып аялы да тиктеп «учуп кетпегин» деп, апа да суранып турат врачтан. Мамбеттин конференциясы азыр палатада, кыйналган оорулуунун үстүндө.

«Бараар башкалар!» Ал колун силкип Ташкентке барбай тургандыгын үйүнө — аялына кабарлап коюуга телефонго эңкейгенде сестра чала-була баш багып эскертти:

— Сиз пятиминуткадан кечиктиңиз...

— Ту-у, эсиме жара чыгып,— Мамбет столду чаап, шаша-буша жөнөдү. Анын киргенин адегенде «пятиминуткадагылар» байкаган жок. Башкы врач гана үч-төрт кылы бар кашка башын сылап, көз айнегин ала көзүн ымдап, жанындагы бош столду көрсөтүп, «олтур» дегендей ишарат кылды. Ал Мамбеттин оор басырык мүнөзүн, адамдарга жасаган мамилесин, карапайымдыгын жактыра турган.

Алексей Васильевичтин жашы андан бир топ улуу болсо да аны кийинки күндөрдө теңтушундай сезип, сырдашып жүргөнүнө өзү да таң Мына ушу сырдашуунун аягы бири-бирине зор ишенич туудурду. Ананчы! Врачтар бири-бирине эриш-аркак болбосо, кыйын жолдо—ыйык жолдо, адамдын башын аңдыган сандаган кырсыктар көмөлөтө уруп кетпейби.

Ооруканада Мамбетти «Главврачтын оң колу... оң көзү» деп айтышат. Чынында эле башкы врач кандай иште болсун Мамбеттин пикирин угууну каалоочу. Ал эми врачтар болсо анын кара кылды как жарган калыс сөзүн жактырышат, анын кадыры ооруканада күн сайын артып бараткаyына суктанышат, а көрө албагандар да жок эмес.

—... Баятан башка маселелер карадык. Кана, Мамбет, айтчы. Дарыланып жаткан Жолонов Карымшактан бизге арыз түштү. Ал «больницадан чыгаргыла, кетемин» дептир. — Алексей Васильевич мурдунун учуна минген көз айнегин өйдөлөттү да жооп күткөндөй кыркалекей олтургандарга көз жүгүрттү.

— Кандай дейсиңер?

— Чыгарбоо керек! — Мамбет, Алексей Васильевичтин сөзүн жула сүйлөдү. — Жолонов нерви начар, сары убайымдуу, өтө ызакор оору. Түндөгү менин дежурлугумда таң аткыча эти ысып-күйүп чабалактады. Мунун эки себеби бар. Биринчи: албетте оорусу, ал эми экинчиси: али да болсо бизде айрым убакта орун алган кошоматчылыктын сааты.

— Дагы кандай кошомат?— Башкы врач башын көтөрүп кабагын бүркөдү.

— Азыр айтам, Алексей Васильевич. Сестра-хозяйка Жолонов жамынган жаңы одеялды башка бир ооруга бердириптир. Анын министерстводо жакыны бар имиш. А Жолоновдо эски одеял. Мүмкүн ошол ызасына чыдабай «чыгаргыла» деп арыз жазгандыр. Оорулуу адамды чукул ойлоонун кереги жок. Анын көңүлүн жооткотуу, көзүнүн агы менен тең айланган врачтардын бар экендигин көргөзүү керек. Кетем десе эле «пожалуйста» деп коюу натуура. Бул жерде тартип бар экендигин, болгондо да башка тартипке окшобогон больницанын тартибин көргөзүү керек. Бул, биздин коллективдин кадырын көтөргөндүк жана врачтык ыйык милдет. Тартип керек!

Четте олтурган орто бойлуу, жапжаш врач аял ордунан лып тура калды.

— Тартип... тартип. — Мамбеттин Министерствону ала сүйлөгөнүнө кызаңдап, аны мыскылдай карап какшыктады. — Оорулуулар ак халатыңды кием десе чечип берелиби? Бир күндө бир чакалары ичем десе мейлиби. Бизди ашатып атса кулагыбызды жапырып турун берелиби? Врачтык сыймык, врачтык барк кайда анда?

— Туура...— дежур сестра да адатындай башын кыйшаң эттирип, эбирен-жебиреп тиги врач Алянын сөзүн коштоду. — Оорулуулар да медицина кызматкерлерин кадырлоо, сыйлоо керек, эгер ал айыгууну кааласа. Каалабайбы, чыгып кетсин. Табылат, анын ордуна пайда келтире тургандарды дарылайбыз. Түндө мен кандай заарканды, жанагы Карымшак деген оору таң аткыча: понтофон, морфий, ысык суу деп чуркатып чыкты, уруштту.

Врач Аля дагы ойсоктоп ордунан турду, бутундагы чокчогой така тырс-тырс этти.

— Карымшак абдан капризный. Ал жадатты, көкөйгө тийди. Аныкы малокровья. Кан куйдурайын десем; «Уйдун же аялдын канын куйдуруп коёсуңар» деп тилдеди. Ой, канча шприцти ыргытты. Аны больницадан... Врачты капкайдагы оору кекеткидей эмне?— Аля сөзүнүн аягында бетин басып чаңырып ийди.

Ак халатты канчалык баса кийгени менен тиги кулагындагы чубалжыган сөйкөсү, бутундагы тырсылдаган чокчойгон такасы, халаттын алдында кандай сылаңкороз врач жүргөндүгүн, ал канчалык жылмалап сүйлөгөнү менен тилинин заардыгын, «ар» деп беттен алып, өзүн жанга теңебегендигин айгинелеп турду.

— Нервиңизди сиз коротпоңуз. Адам баарыдан мурда сизге ишенсин. Ошондо сиздин илимиңизге ишенет, дарыңыздан эм түшөт. Ошондо сыйлоого, ардактоого татыктуу болосуз. Оорунун иши оору, биздин милдет аны ылгабай айыктыруу. Врачтык ыйык милдет мына ушу, чыдоо керек!

— Ал! Ал! Алыңыз! Ошо ооруга чыдап көр, дарыла! Ал сен!— Врач Аля жутуп ийчүдөй Мамбетке акырайып, сөзүн бүркүп, апан каалганы шарак эттирип чыга жөнөдү.

«Пятиминуткадагылар» анын халатынын арткы жакасы эки далысынын ай балкасына чейин айрылгандыгын, жылаңач аппак аркасын көрүп калышты.

— Макул, Карымшакты мен дарылайын.

Дагы оозун таптап сүйлөгөнү келаткан Мамбетти жаңсап токтотуп, Алексей Васильевич ордунан турду. Эмелеги врач Аля чыгып кеткен эшикке колун жаңсап, анын алигиче коридордо тарсылдатып басып баратканына кулак салгансып:

— Азыр, кандай тартип жөнүндө сөз болгону түшүнүктүү го деймин. Мурда өзүбүз, врачтар, «тартип» деген оору менен оорубайлы.

Ал көз айнегин мурдуна мингизип, столдон бери жүткүнө салаңдап, сестра-хозяйкага тигилди:

— А сиз болсо азыр барып Карымшактан кечирим сураңыз жана одеялын дароо өзүнө жабыңыз. Мындан кийин, мындай обу жок кошоматчылыкты укпайын. Бүттү «пятиминутка».

Карымшактын арызын кармап, чыгып бараткан Мамбетке үн салды:

— Мамбет токточу, сөз бар.

* * *

Эртең менен ойгоноор замат, адегенде Карымшактын караганы тиги терезенин тушундагы кудук. Анын оозу кулпуланпуу бойдон. «А-аа, келе элек экен» дейт ал өзүнчө. Аз убакыт өтпой, кулагы шалпык балкайган салык курсак тору атты жетелеп, чакасын каруусуна илген аял кудуктун жанында. Аялдын да балтырлары, эмчеги балактап, балтайып семиз. Ал кулпуланган кудуктун капкагын ачат да, тору аттын ичи салаңдагыча суудан тартып, чакалап сугара берет. Бирөөнүн курсагы ого бетер салаңдап, бирөөнүкү чедирейип, анан ар жакты көздөй, кээде салык курсак лап-лап желип, ойсоктоп өтө качып, бири-бирин жетелешип жалгыз аттын арабасына барышат.

Тору ат арабага чегилгенден кийин «жүрү, эми кетели» дегендей башын кежектетип, жер чапкылап, аял «Но-оосун» айткыча болбой арабасын булка жөнөйт. Нан-печеньеби, кант-чайбы, айтор алар үйүп-жыйып, ящиктерди тартып кечке тынышпайт, күн сайын алек. Карымшак да бул палатага которулгандан бери күн сайын терезенин ары жагындагы тигил экөөнү байкоо менен алек.

Ырас, алгачкы күнү экөөнө кыжырданган: «Жаны үчүн иштейт, акча үчүн иштейт, атты тоо арасына чөп жегенге коё бербей, карасаң, айбан малдын да багын байлап».

А бүгүн, азыр, ушу минутада болсо кечээги эле тиги Карымшактын оюна, кыялына окшобогон башкача бир жаңы ой, жаңы кыял асмандан түшкөнсүп жылт эте калды, ал асманы жок эле эч бир кудай жибербеген эле Карымшактын өзүнүн ою — кыялы экен.

Кызык! Жарыктык аттын адамга үйүр алганын, тиши менен оттогон чөптөн ажырап, чакалап берген сууга канып «шаардык» ат болгонун, жайын жегенсип жалы тикесинен туруп алчактап. Баарыдан да азык-түлүк тартып оорулууларга кызмат кылышканын. Канча ай, канча жылдан бери?

Жылкы баласы ооруkананын азык-түлүгүн тартып, адамдарга шаарга үйүр алгандан кийин Карымшакчы?

Ал да ат чегип, заңкайта-заңкайта чөп басып араба айдабады беле бир кездерде. Талаанын абасы ай, күркүрөгөн суусу!.. Дүбүрттөтүп жылкы айдап өтсө, бат айыкса ээ? Аны батыраак айыксын деп тогуз толгонуп, жан алакеттенген — өмүрүн күзөткөн доктурларга, ата-энеден артык собулаган сестра-няняларга ал кандай мамиле кылып жүрөт?

Ай бали, баарын көтөргөн, кек сактабаган врачтын жүрөгүнө, көзүндүн агы менен тең айланган мүнөзүнө. Карымшак үчүн кагылышып, кайра аны ооруканадан чыгармак түгүл, моминтип ардактап бир кишилик палатага которушканын.

Баарыдан да мобул колундагы күзгүчү, кайсы сестра жүзүн көрүнүп жүрдү экен? Бул палатага жаткандын эртеси ойгонсо тум-

бочканын үстүндө турат, унутуппу же атайылап элеби калтырышса керек, ырайым жаап талкалабаганы абзел болуптур ошондо.

Дайыма чалкасынан жаткан неме терезенин ары жагында эмне болуп жатканын ушу күзгү менен көрөт. Алакандай айнектин бетине терезенин ары жагы бүт чагылып, адамдын көңүлүн алаксытмак гана тургай, соолор басып жүргөн дүйнө менен аралашып, жүрөгүнө кандайдыр бир ырахаттануу сезимин туудурарын башта ким билиптир. Көрсө, күзгүдөн өңүң эле көрүнбөйт тура.

Ай-ий, баса, Карымшак күзгү менен терезенин ар жагын көргөндөй Карымшактын кандай адам экендигин врачтар алда качан эле көрүп-билип коюшту го, балээ баскырдыкы десе...

Карымшак өзүн-өзү сөгүп-сөгүп ийди. Жүрөгү ачышып, палатанын төбөсүн тиктеди. Анын кулагына каталканын дөңгөлөгүнүн тегеренгени, анан коңшу палатадагы аялдын «кудай ай, дагы эмне дарысын сайып жиберди» деп наалыган үнү угулду. Эл тигинтип ийне сайдырып, дары алып жатат. А сомодой азамат Карымшак жалакайланып, баарынан куржалак. Оозуна да жакшы сөз буюрбаптыр.

Ана, терезенин маңдайындагы жапырайган терекке топтолгон таранчы конуп тарана баштады. Арасынан бирөө гана чуңкулдап улам бир бутакка секирип жанындагыларды чокулап өзүнүн, беркилердин да тынчын алды. «Кажанган акмактан кутулалычы» дегендей жолдошторү жапырт учушканда ал гана жалгыз калды бутакка тумшугун аарчыгылап.

Келесоо чымчык! Эмнеге кажанасың? Эми эле, учканыңда чыйпылыктап аларды өзүң издеп бараарыңды билесиңби?

«...Урматтуу жалгыз макоо — Карымшак! Сакаюудасыңбы? Биздин палатадагылардан сага салам... Өлөөрүңдү санап үтүрөйбө. Сен өлүүгө эмес айыгууга, жашоого келдиң! Чын! Бедeлиңди түшүрсөң ого бетер ооруйсуң. Күлсөң бат айыгасың. Биз чогуубуз. «Узун мурутту» палатага жалгыз жаткырса болбой, кайра ордуна келди. Биз эми, баарыбыз бир гана күндө айыкканы турабыз. Сенчи?»

Анатолийдин ушул катын эстеп, чын эле алар айыгып кетип, өзү тиги бутактагы чымчыкка окшоп жалгыз калгансып оңкулдады: бүткөн боюн дүркүрөтүп жүрөгүнө, жүрөгүнөн канына, бүткүл денесине мупмуздак бирдеме чуркап, жалгыз жатканына капталы эңшерилди.

Ал күзгүдөн өзүнүн жүзүн карап, кечээ, мурдаа күнү, анын аркы күнү нечен жолу каранса да: бүгүн биринчи карангансып маашырланып, өзүнүн жүзүн биринчи жолу бүгүн байкагансып селт чочуду. «Капырай, сакал-мурут ушунча өскөнбү?».

Карымшакты баятан аңдып тургансып, анын оюн билген эмедей, кымырынып-кымтынгыча үлгүртпөй жаркылдап Мамбет кирип келди.

— Кандай, досум, кымбаттуум!.. Жакшы уктадыңбы?— Күндөгүсүндөй үстүнө үңүлө, жумшак шадылуу колу менен Карымшактын билегин сылагылап, маңдайын басып, анан көз кыйыгын жаагына шилтеп өттү.

— Баса, «чач тарач» келиптир. Жиберейинчи.

Мамбет деги кандай? Ал азыр оорулуунун өскөн сакал-мурутун гана тургай, анын жүрөгүндөгү оюнан ойдө аңтарып-теңтере көрүп, айта турган сөзүн айттырбай жүзүнөн окуган сыяктанат. Жанына келгенде ажылдап беттен алчу Карымшактын тили буулуп, мому-райып сопу. Мамбеттин ташка тамга баскандай маселдештирип, кызыктырып сүйлөгөн сөзү, сөзүнө окшош жылдызы төгүлүп адамды тартып турган өзү, жашоодо оору деген бар экендигин унуттуруп, көңүлүңдү калчап-калчап жиберет.

Ах, доктур. Сенин колуңдан канча киши сакайды, канча кишилердин өмүрү кайра гүлдөдү. Өз колу менен тыңыраак бетин жууп, сакал-мурутун кыра албагандар да бар ээ?! Ал ким?

Чач тарач Карымшактын үстүнө киргенде оозун араң гана бүлк эттирип учурашты. Бир көзү түз караса, бир көзү тууралапып чалыр экен, кыймылы да тоңдоосун. А бирок, колуна машинкасын алганда кандай шыпылдады.

— Чач алуунун окуусу барбы?

— Бар эмей анан. — Тигил өз кесиби барктуу экендигин, башка кесиптен кем калышпай тургандыгын, көрүнгөн киши эле чач шыпыра бербестигин терип-тепчип мактана сүйлөдү:

— Ооба, окумуштуу, жазуучу, учкуч, министрдин да чачын алып, далайдын «благодарю» дегени тийген кол. Шаан-шөкөт күндөрдө биздин колубуз кимдердин чачын тегиздебейт а?

— Ырас, ырас,— деди Карымшак аны кубаттап,— сен түшүндүрүп айтчы мага. Балагадарыңдын мааниси эмне?

Чач тарач көзүн жүлжүйтүп, муунган кишиден бетер итабар кырылдап күлдү:

— Балагадары эмес, «благодарю» деп айтат. Кандай деп түшүндүрсөм сага: кысабы, «ыраазымын», «чын ыкласым менен», «көп жаша» деген сөз болсо керек.

Чачтарач кеткенден кийин Карымшак одеялын чүмкөнүп ал сөздү ичинен нечен кайталады: «балагадару».

Мамбет палатадагы обходунан кийин дагы кирди. Ар түрлүү доктурлар бар тура. Врач Аля күн сайын фонендоскобун кулагына салып, Карымшактын ичинен бери тыңшап, күн сайын бир башка дары бердирип жатчу. А бул болсо дары тургай тамырын тыңдап кармай элек. Карымшакка күнүнө бир-эки жолу кирмейинче койбойт, кирген сайын жыргатып, делебе козгогон сонун сөздөрдү сүйлөп жаркылдайт.

Азыр Мамбеттин түрү өзгөрүп, кабагына кар жааган. Адатынча чекесин басып, көзүн ирмеп-ирмеп улутунду.

— Эмнеге улутунасың?

Ал Карымшакты телмире тиктеп, колун кайчылаштырып столго чалкалай олтурду.

— Улутуна турган окуя. Мындан бир нече жыл мурда, студент кезимде, практикада жүргөнүмдө. Эх, трагедия... Төрт жашар бала үйдө, жалгыз, чечип таштаган костюмдун чөнтөгүн аңтарып, бир таңгак кесек акча табат да, кайдан билсин акча экенин! Кайчыны колго алат. Суу көтөрүп эшиктен кирген атасы бырча-бырча

кесилген акчаны көрүп жаны күйүп, эч нерсе капарында жок бал-былдап олтурган уулун муштап-муштап жиберет. Муштум менен кошо баланын көзү аңтарылып, көрсө жүрөгүн үзө муштаптыр.

Карымшак көзүн жуумп ичиркенип ийди;

— И-ий, кантип ошентти экен? Энесичи?

— Энеси дагы уул төрөп, төрөт үйүндө болчу. Ал чыгып келгенде күйөөсүнүн апжип болуп калганынан шекшип, улуу уулун утуру сурайт. Күйөөсү «чоң энем айылга ээрчитип кетти» деп шылтоолойт. Билесиңби, ал эмне кылганын. Алдоого чыдабады. Аялы үйдө ымыркайын киринтип олтурганда, күүгүмдө өз мойнуна сыйыртмак салды. Эшиктеп чуру-чуулу «күйөөң өлдү» деген чыңырыктан дени өлүп, киринтип жаткан уулун таштай атып чыкса, күйөөсү небак эле жоголгон. Үйдө болсо жанагы ымыркай чылапчындагы сууга тумчугуп өлгөн. Койчу, адам мындайды баштан өткөрбөсүн. Ошол эне бүгүн, жанараак мында жатты ооруп.

— Ой, кантип, кантип ошентти экен а?— Карымшак кайра-кайра шыпшынып, бүткөн бою дүркүрөп, кабак-кашы тырышып чабалактады. — Өзүн-өзү муунтуп... Кантип?

— Кантип, кантип дейсиң!— Мамбет чок баскандай ыргып тура алаканын жазып, бир кадам илгериледи. — Сенчылап, сага окшошуп, өз өмүрүнө өзү балта чаап.

Мамбет ордунан ыргып турганда Карымшактын жүрөгү да көкүрөгүнөн болк этип ыргыгансып, аны бир Мамбет эмес, бир канча врачтар, сестралар, нянялар тиктеп тургансып калтырап сүрдөп кетти. Капырай ээ, ал мобу көлдөй жигиттин жанына баткандай, анын жадыраган мүнөзүн тигинтип заматта өзгөрткөндөй эмне жорук кылды? Чын эле өз өмүрүнө өзү балта чаап жатабы.

— Мен балта чаптымбы?— Карымшак бүшүркөп, шыбырап араң сурады.

— Ооба, беделиңди түшүрүп, асанкайгыланып, көрүнгөндү сөккөнүңдү эстечи. Мына ушунун баары оору, организмиңе-өмүрүңө себилген уу. Өз өмүрүңдү сыйрытмактаганың... Мына сендеги оору! Сен алда качан айыкмаксың!

Күзгүсү, терезенин ары жагы, салык курсак тору ат, таранчы, Анатолийдин каты, чач тарач... Карымшактын көз алдынан чубашып, палата көчүп, ак халатчан доктур күлүмсүрөп, бирде сурданып аны көздөй басып, жок, ал жападан жалгыз калгансып Мамбетти карады. Жалынып-жалбарганын түгөтө албаган энече, өпкүлөсө да кусасы канбаган энече жаш имерип жалжылдады.

— Мен куруюн. Балагадару... Мага өчөшпөгүлө. Мойнума карыз. Балагадару доктур. — Карымшак кемшеңдеп ыйлап жиберди.

Бул Карымшакты ыйлаткан, Мамбет өзү айткан оорунун дарысы болучу. Сөздүн назик ийнелери менен көңүлдү ишендире, жүрөктү эрите, күлдүрө же ыйлата сайдырган дары болучу. Бул дарыны дүйнөдөгү эч бир фармацевтикалык институт, дүйнөдөгү эч бир аптека жасап чыгарбайт. Дүйнөдөгү медицина алптарынын рецебине жазылбаган жана жазылган да эмес.

Бул ар бир врачта, сестрада, медициналык кызматкерлерде бар...

Кечинде сестра андан калтаарып, бүткөн бою жыйрылып, вена-

сын канатып, уколду кыйнабыраак араң сайды. Демейде тиртиңдеп, бүргөдөй секирип чаңырган Карымшак, бул жолу кашын гана болоор-болбос тартып былк этпей, үн сөзсүз чыдады, ал тургай сестрага бажырайып сылык:

— Сестра, благадару...

Сестра эмне кылаарын билбей кетти: кызарып уялып тердеп, колуна, шприц эмес адам жүрөгүн кармагансып, эгер түшүрүп ийсе кызыл ала болуп жерде туйлап адам жүрөгү талкалана тургансып. Колунун башында, уучунда дагы бир жүрөк «болк-болк» согконсуп. Ушу минутада эки жүрөк: ургаачынын боорукер жүрөгү, эркектин намыскөй жүрөгү палатада лакылдап согуп жатты бири-нен-бири жазганып.

Мамбет жылдыз толгондо үйүнө кетти. Жалгыз эмес өзүнүн ою, кыялы менен эртеңкини — «Узун мурутту» көз алдына элестетип. «Уулум бар тили жаңы чыккан, ананайын...» Ушул шыбыш дагы анын кулагында.

Эртеңки операцияга врач Аля да катышат. Баса, ал жөнүндө өгүнкү «пятиминутканын» артында Алексей Васильевич Мамбетке минтпеди беле: «больница тарбиянын да мектеби, врач Аля жаш кадр—тарбиялашыбыз керек, анын келечеги алдыда. Аляга тилиң менен безебе, ага хирургдук ыкманы колдонбо. Аял али жаш врач, жаңы иштеди, жардам керек!»

Мейли, ошол Аля эртең Мамбеттин — хирургдун колу кармаган скальпелдин кереметин көрсүн.

* * *

Операционныйда — өмүр устаканасында жымжырт. Маска тартынып аппак кийингендер ымдашып, жаңдашып, бирөөлөрдүн колунда марля, бирөөлөрүнүкүндө кан токтотуучу пинцеттер, бирөөлөрү кан куюлган ампулду даярдап.

Наркотизатор аппараттын рычагын колуна сүйөп, каалаган секундда наркозду көбөйтүүгө же жасалма дем алдырууга шаймашай...

«Узун мурут» столдо көшүп уктаган. Мамбет «скальпель» дегендей операционный сестрага белги кылды. Баары хирургдун колуна тигилип, баары биригип бир кишидей бир минута үчүн күрөшүү башталды...

Так ушул мезгилде, врачтар түгүл бүт оорукана демин ичине тартып, өмүр устаканасындагы «Узун муруттун» тагдырын тыңшап турган убакытта — хирургиялык скальпель ооруну ойрондотуп бараткан убакытта, оорукананын короосуна көк «Волга» кирди. Анда Саламаттык Сактоо Министерствосунун кызматкерлери бар эле, врач Алянын «бизде жаш кадрларды барктабайт, жеке бийлөөчүлүк»... деп жазган арызынын чын-бышыгына келишкен атайын комиссия мүчөлөрү эле...

«... Фармакология кымбат сабак, кандайдыр коркуп атам, сиздин убактыңыз жетишсе, келип тураарсыз...» деген сөздү Жылдыз өзүнө тиешелүү айтса да башка мааниде эле: «Мен сиздикимин да, ойнон-күлөөр күндөрүбүз али алдыда, экзамендерге даярданайынчы... сагынышканда сөзсүз жолугушабыз!..»

Кыздын карапайым жумшак мүнөзү жүрөгүнө жагып, кирпигинин ирмегенинен өйдө байкаган Жаныбек, кыйытып айтылган сөзгө түшүндү, ал гана тургай иймене карап, ага ичи жылып, саамай чачынан сылады.

— Макул... Экзамендериңди жакшы тапшыр. — Кыздын жатаканасынын алдына чейин узатып келип, анын элпек, тааныш кыймылы тигил эшиктен үзүлгүнчө карап турду, түнкү салкын желге акырын шуудураган дарактардын жалбырактары да, жол жээгиндеги арыктагы шылдырттап аккан суу да Жылдызды узатышкансыды. Жаныбек акырын улутунуп көңүлсүз боло түштү да, үйүнө жол тартты.

Түн жарымы ооп калганын эми гана билди: кинонун акыркы сеансынан кайтышкан бирин-экин жаштар, ар кайсы жерде көчө шыпыргандар, жалгыздан жүргөн милиционерлер учурайт. Үй-бүлөлүү адамдар алда качан эле оюн-шоокту көрүп келишип, эс алып уктап жатышат.

Ал эми Жаныбек сыяктуу сүйгөн кыздарын жеткирип, же жөнөкой эле басып жүргөн бойдоктор канча болду экен? Балким, алар да башка көчө менен кетип бараткандыр, кээ бирөө күтүп-күтүп кызына жолукпай, кээ бирөө сүйлөшүп ымаласы келишпей, кээ бирөөнүн сүйгөн жигити болуп... Бири-бирине кыялдары жагынан туура келишкен жубайлардын табышуусу өтө эле кымбат, жашы жеткен экөөнүн андан кийин эки бөлөк жүрүшү андан да кыйыныраак.

Күн эмес минуталар өткөн сайын жаштык өмүрдүн сонун мезгилдери артты карай чимирилет, өмүрдүн тамчыларын да бекер эритпе...

Сүйгөн кызыңа барбай коё албайсың, жалгыз калдыбы, бир жери оорудубу, бирөө катуу айттыбы деп санааң тынчыбайт: канчалык бирге басып жүрсөң да бир минуттай болбой калат. А сен качанга чейин басып жүрөсүң?

Сен окууну бүтүп ылайыктуу кызматка иштейсиң, курдаштарың менен үйдө отуруп сыйлашкың келет. Сыйлашмак түгүл колго суу куйган жигиттен бетер чуркап жүрөсүң: бир катар курбуларың үй-бүлө күтүп, мотураңдаган балдарын ээрчитип өтүп баратса, сен алигиче жалгызсың, көрүп алып ичиң күйөт. Алар бактуу, үй-бүлөнү кимдер ызааттапайт.

Мына жакшы адамдын бир сапаты — ынтымактуу үй-бүлө күтүү.

Жаныбек кийинки күндөрдө ушулар жөнүндө көбүрөөк ойлонуп, жакшы келечекти куруп алуу жөнүндө көбүрөөк кыялданат. Жылдызга айта элек: «Окуусунан үзгөрүп коёмбу, жаш немени жүдөтүп

аламбы, айтсам капаланабы» деп аяйт. Анын үстүнө «коноорундан мурда конушуңду даярда», ал кыйналбасын, көңүлү ачык жаркылдап жүрсүн. Ал өмүрүн сенин адамкерчилигиңе бербедиби, жаш жүрөгүнөн сызылып чыккан биринчи сүйүүсүн сага арнабадыбы...»

Жаныбектин алган айлыгы итабар болсо да иретсиз жоголот, кээде башкадан карызга сурайт. Үйүндө болгону: китептери, одеял жабылган койкасы, эки-үч калай кашык, табак-чынысы бар. Үйлөнүү оюна түшкөндө жогорку «оокаттарын» башын чайкап Жылдызы карап тургансып уялып кетээр эле да, көңүлүн алаксытмакка кыңылдап ырдап жиберет.

Дарыя бирде киргил, бирде тунук,
Өмүрдүн кээси орой кээси сылык.
Эр жигит — жигит болсо курчуп чыксын.
Турмуштун төрүн карай кулач уруп...

Жаныбек үч-төрт жолу ооруканага жатып чыккан. Акырында операция жасалганда тажрыйбасыз хирургбу, же байкабастыктан кеткенби, кан көбүрөөк агып абалы ого бетер начарлаган. Айыгып чыккандан кийин да врачтарды көргөндо ошол күндор элестеп, аларды анчалык жактыруучу эмес. «Оорукананын босогосун аттап, мединститутка баспасмын» деп ойлончу.

Жүрөктүн бийлиги кыйын турбайбы, эми күн сайын баргысы келет, анын сүйүү жылдызы, өмүр адамы, келечектин врач кызы ушул жерде окуп жүрөт. Жаныбектин жапа тарткан өмүрү ушул жерден оңолгон, жаш сүйүүсү да ушул жерден табылган. Баары анын бир тууганындай, аны жылмайып карагандай... Жашоо кандай сонунсуң, сүйүү кандай кымбатсың!

Жылдыз бою тараз, жүзү ак жуумал, мурду кырдач, кара көздүү сулууча кыз, кичи пейил, шашыбыраак сүйлөйт. Басып бараткапда же сүйлөгөндө колун жаагына сүйөй коймой көнүмүшү бар. Күлүмсүрөгөндө көздөрү бажырайып, үстүнкү эрининин алдынан берметтей тиштери башбактап ого бетер сүйкүмдүү. Адегенде бир мүнөздүү сузураак кыз көрүнсө да Жаныбекке бара-бара жароокер, ал тургай тамашакөй сезиле баштады, чыны эле ошондой болуу керек! Сүйүшкөн жаштар меймандардан бетер тымпыйып кантип жүрүшөт...

* * *

Жылдыз окуу менен гана алек, андан кийинкисин дагы көрө жатаарбыз дээр эле. Жаныбекти сүйүп калгандан бери аны жаңы сезимдер бийледи. Жерге тамырын терең жайган чынар сымактанып, анын жүрөгүнө бир укмуштуу кубат орноду, ал андан дем алып гүлдөй аңкып көркүн ачты. Ал кубат каякка тартса, ошол жакка ыктап, кандайдыр наристе кол кулагынын көнчөгүнөн сыйпалап бирөө кулагына шыбырагансыйт: «Сенин таалайың ушул! Анын абалы менен бол, ал сени кыйнабайт, кечикпегин...»

Жаныбекке чамалаш дүйнөдө эч ким жоктой, эгер ал келем деген күндөрдө кечиксе, аны бирөө азгырып, же бузуп жүргөндөй туталанып кирип-чыгып, аны башка бир өзүнөн жакшы кыз колтуктагандай кызганып ичи күйөт. «Дээринде болбосо окуу тургай өзүң-

ду кадырлабайт. Жаштык күндөр шамалга сапырылат. Үй көңүлсүз болсо пайдалуу эмне иштей алам, өзүн сыйлап, өзүн жакшы алып жүргөн адам гана башка адамды таразалай билет. Жаныбек экөөбүздүн тагдырыбыз бирге. Менин сыймыктанаар теңимсиң! Сенсиз кантээримди билбейм...»

Жылдыз мындан аркысын ойлобой чочуп кетчү, кроватынан ыргып туруп жолдош кызы Марипанын мойнунан кучактап тамашага көңүлүн алаксытуучу. Марипадан да уялыңкырап ички сырып айта алуучу эмес. Марипа тигинин мүнөзүнүн көптөн бери өзгөргөнүн байкап, бойго жеткен кыздарда боло турган биринчи сүйүүгө ыйгаруучу, анын делебесин козгогон кайсы жигит экенин такып сурачу эмес.

Жылдыз Жаныбекке жолукканда калп эле аны сагынбагандай көрүнүүчү, ал эми ичинде анын чачынан сылагылап, колунан кармалап же кубалашып ойноп чуркаганды самоочу. Жолуккан сайын андан жаңы сөз күтөт, өзү ичиндегисин канчалык калтырбай айтайын десе да бүт айта албай, сөзүнө карай сөз сүйлөп же суроолоруна гана «ооба, макул, жөн эле» деп жооп берүүчү.

Кээ бир адамдар болот, анын жүрөгүндөгү жакшы нерселер сыртына чагылып турат. Бир көргөндө эле адамкерчиликтүү мамилесине назар саласың. А сырткы мүнөзүнө иши жооп бере албагандар да бар.

Жаныбектин жаркылдаган мүнөзү Жылдызды дайыма үмүттөндүрүүчү. «Чоң кызматчы болбосо... иштеген иши элге жакса, ошол менин жолдошум деп турсам. Сагындырып алыс-алыс жүрсө. Кандай сонун күндөр күтүп турат экен?».

Өз сүйүүсүнө көңүлү чалкып күлүмсүрөйт. Лекциядан кийин кечке жуук аны менен бирге жүрүү кандай жыргал! Жайлоо абасын жуткандай сергип, кыялдарга чөмүлүп бейкапар уктап кетүүчү. Окуусунан алаксыбады, Жаныбектин жылдыздуу ажары дайыма эркелетет. «Оку, окусаң, окуй гой!» Ушул үндүн кубатыбы, Жылдыз баштагыдан да тырышып окуду, жаңы кыялдар аны асманга оболотту.

Жаныбек асфальтталган жолдо кетип баратты. Тиги асманда сапмыңдеген жылдыздар. Ошол жылдыздардын ичинен бирөө анын көзүнө чоңураак, жакыныраак көрүндү. Ошол жылдыз сыяктуу өмүрүнүн бир жылдызы бар, аты да — Жылдыз. Анын жанына өзүн гана коёт, өзүн ыраа көрөт, өзү гана бир жылдызды ойлойт. «Врач! Чын эле врач болосуң ээ? Студенткам, чын эле өмүрдүн зергери болосуң ээ? Эл сени алкаса... Мына менин колуктум деп менин ичим жылып, ак халат кийип профессорлордун арасында жүрсөң. Кечиксең поликлиникаңа издеп барсам. Шашылып операция жасап чыкпай койсоң... Түн оттугун чагып, жамгырдын нөшөрлөгөнүнө карабай мен чебеленип күтсөм. Кызарып тердеп, операция ийгиликтүү бүттү десең...»

Мына ушинтип, экөөнүн тилектери мурда кошулуп кыялданышкан, бири-бирине үзүрлүү эмгекти каалашкан. Чынында экөө билбеген таалайлуу үй алды жактарында бүтүп жатпайбы. Адам баарын табат!

20—174

... Дубалдын түбүнө кыш менен бастырып койгон ачкычын караңгыда кайсалап издеп, таап, эшигин ачып лампочканы жандырды. Үй ичи аңылдайт. Лампочка күйгөндө үч-төрт чымын гана ары-бери карайлап учту: «алда тынчың кеткен бойдок ай э-ээ, ушул убакка чейин кайда жүрдүң» дегенсип дыңылдашты. Ансыз да чымындар алсыз. Тамагы жок бойдоктун үйүнөн чыга алышпай далайлары жөргөмүштүн желесине түшүп, далайлары терезеде тырайган.

Бир жумадан бери үй ээлери чукчуңдачу болду: «үйдү бошот, жакында Крымдан кызыбыз келет» деп кысмакташат. Болоор-болбостон кыйкым табышат: «Каалганы кыйчылдатпа. Байпагыңды ары ил. Итке сөөк ыргыттыңбы?»

Алардын кызы барын кудай билет. «Бойдоктон эрте кутулалы, үйүбүздү жаман кармады, же бизге да каңыр-күңүр керек» дегени да. Оңбогон бойдокчулук ай, пешкадан бетер түртүлө бересиңби?

Эртең квартира издөө керек!

Бир аздан кийин Жаныбекти уйку бешиги термете баштады.

Ысык жерге түшө элек, калкыган салкын желге дарак жалбырактары тыбырап, арасында күн нурлары шыкаалайт. Көлөкө кычык-кучукка качып, түнкү шүүдүрүмдө бири-бирине жабышкан эки жалбыракты ойготуп, боортоктогон гүлдү сүйөмөлөйт.

Аллеяда тармал чачтуу баласын колунан жетелеп, же аппак кызын колясккада түртүп, анын упчу соргонуна жылмайып, олтургучта олтурган бактылуу энелер... Төрт-бештер чамасындагы кызды чымылдап кубалаган бөбөк сууга көмкөрөсүнөн жыгылып, ызасына чыдабай ыйлап жиберди, берки жолдоштору бойтолоңдоп чуркап аны ордунан тургузушту эле, ал ошол замат күлүп, кичинекей кызды колунан жетелебей саргыч чачындагы кызыл лентасынан жетелей чуркады.

«Мен да балалуу болсом...» Жаныбек тигилердин кызыгына батып келатып, байкабастан алдындагы бирөөгө урунуп алды:

— Кечиресиз карындаш!

Бойго жеткен кыздын булкулдаган кыймылы ага минтип айткансыды: «Катүгүн ай, үтүктөлгөн көйнөгүмдү бузуп, көзүңүзгө карабай, баласаак көрүнөсүз...» Билегиндеги алтын саатын жаркылдата мен-менсине колун шилтеп, ак жибек көйнөгүн булактатып өтө берди. Эки өрүлгөн олоң чачынын учу тизеден төмөн, өрүмдүн бирөөнү алдына, бирөөнү аркасына салып койгон. Анысы «менин чачым узун, алдыман да, артыман да көргүлө» дегени болсо керек.

Жаныбектин мурчуюп караганы да кызга каяшаак айтты: «ойсоктойсуң ов, баланы жаман көргөнүңдү көрөөрмүн. Ошондо чачыңды тараганыңды көрөм, сендей эмелерди... үй чечкенде көрөөрбүз».

Жаныбек эртеден бери квартира издеди. Мурда басып барбаган далай көчөлөрдү кыдырды. Мындан жадап, эми кез келген короодон башбактап сурай берди. Кайсы көчөдөн болсун заңгыратып там салгандарды учуратты, а бош квартиралар чанда. Алар Жаныбекке ылайыксыз же Жаныбекти «суракка» алышкандан кийин айнып калышат. Жедеп чарчаганда кызматына жакыныраак көчөдөн чакан бир комната табылды.

Үй ээси бакалоору салаңдаган, кортойгон семиз киши аны шектенгендей баш-аягына чейин карап, көптөн кийин гана жооп айтты:

— Эки айлыгын мурда төлө. Качан көчүп келесиң?

Жогу табылган Жаныбекке квартира бекерден бетер сүйүндү:

— Макул, төлөйм, эртең эле көчүп келем.

Коңулу жайлана гүл менен саймаланган короонун ичине көз жүгүртүп, «мен ушунда көчүп келем» дегендей күлүмсүрөдү. Койногунун төпчүлүгүн чыгарып, терин аарчынып баратып, бет аарчысын ката койду. Анысы да кир «мына, мен бойдоктун бет аарчысымын» деп көрүндү.

Эмелеги үй ээси эшигин аңкайтып ачып корсулдады:

— А сен... Сенин колуктуң барбы?

Жаныбек тигил кишинин оюна түшүндү, «бар» деп калп айта албады, «жок» деп так кесе айтууга оозу барбай мукактанды:

— Азырынча, жакында...

— Бойдоксуңбу? О ашкеби десе. — Ал колун шилтеп, башын кулжуңдатып Жаныбекке жобурады. — Бойдок болсоң... Үйүмдү бере албаймын, мага да кобур-собур, үй-бүлөлүү адамдар керек, а мен силердей бойдокторду билем... Билем силерди, жети түндө дарбазаны такылдатып тынчымды кетирсеңер ээ?

Жаныбек супсуну сууп, илең-салаң көчөдө баратты. «Чын эле бир үйдөгү жалгыздык, минтип өзүңдөн-өзүң кагажысаң эч ким кирбесе, убагы менен тамак ичпесең, дайыма эле столовой. Жок. Жылдызыма сөзсүз айтам, кыйналдым, жалгызсыратпачы дейм. Болду, чыдай албайм...»

Ал кокүрөгүн көтөрө шак-шак басып, турган үйүнүн короосуна кирди. Несин айтасың, үйүр алган жай көзүнө алда немедей. Университетти бүткөндөн кийин биринчи жолу ушул үйдөн кызматка жөнөбөдүбү, ушул үй ак жолтой үй. Бир жолу Жылдыз курбусу менен келип кымыз ичпеди беле, ошондо Жылдыз: «Ушул үй жакшы үй экен, баарына жакын» деген. Үй ээлери да билинбей жүрүп ымалалашып, кирди-чыкты менен иши жок эле...

Эми кандай немелерге туш болоор экен? Жылдыз, жолдоштору кире албай турса кордук го. «Эх Жаныбек! Ар бир жылдын өзүнчө түшүмү бар, ар бир күндүн өзүнчө кызыгы бар, ар бир сааттын өзүнчө жемиши бар. Мингич болсо жүгөн табылат, ынтымактуу эмгек жашаса өмүрдүн шыбагасы көп. Убагынан өтсө бедениң бүрү күбүлөт».

— Ой, бала ай, көзүңдү карап баспайсыңбы?— Кыштын алдында бастырган ачкычын алууга эңкейген Жаныбек, чаңырган үндөн чочуп кетти.

Терезенин үстүнөн тигил отун коюучу үйгө чейин тартылган кир жаюучу жип бар эле, ал күн жааганда чыйралып, жогору чыгып, күн тийип кургаганда төмөн түшүп туруучу. Жаныбек байкабай, анын алдынан эңкейбей өткөндө илинип үзүлүптүр. Тигил кемпир ошого ачууланды. Бака-шака үндөн анын чалы эшикке чуркап чыгып, кемпирине болуша кужуңдады:

— Ой, балам, үйдү бошот... сен, сен...

— Аксакал, чириген жиптин ордуна жаңы сатып берейин, «ал-

ты ай жайы от болуп, ажырашаар күнү жат болбойлу», ачууланбаңыз,— Жаныбек колун бооруна ала башын ийип, күлүмсүрөп сүйлөдү.

Бет сөөктөрү чыккан куба жүлүп арык чырай, эрини жука, көзү чекир, кашынын учу ак, жазы маңдайында тагы бар бала ушул минутада тигил экөөнүн оюна эмнени салды дейсиң? Кудум эле согуш жылдарында курман болгон баласы Витяга окшойт. Түспөлү, мүнөзү Витядан айрып алгыс ыймандуу бала экен: «Ушуну квартирага алалычы» дешпеди беле. Эми ошол өздөрүнүн уулуна окшош баланы үйүнөн кетиришеби. Мына бир жарым жыл турду. Ал арак ичип мас болуп не бирөөлөр менен урушуп бейбаштык кылды беле?.. Дем алыш күндөрдө жакшы китептеринен окуп аңгемелешип, жибектей чоюлуп олтураар эле. Кээ күндөрдө короонун ичине суу чачып, даңгыратып шыпырып, тиги гүлдөрдү сугарып коюучу. «Учуң узарган бала, куду Витянын өзү» деп жалынышчу.

«Оо, карегим Витя! Сени мен көрүп жүрөм! Каралдым, мына бу бала сага кайдан жүрүп окшош болуп калды?»

Абышка кемпир бири-бирине карашып, ийиндеринен улутунушту.

— Эмне, үй таптыңбы?

— Кененирээк үй керек, жакында үйлөнөм.

Абышка кыйпычыктап, кемпирин чыканагы менен түртө сүйлөдү:

— Үйлөнөм дейсиңби?.. Бул, үй, эмне, тарбы?

— Ооба, тарыраак...

— Канча аял аласың?— Абышка күлмүңдөп Жаныбекти тамашалаганда, кемпири да көзүнүн жашын сүртүп алды: «Абышканы тил алдырам, бул бала үйлөнсө... Жо-ок, кетирбейбиз сени. А кире турган үйүңдү актап берсем экен».

Кемпир алжапкычына колун катып, «Жүрү сүйлөшөбүз» дегендей абышкасына башын ийкеп, көзүн кысты.

Жаныбек болсо кашын кагып тигилерге жылмайды. «Ата-энедей болуп калган ырас эмелер.., Турмушта сонундар болот тура...»

ПЬЕСАЛАР

КЕРМЕ ТОО

(ТАЙЛАК—БААТЫР)

Тарыхый драма

КАТЫШУУЧУЛАР:

Тайлак баатыр.
Атантай — Тайлактын агасы.
Кутуке — Атантайдын аялы.
Саргыт — Кашкарлык мергенчи.
Айчувак — Уулу.
Чоро (дарыкер) — Эржигит.
Мадалы — Кокон ханы.
Арап баатыр — Хандын колбашчысы.
Табылды керээз — Хандын тыңчысы.
Айпери — Хандын өгөй энеси.
Жаангер кожо.
Бао Бату — Кытай улугу.
Чжень — Аялы.
Серкер — Салык жыйнагыч.

Эпизоддо: келин, кыздар, Мамед Ахун Ырчы, Семиз киши. Жалпы сахнада: жөн-жай калк, жоокер жигиттер кытай жана кокон аскерлери.

БИРИНЧИ КӨШӨГӨ

Кириш сөз: Күндөр дарыядай сапырылып агат, жылдар моюндан үзүлгөн мончоктой күбүлүп турат. Эл гана түбөлүк, элден ыйык, элден бийик эч-эч кимибиз жок.

Арийне, сен да ак жолтой замандашым, муундарыңа эл жериңдин тарыхатын эскере жүр. Бүгүнкү толтура бал куюлган сыр чөйчоктой заман-акың бешенебизге оңой-олтоң келе койгон эмес.

Жылдыздай жуушаган Керме тоо, азирети айкөл эл, эртеги сенин баскан жолуң, эмгектүү азап-тозогуң көз алдыга элестеп кетти. Жок, бул элес эмес — бул тарых. Эмесе, замандаштар, ата журтуңдун өткөн тарыхынан бир үзүм кеп баштайлы.

Биринчи көрүнүш

НАРЫНДЫН БОЮНДА

Алыста Керме тоолор. Тигилген боз үйлөр. Чытырман токой. Атантай Коконхандын даткаларын күтүп жатат.

Мажүрүм талдын көлөкөсүндө Атантай, Чоро, Ырчы, Семиз киши.

Атантай *(Чорого):* М-мм... Куштун кайда коноорун билген, кыштын кандай болоорун туйган жыл эсепчим, ушундай дечи.

Чоро: Кармап жүргөн белгим бар, байкап жүргөн заңытым бар дедим го. Быйыл, эшек жылдыз кеч батты. Быйыл, кара чөптүн чыкканы башка, канаттуунун учканы башка. Быйыл, жайкы ысыктын өткөнү башка. Кыштын мойну узарат. Ичке үзүлөт, жоон сүйрөлөт; Ыргай жыл деген жыл болот. Малыңды тайгакка айдабай кумдакка айда, байым. Эл журтуң ылымтага, чер-токойду пааналап кыштасын. Эртелеп элиңе кам көр, байым.

Атантай: Сени айтты деп мен элге айтып, эл мага кам көрбөй, мен элге кам көрөт экем го. Төг, замананын бузулганы ай... Быйыл жут болот дедиң? И? Сенин айтканың айткандай келеби?

Чоро: Пендебиз. Жаңылабыз.

Семиз киши *(бетаарчысы колунан түшпөйт):* Атасы ырамatылык ушинтип дөөдүрөй берчү. Кара тумоо каптайт, ачарчылык... оору-сыркоо көбөйөт, деп бул желмогуз чөп-чардын аш-тамырларын жыйпоочу болуптур.

Чоро: Маңкам, чөп-чардын эми тийбесе алдагы мурдуңдун жугу калбайт эле.

Атантай: Тейт, адепсиздер. Сөздөн айланган иттер, сүйлөсө эле тиштешет. *(Ырчыга).* Ырда!

Ырчы *(комузду күүлөп):*

Кытайлар кирбей чениңе.
Атантай, кызыл чеп болдуң элиңе.
Каканчын кирбей чениңе,
Атантай, капка болдуң элиңе.
Күлүгүң байлап кермеге,
Күрдөөлүң бийик жергеңе.
Аргымак байлап кермеге,
Атантай, айдыңың алыс жергеңе.

Семиз киши: И, ии. Төп сөз. Мактаганга не жетсин. Бирин-бири мактай берсе эле кыргыздарга кудай берет.

Атантай *(Чорого):* Дарыгерим, ыр уккан жакшыбы же сенин сөзүңо сарсанаа тарткан жакшыбы. Билсең, мен хандын акимдерин тосуп жатам. Мунун маанисин түшүнөсүңбү? Жадырап-жайнап отурсам көңүлүмдү буздуң. Сени чакырдымбы?

Чоро: Байым, бир чойчөк ашыңды аңдып келген жокмун. Айтып коюу менин парзым, угуп коюу сенин карзың. Айылдын айгайчысы деп кайрылдым.

Атантай: Сен эмне айгайчы болбойсуң. Жут болот деп мыңкылдабай, андай эркек экенсиң, найза кармабайсыңбы?!

Чоро: Башка түшсө кылычын кошо шилтейбиз! *(Семизге тийише)* Мобу байбичеге окшоп төргө олтуруп бербейбиз.

Семиз: Омей, колго бирден найза тийсе, бирден жакшы ат минип душманды биз деле тоголото, тоголото саябыз, анын эмнеси кыйын.

Атантай *(өзүнчө):* Акимдерге жагам. Хандын чен-тонун алам. Анан... *(Чорого)* бейбаштардын жилигин бирден чагам.

Чоро: Жилик чагуу оңой, билип чагуу кыйын. *(Кетет).*

Атантай: Эмне... Эмне дейт?

Семиз: И, анан ошол тамтаңдай берет *(Ырда дегендей белги кылат).*

Ырчы: Алтын ээр аккабак,
Атка тынчы жок болсо,
Алтынын алып отко жак.
Акылдаш тууган болбосо,
Акырын сүйлөп жатка жак.

Күмүш ээр аккабак,
Күлүккө тынчы жок болсо,
Күмүшүн алып отко жак.
Күйүшөөр тууган болбосо
Күлө сүйлөп жатка жак.

Атантай: Сөз эмес бекен! Кайраным, сен сүйлөбө. Ырда! Комокойуңду көнүкгүр, үнүңдү жатыктыр. Алтүндө тамаша курасың. Датканын көк кепичин мактап таң аткыча ырдайсың.

Семиз: И, и төп сөз. Ырчыны ырдатып салып жамбаштап жатканга не жетсин. *(Жамбаштап жатат).*

Ырчы:
Кыз-келиндер кийгени,
Макмал, манат, дүрүйө.
Ак сандыгы толтура,
Алтын, күмүш дүнүйө.
Эзилген казы, кертken жал,
Эл-журтуңдун жегени...

Семиз: И, төп сөз. Эл май чычып жатат.

Ырчы:
Эзилген казы, керткен жал,
Эл журтуңдун жегени.

Урматтап ырдап олтурсам,
Байым,
Ургаачы музоо береби.
Ак тайлагын ээрчитип,
Жө бир төөнүн башын береби.

А т а н т а й: Тейт! Төбөңдөн тийгир! Ырчы деген ырдаса эле бирдеме сурайт экен.

С е м и з: Төрт ооз сөз айтканга төө берсе жан түтөбү.

А т а н т а й: Бул калжырак Кокондун улуктары келгенде суранып ырдап ийбесин. *(Семизге)* Жамбашың сынгыр, тур өйдө, айткын, кулагына куй. Кууралды билбейбиз, жыргаттыңар деп ырдасын улуктарга.

Серкер.

С е р к е р *(Атантайга)*: Бейчеки кишилер жолобосун. Урматтуу даткапын кыйыгына каласыз. Мени артымдан көзөмөлдөбөй жалгыз бастырдыңыз.

А т а н т а й *(ыргып турат)*: Бекзаадам, жалгыз басам, Нарын дарыяга чөмүлөм дедиңиз.

С е р к е р: Нарынга бирөө түртүп ийсечи?

А т а н т а й: Сарбаздарыңыз кароолдоп турат.

С е р к е р: Мени жакшы кайтарасыңар. Хандын казынасын толтурган серкерибиз. Түкүрүгүбүз алтын. Түшүндүңбү? Сарбаздарыма кымыз бербе, уктап калышат. *(Куш жаздыкты чыканактайт).* Датка келгиче шунтип жата беремби, же аскияң барбы?

А т а н т а й: Ат минели, бастыралы.

С е р к е р: Бетпак жериңизди көрдүм? Быягы тоо... тыягы суу, шаарың жок, базарың жок. Кудай тоону жаратып, тоо жөн турбасын деп сендейди жаратып койгон экен, чынбы?

А т а н т а й *(үңкүйүп)*: Ыя... Ыя.

С е р к е р: Атыңызга минбеймин. Кымызыңызды берип, ичимди кесел кылдыңыз. Айыбын тартасыз.

А т а н т а й: Куп болот, эс алыңыз *(Кымыз сунат).*

С е р к е р: Вай-вай... ичим ооруйт аув... *(чабалактайт).* Бурап-бурап ооруйт *(Кыңылдап ырдайт).* Качан жетем Коконго... Качан барам катынга... Зериктим, Атантай, алиги даткабыз келээр бекен?

А т а н т а й: Мына... мына, күтүп жатабыз. Кудай буюрса...

С е р к е р: Даткабыз келээр экен *(Кымыз жутат).* Ичсе болоор экен. Атантай... *(Ичин мыкчыйт).* Ва-ай... ва-ай, кымызыңы ичпеймин... Чай... Чай!

А т а н т а й: Кутуке, эй Кутуке, чай апкелгиле *(Серкерге).* Көк чайбы, ак чайбы? Же сүмбө чайбы? Кайсынысын ичесиз?

С е р к е р: Баарын... Ва-ай, жаным ай.

А т а н т а й: Кутуке! Ылдам!

С е р к е р: Кутуке сенин өз катыныңбы?

А т а н т а й: Ооба, өзүмдүкү Бекзаадам. Мурда Турпанда бирөөнүн зайыбы экен.

С е р к е р: Боло берет. Катындар баарыга катын боло береди.

Бироонун катыны майли, арбайыга наалати Мадали хан өз атасынын шейшебин тебеледи деген кеп бар. Жесир энесин...

А т а н т а й: Ок! Мусулман баласы укпасын. Ушак!

С е р к е р: Оморхан эрте өлдү. Көз уялткан Айперинин койнунун пайдасын көрбөдү. Немине кылат Айпери, сулуу болсо, жаш болсо, чыдайбы, ийитин жандырбайбы. Сиз, Атантай, бул сөздү жан кишиге үнчүкпаң. Атага наалати Мадали хан не кылаар айласын таппай жүрү. Айперини сен көрбөйсүң, баскан-турганда безбелдектей гана чайкалып турат.

(Экөө каткырышат).

Вай, вай, жүрөгүм. Вай кулдурттап, калдырттап кирди. Өлдү-үм. Жаным ай, жаным. *(Ичин басып, Атантайга)* Барың... Барыңчы.

А т а н т а й *(өзүнчө):* Ичкен тамагын көтөрө албаган ит, боз үйдүн кырчоосун булгап бүттү. Талаа турса үйгө чуркайт. Журт жаңыртпасам болбой калды *(Кетет).*

(Үлбүрөгөн келин. Колундагы чөгүнүн коёт).

С е р к е р: *(кыңкылдап):* Соң-Көлүңү көрбөймүн, Нарыныңа келбеймин. Качан кетем Коконго... *(Келинди көрүп),* жаным курман жарыгым. Козуңдөн ов, колуңдан... Не деген чай?

К е л и н: Кашкардын ак куйрук чайы *(Чай сунат).*

С е р к е р: Чай демдегенди кайдан үйрөнгөнсүң чырагым.

К е л и н: Кутуке эжемден үйрөнгөм. Ал эжем Кашкарлык. Уйгурча ырдаганды үйрөткөн.

(Кутуке кирет, экөө байкабайт).

С е р к е р: Тилиңден секети. Сен үчүн ичегим ооруду, ичим өттү. Ырда жаным, уйгурча ырдап коюңуз; Коконума кетпеймин ов...

(Серкер келиндин колун бурап өбө баштайт).

К е л и н: Коюңуз, койчу дейм. Кызык киши экен ой, күйөөм урушат. Ий, сакалыңыз сайып ийди. Эл көрөт дейм. Омей, күйөөм урушат дейм. Бетим и-ий. Күйөөм урушат дейм. Ботом и-ий... Күйөөм...

С е р к е р: Бүгүн сага мен күйөөмүн. Ага болбосоң... *(Кончунан канжар көргөзөт).* Күүгүмдө өзүң келесиң. Сөйкө берем.

Кутуке.

К у т у к е: Серкер! Келин ошончолук арзан бекен?!

С е р к е р: Уятсыз! Уялбаган сиз кимсиз?.. Ва-ай... ва-ай ичим... Жаны-ым. *(Чуркап чыгат).*

К у т у к е: *(Келинге):* Бужүрөгөн канчык!

К е л и н: Себеби болуп атпайбы. Себеби бар. Өлтүрүп салам деп атпайбы. Өлүп калгандан көрө...

К у т у к е: Өлүп калбайсыңбы? Өл! Эриң эл четинде. Элди кайтарып жүрөт. Сени кайтарып жүрөт. Кучактаганы найза! Сен... сен мыёлогон мышык... Ойсоке катындын ойношу көп, жүүнү бош катындын жүргөнү көп.

(Келин бетин баса чуркап кетет).

Атантай.

Атантай: Эмне болуп кетти?

Кутуке: Чычкактаган бекзаадаңан сура. Чычаңдаган келинден сура.

Атантай: Соо катын бар бекен? Сопусунган сен дагы эки эрге тийгенсиң *(Олтурат).*

Кутуке: Байым, бир айтып бир койбодуң, эки айтып эки койбодуң. Мен эримди чанып же эрим мени кубалаган жок эле. Экинчи эрим сен болдуң. Эмнеге күйгүзөсүң?

Атантай: Кыйыгыма тийбе. Бирөөнүн катынын аңдыйсың. Уулуңду аңдыбайсыңбы, уулуң кайда? Табылды-Керээз кана?

Кутуке: Басаа, канакей уулуң? Мен сени ата болсун дебедим беле? Атасы ушинтип сүйлөйбү? Энеси уулду төрөйт экен, уятын кошо төрөбөйт экен. Кичинесинде куйрукка чаап олтургузуп койчумуп. Ал чоңойгондо, сен айтчы... Уурулукка үйрөттүң. Коконго барымтага бердиңер. Туна чоккүрдүн түбүнө сен жеттиң. Уулум упат болсун деп кантип ойлойм. Атасын сатсын деп кайсыл эненин оюна келет?! Катыныңа зиркилдегиче уулуңа зиркилдебейсиңби, хандарга, бектерге зиркилдебейсиңби... Ана, келин-кызыңды койнуна салып берип коюп, мышмыйып басып жүрөсүң. Намысың кана? Абийриң кана кокуй?! Мен эрге тийбей кимге тийгем? Жар түбүндөгү жапалакка тийген турбаймбы, кашатын тырмаган кашкулакка тийген турбаймбы. *(Чыгып кетет).*

(Кобур-собур үн. Серкер, жанында сарбаздар).

Серкер: Азирети ханыбыз жумурткадай чайкап зыпданга жаткызды эле, таалим көрүп али ата баласына окшобопсуз. Эл-журтуңуз кайда, тартуусун камдап таманыбызга жыгылып бизди тосуп турушпайт.

Атантай: Кулдугум бар, урматтуум, эл-журт жолобосун дедиңиз.

Серкер: Ашыңызды секиндеп бербей кесел кылдыңыз. Сиз неге калтырайсыз, өңүңүз бузук?

Атантай: Безгегим кармады, серкер мырза.

Серкер: Сизди ордонун оң колу, оң көзү кылып жатсак оорудум дейсиз а? Кани, кулагы карыш койлор, айгыр ат менен атан төөлор, сулуу кыздар даярбы?

Атантай: Бекзаада серкерим, элде нааразылык күчөп, алык-салык жыйноого чактым жетпеди.

Серкер: Аныңды датка келгенде айтасыз. Сарбаздарым чөлдөдү. Кана кымызың? Тайдын этин жебейбиз, койдун этин... Дагы аскияң барбы?

*(Атантай алаканын чабат.
Семиз киши менен Ырчы).*

Ы р ч ы: Аргымагын кекейтип,
Көк кепичин тепейтип,
Капырай,
ханзаада келди айылга.
Башына селде чалынып,
Кабыландай чамынып,
Укмушай,
Бекзаада келди айылга.
Такыр жерге чөп чыгат,
Мына эми,
Какыр жерден суу чыгат.
Каргандар кайра жашарат
Мына эми,
Өлгөндөр кайра тирилет.

С е р к е р: *(ырчыга)*: Мен шайырды изат кылбайм. Жумурай журтка жарлык бар: боюнда бар аялга, бойго жеткен кызга үч тилладан салык! Казына толсо калктын курсагы тоёт. *(Ырчыга)* Сенин аскияңа ким тоёт а? Атантай, неге калчылдайсыз?

А т а н т а й: Оорум кармап дедим го...

С е р к е р: Менин жиним кайнап туру. Неге көргөзбөй катып коёсуз. Ал кимдики, алиги чырайлык кыз? Лаззатты кимге бересиз? Кимибизге?

А т а н т а й: Менин кыз балам.

С е р к е р: Сиздинби? Ва-ай... ва-аай. Көкүлү бермет, кулагы лаал таш... алтын, күмүш жамынып суу менен ойнойт экен. Неге көргөзбөдүңүз?

А т а н т а й: Кызым датканын келини, кудаа буюрса кудабыз, датка кулагына сөйкө салган.

С е р к е р *(мыскылдуу)*: Датканын уулу жаш, кызың картаң го? *(Сарбаздарга)* Кызды апкелгиле, алиги келинди силер...

Келин.

К е л и н *(Атантайларга)*: Акебай... кагылайын, мына силердин көзүңөрчө... *(Серкерге)*, мен келдим, алтүндө эмес, чактүштө. Көргөзчүңдү көргөзбөйсүңбү, сууруп чык канжарыңды... Мен бетпакты кордогула-аа... зордогула... Ургаачыны кудай эмнеге кор жараттыы экен?!.

С е р к е р: *(Сарбаздарына)*: Алгыла! *(Келинге)*. Ушул үчүн жаралгансың *(Сарбаздар келинге асылышат)*.

А т а н т а й: Те-ейт! Токто! Тийбегиле... тирүүлүгүм курусун. Көзүм кашайсын.

(Тайлак баатыр, жаракчан жигиттер курчашат. Сарбаздар чөгөлөшөт).

С е р к е р: Тайлак... Тайлак баатыр.. Салоом алейкум, азирети ханыбыз сизге өзү салам-дуба жиберди

Т а й л а к: Эл-журтту какшат, алык-салыкты көп жыйна дедиби?

С е р к е р: Ошентти кызыталак Мадали. Биз мейман, ханыбыз паччагар...

Т а й л а к: Сен, азиретти хандын тагасы...

С е р к е р: И-йе, и-йе... Мен азиретти Мадали хандын өз тагасымын, Тайлак баатыр.

(Тайлак баатыр Серкерди желкесинен силкет).

Т а й л а к: Көзүңдү ач, жүзү кара, дагы чыканагына жаздык коёт, мейман болот. Тигине даткаларың, сакалдарын кырктык, көгөндөп байладык. Хандын Курткадагы чебин кулаттык. Энчибизди таладык. Сени эмине кылайын же шиберимди булгатып эле тим коёюнбу?

С е м и з: *(колунда бет аарчы, өзүнчө жулунуп):* Коё бергилечи... Мени коё бергилечи дейм. Се-енибн.

С е р к е р *(бөгүлүп):* Баатыр Тайлак! Өңгөсүн билбейм, мага куп кылдың. Мен ушуну көрмөкмүн, деги кудайды карасам болбойбу. Сага жаман санасам кара козудай мууздалып калайын! Алыксалык жыйнасам энемди алайын.

Т а й л а к: Энеден айлан!

С е р к е р: Мендей арамды тилде. Чапсаң колуңдан айланайын. Катын-балам тартуу. Баатыр сендей болбойбу. Жан-соога, Тайлак баатыр, ырайым кыл.

С а р б а з д а р: Катын-балабыз бар эле...

Т а й л а к: Катын-балаңар эсиңерге түштүбү? *(Серкерге).* Сакалыңды сасытып, кыз жыттайсың. Кыздарыбыз жигиттерге керек!

С е р к е р: Атантай... Тайлак баатыр... Менде кылдай күнөө жок. Кыйырыбыз жакын элбиз, мүрүбүз тийишкен тууганбыз. Иттик кылдым. Каным менен жууюн. Төбөм менен жер казып берейин.

Т а й л а к: Ай, болбостур, бая эле ошентпейсиңби, бөдөнөдөй башыңды тоголотуп не мурадга жетейин? Азаматсың... Сарбаздарын кошо бошоткула. Хан тагасы Серкер, ханыңа барып айт: туткундагы акимдерди көрдүң го, алардын асыл башы — асыл барымта, ордодогу биздин туугандарга алмашам, Табылды-Керээзге алмашам. Ага арзыбаса акимдердин оздоруна коргошун куям.

С е р к е р: *(кол куушуруп):* Баатыр Тайлак... Кош?!

Ү н д ө р: Азирети куткарып алсын.

....Куткарып алсын...

(Атантай, Тайлак экөө гана калат).

Т а й л а к: Эми кайра тартмай жок. Өлбөй калаар күн кана?

А т а н т а й: Өлбөгөн амалыңды таппайсыңбы...

Т а й л а к *(кынындагы кылычты суурун):* Мына амалым. Ар намысым тепселгиче сөөгүмдү тепсеп төрүмө өтсүн. Мына, менин акыреттик досум *(Кылычын өбөт).* Чачы сары, көзү көк, *(кылычын кынына салып)* орус кылычы.

А т а н т а й: Орус... орус кылычынан Кокон коркот бекен?

Т а й л а к: Орус — падышалуу журт.

А т а н т а й: Азирет Аалынын кылычы тамаңында топурак болуп жатат. Кимдин кылычын ким кармабаган? Падыша сени теңине алабы? Кылычыңды чабыштабы? Карайладым... Карындашыңды даткага таңуууладым. Кыздын бир милдети — айылды баскан доодон

куткарат, бир милдети — кыйырыңды чапкан жоодон куткарат. Экөөбүз Кокондун зындапында жаттык.Эми кантем, каякка качам? Арга барбы, арам өлөмбү?

Т а й л а к: Өлбөс өмүрдү издесең...
Атаңдын атасы кана?
Ак элечекчен апаңдын апасы кана?
Жетең кайда? Жети атаң кайда?
Жыртылбас киши сен болсоң...
Ак тонуңдун жакасы кайда?
Аргымагың такасы кайда, аба?!

А т а н т а й: Хандын какаарын көрдүң, жүрөгүң олду, атка чепен чабаарсың дедим эле.

Т а й л а к: Хан тынч жатпаса, алдын торой чапканым чапкан!

А т а н т а й: Чапканыңдан эмне пайда таптым. Эми тозоктон башка каякка? Каякка дейсиң?

Жигиттер.

Ж и г и т *(Тайлакка):* Баатыр, мүшкүл кабар. Мадалынын жайкаган колу Кашкарга түштү. Жаангир кожо Кашкар элин бүлдүрүп кирди. Кашкар тарап бузулду... Кытайлар бир жагынан...

А т а н т а й *(этек-жеңин кагынып):* Акыр заман... Кыямат-кайым...

Т а й л а к: Аба, сабыр кыл... Кыямат экөөбүздөн башталбасын. Озоктон чыккан өрт жаман... Тирүү болсок бир Айдың кол табаарбыз.

Пауза

Келбээрсиген Кең Кашкар...
Менден май чыкса; сенден чай чыгып.
От берип, от алышып
Балаң менен балам тай жарыштырып...
Бир боз үйдө үй-бүлөдөй,
Туугандарым, жан досторум...
Күнүңөр кантээр экен?
Ээрдей белес тоспосо эмнебиз бөлөк?
Элибиз боордош, жерибиз киндиктеш...

(Семиз киши жана ырчы кирет)

Кокон ханына кол салдык.
Кыйкымчыл кытай падышасы түтөгүп турат.
Кыргызбыз деп курулай кыйкырбай,
Манаспыз деп айкырбай...
Башка салганды көрөбүз..
Эртеңге эл жыйналсын.
Эл үрөйүн учурбагыла.

С е м и з *(терин аарчынат):* Тайлак баатыр, мен ат мине албайм.

Т а й л а к: Аяк бошотуп бересиң *(Ырчыга)*. Сен эмне демексиң?

Ы р ч ы: Дөрбөлжүн терек жер ушул.
Төрө Тайлак эр ушул.

Туткуй терек жер ушул.
Туйгун Тайлак эр ушул.
Майстан терек жер ушул
Баатыр Тайлак эр ушул.
Алдына минип Буурул ат,
Ак бата тилеп элинен,
Аттанып турган жер ушул...

(Темир комуз күүсү — Керме Тоо чертиле баштайт. Кылчактап терин аарчынып, ырчыны түрткүлөп акырында Семиз чыгат).

Жалгыз Атантай.

(Кутуке кирет, колунда — жоокер кийими).

К у т у к е: Ачуум таркап кетти. Жүрөгүм өрөпкүп кетти. Кагылайын, шоодураган жигиттерди. Эмеле жок эмес беле. Жым-жырт болчу токой. Кайдан чыга калышты жоокерлер. Ушундай эр азаматтары бар эл — ырыс кешиктүү эл. Кор боло турган эл бекенбиз, жыргабай турган эл бекенбиз. Керме тоо бекеринен жуушап жатпаптыр го. Башыңды көтөрчү, байым. Өйдө көтөр.

А т а н т а й: Асылба!

К у т у к е: Мен зайыбың болгондон кийин кара башыңа, маңдайлашкан касыңа, досуңа да асылам. Тигине, Баатыр уул эл четине аттанат. Бууданың токулуу, жоо-жарагың мына. Жылдызыңды түшүрбө. Эл-журтуңа кол куушур, байым. Эрден өтмөк бар, элден өтмөк жок эмеспи байым.

А т а н т а й: Жайыма койгула.

К у т у к е: Сенин жайың ушубу? Ушер беле?! Катындар жүн тыткан жерби сенин жайың? Анда, кош! *(Жоолугун ыргытып).* Ме, салын. Атантай катын болду дейин. Эркек аты өчтү дейин. Сакалы жыдыды дейин. Соотуңду мен кийейин, атыңды мен минейин Мине албасам элечегим чубалсын. Мен шылдың болоюн. Буга ичиң тарыбас дейм. Сенден кетсем да элден кетпейм мен! Ко-ош! *(Кетет).*

А т а н т а й: Тейт! Токто... Токтоткула айланайындар! Шермендe кылмак. Долусу кармады. Токтото көргүлө. Аттанайын, эй Кутуке! Өлүп берейинчи деги... Токто дегилечи тигини! Деле жоголуп берейин. Деле Капыкей болуп кетти. Катыны ээликкен кыргыз бирди көрөт. Олда кудай таала ай!

Экинчи көрүнүш

КАШКАР УБАЙРАМЫ

Кашкар тарабы...
Аянтты курчаган чеп. Чептин аржагында дарактардын башы, кытай тамдарынын чатырлары. Орто чепде такты, туш жагында кичине эшик, эшиктин үстүнөн ажыдаар сүрөтү бар сары желекче сайылган. Чжень күн чатыр көтөргөн малай кызды шапалак менен шыйракка чапкылап кубалап кирет.

Ч ж е н ь: Мени бир жолу капа кылганга мен миң жолу жапа кылам.

Малай кыз *(бутуна жыгылып):* Жаңылдым... жаздым, улук урматтуу тайтай.*

Чжень: Эмне үчүн жаңыласың?

(Малай кыз күн чатырын Чжендин төбөсүнө калкалайт). Беш манжаңды бирден сындырайын. Мээңди чукулайын, көзүңдү агызайын.

Малай кыз: Айланайын эжеке! Ырайым кылсаң. Бир жолу... бир жолу кечирип коюңуз...

Чжень: Чучуктай чыңырсаң кулагым ырахат алсын.

Малай кыз: Айдай аппак айым, күндөй жарык айым.

Чжень: Эки тал чачым... эки тал чачымды жуласың.

Малай кыз: Жулсам жакшылык көрбөйүн. Тарактын тишине илиниптир.

Чжень: Эмне үчүн илесиң?

Малай кыз: Билбей калдым, кагылайын эжекебай!

Чжень: Эже? Эжекелеп менден жаш болгуң барбы? Тилиңди суурутайын. Мен деген — мен! Сен... малай — чанто!

Малай кыз *(бутун өпкүлөп):* Төрө айым, билбей калдым Төрө айым, билбей...

Чжень: Энеден туума жыланачтап мупмуздак суу куйдурайын, анан кайнаган май тамчылатып... териң чарт-чарт жарылсын. Же, мээрим кылам: өзүңдүн жаныңды кый. О-оо, эки тал чачым... *(Кыздын күн чатырын кагып жиберет).* Сен мага күн тийгизесиң?

Малай кыз: Менин тилегеним: сизге, дегеле-дегеле күн тийбесе экен, тайтай.

Чжень: Күн тийбесинби?!

Малай кыз: Сизге, төрө айым, деле күн тийип, тийгенде сызгырып, куйкалап ийсин!

Чжень: Каны бузуктар... *(Кыздын көзүнө сөөмөйүн такап).* Чукуп салам! Шибегедей тиктейсиң. Сенин көзүң?!

Малай кыз: Өзү ошондой, көзүм шибегедей.

(Чжень анын алкымына колун сунат).

Тайтай, менин каныма апакай тырмагыңызды булгайсызбы.

Бир кызды кыйнаганга эркек табылбайбы?

Чжень *(кызды коё берип):* Кармагыла, чымынды, уйкумду бузат. Үркүткүлө чымчыктарды, кыргыла таранчыларды. Кеткиле!

Малай кыз *(ызылдап чуркап):* Чымындар! Чымчыктар! Чыйкылдаган мастендер, жер сорсун силерди. *(Кетет).*

Чжень *(көңүлү жайланып):* Улуу сепилде төрөлгөм. Көк асманын алдында, күнү-түнү эл кайнаган калаада өстүм. Күйөөм Баолуу хуандинин ** кумдай куюлган аскери менен бул, жапан өлкөнү селдей каптады. Ата-бабабыз баспаган Кашкарга азуусун жаныган жаңжуң *** болуп калды.

---

* Тайтай — айым, төрө айым.
** Хуанди — император (падыша).
*** Жаңжуң — генерал губернатор.

(Бао көрүнөт. Темтеңдеп мас. Чжень байкабайт).

Чоочун жерде, чор таман элде кантип жашайм деп көзүмдөн жаш төктүм эле.

Мына дүнүйө! Мына бийлик — алаканыма чаптолор чимирилип *(Шапалагын ышкырта үйрүп).* Шамал болуп ышкырам. Бороон болуп учурам.

Б а о Б а т у: Чжень, быякка баспа дебедим беле?

Ч ж е н ь *(чөгөлөп башын ийип):* Малай кыз тарай албай чачымды жулуп... *(улутунуп)* эки тал, узун чачымды.

Б а о Б а т у: Эки тал?! *(Кекээр жылмайып).* Эки тал узун чачынды?..

Ч ж е н ь: Мен, сулуумунбу?

Б а о Б а т у: Ээгиңден жогор жагың сулуу. *(Канжасын суурат).*

Ч ж е н ь *(анын колуна жармашып):* Төрөм... төрөм... тартпа! Тартпагын! Наша соруп жездей саргарып кеттиңер. Көзүңөр тунарык. Муунуңар жашык.

Б а о Б а т у: Муунум жашык болсо... кырса түгөнгүс балдарды туудуңар?

Ч ж е н ь: Кесир айтпа, улугум. Каарың да, мээриң да бар төрөм! Тартпа! Мас болосуң, жинденесиң. Улуу хуандинин атынан буйрук кылам: тартпа!

Б а о Б а т у: Улуу хуандинин атынан... анын улуу урматы миң-миң жыл жашасын, хуанди үчүн үзүлүп кетсем... Эмеле башым ыргып түшсүн *(Канжасын койнуна салып).* Менин айтканым даярбы?

Ч ж е н ь: Аялдын көйнөгүбү? Даяр! Сага чак. Аны кандай шумдук кыласың?

Б а о Б а т у: Сенин шумдуктарыңды мен сураймынбы?

Ч ж е н ь: Шумдуктарым, сен үчүн төрөм. Балдарың улуу хуандиге курман, төрөм *(Бао Батунун колуна эринин тийгизип).* Колуң мупмуздак, калтырайсың?

Б а о Б а т у: Көйнөктү алып кел. Балдарыңды кучактап, ак сарайыңдан жылбай олтур. Артыңардан жетем *(Жекире).* Бар дедим го!

Ч ж е н ь *(Колун көкүрөгүнө кайчылап, башын ийип).* Улугум, чочутпа мени боюмдан түшөт.

Б а о Б а т у: Чычкандын да боюна бүтөт. *(Чжень эки колун кайчылаштыра кетенчиктеп чыгып кетет).* Эки көзүм кашайып, эки заманам быркырап жатса, эки тал чачын эсептейт. Жолуксак — асмандан жаныбыз жолугушат. Жолукпасак... *(колун шилтейт).*

Пауза

Каны бирге, дили бирге элди кайрадым. Бирөөнө май ыргытып, бирөөнө сөөк ыргытып тытыштырдым. Бирөөнө сөз берип байладым, бирөөнө бөз берип алдадым. Каяша кылаарда камынтпай белин омкордум. Сороктогон баштарга кылыч шилтеп бөйрөгүмдү таянып тиктеп турдум.

Кажеримден жаңылдым?

Улуу жибек жолун чаң басып, чаңды кан басып, канды кайрадан чаң басып күндөр өттү. Оозунан ашын алып, жылтыр ташын колунан кагып мукураттым.

Кажеримден ашык бастым?

Алты шаар Кашкар эли алка жакамдан алчу болду. Тизеге таамай чаап табалары капчу болду. Оо, асман уулу — урматыӊ үчүн кара башым тозокту көрсүн. Үй-бүлөм кескиленип өлсүн. Тагдырга конбоймн, тепсейм Синьцзянды...

Дүйнө жүзүндө мышыктын тырмагына илинээр жамандык калса — ошону мен гана табам. Улуу хуандидс ийне көзүндөй ырайым калса — ошону мен гана алам.

(Чжень, артында аял көйнөгүн билегине жаза көтөргөн малай кыз).

Чжень *(Баого тизелеп көйнөктү сунуп):* Өзүңө чак. Аял көйнөгү.

Малай кыз: Кепинге окшоп тигилди — Үрүмчүнүн жибеги.

(Берки экөө жалт карашат).

Бао Бату: Соём! Союу керек! Кыруу керек!

(Малай кыз чуркап кетет).

Чжень: Ачуулуу каман аз жашайт, төрөм. Ачууланба. Мени жаман көрсөң балдарың жакшы эмеспи.

Бао Бату: Катын белчесинен күнөөгө батканда бала тууп бергенин колко кылат. Балдар найзанын жеми, эне-атанын шору.

Чжень: Муну уккандай, эртеңки күнүбүз кандай, төрөм? Эмине билгиң бар, айтчы төрөм?

Бао Бату: Аялы күйөөсүнө сурак кылбайт. Мен өлсөм — сен... баарың бүтөт... Ата-баба салты ошол.

(Чжень чыгат).

Кош... кош, балдарымдын энеси! Өбүшүп ажырашкандан тебишип ажырашкан ийги. Башка түн түшкөндө балаңдын, балаңды тапкан аялдын кереги не? Кош!

(Жунгуан. Босогодон Бао Батунун алдына чейин төрт аяктап келет).

Жунгуан: Урмат... Урмат-туу-у Жаңжуң! Аскерлерибиз башаламан... Мусулмандар капканы ачып Жа-ангир тарапка өттү. Кызыл-Сууну буруп Мадалинин колу каптады. Кутулаарга айла жок! Качаарга...

Бао Бату: Гүлбак... Гүлбакчы?

Жунгуан: Улуктар гүлбакты өрттөп, өздөрү кошо өрттөнүп жатышат.

Бао Бату: Ошентсин! Ааламдын бир гана күнү бар, асман-

[1] Улуу жибек жолу — Кытайдан бери башталган соода жолу.

лын бир гана уулу бар. Ал — улуу хуанди! Анын өмүрү он миң жыл узарсын, батпаган кыпкызыл күн! Ал үчүн бүткүл кытай кырылса мейли! Көзүбүз уйкуда болсо, көкүрөгүбүз хуандинин насаатын жаттап, көзүбүздөн кан чегилсе анын даңкын актап тыйпыл болобуз. *(Жүнгуанды башка тээп)* Жүнгуан[1], тур! Бул кабарың үчүн сени сыйлайм. *(Канжасын алып, буркурата соруп)*. Муну улуу хуандинин өзү кармаган. Жуңгар мамлекетин талкалаганда чоң атамдын эрдиги үчүн улуу хуанди белек кылган. Сага бердим. *(Берет)*. Соргун. Асман-жердин кылаасында калкып, жаныңды мемиретип жыргап ал.

Жүнгуан *(соруп чачайт. Бао Батуга баш уруп жыгылып)*: Урматтуу жаңжуң! Хуандиге жаным курман!

Бао Бату: Асмандай үстүбүзгө көмкөрүлүп турган улуу хуанди үчүн! *(Эңкейип, жерден капкак ачып)*. Түш! Жар алды менен ок-дары сакталган үйгө жетип, бул канжаны соруп үйдү жарасың.

Жүнгуан: Урматтуу жаңжуң!

(Кытай нөкөрү кирип экөөнүн артына токтойт).

Бао Бату: Канжаны соруп, ак сарайды жарасың! Ак сарайдын алды ок-дары. Сөөгүбүз табылбай, жаныбыз чыркырап асманга учсун!

Жүнгуан: Урматтуу жаңжуң, башым тегеренип баратат.

Бао Бату *(түртүп)*: Улуу хуанди үчүн!

Жүнгуан *(секирип түшүп)*: Улуу хуанди үчүн!

Нөкөр *(өзүнчө)*: Башка өлүмүңөр жок.

(Жер астынан «улуу хуанди үчүн» деген үзүл-созул үн).

Бао Бату *(генерал кийимин чечип чуңкурга ыргытат)*: бүттү! Бүтпөй турган майрам жок. Түгөндү! Түгөнбөй турган сайран жок. Кош... Кош, душмандарым. *(Капкакты жаап, аял көйнөгүн кийине баштайт).*

Нөкөр *(өзүнчө)*: Кол шилтеп койсо өлүмгө чубурган шордуу жаныбыз. Миң-миллион көксөгөн акыйкат, кайдасың сен? Тепселдиң — алкы бузулган биздин ар-намыс. *(Бао Батуга)* Урматтуу жаңжуң?!

Бао Бату *(чочуп)*: Урматың кана?! *(Ырсаят).*

Нөкөр: Күлкүң келбесе ырсайба.

Бао Бату: Ырылдаган ит!

Нөкөр: Иттердин ырылдашканы — саламдашканы.

Билебиз тилиңен майкөл-сүткөл жаратканыңды.
Жең учунан жибек кымкап таратканыңы.
Мейманбыз деп зыяпаттанып, нымшып,
Жылма сүйлөп төрдү талашканыңы.
Жыланга ак чачып чыгарган элди —
Жылмакай арбап, соруп бараткаңыңды,
Билебиз...
Бүгүн чен кийиминди ыргытып,
Кандекке окшоп калганыңа күлөбүз.

---

[1] Жүнгуан — офицер.

Б а о Б а т у: Эртеӊ ажыдаар болуп сойлойм. Бүгүн катын болуп качсам, эртеӊ...

Н о к ө р: Качып ажал тапкыча, тосуп ажал табам!

Б а о Б а т у *(аялча кийинип бүтөт)*: Айла таап, Хуандиге кызмат кылууну үйрөнбөдүңбү? Жолугаарбыз. Жолуксам ырайым кылам.

Н о к ө р: Жатындагы наристени жазалаган
Экөөбүзгө эмне ырайым.
Мекендин башына чычкан,
Сенин падышаңды урайын!

(Бао Бату аны атып жиберип, эшиктен чыгып кетет.)

Н о к о р *(жаралуу)*: Батпаган кыпкызыл күн?! Кайдасың падыша?! Миң миллион каргыш сага *(Жыгылып туруп кетет)*.

Керней-сурнай тартылат.

Мадалы хан, Арап-баатыр, нөкөрлөрү.

М а д а л ы х а н: Сулайман сурак албаган.
Искендер изин чалбаган,
Каканчын качтыбы?
Аргымактарымдын жалын жашырбаган,
Ак кылычымдын мизин жапырбаган,
Улуу кытай сепили ушубу?!

(Мадалы тактыга олтурат).

А р а п Б а а т ы р: Таксыр, чапанын чечип өткөн жерди меники дегендер азбы? *(Ажыдаар желегин кыйшайта сайып)*. Сары желекти сайып коюп жүрө берет да. Ээлей берет да.

М а д а л ы х а н: Жарлык: кашкарлыктардын чымындай жанын, чымчыктыкындай канын аябагыла. Талагыла! Сарбаздарым канжыгалуу кайтсын, хандын кайрымын айтсын.

(Керней-сурнай тарттырып, ак кийиниикен Жаангер тарап кирет. Мамед Ахун эшен: колунда теспе, Жаангер сүйлөгөн сайын башын ийкегилейт, үргүлөйт).

Ж а а н г е р *(Мадалыга)*: Аа, ханым, Кокондо, тактыңа олтургансып жалпак олтурупсуз?!

М а д а л ы х а н: Кожом, сизге окшоп эки аягым менен сайылбайм кытай жеринде.

Ж а а н г е р: Аа?! Эч андай эмес. Кашкар ыйык атамдын жери, дин-мусулман жери. Дин-мусулман жеринен кайрыдиндерди шыпырганым үчүн ордуңуздан туруп, адеп кылууңуз керек эле?!

М а д а л ы: Амир Темирдин тукумуна сиз адеп кылбадыңыз?

Ж а а н г е р: Өзү менсингенди ким теңсинет? Амир-Темир Мухамбет пайгамбардын үмбети! Үмбетим, дардактап Кашкарымь чапканыңызга жол болсун?!

М а д а л ы: Суугa аккан кожом, атабыз Амир-Темир ааламды...

Ж а а н г е р: Жаман уул атасын туурап чапса калласинан ажырайт.

М а д а л ы: Калланыз ийиниңизга турганын байкасак кантет?!

Ж а а н г е р: Эки кочкордун калласи бир казанга кайнабайт?! Кашкарга же сен, же мен?!

(Эки тарап кылычтарын суура тирелише түшөт. Саргыт алды чыга таазим этип).

С а р г ы т: Азирети, амир ал-муслимин кожо...

Алдаяр, Сайид Али Мухаммед хан...
Эрк тилеп, собол сурап келдик.
Эки таш беттешсе күкүм болот.
Эки адам беттешсе бүтүм болот дейт.
Экөөңөр таштай талкаланбай,
Бизди да талкалабай,
Эсиңерге келгиле, эпке көнгүлө.
Кыйноого, ызалоого чыдабай
ажыдаардын куйругун бастык —
Каканчынга[1] кол көтөрдүк.
Кансырадык. Чачылдык.
Тумшугу каткан Кашкарды эки бөлбөй,
Эгээ болуп бергиле, караа болуп бергиле.

Пауза

Эки киши күнөөкөр болсо бир киши данакер дейт.
Элбиз, журтпуз, биз данакер болуп берели?!
Экөөңөр жоолашып,
кендирибизди кеспегиле, кешигибизди төкпөгүлө!
Адөөлөт ойлогула. Алты шаар Кашкар элинин мусапаты ушул.

Ж а а н г е р *(Саргытка):* Жакында каканчындын кардын эшебиз. Ошондо адат боюнча алты-жети ай үлпөт күтөбүз. Алдыңызга дасымал жаябыз, далыңызга тон жабабыз. Сиз менен ошондо акылдашып, акылыңызды кудай буюргандай угабыз.

М а м е д А х у н: А олуям. Эмитен үшүн учуруп, жерге кагып кой. Тукуму бетиңизге чыкпасын. Күнөөкөрдү аяган өзү күнөөгө батадур *(Саргытты коргөзө).* Кул-пендең семирип калыптыр.

М а д а л ы *(Саргытка):* Акылдуусунуп сүйлөйсүң, арага түшөсүң. Хан алдына тартуусу жок келесиң?!

Ж а а н г е р *(Мадалыга):* Ханым, тартуу жөнүндө сөз кийин болот. Динсиздерди муунайын. Колум бошосун. Алты шаардан кыз жыйнайлы, күлүк тандайлы. Ошондо кудай буюргандай сыйлайбыз сизди.

М а д а л ы: Кожом, Коңондо коңулда жатчу элең, мага жамынып Кашкарды тепсеп үрүп кетипсиң.

(Сахна кызарып, тарсылдап жарылган үн. Баары жайыла качышат. Нөкөр чуркап кирет).

Н ө к ө р *(Жаангерге):* Азирети султан төрөм, камоодогу кытай улуктары, ок-дарыга жарылып, үй-бүлөсү менен күмжам болушту.

Ж а а н г е р *(Мадалыны кекете):* Ханым, биздин сүрүбүздү эшиттиңизби? Жүрүңдөр, мунарага чыгалы, пенделер жүзүбүздү көрсүн. *(Чыгып баратып).* Убада боюнча, биз келгиче төрдү бошотуп коюңдар, масилет курууга убакыт тар, *(жүгүнө)* арбайыңызга кулдук урабыз.

---

[1] Каканчын — Кытай баскынчылары.

(Жаангер тарап чыгышат).

Саргыт: Хандар?! Олуялар?! Машаяктар?! Кудай өзүбүздүн бейибизге кубат берсин! *(Кетет).*

Арап: Алдаяр ханым, Жаангердин жаалы жаман, бир жагында кытай паашасы, эки жагыбыз от. Ортосунда калбайлы? *(Колун жаңсайт).*

(Сарбаздар чыгышат).

Мадалы: Кокондон ат олтүрүп чабаган келди дедиңби? Кирсин Табылды.

Табылды *(таазим кылып):* Мартабалуу ханыбыз. Сизге кара башыбыз курман, катын-балабыз садага. Сиз, тийген күнүбүз, учкан канатыбыз...

(Мадалы колун көтөрөт).

Кулдугум бар... кара кулак шерим... Көлокоңуз жок — жериңиз ээнсиреди, элиңиз жетимсиреди. Суу акпай, чөп чыкпай калды.

Мадалы: Табылдым, жарпымды жазгын, Гүлзар жайымдан кабар айткын.

Табылды: Улуу даражалуу ханым, аскерлериңиздин аягынан чаң чыкты. Атыңызды уккандардын кулагынан жан чыкты. Дин-мусулман үчүн тулпар терин кургаттыңыз. Дүбүртүңүздү аалам укту. Сиз, атанын парзын актадыңыз.

Тыякта Букар эмири Насрулла согушка пил үйрөтүп, кумурскадай кол жыйнап жатыры, Коконго аттанганы туру. Бөйрөгүбүздө жоо жатканда бөтөн жактан жоо издебей, капталыбызда жоо жатканда Кашкарды камабай тез кайталы. Ордоңузда чатак. Алим хандын тукумдары тиштерин кайрап, тактыңызга көз артып олтуру. Аркалык кыргыздар орустарга ыкылас коюп баратыр.

Мадалы: Ыйманың күйгөн динсиздер а?!

Табылды: Сизге кудайым өзү энчилеген көз акыңыз, алык-салыгыңызды төлөбөй акимдериңизди кыйыктады. Куртка чебиңиздин уратып, алиги Атантай, Тайлак баш бербей... Бейбаштар көбөйүп жатыр. Төбөңүздү көргөзүп коюңуз.

Мадалы: Букарга өзүм бузук салам. *(Арап Баатырга)* Тайлакты тыйпыл чаап, мойнун чилдей жулуп сал. Аркалыктын тизгинин кыйын кайтасың.

Арап Баатыр: Тайлактын көзүнүн чарасын чагып, карасын алам, ичин жарып баласын алам!

Мадалы: Арабым, жөнө. *(Арап Баатыр кетет).*

Табылды: Сейид Али Мухаммед ханым... Сүйүнчү?

(Мадалы башын ийкейт).

Өз жериңин алтын-күмүшү чачылып жатканда, дагы эмне керек, дагы эмне издейт деп ичи тарып, түтөп отуру.

Мадалы: Айпери?!

Табылды: Айпери... дидарыңызга зар. Сизге напсисин агытып, өзү мээрим чачып...

М а д а л ы: Өзү мээрин чачып? *(Каткырат)*. Лекин шу кабарыңыз... У-уу...

Т а б ы л д ы: Азрети-Султан жерине атагы айгине лаззат сулуу үчүн бүт дүйнөнү садака чаап ийсе болодур.

М а д а л ы: Өзү мээрин чачканы — абийиримди жапканы!

Т а б ы л д ы: Ак ордону, айдай, сулууну кудайым шыпаацызга жазган. Сиздин амириңизди биз — кулуңуз, лам дебейбиз!

М а д а л ы: Аттанабыз! *(Кетишет)*.

Пауза

(Жаангер, Мамед Ахун).

М а м е д А х у н: Мада-алы сүрүңүздөн чалбарын булгап койду.

Ж а а н г е р: Алла ырайымы жаап, азелки ыйык ата жерин бастык.

М а м е д А х у н: Баш да сиздики, балтыр да сиздики.

Ж а а н г е р: Балтыр?

М а м е д А х у н: И-ии, шүүдүрүмдөн башка тие элек балтыр...

Ж а а н г е р: Мамед эшеним, ак жолумдан азгырып мени шайтандын ишине түртпө.

М а м е д А х у н: ал шайтандын иши эмес, Мухамбет пайгамбар Бурак атын минип, Абу Бакир халифанын он жашар кызын катын кылган. Сизге он эки жашар болсо мейли! Шарият көтөрөт.

Ж а а н г е р: Кагылып кетейин, шарияттын ушул жери адилет экен. Биз дагы пендечилик кыларбыз-уу. *(Эки ийинин карайт)*. Ыраспы? Ыраспы?

М а м е д А х у н: Кожом, башыңа иш түшкөндө алдап коюу, калп айтып кутулуу күнөө эмес. Кудай кудуреттүү — адалдык, арамдыкты ниетиңе жараша ажыратат; билип, кечирим кылат. Топураган журт «о-олуя» деп жакасын карманып, тоголонуп астыңда туру.

Ж а а н г е р: Кудага тооба, эшеним. Калк жарылып алдымда туру. Кандай башкарсак?

М а м е д А х у н: Катуу башкар. Жокчулук адамдарды тууган кылат, барчылык ыркын бузат. Курсагы ток болсо калк кутурат: бейадепсиздик көбөйөт, эсирет. Кынжыйта кармасаң өзү колуңа түшөдүр. Аз сыйла, көбүрөөк жазала. Кыябы келгенде элди бооруңа тарт.

Ж а а н г е р: Кандай? Кантип?

М а м е д: Казынаны чач... Кайрадан жыйнайсың.

Ж а а н г е р: Төгүлгөн чөйчөк кайрадан толчубу?

М а м е д *(Жаангердин кылычын көтөрүп)*: Эмнеге алып жүрөсүң? Кызартып кан кечсең кыпкызыл алтын жыйнайсың!

(Нөкөр кирет).

Н ө к ө р: Азирети овлуям, Жүзүңдү көрөбүз, этегиңизге тооп кылабыз деп, мечиттегилер ээ-жаа бербей эшикте...

(Эл. Нөкөрлөр).

Ж а а н г е р: Журт! Душманыңдын ак сарайын, мына бүгүн, чаңдуу чокоюң тепсеп турат. Мындан ары башыңа ай тууйт, аягыңа чолпон тууйт. Байпагың манат, батегиң киш болот. Бул жыргалыңды дин-мусулман кылычы коргойт! *(Оң ийинин карап)* Ассалому алейкум, ырасны?

М а м е д А х у н: Көзү ачык овлуям, кыдыр алей-салам менен сүйлөштү. Тилинде мөөрү бар, тишинде сөөлү бар. Зыйкыр окуп көз байлайт. Каардайса кар жаадырат, күңгүрөнсө күн батырат.

Ү н д о р: Касиеттүү кожом.

— Колдогону бар кожом.

— Жетим-жесирге кең бол.

— Бечарага бел бол.

Ж а а н г е р: Ууру, зордук болбосун. Уурунун оң колу чыканагынан кесилсин. Газаваттан качкан аскердин төрт аягы мууналсын. Бул алла тааланын буйругу (*эки ийинин карап*). Ырасны? Ырасны?

М а м е д А х у н: Пендеси, сен кудай-тааланын иши үчүн азап тарткын. Жер үстүндө азап тартуу убактылуу. Азыткыга бузулба, кудай алдында баштаган ишиңден баш тартпа — тигил дүйнөдө бейишке чыгасың. Ыйык газават жолунда курман болсоң жаның жаннатка барат. Өлсөң шейитсиң, өлтүрсөң казысың. Оомийин, кудай жолуна ак боз бээ чалгыла, оомийин!

(Эл тунжурайт).

Ж а а н г е р *(нөкөрлөргө):* Казынаны ачкыла. Калкка чачкыла!

(Чуру-чуу).

Жетим тазга жети тилла. Жеке тазга эки тилла. Бул кудаанын берген ныбагасы, пайгамбардын шапааты.

(Арттан чыңылдаган баланын үнү — Айчувак).

А й ч у в а к: Дада! Дада! Ыйык дада? Аскериң элди талады. Аскериң элди сойду-у.

Ж а а н г е р: Эмне-е?

А й ч у в а к: Аскериң элди сойду. Жигитиң колумду толгоп, айранымды тартып ичти. Пулуну төлөбөдү.

Ж а а н г е р *(титиреп):* Ким? Кайсы жигит?!

А й ч у в а к *(жигитти көргөзүп):* Мобу, чакчайган...

Ч а к ч а й г а н ж и г и т: Бала башын жейт! Бала кан кускусу келип туру *(жулунат).*

Ж а а н г е р: Аста-секин, адепсиз жигит *(нөкөрлөрүнө).* Журт көзүнчө бек жигитти жара тарткыла. Кардынан айран чыкса аттонун ушпу балага.

(Жигитти сүйрөп чыгышат).

А й ч у в а к: Алба-айм! Антпегиле дадалар, байкелер. Билген жокмун!

Ж а а н г е р: Агер ичинен айран чыкпаса, аскериме кылапат

айткан паччагар... акыр заман баланып өтүп жаргыла. Актык ипі үчүн эки кара башылдын бироо курмандык. Же бала... же аскерим.

(Эки ийинин карап). Ырасны? Ырасны?

(Саргыт элдин артынан үзүлө чуркап кирип, Жаангерге таазим этет).

Саргыт: Майда кишинин күнөйүн копко чачпай, ыйык кожом, ырайым кылыңыз?!

Жаангер: А-аа, Саргыт?! Ооздук алдырбас азоо элең. Азууңа таш тийген го? Катын-балаңарды адепке үйрөтпөйсүңөрбү!

Мамед Ахун: Овлуям, күнөөкөргө калыссың, овлуям.

Саргыт: Ансыз да аккан канды агызбай, ансыз да тилинген жүрөктү тилбей, кулак-мурдумдан ажыратып токол кылбай, ат байлаар казыгымдан ажыратып чокоп кылбай... *(Каргылдаңып).* Алдыңа башым тартуу, ичкен ашым... Ак жойкун кылычым тартуу! *(Кылычын Жаангерге сунат, Айчувакты кучактап).* Уулум! Туягым!

Жаангер: Бала өзүңдүн сийдигиңби?

Саргыт: Уулум! Ат байлаар казыгым дедим го!

Жаангер: Сизди көзгө аткан мерген дейт. Кылыч соккон уста дейт *(кылычты кармалап).* Муну душманыма да жасадың. Аныңыз үмбөттөрүмдүн башын кести. Бул үчүн күнөйгө батканыңызды билесизби?

Саргыт: Ким күнөөлүү, ким күнөөсүз, ылгабаган заман көзүбүздү тунартты. Карайлаганда калка бол, кожом?!

Жаангер: Кандай кылсак?! Йа, алла *(кылычты шуулдата шилтеп),* мунун курчтугун кантип билгеймиз? А, көзгө аткан мергеним, кандай кылсак? *(Айчувакты көргөзө)* Бу уулуңузбу? Тооба-аа... Тооба-аа...

Саргыт: Тообалабай кылчу жакшылыгыңды кыл. Кылбасаң... Кимче болуп калыпмын? Эл көзүнчө чаап сал уулум экөөбүздү. Мен эмес Улукман өткөн дүйнөдөн, пайгамбар өткөн дүйнөдөн!

Жаангер *(башын ийип)*: Ак сөз. *(Эки ийнин карап).* Ырасны? Ырасны?

Мамед Ахун: Баарыдан улуу пайгамбар, баарыдан алдуу чарыяр оозуна сала берип жатпайбы, ила илла иллаллаху.

(Нөкөр чуркап кирет).

Нөкөр. Азирети кожом, Бек жигиттин ичип жарсак айран...

Жаангер: Ап, ажап болгон экен. Баланын башын бөдөнөдөй шыпырып кылыч курчун сынайын дедим. Майли, бир күнөйүн кечтим.

(Мамед экөө шыбырашып, баш ийкешет).

Дагы бир күнөйдөн арылгайсыз, мергеним. *(Нөкөргө чакча берет).* Баланы!

(Эки нөкөр Айчувакты арыга чөгөлөтүп, төбөсүнө эшендин чакчасын коюшат).

Кыцк этпе, былк этпе атасынын күнөөкөрү.

(Саргытка)

Аа-аа, мергеним, колуңузду калт эткизбей, кундузду мээлегендей мелтирең, чакчаны ано-ову жерден атасыз, *(Алакан чаап)* я алла нарвадигер, аваат болгайсыз!

(Нөкөр Саргытка жааны, шыйрактуу кара мылтыкты сунат. Саргыт жааны жерге таштап, мылтыкты алат).

Мергеним, абзел тандадың. Пендесинин кулагынын кычуусу кансын, чачына уялаган шайтан алыс качсын. Кани, көзгө аткан мергеним?

А й ч у в а к *(Саргытты кучактап)*: Ата-а! Атаке-е!! *(Саргыт Айчувакты жаакка чаап олтургузуп, кулаган чакчаны анын төбөсүнө коёт. Эл коркуп бириндей берет. Сахна күүгүмдөйт).*

С а р г ы т *(мылтыгын кармап)*: Жалтана тиктесем мага шерт; жаза тийсең сага шерт.

Ж а а н г е р: Кундуз мээлегендей мээлейсиз.

(Саргыт мылтыктын шыйрагын жерге саят. Эки этегин куруна кыстарынат).

С а р г ы т т ы н ү н ү: «Жалтана тиктесем мага шерт, жаза тийсең сага шерт». *(Олтурат. Шыкаалайт. Акырындап жарык. Тымтырстык. «Та-арс!» Айчувак ыргып турат).*

Уулум! Кулунум! *(Букулдап, ыйлап мылтык оозун өпкүлөйт).*

Ж а а н г е р: Мергеним, кудаага ишиңиз акдур. Күнөйүңүздөн арылгайсыз.

М а м е д А х у н: О кудаа кулдары! Күнөөлүүгө кудайдын огу өзү тиет. Күнөөлүүнү кылыч өзү кесет. Алладан бейжоопсуз кара чымын жапа чекпейт, кылапат айтып күнөйгө батпаңар.

(Сыртка карап алакан жазып)

О, алла, бу макулугуңа маңдайын жарып кут бер, жүрөгүн айрып бак бер, аллоу акбар...

Ж а а н г е р *(нөкөрлөргө)*: Мергенге алтын жабдык ат мингизгиле.

М а м е д А х у н: Азирети Жаангер кожонун айкөлдүгү жааны журтка жарыя болсун.

Ж а а н г е р: Айчувак баланын төбөсүнө алтын-күмүш чачылсын *(Саргытка)*. Саргытым, дагы эмине мүдөөң бар?

С а р г ы т: Эшиктен келип төр меники демей,
Эки дарак сайып коюп жер меники демей,
Эзелкини доо кылмай, элди бири-бирине жоо кылмай...
Атаңдын көрүнүн заманы ай!

(Шарт кайрылып, кыйшайган сары желекчени жулуп таманына таптайт).

Биздин мүдөө ушул болчу, ушуну тепсеп салуу, алдаяр кожом?! Эзелки ата журтубузду, элдигибизди сактоо...

Ж а а н г е р: Алты шаар Кашкар — Ыйык атамдын жери, Саргыт?!

(Жан-жөкөрлөрү менен чыгып кетет, Саргыт, уулу экөө)

С а р г ы т: Жаңжуңдан коргонубуз ал болсо,
Жаангерден тапканыбыз бул болсо-оо...
Тагдырыбыз таш беле?
О, бир боорлор, абалымды билдиңерби?
Үнүмдү уктуңарбы?
Кумга тамган суудай жоголобузбу?!
Журт элек го...

А й ч у в а к: Ата... Атаке! Жаангер жаман киши экен.

С а р г ы т: Кайда барам? Кайда катам сени?

А й ч у в а к: Өчкөн отту тамызган эл бар.
Өрүктөй бышып турган жер бар,
Тайлак деген баатыр бар,—
Тетиги Керме Тоонун аркасында дебедиң беле?

С а р г ы т: Эсиңден айланайыным...

(Кытай нөкөр чуркап кирет).

Н ө к ө р: Саргыт! Жаныңды калкала. Жашыруун буйрук айтылды. Уулуң экөөңдү жайлайт. Кач...

(Саргыт аны үн-сөзсүз тиктеп, мылтыкты ага берет).

Мен кытаймын. Кытай менмин! Эрдигиңе баш урам. Мылтыкты уулуңа сактайм. Кош! *(Кетет).*

С а р г ы т: Туу куйругун чубап мамысынан тулпар качты. Тумар боосун тытып туурунан шумкар качты. Жүр, уулум! Тайлак баатырдын элине кирип баралы. Ээрдей белес ашабыз.

(Уулу экөө жетелеше чуркайт).

ЭКИНЧИ КӨШӨГӨ

Ү ч ү н ч ү к о р ү н ү ш.

ТҮШ ЖАНА АЙКАШ

Сахнага сыңар шоола түшүп турат.

Т а б ы л д ы: Ушул таштын түбүнө туулуптурмун. Аялдар таштын түбүнө, чөптүн түбүнө тууй беришет. Сенин энең кандай тууптур?

Б а о Б а т у н у н э л е с и: Билбейм. Тууптур.

Т а б ы л д ы: Торкону кырча басып, кыз-келиндердин эмчегин тепсеп жүрөм.

К у т у к е н и н э л е с и: Сен каякты сүйлөп жатасың? Кайда жүрөсүң? Эне деген ким экенин билесиңби? Жетимиш тамырым зыркырап беймазамын. Күндө тосом күндө жоксуң. Айда күтөм айда жоксуң. Бейиши болгон атаңдын үмүтүн тепсеп кайда жүрөсүң?

Т а б ы л д ы: Туур кылаар досторум жок, байыр кылаар мекеним жок.

(Жыла басып кытай нөкөрүнүн элеси келатат).

Кутуке: Ыйманыңа камчы чаппа! Атасы ким экени билинбей төрөлүп калган балдар болот. Ата журту жок адам туулбайт! *(Үшкүрүп).*

...Наристе болчусуң, ошондогу көкүлүңдүн жыты ай, каралдым ай. Чаңкайган күнүм, чалкалаган асманым — Кераэзим. Учкан чымчыгым, бир чымчым топурагым; жылдыздарды этегиңе күбүп бергим келчү; айды чөйчөгүңө сындырып бергим келчү. Муштумуң тырпактай эле — муштумуңду алаканыма салып: беренден калган белегим, керээзим деп өпкүлөчүмүн. Андан бери жердин бетин канча жолу кар басты... Алдагы сен жөлөнгөн ташка келем — издейм сени, таппайм сени. Капырай, таштын ичинен ыңаалап ыйлаганың угулат, ташты шуудуратып жылаңайлак чуркап келатасыңбы; келчи кучагыма наристем. Али-ий, муштумуң чоңоюптур, көкүлүң эмне жыттанат деги?

Бао Бату *(жылма сүйлөйт):* Экөөңөр кимсиңер. Буларга жабыр көргөзгөн ким? Түшүнбөдүм.

Кытай нөкөрүнүн элеси *(колунда Саргыт мылтыгы):* Түшүнөсүң улугум, анткорум. Кылгыйып тиктеп сен билбеген мүшкүл барбы?

Табылды: Атантай Баатыр апамды зордуктап алыптыр.

Бао Бату: Биреөнүн катыны биреөгө катын боло берет. Биреөнүн баласы биреөгө бала болбойт.

Кутуке: Чагым! Жалган! Чагым... Кытай улугу Турпанда атаңды кыйыктап, бүтүн уругубузду жайратканда качып чыккам. Сен боюмда, ай-күнүмө жетип тургам. Керээзим, сени сактап качкамын. Сен боюмда болбосоң атаң менен кошо алда качан мүрзөдө жатмакмын. Алдагы таштын түбүнө түнөгөнүм ырас. Ушул ашууда экөөбүз тең чылпылдап канга чыланып жатканбыз. Бороошолоп кар жаап кирген. Экөөбүздү Атантай таап алып, кездиги менен киндигиңи кескен, сени кементайга ороган. Ошондо эмне кардын алдында зыңкыйып тоңуп калбадык. Ой тообо, баркырап ыйлаганың угулуп атат кулагыма, балбырап эмчегимди соргонуң көрүнөт көзүмө. Атантай, Тайлак барбалактап сүйүнүп, тай союп, жентек берген, азан чакырып табылган бала деп атыңды Табылды коюшкан. Сени биреө тумшукка чаппасын, басмырлабасын деп, ырас, Атантайга нике жаңырткам. Эр азаматтын колун карма, Керээзимди сакта деп атаң ыраазылыгын айтып кан какшаган болчу. Атаңдын аманатын актап, атыңды Керээз койгом. Сенин атың Табылды-Керээз. Керээзим!

Табылды: Өчүм бар. Өгөйлөшкөн. Сабашкан.

Кутуке: Ууру-кески болдуң, бей-бечараны сыздаттың. Ташбоор, бузуку, макоо болдуң. Үйүр-үйүр жылкыларды уурдап Коконго сатпадыңбы... Тайлак баатыр саныңа кыл чылбыр толгоп сабабады беле. Сен Коконго качып кеттиң.

Табылды: Тайлакты... Атамдын төшөгүн тебелеткен бейбак эне сөрөйдү мууздап салам.

Бао Бату *(кытмыр күлөт):* Ай баткандай кыл, күн тутулгандай кыл.

Н ө к ө р *(Баого):* Жанкечти. Кейбир. Жылма митаам.

К у т у к е: Он бешимде торолдум эле; он бешимде калдайган агайын күттүм эле; улгайганда бетим күйүп кара киемби? Көрээз, жаздыгымды заардаган жыла-ан!

Т а б ы л д ы *(Бао Батуга чоголоп):* Атантай, Тайлактын айылы тигине, жолу мына. Элинин башын корумдай тоголоткула, тукумун куруткула, сууларын булгагыла, уулагыла. Аксайдын бетегесин тепсегиле, өрттөгүлө; Чатыр-Колду сокурдун көзүндөй соолтуп салгыла!

К у т у к е: Туна чөккүр! Антпейсиң! Апте албайсыңар!

Н ө к ө р *(Бао Батуга):* Мынакей таттуу тилиң. Жылмакай бетиң, кармаган мыйзамың. Дагы эмне дейсиң?

Б а о Б а т у *(Нөкөргө):* Сен кимсиң? Ээрчиген сен ким?

Н ө к ө р *(мылтык шыкаалап):* Мен! Мен! Кытай...

Элестер жоголот. Табылды кыйкырып, ыргып турат.
Күн чачырайт. Алыста шаңкайган тоолор. Жакында салаңдаган аскалар — ашуу.

Т а б ы л д ы: Жаман түш... жаман түш кордүм! Көңүлүмдогү оюм, кокүрөгүмдөгү жарам. Кудая тообо, оң жолуңа башта.

(Таш куланат. Табылды уурдана карайт. Кетет. Чоро кабышкан зоокадан секирип түшөт. Белинде кисе, дары чөп жыйнап жүрөт. Үңүлүп чөп үзөт).

Ч о р о: Наристенин алаканына окшогон жарыктык.
Мен сени үзүп алдым дебейин,
Сен мени үзүп алды дебе.
Улукман акенин дарысы бол,
Каалагандын баарысы бол.
Көңүлү жаманга табылба,
Көзү жаманга корүнбө.

(Асманга, тоолорго кулач жазып ырахаттанат).

Тоолордун тоолорун ашып,
Дарыялардын дарыяларынан кечип,
Темирден таяк алып, темирден чокой кийип,
Темирден таягым ийнедей болгуча,
белим түпкүчтөй ийилгиче...
Дүйнө кезип кетпес белем!
Колумда сыйкыр күзгүм болсо,
Тогөрөктүн торт бурчун көрсөм,
Алдымда учкан килемим болсо,
Ак булутка жүзүмдү жуусам...

(Бүркүт шаңшыйт, узата карайт).

Быйыл кыйын кыш болот. Быйыл кызыл жут болот. Бей-бечараны тумоо каптабасын. Улукман акенин бир дарысы жаңыдан бышты. Ончакты күн ичинде бүрүн күбүйт, түбүнөн казып катырбасам убагынан өтөт. *(Көрүнбөй калат).*

Айчувак, Саргыт.

Саргыт: Уулум, эс алчы. Мен артымды бир карап алайын. Бул даванды кимдер баспаган. Ашууларда адам сөөгүнө иттер семиришкен, аккан суу сасып ичилбей калган заманды башыбыздан өткөрдүк. Шордуу Кашкар... Ата-баба жергеси — алтын чөйчөктөй Кашкар, маңдай шоруң качан арылат?!

Айчувак: Апамдын мүрзөсү калды, ээ ата.

Саргыт: Баары... баары калды Кашкарда.

Айчувак: И-ии, баары калган жок. Сенин күмүш чапкан балкаң, апамын сөйкөсү койнумда.

Саргыт: Эсиңен садага болоюн. *(Белиндеги түйүнчөгүн чечет).* А мен... Кашкардын бир ууч данын белиме түйүп жүрөм.

Айчувак *(чочуп, элеңдеп):* Бирдеме шыбырт этти. Эсим чыгып атат. Эй, тигине!

(Чоро зооканын жаракасынан чөп үзөт).

Чоро: Мен сени чөп дебейин,
Сен мени төп дебе,
Атыңды айтпайын,
Затыңды ардактайын.
Улукмандын дарысы бол:
Көк жөтөл болгон балага,
Көкүрөгү дарттуу карыга,
Желкабыс чалган ургаачыга дары бол.
Көзү жаманга чалынба,
Көңүлү жаманга табылба.
Ишенбегенге даремет бол.
Ишенгенге керемет бол.

Айчувак: Эй, киши?

Чоро: Ассалому алейкум.

Саргыт: Алекиме ассалам, мусулман, сыягы, дарыгерсиң го. Кел, отур. Жарты наным бар, бөлүшө жейли.

Чоро: Жарты чөйчөк суусунум бар, бөлүшө ичели.

(Олтурушат).

Саргыт: Таңгала тиктебе. Каканчыңдын каарынан, кожонун коогасынан качкан бечарабыз. Каран калган дүйнөнүн, кайсы бирин айтайын деген экен. Кашкардын жайын уккандырсың.

Айчувак *(Чорого):* Дада, колундагы бозунач, кереч деген чөп экен. Апам ооруганда биз ушуну кайнатып ичиргенбиз.

Чоро *(Саргытка)*: Сен... Өңүң жылуу учурайт. Кашкарлык устасыңбы? Аштыкчыларга маңгел-орок жасап, Атантай, Тайлакка кылыч согуп бергенсиң.

Саргыт: Оозуңа май, издегеним Атантай менен Тайлак. Эзелтен Керме Тоону жердеген боордош элек. Курткадагы Кокондун чебин кулатканыңарды эшиткенбиз. А биз Жаангер, анан Кытай падышасынын торундабыз.

(Табылды баштаган сарбаздар үчөөнү басып жыгылышат. Байлашат).

Т а б ы л д ы: Саргыт?! Сенин башыңа сайылган миң тилла мениң калтама түштү. Хандын казынасына керексиң. Балаң абдан чырайлык, колго суу куюп берет.

А й ч у в а к: Ата! Атаке!

С а р г ы т: Айланайын, уулум!

Т а б ы л д ы *(Чорого):* Хазирети ханыбызды ала-була дарт чалганын укканыңыз барбы? Күн мурунтан таппадыңбы, дарыгер? Дармегин короттуңбу? Эчтекеңди катпай, жашырбай мага үйрөтөсүң. Жулкунбагыла, жулуп таштайм бир жериңерди. Чунаңдабагыла, чуркурабагыла. Азыр атка таңабыз. Үзөңгү кагышабыз. *(Кисени ачып).* Берегилер айымдар кашын боёгон, тишин боёгон немелерби? Абдан...

(Сурнай үнү угулат).

Болгула! Оозун таңгыла!

(Үчөөнү сүйрөп, шашыла жөнөшөт).
(Арап Баатыр, жаракчан сарбаздар).

А р а п: Кызыталак Табылды-Керээз таптырбады.

С а р б а з: Баатыр, азирети ханыбыз
Табылды-Керээзге илхам кылат.
Мартабасы сизден бийиктеди.
Алиги Гүлбакта Сизди кетирип ийип
узак-ак масилет курду ханыбыз.
А кызматын кылган сиз... у-уу.

А р а п: Менин башымдан аттап...
Менден мурда хандын көңүлүн таап,
ордого жаккысы бар.
Башын жулам!

С а р б а з: Табылды-Керээз азиретиге адал кызмат өтөп жатыры.

А р а п: Апасынын ак сүтүнө түкүргөн паччагарда эмненин адалдыгы. Жыпар куюнган кыз койнундай Нарынды чанып Коконго качкан эшекче адалбы? Колума тийсин, өзүнүн туулган журтуна курман чалам.

Пауза.

Суу боюна түшүп аттардын жонун сергиткиле. Сарбаздар белин чечсин.

(Жалгыз. Сахна күүгүмдөйт.
Найзасын жөлөнө үргүлөп, уктап кетет.
Тайлак Баатыр, жигиттер, тегеректейт).

Т а й л а к: Уйку менен күлкүгө ар намыс жок. Бах чиркин, уйку эмес бекен?!

Ж и г и т *(эңкейип)*: Арап... Баатыр экен!

Тайлак. Арап?.. Арапны? Жүрөгүндө кара жок, жоонун жолун тосуп, баатырдын баатыры уктай алат. Эй, адамзат, ушундай сулуу, ушундай сүрдүү эр азаматты кантип кол барып өлтүрөбүз. Кантип өмүрүн кыркабыз? Аттиң дүйнө ай, эгизим болуп калбасны. Эй адамзат, неге кыска баатырлардын өмүрү?!

(Жигиттерине).

Жарагы жокту жайлаган, уйкуда жаткандьı байлаган — эрдин наркында жок.

(Арап оодарылат).

Жигит: Эй баатыр!

(Арап көзүн ушалап).

Арап: Кур дүрмөттөй таркылдаган кимсиңер? Тайлак... Тайлак Баатыр?!

Тайлак: Элимдин журтуна төрт бучкагыңы жайып уктаганыңа жол болсун?

Арап: Уйкуну бузган адепсиздерге жол болсун?!
Чопкутумду кийгизбей, тулпарымды мингизбей,
Каракчыдай тегеректедиңер.

Тайлак: Талпагыңды ташка жайсам болот эле,
Каныңды чачайын дедим эле,
Мен сени уурдап өлтүрө алаар эмесмин.
Сен уурунун өлүмүнө ылайык эмессиң.

(Кыйкырып).

Маңдайлашып өлтүрөм!

(Жоо-жаракчан Араптын сарбаздары).

Тулпарыңдын жалында өлтүрөм!
Каныңды ээриңдин кашында чачам!

Арап *(туулгасын кийип, найзасын алып):*
Кыйкырып бүттүңбү?
Кызыл өңгөч бизде да бар.
Кырчылдашка даярбыз.

Тайлак *(ийилип, ызааттап):* Кулдугум бар, баатырдык наркыңа. Атым тартуу, башым тартуу, Керме тоонун кулунубуз, достошолу.

Арап: Азиреги хандын тузун аттабайбыз.

Тайлак: Айтып коюу бизге парз. Сөзгө конок бер:
Арстандай чамынып келеби дедим эле,
Арыган түрүң бар, үч күнгө өргүп ал.
Апан, аргымактын жалынан шамал учуруп,
Эрөөлгө чыгалы. Кумардан каналы.
Араң барган Арапты сайыптыр деп
Жаманаттыга калбайлы.

Арап *(ийилип, ызаттап):* Үч күнү үрпөйүп сарсаана тартып,

башым шишиптирби? Сени киши өңдөнтүп. Үч күнү күтүп жүрө аламбы? Аруу жуунуп, ак кийнип келдиңби? Жекеге чакырам!

Тайлак: Жазатың тайса сөөгүңдү кордобой
Ариеттеп көмдүрөм.
Ушул бел — Арап өлсө Араптын бели,
Тайлак өлсө Тайлактын бели атыгат.
Чык жекеге?!

(Эки тараптын калкандары, найзалары тирелише түшөт.
Эки баатыр тизелеп кылыч миздерин өбүшөт.
Сурнай күүсү — «Найза сал» тартылат.
Сахна күүгүмдөнөт. Кыпкызыл учкундар.
Шуулдаган шамал. Көчкөн булут.
Дүбүрттөр. Калкандардын кагылышканы.
Качыр этип сынган дабыш. Жалгыз аттын кишенегени.)

Сахна жарк дей түшөт.

...Көкүрөгүн жара сайган найза сыныгын кош колдоп суурун өзү ыргытып Арап баатыр сулап жыгылат).

Үн: Арап Баатыр... Тайлак баатыр сайышкан жер... Ал күндөргө күбө болуп, Тогуз-Тородо — Араптын бели турат.

Сахна акырын жабылып, Манас айтыла баштайт).

Төртүнчү көрүнүш

ХАН ОРДОСУ КАГЫЛЫШ

Хандын саябан жайы. Чарпаяда Чоро, Айчувак көптөө бери отурушкан.

Чоро *(дары ийлеп олтурган):* Ошентип, Жээренче чечен акыл таап хандын каарынан кутулуп кетиптир. Уктуңбу, сендей баланын акыл тапканын: урушпай, ыйлабай, тил алып акырын жүрө берчү экен.

Айчувак: Атамы сагынып атпайымбы, дайыма түшүмө кирет. «Алтын көкүл Кашкарым» деп баягы ашууда олтуруптур. Жанында кыпкызыл көмоч нан туруптур. Колумду сунсам көмоч нан тегеренип кетти. Ал көмөчтү аюу, карышкыр, түлкү кубалады. Баарыбыз кубалап жетпей койдук. Мен көмөчтү кармасам атамы таап алмакмын. Эми таппайм го? Айтсаң байке, атам барбы? Атам каякта?

Чоро: Атаң Курткада. Куугун жегенде атаңды таштай качышпадыбы. Атаң эл журттун арасында.

Айчувак: Кашкарга кетип калдыбы? Эмне үчүн издеп келбейт?

Чоро: Жумушу жоктор ордого кирсе башы кесилип мамыга сайылат. Көп сурамжылаба, шүк жүр.

Айчувак: Биле-ем. *(Эки жагын каранып, койнун аңтарып).* Атамды сагынам. Сагынганда *(колтугунан алып)* мобуну жыттайм, атам жасаган. Апамдын мүрзөсү Кашкарда. Баягындагычы, бизди

байлаганда, апамын ушул алтын шакегин оозума жутуп ийгем. Апан акырын кара-ап жүрсөм, бир күнү *(куйругун чаап)* быягымдан чыкты шакек.

(Экөө күлө басышат).

Айпери.

Айпери: А эй, экөөңөр неге күлүп атасыңар?

Чоро: Э-ээ, Айпаша, ит менен ойносоң үрөсүң, бала менен ойносоң күлөсүң деген кеп бар. Мына бу бала кызык.

Айпери *(Айчувакка):* Жакшынакай бала. Чечек, чоңураак болсоң эмне?

Чоро: Чымчыктан көзүңүз катат.

Эркечиңизге убалыңыз жетсин, Айпаша.

Айпери: Сиз хандын тамырын кармайсыз, дарысын издейсиз, дүйнөдө мендей сулуу бар экенин билесизби? Мазем жок, башым ооруйт.

Чоро: Мазеңиз канбаса башыңыз ооруйт да.

(Айпери жалт карайт).

Тох, падышага ылайыксыз. Сиздей асмандагы айды капаска камашты. Кимдер күнөкөр?

Айпери: Билем.

Чоро: Билбейм. Мен дарыгермин. *(Айчувакка)* Жүрү, чечек. *(Айпериге)* Үлпөтүңүз улансын. Түзүк... билем деген сөз түзүк, падышайым.

(Экөө кетишет).

Айпери: Падыша элем байландым. Айчүрөк элем — тепсeлдим. *(Ойлуу).* Оморхандын жесиримин. Букар эмири Насуруллага тил жеткен. Оң башталса такка олтурам. Сол башталса, маа десе өлүксүз эркектер мени талашып кырылсын; такка отуруп таажы кийет белем, туу кармап тулпар минет белем. Мейли, хандар, бектер четинен бирден өлө берсин, четинен бирөө короомо кирет. Түк уялбайт бу бетим, түк кызарбайт бу бетим. Мына асманым. Мына басканым! *(Ойдолой басат).*

(Килем, кумура, жаздыктар көтөргөн ордо кыздары.
Чарпаяга орун сала башташат).

Айпери: Кыздар, качан тууйсуңар?

Кыздар: Күйөөбүз жок эжеке.

— Килем токуйбуз.

— Килем кантип туудурсун.

Айпери: Күйөөлөр шагырап жүрү го. Килемдин арасына катып албайсыңарбы.

Кыздар: Килемге каткан күйөө кимди жыргатат эжеке. *(Кетишет).*

Айпери *(ойлуу):* «Кимди жыргатат...»

Табылды: Айпери, көктөн түшкөн шамчырак, коңулуңуз кушубак жүрөсүзбү?

Айпери: Кучунашым кармап башым эңги-деңги. Масмын.

Табылды: Мас аял — башында мээси аз аял.

Айпери: Аял бирде мас болот, бирде таз болот.
Бирде жаңылат...

Табылды: Бир жаңылган он жаңылат. Он жаңылган жүз жаңылат... Ар кимден үмтете берет. Баш оорулуу болот.

Айпери: Ыя?!. Мен өчөшкөнүмдөн жаңылам.

Табылды: Энчиктеген эриң жок, эмнеге өчөшөсүң? Кудай аялды шылдыңдап жараткан: кеби жылуу, өңү сулуу, а башында мээси кем, ыраспы жеңе?

Айпери: Жеңе? Жеңе дейсиңби? Аа-аа, өлүп кал аа...

Табылды: Шарапты шимирип, шалкылдаган түндү билесиңби. Шол түнү, эже—жеңе болуп калгансың. Андайда эжеси жеңе болуп, кайнагасы кайниси болуп калмайлар көп.

Айпери: Кудай урсун билсем. Теңир урсун.

Табылды: Катындын каргангаы — карганын бок чокуганы.

Айпери: Табылды, ханга жагып, бийиктеп алгандан кийин жоон сүйлөп баратасыз.

Табылды: Үндөбөңүз, Айпери. Ана, жоондор келатышат.

(Экөө эки жактан чыгып кетишет.

Мадалы жалгыз.

Ойсоктоп Айпери кирет).

Айпери: Шейшебим ээн, нечен түндөн бери.

Мадалы: Түн сайын түтөмбү сизге? Сиз, бетпак, чыкып кетиңиз. Артымдан ээрчийсиз, шыйпаңдайсыз, акимдердин көзүнчө кылгыра тиктейсиз.

Айпери: Тилдебеңиз.

Мадалы: Абийиримди төктүңүз. Атасы Омор хандын төшөгүн тебелептир деп жайылып кетиптир. Битта бетиңиз карарды.

Айпери: Ырас, биттадан бетибиз карарды. Битта бетибиз карагандан кийин кантип агартабыз. Жуусаңыз кетпейт. Бетибиз экөө болсо алмаштырып алат элек.

Мадалы: Бетиме көө жапкан сиз!!

Айпери: Сиз, сулуулугума кызыгып, намысыңыздын улуулугун неге унуттуңуз? Аа-а, айдай төшүмдү шимип, далымды качырата кучактаганда эс-акылыңыз кайда жоголду? Хандан коркуп, динден коркуп, эр албаса, же жер албаса, же сиз албасаңыз не кылайын? Дитиңиз бузулганда этегимди ачып койгон жазыгымбы?

Мадалы: Бетпак! Кетиң. Ордодон кетиңиз.

Айпери: Кетейин, эркиндик бериңиз, дүнүйө бериңиз. Күчтүүсүнөн, сүттүүсүнөн эркек тандайм. Абийрибиз жабылат, ушак басылат. Мени өлтүрсөңүз бүткүл мусулман журтуна жүзүңүз карарат. Насрулла төркүнүм кунумду кууйт.

(Тымтырстык.)

Алтундө койнуңузга кирем.

М а д а л ы: Мен... Мен бейтапмын.

А й п е р и: Мен аялмын. Жашмын! Сулуумун. Дени кардым таптаза. Түшүндүңүзбү? Жооп күтөм тезинен. Сиз уктуңузбу? *(Безбелдектей чайкалып чыгып кетет).*

Мадалы жер муштагылайт, кумурадан мусалла куюп, удаама-удаа жутат. Чоро. Айчувак алтын табакка салып канжа сунуп кирет.

Ч о р о *(таазим этип):* Туйбаганды туйгузган мартабалуу ханыбыз...

М а д а л ы: Дарыгерим, дартка айлакерим. Мээм лукулдайт, көзүм тунарат.

Ч о р о: Мээңизде илдет бар. Мурда көзүңүздү ачалы. Күнчүлүк жерди көрөсүз, кузгундун көзүн чегип карегиңизге тамчылатабыз.

М а д а л ы: Качан?

Ч о р о: Ханым, мойнуңуздун, колуңуздун түрү жаман. Ооруңуз ырбап баратыптыр, бул — ала деген илдет. Миңдин бири дармегим бар эле, жоготту.

М а д а л ы: Ким?

Ч о р о: Табылды-Керээз...

(Тыным).

Урматтуум, Улукмандын дарысы дүйүм чөптүн бүрүнө, тамырына жашынган. Бирде табылса бирде табылбайт. Жыл үрпүнө жараша жакшы чыгат, же кысыр калат.

М а д а л ы: Тап?!

Ч о р о: Адөөлөт адамдын дартына табылбай койчубу. *(Койнунан кутуча сунат).* Мына, ачкарын күнүгө үч маал сыйпаныңыз. Эч жан көрбөсүн, эч жан билбесин.

М а д а л ы: Неге?

Ч о р о: Анты бар, азизим, башка киши көрсө эм түшпөйт. Каксыз айыгасыз. Жан кишиге билгизбеңиз.

М а д а л ы: Адегенде Сизге сыйпап көрсөк...

(Сырттан бака-шака).

Бу кайсы тынчың кеткир?

(Ордо кишиси жана нөкөр, Эшмат Серкерди коштоп кирет).

С е р к е р: Мен, Эшмат деген тынчың кеткир, таксыр...

М а д а л ы: Таксырдан садага кет! Жыйган насибимди кыргыздарга талаттың. Букар эмири Насрулладан качкансып көчүгүң булкулдөйт. Коркконуң Тайлакпы? Даткаларга Табылдыны алмашып, беделимди кор кылып жүрөмбү. Арап Баатыр өлсө — куп болуптур. Акимдер когөндөлүп жатса деле табаам мындай канбаспы! Бутумду ушалап, миңтип, *(Айчувак сунган канжаны эми соруп),* миңтип пашаамды түтөткөндөргө асыл баштарын алмашкыча абийирин сактап өлүшсүн. Таманым тийген жер датканын башы.

С е р к е р: Азирети...

Мадалы: Кимден ачууму чыгарып, кимди жутаарымды билбей турдум эле, калласын шыргыйга.

Серкер: Айланайын таксыр, ырайым эт, катын-балама жүздөшөйүн.

Мадалы: Катыныӊ сендей кара бет. Балдарыӊ хандын малайы.

Серкер: Күнөйго батпаныз. Карындагы баланын хан болорун ким билет!

Мадалы: Хандан үмүтү бар, бузуку! Катыны талак, туз ургур!

Серкер: Башыӊызга бөрк кийгизген биздин туз! Кутурткан биздин туз. Катыныӊ сеники талак! Агаӊдан арткан катыныӊ... Хан бузулса калкына зыян. Аа, адам баштуу айбан!

(Жеӊинен канжар суурул саярда нөкөрдөн мурда озунуп Чоро канжарын кагып жиберет).

Мадалы *(Нөкөргө):* Кашайгырлар... *(Нөкөр Серкерди сүйрөп кеткенден соӊ, чапанын Чорого жабат).* Алкоомо, сыйыма татыдыӊ. *(Кутучаны жан чөнтөгүнө катат).*

Чоро: Искендер Зулкарнайын да дарыгерине өз чапанын жаппаган.

Мадалы: Дарыгерим, бирөөгө чекеӊи черттирбейм. *(Айчувакты көргөзө).* Балага өзүӊ адеп бересиӊ. *(Ордо кишисине).* Менин айтканымдай болсун.

(Мадалы жалгыз).

(Табылды).

Табылды *(кол куушуруп):* Дарыгерге дооматыӊыз барбы, азирети ханым?

Мадалы: Ал кишиге карызмын. Аны тапкан сиз. Сизге айтаарым бар; арам тамак Серкерди бузуку Тайлак бузуптур. Тайлакты жайламайын жан тынбайт. Айласын тап. Шул мүдөөго жарасаӊыз...

Табылды: Кол башкарам. Керме Тоону чабам. Маргалаӊды бийлейм. Менин мүдөөм толуп жатыры...

Мадалы: Хандын убадасы эки эмес. Камдан...

Табылды: Хоп! Кытай улугуна тил табам. *(Кетет).*

Мадалы: Мындай көзбоочуну ата-энеӊди сатып таппайсыӊ. Мээмдеги илдеттин бири ушул. Кызматын өтөп бүтсүн. *(Кетет).*

(Чоро, Айчувак).

Чоро: Үком, эмине сүйлөштү? Уктуӊбу?

Айчувак: Коркуп уга албай койдум. Табылды бир жакка жөнөгөнү жатат.

Чоро: Аттиӊ...

(Кыздар чуркап кирип экөөно ийилишет).

ЭЭН ЖАТКАН ЖЕР ЖОК...

Үн: Окко каршы чаап, найзанын учуна өнкөсүн курулай тосуп берүү — бул, али эрдик эмес. Эрдиктин баары маңдайы кашкайын көрүнөө турса элдин мууну бөксөрмөк. Өмүр бирөө, өлүм да бирөө... Жан таттуу, жашоо кымбат. Арийне, душмандын сый-сыпатына майдай эрип кетпей, митаамдыгына чалынып жыгылбай, кыябы жетмейинче сабырын тутун...

(Ат дүбүртү).

Бир күндөрү Чоро менен Айчувак үзөңгү кагышып Ордодон качып чыгышты.

Кытай падышасынын кумдай куюлган аскери Керме Тоонун бир оңүрү Кашкардын эзелки чек арасын кайрадан каптады. Жаангер кожо аларга туруштук кыла албай Терек даванын аша качып, кыргыз айылдарына баш маапектеди.

Сары кийиниш каны ичине тартып кумсарган ырайымсыз желдеттер шылтоо таап, Нарындын боюна келатты...

(Көшөгө ачылат)

(Үрүл-бүрүл. Кабыргадай ай. Туш-тушу зоока, сүрдүү капчыгай. Чарчаган, кийимдери тытылган Кутукени саргыч кийимчен кытай нөкөрлөрү сабоолоп айдап алышкан).

Бао Бату: Сен кытай кызы экенсиң.

Кутуке: Кыргыз кызымын.

Бао Бату: Кытайда төрөлгөнсүң.

Кутуке: Кытай эмес — Кашкарда, уктуңбу, Кашкарда төрөлгөм. Жети атамдан бери Кашкарда.

Бао Бату: Кытай кызысың...

Кутуке: Бир сөзүн миң кайталаган ашмалтай. Укпасаң кулагыңа туфа! Бул жердин аты Туюк. Бул жерди Туюк дейт. Уктуңбу, улугум, Туюкка келдиңер.

Бао Бату: Тюй-юк... Тюй-юк?

Кутуке: И-ии, Туюктасыңар. Карачы, кайберендери тескери жайылат.

Бао Бату: Кана Тайлак? Кайда Жаангуй. Качан жетебиз?

Кутуке: Жетип калдык улугум. Кичине чыда. Чыдап тур. Алакөөдөн Баатыр кийиктин этине тоюп тоңкоюп жаткандыр. Барып эле баса каласың. Даяр!

Бао Бату: Тирик болсо башын кесем, көмүлүп жатса көрүн ачып жазалайм. Намысым колума тиет. Кашкарга кайрадан тайраңдайм.

Кутуке: Тайраңдайсың, улугум, кичине эс алалы. Бир уурттамдан суу ичели. Сууңарды ичкиле. Аз калды, тайраңдайсыңар.

Бао Бату *(чаңырып):* Кана Тайлак. Кана Атантай?

Кутуке: Баатырды аялдан сурабайт, баланы уйкусунан издебейт!

Б а о Б а т у: Аңкылдаба, канчык!

К у т у к е: Ырас, жолборсторубуз эл четинде, биздей канчыктары короо кайтарат. Короопу шимшилеп, сен канчык эмей ким канчык?!

Н ө к ө р *(шашылып):* Жаңжуң, кийикпи, кишиби, караан көрүп калдым.

Б а о Б а т у *(Кутукеге):* Сен... сен кандай жерге апкелдиң?!

К у т у к е: Атаңдын башындай жерге... атаңдын чокусундай жерге апкелдим! *(Зоолорду көргөзүп).* Мына сага Тайлак! Тыягың зоока, быягың зоока. Алдың Туюк, артың тосулуу. Ме...

Б а о Б а т у *(нөкөрлөрүнө):* Сактангыла. *(Кутукеге)* Ырайым кылам: өз көзүңдү чуку, өлтүр өзүңдү.

К у т у к е: Коркок өлүмдү туйса жырткыч болуп кетет. Жырткыч болуу салтыбызда жок. Бетиңе түкүрүп өлөбүз, өлсөк... жерибизди кучактап өлөбүз.

Б а о Б а т у *(элеңдеген нөкөрлөрүнө):* Кайрылып айылына барабыз. Менин куйкаланган балдарым үчүн, аялым Чжень үчүн буруттарды бирден терип, күчүктөй кыңшылатып, кыйнап, өчүбүздү кандырабыз.

К у т у к е: Баатырлар, кайдасыңар?! *(Бао Батуну баса жыгылат).*

(Ураан-жаңырык).

(Тайлак жигиттери менен нөкөрлөрдү курчап калат).

Т а й л а к: Кана, каканчындар, жол болсун?!

Б а о Б а т у: Тайлак Багадур, адашып кеттик.

Т а й л а к: Адашма тийген айлампаштар.

Бээжинде туулуп, Анжыянга адашат.

Б а о Б а т у: Кокуй иш болуп кетти, Тайлак Багадур. Сиз менен мамилебиз татуу, ымалабыз ысык...

Т а й л а к: Жылуу сүйлөйт, бу желмогуздар, катындай чачын өргөн атаңдын...

Б а о Б а т у: Тайлак Багадур, элибиздин салтын сөкпөйлү...

Т а й л а к: Сөкпөйсүңөр, а кебез менен мууздайсыңар. *(Кутукени көргөзө).* Кыйнайсыңар. Менин Куту жеңемде кандай акыңар бар? Эмине кусаматыңар бар кыргыздын зайыбында? *(Жигитине).* Куту жеңени эс алдыргылачы.

(Кутукени алып чыгат).

Б а о Б а т у: Тайлак багадур, Жаангуй кожо кыргыздардан коломолуу кол жыйнап жатышат деп уктук. Жаангуйдун башын кесип келүүгө аттангамбыз. Хуандинин буйругу... Издегенибиз Жа-ангуй.

Т а й л а к: Жаангерди!

(Жаангер).

Кожом, булар издеп жүрүптүр сени. Эки ийниңиздеги периштелериңиз айттыбы?

Ж а а н г е р: Кайрыдиндер турганда периште сүйлөбөйт Баатыр.

Т а й л а к *(Бао Батуга):* Мына Жаангер! Акыреттик досу Ма-

мед Ахун бизге байлап келди. Жалгыз досуна батпаган, ушунун какжыраган башына бүлгүн түшүрөсүңөрбү? Тойгон жери бар, токтогон ата журту жок жалганчынын башына... *(Жигиттерине.)* Бу солоңдорду зоокадан ыргыткыла, карга, кузгун сөөгүнө тоюнсун. *(Солондор бирин-бири сүйрөп чыккандан кийин Бао Батуга).* Сени да ушинтсем болот эле, бирок падышаңа сөз жеткирер кишим жок. Айта бар падышаңа:

Эээн жаткан жер жок, ээсиз жаткан мал жок.
Ажыдаар сойлосо — бооруна тиер чок бар.
Окчонтойдо ок бар.
Падыша алдындагы ашын жейт.
Ашын жебесе башын жейт.
Дагы бул сөздү айта бар:
Ата-баба сөөгү көң болгон жерге,
Азантуу күндөрдө бири-бирине бел болгон элге,
Кыжыңдап көзү-башын кызартпасын.
Өз ырын ырдап, өз кырын кырдасын.
Эселектерин жумшап,
Элди элге кырды бычак кылбасын.
Анан байыркы кептен козгоп айт:
Бул Керме Тоо —
Алооке хандын каарынан,
Алмамбет качып келген жер.
Ак келтесин асынып,
Айкөл Манас жүргөн жер.
Алдагы кулагың кулакпы же башкабы?
Башың өзүнүн ордундабы?
Жоготпой, коротпой айта бар кыйкымчыл падышаңа...
Ал Жаангерди...

(Саргыт чуркап кирет).

Саргыт: Тайлак... Тайлак баатыр! Жаангердин башын сурайм. Кара эшек кылып бир минип алайын.

Тайлак *(Жаангерге):* Кимисине барасың эшеним?

Жаангер: Саргыт! *(Бутуна жыгылып).* Айланайын Саргытка...

Тайлак: Менин сөзүм эки эмес. *(Бао Батуга).* Башы-көзү, ичеги карды, селдеси менен сеники. *(Саргытка).* Атаа-а Саргытым, мурдатан сурабайсыңбы? Бүттү... сөз бүттү.

Жаангер: Аллага күнөө кылба, Тайлак баатыр. Мен пайгамбар насилимин. Кайрыдинге кор кылба. Мен ыйыкмын.

Тайлак: Элден ыйык эмне бар? Эр жигиттин пайгамбары — эл.

Жаангер: Кагылайын мусулман, кыйыгыма тийбе, каргап салам. Кара таш кылып салам.

Тайлак *(жайдары):* Курткада таш болуп жатсам арман жок! *(Жигиттерине).* Жаангердин колун аркасына таңып, бу айбаалыдай немесин алдына салгыла. Чегине жеткиргиле.

(Жигиттер алып кетишет)

Саргыт: Бекер кылдың Баатыр,
Жылаандын башын өлтүрөт, бекер кылдың. *(Кетет)*

Кутуке.

Ак жолтой Куту жеңе, эс алдыңызбы? Саамайыңдан айланайын Куту жеңе, бүгүн сенден акылдуубуз жок.

(Жоокер кийимчен Атантай, жанында Семиз)

Атантай *(бакырып-өкүрүп):* Айланайындар, аксарбашыл. Кутукем аманбы? Байбичем кайда?

Семиз *(терин аарчынып):* Байымдын байбичеси... Байымдын байбичеси аманбы?

Кутуке *(Атантайга):* Жоо кайда деп бакырбайсыңбы, айыл атасы?

Тайлак: Абамдыкы жөндүү. Кара башыңа иш түшсө зайыбыңдан күйүмдүү ким бар? Бир туугандар кыйышып кетет, а жакшы аял... жакшы ургаачыга эзелтен ызаат кылганбыз. *(Жалт карайт)* Ырчыңар кана?

Семиз: Кара жерге кирсин, жүрөт да.

Тайлак: Үйрөткөн шумкары сен болсоң, анан кантсин. Заманына жараша адамы.

(Семиз Атантайга шыбырайт).

Аба сөзүм бар.

(Кутуке, Семиз кетишет).

Дүпүрөтүп жылкы айдап кай мураска жеттик, аба.
Малың түгөнгүр жоопуку же жуттуку экеп.
Чогуу көчүп, чогуу конгонго не жетсин. Элиң текши эмес, улоо кайрылышалы, томаяктарга мал энчилеп берели.

Атантай: Эмне?!

Тайлак: Элге жарлык кылабыз: жер эмчегин эмгиле дейбиз. Зомбулукту, ууру-кескини токтотобуз.

Атантай: Те-ейт! Келжирек... *(Ызырына чыгат).*

Алтынчы көрүнүш

ТАЙЛАКТЫН ӨЛҮМҮ

(Кырман).

Тайлак Саргытка башын таңдырып ордунан туруп жатат.
Ырчы бир канты буун ары сүйрөп коёт.
Үчөөнүн тең колунда жыгач күрөк, эгип сапырышууда.

Ырчы: Аялым койчо төрөйт. Он бир балам бар, дагы боюнда. Баатырга бүгүлбосом, байга жагынбасам аларды кантип багам.

Тайлак: Ар кимдин ырын ырдап тумшугуң жылыдыбы? Эр

эмгегип жер жебейт, жаздан баштап аштык айда, дыйкан бол. Унаадан кам сапаба. Тини мингениң баш-оту менен сеники.

Ы р ч ы: Баатыр... баатыр, ишенбей жатам, кудай урсун!

Т а й л а к: Жарлыкты уккан жок белен? Мени айтты де, Чубатайга бар, он бир балаңа он бир жандык болдуруп ал. Бир кап эгин ал.

Ы р ч ы: Баатыр, айланайын Тайлак, кантип?.. Чубатайга барамбы?

(Чуркап чыгып, кайра кирип). Мурда малды жеткирейин. *(Кетет)*

С а р г ы т: Баатыр, өңүң бузулуп турат.
Көр оокаттын түбүнө жетесиңби?
Эр жигиттин жаны таштан жаралыптырбы?
(Тайлак акырын чыгат).
«Устун болуп дүйнөгө,
Өлбөй турган кимдер бар.
Өлгөндөргө жер чукуп,
Көмбөй жүргөн кимдер бар».
Сагындым алтын чойчөк Кашкарымды.
Куса болдум алтын көкүл Кашкарыма. *(Кулагына уйгур мукамы угулат).*

(Атантай, Семиз. Колдорунда камчы).

А т а н т а й: Тайлак кайда?

С а р г ы т: Жайына коюңуз, аба, шакыйы кармап чыдабай...

А т а н т а й: Тил албаса шакый болот. Туттугат.

С а р г ы т: Антип айтпаңыз, антпеңиз!

А т а н т а й: Тыйба! Тыйбагын. Сен акмакты сарбаздардан куткардым эле.

С а р г ы т: Жакшылыгын доолаган эр кишинин иши эмес, Атантай.

А т а н т а й: Тейт! Атыман айтат. Мен турганда үнүн менден бийик чыгарат. Жайытымды бузуп, эгин айдадыңар. Малымдын чөбүн жедирбедиңер. Жылкымды талап... жылкычымды сабайсыңар. Тептип-тербиген кул!

С а р г ы т: Тентисем эл издедим, телмирсем жер издедим. Камчыңды чапсаң да чучугумду чакпа, Атантай?!

А т а н т а й: Чучугуң какшаса Кашкарыңа кет. Жогол!

С е м и з: Курсагың тойсо жүрө бербей, ошепт!

С а р г ы т: Сенден келгенди көрдүм. *(Семизге күрөгүн таптайт).*

С е м и з: Сойду-уу.

*(Атантай Саргытты камчылап жиберет.
Тайлак).*

Т а й л а к *(Атантайга):* Дагы Саргытка асылдыңбы? Жылкыңды бүлдүргөн мен. Жылкычыңды сабаган мен. Капымдан корком. Жаманатты боломбу деп корком. Болбосо сеникиндей баштар сайга тоголонгон.

Атантай: Кан кускур! О жараткан кудай, агасын ушинткен ким бар?

Тайлак: Ырас, агамсың. Ыйлашаарым... Боорумсуң. Арийне элден кымбат эмессиң. Кыргыз жергесин жакама топчулап берген ата-бабадан артык эмессиң сен! Ысык-Көл, Соң-Көл эмессиң! Касиеттүү Улуу Тоого, керек болсо өзүмдү ыйык чалам! Эл оң көчсө тескери көчсөң, оң жүрсө тескери бассаң, угуп кой, агам экениңе карабайм, териңди сыйрып салам!

Атантай: Бул жинди болду. Буга жин тийди кудай! Эл көзүнчө арбагымды тепседи. *(Саргытка).* Сен... Сенсиң! Кашкардан жарты нан таппай тентиген селсаяк!

Саргыт: Тентиген атымды өчүрбөдүң. Мен да бир кишиче бар элем коломтомдо. Ага-инилер, мен үчүн араздашпагыла... Ичиңер ыйкы-тыйкы болсо, күн эмине болучу? Биз силерди күн кылып турубуз го, Тайлак.

Тайлак: Сөөгүмдү жашытпа, Саргыт. Күн болуп тийип тура албасам кантейин. Күн да батат экен, чыгат экен. О ырынан чыры көп, түзүгүнөн бузугу көп заман! *(Улам чекесин укалап, чабалактайт).*

Саргыт: Тайлак Баатыр, ыраазымын сага, ыраазымын баарыңа. Мен, бир кишинин сөзүнө терикпейм. Элин сагынбас эр болбос. Ата турпагымды сагындым. Анын башына эмне күн түшсө көрөйүн. Айта албай жүргөм. Мен... Эл-жериме кетем! Туйгун заман тууруна конот. Кашкарда эзелки кандашыңар бар экенин унутпагыла.

(Эки этегин куруна кыстарып).

Айчувагым аманат... аман болсо ата турпагын табаар. *(Чөгөлөп, баш ийип).* Бир боорлорум, эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт. Мен кам көрөйүн. *(Кетет).*

Тайлак: Эл ичинен эр кетсе элдин боксөргөнү. Саргытты токтоткула. Кетсе да күлүк мингизип, күрөөкү тон кийгизип жөнөтөбүз. Тууганына келгендей болуп барсын Кашкарына.

(Тургандар чыга башташат).

Атантай: Угуп кой иним:
Мен жылдырып жылкы айдап, жылжытып казы чайнайм,
Мен жердин ташын чукугуча, ээрдин кашын чукуйм.
Семиз: И, төп сөз.

(Тайлак жалгыз. Жигити ээр-токум көтөрүп кирет.)

Тайлак: Буурулду жайдактадыңбы? Ырас кылыпсың, бир аз жер жамбаштап алайын. Башым чыдатпай баратат.

(Жигит ээрди жаздап, тердикти салат).

Баргыла, кимиси кылтыңдаса, жинин каккыла! Көзүм тирүү турганда билгенимди кылам...

*(Жигити кетет. Тайлак ээр жазданат.
Жыла басып чүмкөнө табып кирет).*

Т а б ы п *(Тайлактын тамырын кармап, чекесин басып):* Баатыр, тамырың лукулдап тарс жарылганы туру. Буурчактай бузук кан чекеңе түйүлүп, мына, курттар мээңде дүргүп жүрү. Оо кокуй, майып болосуз. *(Тайлактын башындагы таңуусун ыргытып, наштарын койнунан суурат).* О кокуй, көз ачылат, эс аласың, а демдеп коёюн Баатыр, Ыпылас кандар мына, мурдуңузга, а мына чеке тамырга токтоду.

Т а й л а к: Табыпсыңбы? Башым оң таптырбайт го? Мээ куртпу дейм. Жанымды жай алдырчы. Көзүң таанышпы, мени тике карачы, эй табып?

Т а б ы п: Алаксыба пендеси, төмөн кара, сүйлөбө баатыр. Эңкее бер. Мына, мээ курттан кутулдуң. *(Шашкалактап наштарын катат).* Кылыч кеспеген Тайлакты кылкан менен ууладым. Найза тешпеген Тайлакты наштар менен жайладым. Кырк жашында тырмагымды чыгына майладым. Суурдай аңкыштаган энемдин кайниси... Кайнаган кегим, бүтпөгөн өчүм! *(Кетет).*

(Жигит чуркап кирет).

Ж и г и т *(чөгөлөп):* Баатыр! Баатыр, көзүңдү ач, катуу кабар! Кокондон кол аттаныптыр. Хандын туткунунан Чоро келди.

(Чурулдап эл жыйнала баштайт).

Баатыр сага эмне болду? Эмне болуп кетти? О, эл-эл!

Т а й л а к: Чоро дедиңби? Кайда? Жаным жай алып баратат. Эмне дедиңер? Табып кана? Хандын колубу? Кабыргалуу ат мингиле, жигиттер... Керме Тоону...

(Сахнаны узуктөй кара булут басат.
Муңдуу музыка «Боз инген»).

Ы р:

Ысар менен Көлөбдө
Ыйлаганда бир элек.
Чачылып кеткен үй-бүлө,
Жыйнаганда бир элек,
Тиги, бир боз үйдүн балдары —
Казактан жардам болобу?

Калайман күндө бир бастык,
Хандар менен кармаштык.
Азаптуу күндө бир бастык,
Ажыдаар менен арбаштык,
Тиги, бир дайранын кулуну,—
Кыпчактан жардам болобу?

Алтын жака жер кайда,
Армансыз өтөөр эр кайда?
Ак буудайдай жуурулуп,
Арман ай, арка болоор эл кайда?

Күмүш жака жер кайда
Күйүтсүз өтөөр эр кайда?
Күлүгүн байлап кермеге,
Арман ай, күтүрөп турчу эл кайда?

Т а й л а к: Мен... Менин ырым, бироо ырдадыбы?

Ү н: Баатыр, сен жөөлүп жатасың.

Т а й л а к: Бул менин ырым. Менин арманым. Эмне болуп баратам? Өх, эл ыраазыбы? Элим ыраазыбы мага? Эл... Ата-а оңбогурду, жанагы көзү таапышты... *(Кулап кетет)*

(Эл чурулдай түшөт).

(Жигит, Табыпты селдесинен муунта сүйрөп, элдин аягына көмөлөтөт.

Кутуке кара кийип, ак кымкап жамынып кирет.)

К у т у к е *(Табылдыга):* Сен... Сенсиңби?! Тупа чөккүр. Эл... айланайын эл! Бул баягы бетпак! Бул — Табылды. Ак сүтүмдү соргон, кан-какшаткан Табылды. Калайык, уулум мынакей! Күйдүргүмдү көргүлө. Атасынын арбагы — мына Кереэзиң! Ушинтти. Ушинтип тукумуңду курут кылды, тилегиңди жылас кылды. Энесин сөккөн эр жалгыз кокуй, арбакты тепкен арман күн кокуй. Кантип дитиң барды, кантип кырктың чынарды?! *(Табылдынын ичинен байланган канжарын кабынан сууруп алып саят).*

Т а б ы л д ы *(жүрөгүн басып):* Апа-аа!

К у т у к е: Апа-аа! Апаң жараткан, апаң түгөттү жашыңды. Сенден душманым ким бар, сенден жакыным ким бар? Сен — күйүт болуп тирүү жашагыча — гүлбейит болуп көргө жат. О кокуй бейитим, жалгызым. Суу боюнда жалбызым! *(Жыгыла жаздап).* Жерин тепсеген жоодон эмес — энесинин колунан өлдү дегиле. Сандаган жоодон өлүм буюрбай саканактай энесинен жайрады дегиле. Жалгыз бейит комгүлө. Жараткан кудай, кантип карайм элдин бетин? Күндүн көзүн кантип тиктейм?.. Сатындынын энеси болгуча, жаман көзгө урунгуча... ач койнуңду кара жер! *(Канжарды өзүнө таптап баратып ыргытып).* Энелер сени төробөсүн. Энелер... Шумшуктөр эл-жерин сатпай коюптурбу? Менчелик катын дүйнөдө болбоптурбу? Аска-зоодой баатырынан эл ажырабай коюптурбу? Силер тирүүсүңөр го, калайык?! Мелтиребегилечи. Айланайындар, бир ооз сүйлөп койгулачы. Үнүңөрдү чыгаргылачы. Жөлөгүлө, жөлөп койгулачы. Арамдын жанына жыгылып калбайын. Жыгылбайын жанына. Жүзүн көрбөйүн. *(Тайлактын үстүнө ак кымкабын жаап сыңар тизелеп).* Кош, армандуу Баатыр, арбагы тирүү айкөл Баатыр, кош!

Айчувак

А й ч у в а к *(чуркап кирип):* Атам. Атам кайда? *(Артка кетенчиктеп, кайра Кутукенин жанына чөгөлөп, аны жетелеп экоо чыгышат).*

(Сырттан өкүрүк.
Атантай, Семиз).

А т а н т а й: Кокуй, бир боорум. Жөлөгүм! Мен жерге кирейин. Менин Тайлагым... Тироочум... Жөлөгүм... Айрылдым.

(Тунжуроо).

Ч о р о: Өлгөндөр кайра тирилмей жок, өчкөндү кайра тамызмай жок! Ыраматылыктын зыйнатына туралы.

Кажырлуу жигиттер, камдангыла эл четине. Эр жигит өлөт, эл өлбөйт деп кара жүрөк жоого жооп айталы! Керме Тоо колдосун! Чабылып-чачылып жашагыча кан кусуп Нарындын боюна жаталы! Кана, тируунун камын кылалы!

Кара булут көчүп,
сахнанын тору аппак болуп келатат.
Сурнай үнү.

Кошого жабылат.

УЯТ ЭМЕСПИ

Эки көшөгөлүү комедия

КАТЫШУУЧУЛАР:

Аралбай — кардончу карыя.
Айкүмүш — анын байбичеси.
Сыман — магазиндин башчысы.
Итибай — күйөөсү.
Алтын — экөөнүн энеси.
Кудайназар — колхоздо мурап.
Сагызган — аялы, убактылуу сельсовет.
Кекилик — магазинде, складда жардамчы.
Үнчукпас — аялы.
Анжелико — студентка.

БИРИНЧИ КӨШӨГӨ

Биринчи көрүнүш

Окуя биздин күндөрдө шаарда жана айыл-кыштакта өтөт. Шаарда. Жасалгалуу комната. Төркү эшик жана ачылган терезе. Дубалда илинүү беш-алты жашар кыздын сүрөтү. Столдо сеткага толтура бөтөлкөлөр. Алтын үй жууп жатат. Сыман күзгүнү маңдайына коюп уна сүйкөнүп, каш-кирпигин боёнуп олтурат.

Сыман: Үйдү жууп бүттүңбү, апа? Минтип *(кашын жулуп)* колум бошобой жатпайбы. Апа, ой апа дейм, капырай, ушундай ичиңер бекем кишисиңер. Бүгүн биздин кубанганыбызга түшүнөсүңөрбү? Баягы... баягы айтып жүргөн министр таякемчи, уулуң бүгүн ошо министр таякенин приёмуна барат.

Алтын: Билбейм, жасанып-түзөнүп жонор каласыңар, анан эле шылкыйып кайра келесиңер.

Сыман: Кызматка туруу деген үй жуугандай оңой эмес. Ага тааныштык керек, туугандык керек. Министр таякем... Министр таякем уулуңду кызматтын аягында кирсин дептир.

Алтын: Кызматтын башында киргизбей аягында киргизген эмнеси.

Сыман: Жалгыздап сүйлөшөйүн деген го министр таяке. Апа, ой апа дейм, мен болсо магазиндин башчысы — дүр-дүнүйөнүн баары колумда; Итибай уулуң бир чоң кызматка турса... Эмне армаыбыз бар? *(Кашын искектейт).*

Алтын: Каш-кирпигиңден эчтеке койбой койдуң го, каран күн. Жулбасаңчы бир.

Сыман: Неправильно өскөндөрүн жулуп жатам. Үйрөтпөй үйүңдү жуучу апа. *(Комнатанын бурчун карап)* апи-ий, тетигинде желээ турат, алып салгылачы. Айтмайынча өзүңөр көрбөйсүңөр. Фу, тамак-ашты үйгө бышырган жаман экен.

Алтын: Үйгө бышырбаганда, асманга кантип казан асабыз?

Сыман: Ала качып сүйлөбөгүлөчү. *(Ордунан турат)* Аркы кухнядагы напды ыргытып ийгиле.

Алтын: Нанды ыргыт дебей жүр балам, ырысың качат.

Сыман: Таалайбүбү нанды күнүнө чакалап ыргытат. Ыргыткан сайын ырысы көбөйдү. *(Төркү эшикке кирип кетет).*

Алтын: Таалайбүбүң талаада калсын. Экөөңдү талаага бирэки күн ыргытып салса байпагыңарды жээр элеңер. Ушу келин бирди көрот го, олда кокуй ай.

(Сылапа кийинген Итибай. Мурутун чыйратып күзгүгө каранат).

Итибай: Апа-ов, апа дейм. Эмне кылып атасың?

Алтын *(столду шагыратып түртүп).* Ойноп атам. Турчу ары, аялыңдан бетер күзгүдөн чыкпайсың.

Итибай *(секирип).* Акырын... Акырын... шымымды булгайсың. Министрге приемго баратса...

Алтын: Министр сени да министр кылмак беле.

Итибай: Шашпа апыке, уулуң сени жыргатат. А дүйнөгө аттансаң арбагыңды сыйлап ак күмбөз курдурам.

Алтын *(отуруп, терин аарчынып).* Ырас, көзү өткөндөргө эстелик орнотуу салт экен.

Пауза.

Сен Ормуштун байбичесин унутпадыңбы? Ыраматылыктын мүрзөсүнө аппак таштан орнотушуп «Энекебиз жүрөгүбүздөн кылымдарга өчпөйт» деп жаздырып коюшуптур. Тирүүсүндө эмне көрдү? Бечара, эшек минип айылчылачу. Шырдак жасап эле жатчу. Ал өлгөндө келин-уулдары боз үйүн талашып мушташпады беле. Тирүүлүктө сыйлабайсыңарбы! Дөөлөтүңөрдү көтөрбөйсүңөрбү?

Итибай: Акыл айтпачы. Пенсияңды алдыңбы?

Алтын: Пенсиямды кызыкеге жумшадым: кызыл тукабадан ыштан кийгиздим, пийва ичирдим. Морожной жедирдим кызыкеге.

Итибай: Кызыкеңдики өттү. Шаардын ысыгында эмне бар ага, колхозуна кетпейби.

Алтын: Кет деп кантип кубалайм: козусун жесең, кымызын ичсең... Кетет. Тишин салдырып бүттү.

Итибай: Тишин ошол райондогу доктурга салдырбайбы. Тиши сынса шаарга — менин үйүмдө, картөшкө сатса шаарга — менин үйүмдө.

(Ачылган терезеден музыка угулат, экөө тең карашат.)

Анжеликонун ыры: Жашагым келет дүйнөгө,
Ай болуп тийип балбылдап.
Көркүнө канбай кумарым,
Көз болуп тиктеп жалжылдап...
Жашагым келет дүйнөгө...

Итибай *(терезени жаап):* Жашаса... жашай берсин аржака... Жашагым келет деп...

Алтын: Өлгүм келет деп дүйнөдө эч ким ырдабайт.

Итибай: Билебиз жашаганды.

Алтын *(дубалдагы сүрөткө кол жаңсап):* Тигине колуктуң экөөңөр бир кыз төрөдүңөр, мага бактырбай кайненеңе кармата бердиң.

И т и б а й: Апы келиниң төрөгөн.

(Төркү бөлмөдөн Сымап кирет.)

С ы м а п: Апа... Апа дейм, үйгө бир күн көз салбай койсом ушинтип чачылып каласыңар, үй ичин жыйнап койгулачы.

И т и б а й: Ошентчи апа, Сымап чарчады го.

А л т ы н: Макул... макул, жыйнап коём. Жанагы колхоздоп келген кыз көчөдө олтурат, ээрчитип келе коёюнчу. *(Итибайга жакын басып).* Олдо ээрдин шалпайткан мээнетиңди алайын ай. *(Кетет).*

И т и б а й: Сымап... а Сымап, апама бир баланы төрөп берсеңчи ыя?

С ы м а п: Өзүң төрөбөгөндөн кийин кишини кыйнаба. *(Сүрөттү көргөзүп).* Тетиги кызымы төрөгөндө өлүп кала жаздадым. Сага бирти төрөп, өзүмө бирди төрөп, энеңе бирди төрөп, ал эмне, мен ишкүбатор бөлем. Көңүл келсе кийин төрөйүм.

И т и б а й: Кийин карыганда төрөй албай калбайсыңбы?

С ы м а п: Сенин апаң элүүнү жаңыдан эңкейди. Өзү төрөгүсү келип жүргөн го...

И т и б а й: Ай, Сымап, тилиңди тыйып жүрчү.

С ы м а п: Кудай ий, апасына болушчаак кандай күйөөгө жолуккам?! Анынсыз биз менен жашагысы жок!

И т и б а й: Менде апамдын эмгеги көп, ага бирдеме дебей жүрчү.

С ы м а п: Коркпо. Үй жууп бергенге мага да бирөө керек. Койчу, майда чүйдөгө баш оорутпайлычы *(күлүп кучактап).* Жанагы мен үйрөткөндү унуткан жоксуңбу? Министр таякеге кантип киресиң? *(Олтурат).* Мына, мен министр: сен эшиктен кирдиң дейли, эмне деп сүйлөйсүң. Кана?..

И т и б а й: Ассаалоому алейкум...

С ы м а п: Ассалому алейкум деген эски сөз. Саламатсызбы таяке деп баштагын.

И т и б а й: Саламатсызбы таяке.... Мен Сымаптын күйөөсү болуп иштейм. Аялыңыздын төркүндөрүнүн төркүндөрү эсенсообу...

С ы м а п: Тамашаңды таштачы. Кыйын иштейсиңби десе — кыйын иштейм де. Тамагың кычышчаак эле, жөткүрүп ие көрбө. Сакалыңы таза кырдырчы? И, ошентип ак көйнөгүңдү кийип жүр.

И т и б а й: Ак көйнөк кийсем сен терчилсиң, сен кирчилсиң деп дагы мээме чай кайнатасың.

С ы м а п: Аялга теңелбе. Аялга кыңкылдоого закон жок. *(Эркелейт).* Ий жарыгым ий, деректирдин айлыгы канча экеп?

И т и б а й: Акча, айлык деп эле битиреп турасыңар. Мен акчаны анчейин жакшы көрбөйм.

С ы м а п: Чөнтөгүңдө акчаң болбосо, арак ичпесең кадыр-баркыңдан ажырайсың. Сен эт союзга деректор болсоң, бирөө конокко чакырса кантип ичпей коёсуң?

И т и б а й: Чечен ичебиз.

С ы м а п: Мен ичсем атама тийейин. Балакет баскан жанымдагылар ичип атпайбы. Оңо жанымдагылар ичпей койсо эле ичким жок. *(Жагалданып).* Кандай мен, жаңы көйнөгүм жараштыбы.

Мендей аялды таппайсың Итикем, Айчүроктоп ашып түшөм. Сенде эмне арман, жакаңды кирдетпейм, бирөөнү жаныма жолотпойм.

Итибай: Баягында Ысык-Көлдөн когала кылып бирөөгө саныңды чымчыткансың.

Сыман: Өлүп кетейин, жаным чыксын, сен өзүң тээп ийгенсиң.

Итибай: Шаарда жатып сенип Ысык-Көлдөгү саныңды каптип тебем?

Сыман: Настроениени бузбачы. Менин ак көңүлүмдү билесиң го. Ачуулансам көзүмдөгү тамырым лукулдап чыгат. *(Итибайды колунан тартып)*. Басып көрчү чекеми, ысып кетиптирби?

Итибай: *(Сымаптын чекесин басат)*: Чекең кайнап турат. Эс ал, көзүңдү жум.

Сыман: Капаланганда бөйрөгүм ооруйт. Сен оорулуу кылдың. Карытып салдың. *(Кызынын илинүү сүротүн карайт)*. Садага болоюн кызым, сагындым сени!

Итибай: *(сүрөттү карап):* Сагындым. Ушу кызымды менин апама бактырсак болмок.

Сыман: Сенин апаңдан менин апам. маданияттуу багат. Эми бир эркек төрөө керек. Анан бүттү. *(Терезени ачып жиберет)*.

(Мотоциклдин үнү).

Сыман: Кудай ай, кулагым бузулмак болду. Ушунун мотоцикли дагы, өзү дагы жадатты.

Кекилик попиросун буруксутуп кирет.

Кекилик: Здрасти *(Итибайга)*. Келе колуңду, колуңду бер. *(Итибайды колдон алып)*. Па-аздравляю, эт комбинатка директор болушуң менен...

Итибай таңгала тиктейт.

Олурайба. Келе сүйүнчү?! Директор болушуң менен...

Итибай: Аны каяктан уктуң?

Кекилик: Молтүрөгөн аялың угузду. Ырыстуу жигитсиң. Минтип кызматка турдуң. Сыман сени бойго жеткен кыздай сылап-сыйпап багып олтурат.

Итибай: Аялдын көзүнчө ошентип айтасыңбы?

Сыман: Кекилик сүйлөсүн. Сүйлөсөң Кекилик. Мына, Итибайдын көзү, мен жакасына кир жугузбай багам.

Кекилик: Сымаптай аялга жетпей жүрөт жигиттер *(папиросту тарта берет)*.

Сыман: Ошону айтсаң. Уктуңбу Итикем, кызматка тургуздум.

Итибай: Кызматтан жутабайм. Айлана чөйрөсү кандай, перспективасы кандай, ошону байкап жүргөм.

Кекилик: Абдан туура! Кызматтын пайдалуусун машкедей изде. Пайдалуу кызматпы, жүнүн жулганток болуп жыпкысына кирип кет, междупрочим, сен сулуу жигитсиң, сулуу катын болсоң жактырган кызматыңа алда качан турмаксың. Министрге ылайык сендей жигиттер телпейип басып жүрөт.

Сымап: Кекилик, жанагы мага жетпей жүргөн жигиттер ким экен?

Кекилик: Сокпокбай... Ашыракун... Эшеев...

Сымап: Эшеев кайсы жигит эле?

Кекилик: ОБХССта иштейт. *(Папиросун таштайт).*

Сымап: ОБХСС?

Итибай: ОБХСС? Ой, жам-аан...

Сымап: Кудай ОБХССтан сактасын.

Кекилик: А мен коркпойм. Силер да коркпогула: баягы буюмдарды жайма базардан бүтүрүп жылып баратсам чеснок мурун милиционер кармап алса болобу. Өзүм мейли, экөөңдүн келечегиңди ойлодум. Кудай урсун! Бирок, акмын, баарын сатып ийгем. Мени преступлениенин үстүндө кармаган жок.

Сымап: Кудай сактаптыр, жүрөгүмдү солкулдаттың.

Кекилик: Жүрөк жүрө берет. Жүрөктүн тагдыры кызыл кекиртекте.

(Кайра папирос чегет).

Сымап: Фу! Түтүн... мынчалык тартасыңар.

Кекилик: Мурдагы аялымдын саатынан тартып калбадымбы.

Итибай: Аялыңдын мурдагысы кайсы, кийинкиси кайсы?

Кекилик: Иши кылып бир аялым сулуу болчу, шерменденин мурдун кырча тиштеп салгам. Эмкиси жаныма тынч. Кылтылдаса дагы тиштеп салам.

Сымап: И-ий, кантип кырча тиштейсиңер.

Кекилик: Сүйгөндүктөн өлтүрүп да салат. Өткөндү эстетпегиле. Пайдалууну сүйлөбөйсүңөрбү. Бүгүн мен ОБХССтин начальнигин кыл кекиртегинен байлап койдум.

Сымап: Кыл кекиртегинен?

Кекилик: Мурду чесноктой милиционер начальникке айдап кирди. Начальник кучактап жыгылса болобу. Көрсө мага кошулуп колонияда олтуруптур. Ал ойронуң эми начальник.

Итибай: Ордун тапкан экен.

Сымап: Ошондой жерге ошондой тажрыйбалуу кишилерди коюу керек.

Кекилик: Андайды колго албасаң оңбойсуң. Жанагы буюмдардын акчасын чыпчыргасын коротпой чөнтөгүнө солодум.

Сымап: Баарын... баарынбы? *(Күйкөлөктөйт).*

Кекилик: Баарын эмей; бирак жолубуз ачылды. ОБХССтин начальниги мойнумдан кучактады, оңду-солду оокатыңды кыла бер деди. *(Чөнтөгүнөн кызыл книжка алып)*, внештатный инспектор дайындады.

Тымтырстык

Жуубайсыңарбы, кыргызсыңарбы? *(Бөтөлкөлөрдү карайт).* Сүттүн бөтөлкөлөрү го? Саанчынын үй-бүлөсү окшоп сүт ичесиңерби? Бүгүнкү жакшылыкка бир бөтөлкөнү о-омийин дешпейсиңерби? Жүргүлө меникине. Койдун эти, аттын саны, топоздун башы — дасторконум жайнайт. Деректор, инспектор болгон күндү жууйм. Баары даяр! Ылдам! Кеттик!

Итибай: Министрге приёмго барам.

Кекилик: Сен министрге бар, Сымапты мага бер. Бүгүн ойнай турган маалы, жыргай турган маалы. Бөйрөгү ооруп калбасын, шыйрагы ооруп калбасын.

Сымап жанданат.

Итибай: Мен министр таякеге кирип, ал узак аңгемелешип, деректирликке бекип, анан үйүңө жеткиче Сымабым сеникинде кантип чыдап олтурат?

Кекилик: Кичине жуткуруп койсом чыдамак түгүл жалп дей түшөт.

Сымап *(чычалап):* Кекилик, чактап сүйлө, сендей кекилик тургай бүркүткө алдырбайм. Жемсөөсүн жара тебем. *(Төркү комнатага кирмек болот).*

Кекилик *(жолун тосуп):* Эжекеси... эжекеси, кечирип кой. Тамаша... тамашалайм. Сен жемсөөнү жара тебесиң, сен жүрөктү жара муштайсың. Жумурткадай куйругуң, алмуруттай эмчегиң: сендей аял кайда бар, сендей Сымап кайда бар. Итибайдын таалайы... Итибайдын азабы.

Сымап кылыктана күлөт.

Итибай: Сымап, Кекиликтикине бара бер. Апамды ээрчитип ал. Мен приёмго кеттим.

Сымап: Макул. Бат кел, сагындырбай тез кел.

Итибай кетет.

Кекилик *(папиросун ыргытып, Сымапка):* А сен ак маралдай маңкайып, а сен ай тийгендей шаңкайып... три-ра-ра, ра-ра... рай, көкүрөгүң даңкайып.

Сымап: Фу... папирос, фу... үйдү сасыттың.

Шарпа угулат, Алтын кирет.

Кекилик: Здрасти, майкөл-сүткөл апаке, биз үчүн эмпелерди кылбадыңар. Үйүбүздү жууйт. *(Столдогу бөтөлкөлөргө көзү түшүп).* Бөтөлкөлөрүбүздү өткөзөт. Бирок, апа, музоого окшоп сүт ичкениңер уят.

Алтын: Ит ичпеген немени ичип ийген өзүңөр. *(Итибай ыргыткан папиросту терет).*

Кекилик: Абдан туура. Мен ачык сөздү жактырам.

Сымап *(Алтынга):* Камдан апа, Кекилик конокко чакырып келиптир. Менин кадырымды билсеңер.

Кекилик папирос күйгүзөт. Жактырбаган кыязда.

Алтын: Чакырыптырбы? *(Үн салып)* Ай кыз! Кызыке! Жалгыз калтырбай кызды ээрчитип алалы.

Кекилик: Кыз болсо, ээрчитиңиз.

Алтын: Кызыке. А-ай, кы-ыз!

Айкүмүш: Сен ушинтип «кызыкелеп» чакырганда шайтаным азгырып, илгерки ырлар эске түшөт *(бийлеп, ырдайт).*

Кызыл көйнок түрдөй жан,
Кыз өмүрүң гүлдөй жан.
(Беркилер да ырга кошулат)
Кыз өмүрүң өткөндө
Кылчайып келбейт мындай жан.
Жашыл көйнок түрдөй жан.
Жаш өмүрүң гүлдөй жан.
Жаш өмүрүң өткөндө
Жанып келбейт мындай жан.

Кекилик *(Айкүмүшкө):* Жакшы кыз экенсиз. *(Алтынга).* Бул кызыңарды тергейт турбайсыңарбы. Бали, бали, кызыкелеп сөөгүн агарттыңыз. О-оо илгеркилер, карыялар, азайып баратасыңар. *(Айкүмүшкө)* Сиз ырдап, бийлеп жаш кезиңизде, чынбы кудагый? Кечирип коюңуз, мен «кудагый» дей берейин; кыргызды сураштыра келсеңиз жок дегенде кудагый чыгат. Айтчы кудагый, жаш курагыңызда жыргаганский?

Айкүмүш: Бир жаман күйөөдөн куураганский, ырдасам эле тишке муштачу.

Сыман *(каткырып):* Ой, не могу... Тишке муштачу беле? Тишке...

Айкүмүш: Эмнесин жашырайын. Жаман күйөө кеңдиримди кескен. Белим бир тутам, ак шалпар атыккан булбул болчумун. *(Кекиликке)* Сен кайсы шалкы күүсүң? Боёк саткыч эмессиңби? Сен дагы катынга казап неме көрүнөсүң.

Сыман: Касап... И-ий, касап, аны кантип... *(Каткырат).*

Алтын: Олуялыгыңды токтот кызыке. Бул бала бизди коноко чакырып келиптир.

Кекилик *(Айкүмүшкө):* Мен тааныдым. Аралбайдын зайыбысызбы?

Айкүмүш: Сени баягында таанытам. Чакырсаң баралы. Мен пийва саткан Барбараны ээрчитип алам.

Кекилик *(какшыктап):* Он атаңардан беркини ээрчиткиле. *(Ары басып өзүнчө)* Кайсы үйгө кирсең эки-үчтөп кемпир. Жүзгө чыкса да өлүшпөйт. *(Жерди бир тээп чыга жөнөйт).*

Сыман: Мен муну кызматка тургузам. Жамандыкын басып ич дейт. Камдангыла, жөнөйбүз. Мен көчөдөн такси токтотоюн *(Чыгат).*

Экөө күзгүгө каранышат.

Алтын: Кызыке, тишим күрүчтөй бойдон, карасаң.

Айкүмүш: Күрүчтөй бойдон эмей. Байкуш абам сени тишке муштамак түгүл чекеңен чертчү эмес. Доктурдан айланайын, мына, тишимди алданемедей оңдободубу. Кудай өзүмө буюрсун, ээ жеңе.

Алтын: Өзүңө буюрбаганда оозуңан бирөө жулуп алат беле.

Шымчан, пончо жамынган, чачы кыркылган Анжеликого.
Апий-ий доктур кызым, ботом, бүгүн дасторкон жамынып алгансыңбы.

Анжелико *(эки ийинин кагып):* Пончо! Кандай, жарашабы?

А л т ы н: Шумдугуң куру, ушул кыз түлкүнүн куйругун жабыштырып алса деле жарашат. *(Үй ичин жыйыштыра баштайт).*

А й к ү м ү ш: Доктур кызым, сага айта турган акылым бар: доктурдун окуусун жаман окуба, жакшы оку. Экзамендерди кандай тапшырдың?

Анжелико ийинин куушурат.

Сабак сураган чоң доктуруң эркекпи? Эркек болсо жылмыңдап кой, сабагыңа пайдасы тиет. И-и, доктурдун окуусун ырас окупсуң. Жакшы доктур бол, боюңан алдырба. Баса, аялдарды жашарткан доктур бар турбайбы, беттин бырышын кетирген... аты кандай эле?

А н ж е л и к о: Косметика.

А й к ү м ү ш: И, бети-баштын бырышын кетиреби? Айылда бирөө биле кел деди эле.

А н ж е л и к о: Анын бети кандай, көрүү керек, жаркылдаган бет бар, жапжаман бет бар.

А й к ү м ү ш: Ай-ий бейбак, адептүү сүйлөбөйсүңбү.

А н ж е л и к о *(колун шилтеп):* А ну... соз бүттү. Мага ийне керек. Ийне бергиле.

А й к ү м ү ш: Жашагым келет деп какылдап-какшап ырдайсың, үйүңдө ийнең жокпу? *(Жакасынан ийне берет)* Ме, ийне!

(Анжелико ийнени алып, башын ийип чыгып кетет.)

Ушундай шудуңдаган кызым болсо таманын тилип туз салмакмын. Мындай кыздын энеси бетпак.

А л т ы н: Кыз болбой жерге кирсин. Бирөө ала качып барса терезесин сындырып качып келиптир.

А й к ү м ү ш: Ий, терезени сындырыппы? Эмки жаштардын кийими дагы бузулду, бир көрсөң эле көйнөгү те асманга чыгып кетет, бир көрсөң эле жер шыпырып калат. Көйнөк деген немелерди, шым деген немелерди кийип бүтүшкөн соң эмнелерди кийишет?

А л т ы н: Жылаңач жүрүшөт дейсиңби, бирдемени кийишет да.

Сырттан машинанын түтүлдөгөнү.

Такси келди, чыгалы кызыке.

А й к ү м ү ш: Барбайм, жанагы жулунган немең жарытпайт.

А л т ы н: О кокуй, келиним ээленгенде токтобойт. Конок десе өлүп калат. Келиним жеңил кыял, жанында Итибайы жок, жанагы жалаңдаган түгөттөн кайтаралы.

(Айкүмүш чакайт).

Э к и н ч и к ө р ү н ү ш

Парктын бурчу. Олтургучта Анжелико, ийининде узун боолуу сумка. Бутун учкаштырып, ээгин таянып «Жашагым келет» ырынын музыкасына термелип олтурат. Кекилик папирос тартып бир түп дарактын аржагынан чыга калат.

К е к и л и к *(отургучка чалкалай олтурат):* Олтурууга мүмкүнбү? Жаштыктар кандай? Аткарылып жатабы?

(Анжелико ийинин куушурат).

Эки эркек киши көрдүңбү?

Анжелико: Кандай эркектер?

Кекилик: Экөө тең шүмшүк. Бирөө шаардык шүмшүк... Бирөө колхоздук шүмшүк.

Анжелико *(бышкырып):* Экөөнү издеген эркек да шүмшүк го?

Кекилик: Ай карында-аш, кайрымагыңызды жакшы жериме илиңиз. *(Жакындап жылып).* Мен а дегенде сени бир жерден көргөм ээ? А-а, терезеден көрүпмүн. Эс алып олтурасың? Былкылдап сонун отурат экенсиң. Ушу парктын абасы абдан жакшы, мээ жакшы сергийт. Бирок, тартипсиздер паркты булгашат.

(Папиросун ыргытат, ышкырык угулат).

Бул ышкырган сиздин шүмшүк го? Жыландай ышкырган шүмшүктү эмнеге күтөсүң? Мына биз сүйүүнү сыйлачу элек. Эл көрүп коёт деп ээн талаага барчубуз. Андагы кыздар бизди сыйлачу, жаакка чаап ала качып барсак ыйлап гана маакул болушчу. А эмки кыздарга тийип коройүнчү. *(Сөөмөйү менен саят. Анжелико былк этпейт).* О, бали бали. Молодес... молодес... Биздин складда жакшы буюмдар көп, импортный. Кайсы размер киесиң? Сөмкедө эмне бар?

Анжелико: Бычак...

(Тиктешүү).

И, бычак, эки буттуу айбан сөйкөнсө союп коём.

Кекилик *(кыздын санын сыйпап):* Тамашөкөй доктур кыз. Ий, шымыңдан садага. *(Кучактамак болот).*

Анжелико *(ыргып туруп, жаакка чаап):* Тфу! Паразит... *(Ышкырып, муштумун көргөзүп чыгып кетет).*

Кекилик *(жаагын сыйпалап):* От... оозуга урайын... Ох...

(Итибай Кудайназарга).

Ой, кайда жүрөсүңөр?

Кудайназар *(тубаса аксак):* Сен кайда жүрөсүң? Үйүңө чакырып коюп, шымчан кызды тиктеп олтуруп аласың.

Кекилик: Ой, шымчан кыз эмес мага шымсыз кыздардын кереги жок. Кудай урсун, мобул Итибайга капаландым, деректир болот экен десе... кишини кара чабуул кылдың.

Кудайназар: Өтөөр иш өттү, муштумдай башка не түшпөйт: деректир болот экен деп болбой калат; министр болот экен деп болбой калат.

Итибай: Сегиз-тогуз ай күтсөм... Сегиз-тогуз ай күнүгө сакал-мурутумду кырсам; анан приёмуна кирсем: «кесибиң агроном — колхозго бар» дейт. Ушундай таш боор министр болобу?

Кудайназар: Аны таякем дебедиң беле?

Итибай: Меники эмес, аялымдын таякеси.

Кудайназар: Аялдын таякеси аялга окшош болот. Агер өзүңдүн кара чечекейиң болгондо...

Кекилик *(папирос тартат):* Кара чечекейлер жерге кирс... осуп кетчү кадрдын бири элем, эмне гана кылып салышты. Мен чоң кызмат үчүн төрөлгөм. Мени бүткөрүштү. Мен бүттүм!

Кудайназар: Чоң кызмат бат эле бүткөрүп салат. Мына, менин кызматым сонун «мурап аке, агородума билектей суу берип койчу, муну ичегой, тигини жута гой» деп жалдырашат. Эгер башкарма мураптан түшүрсө водхоздун начальниги болуп алам же живсерияга иштеп кетем.

Кекилик: Адамдар жалдырап турса мына ошондо колуңа байлык түшөт. Ыраазымын, бар болгону складда жардамчымын: «баланча таап бер, түкүнчө таап бер; куттуу адамыбыз дүйнөдөн кочтү, жыртыш жыртабыз, чачабыз» дешип жалдырашат. Бир кезде кесилгеним чепуха, эч кимден кем жашабайм.

Кудайназар *(Итибайга):* А сен комбинатка деректир болбой калдым деп бырылдайсың. Сени колхозуң күтөт, обулус күтөт, Сен агрономсуң.

Кекилик: Жашоо деген бытпылдык. Далай сыноодон өтөсүң: балким соттолосуң; балким аялың таштап кетет. Бул иштер обулустун чоңдоруна байланыштуу.

Кудайназар: Кекем айткандай биздин обулуста түшүнүшпөйт. Ичегимди ысытайын деп бир литр аракка жүз литр суу сатып ийсем милийса кармап алды. Камап салышты. Аялымдын күчү менен кутулдум: эй, райком, же балдарымды бак же күйөөмдү чыгарып бер деп маселе коюптур аялым.

Кекилик: Эмики эркектер илгерки аялдарга окшоп кетти ээ Куке? *(Итибайга).* Бири-бирибизди коркпой сындашалычы. Сенин аялың багып жүрөт — ооба дегин. Сен эркек болгонуң менен ургаачы мүнөздөнөсүң,— ооба дегин. Колуңда агрономдун диплому бар, эмне колхозго барбайсың? Эмне үчүн агроном болбойсуң? *(папиросун ыргытат).*

Кудайназар *(Итибайга):* Эмне үчүн башкарма болбойсуң?

Кекилик *(тигинин сөзүн коштоп):* Керекпи, башкарманы кулатабыз. Тогуз жолу тоголок арыз жазалычы, түшүргүлө деп өзү жалынат. Сени колхозго көторөбүз.

Итибай: Мен шаарга көнүп албадымбы. Колхозго барсам радикулит, и бруцеллез болом го. Колхозго жашоого менин организмимдин шарты начар.

Кекилик: Организм көнөт, даже организмге колхоз жакшы. Эмне болсо ичип алып шуртулдап жөнөп кетесиң. Кырсык чалса койдун жанына жолобогон жазуучулар деле бруцеллез болот.

Итибай: Бекер кылыпмын. Мен ошо жазуучу болуп алсам болмок. Жамбаштап уктап коюп жаза бермекмин.

Кекилик *(какшыктап):* Ырас, сенин ой жүгүртүүң өтө терең. Сен жазуучу болсоң бу дүйнө, тигил дүйнөдөн аркы дагы бир дүйнөго атагың жайылмак.

Кудайназар: Жайылган атагы курусун. Атактуу жазуучуң деле түштө бир эле сомго тамак ичет экен.

Кекилик: Ал аялынын күнөөсү, азыр аялдын баары бугалтир, эсеп-кысапчыл, учетчул.

К у д а й н а з а р: Эсептен-кысаптан жашаганыңарга түк ыраазы эмесмин. Бир кило кумшекерди бир ай ичет экенсиңер, акчаңардын кайда кетээрин да билбейм. Итибай, үчөөбүз ысык доспуз, сен тил ал, колхозго органнзмиң көнөт. Дароо главный агроном кылабыз.

И т и б а й: Башкармаң макул дейби?

К е к и л и к: Башкармага кадр керек.

К у д а й н а з а р: Башкармага сүйлөшүп жүрөмбү, райкомдун биринчисине буратып коёбуз.

(Тымтырстык).

Райком аялымдын жердеши, кышында ирик куйкалап жеткизгем.

К е к и л и к: Башкармаңар жама-ан эсирди. Жаңы кадрларды өстүрбөй таштады. Кысталак, мени түрмөгө кестирген.

К у д а й н а з а р: Мени куугунтуктаган *(Кекиликке).* Сендей жакшы бухгалтерди бөөдө күйгүзбөдүбү. Сен главбух болуп турганда, ой, аябай дүүлдөгөнбүз; ведомоско кол коюп эле бекер акча ала берчүбүз.

К е к и л и к *(Кудайназарды далыга чаап):* Кудайназарым эл окулу. Мени ушинтип эл унутпайт.

И т и б а й: Главный агрономдо жаңы машине барбы?

К у д а й н а з а р: Жеңил машине, оор машине, лулкалуу мотоцикл — баары бар.

И т и б а й: О-оо.

К е к и л и к: О-оо, деп оозуңду ачпа, бекер жүрүү — иттик. Колхозго иштегенден кийин о-оо дегин.

И т и б а й: Да-аа, да-да. Ойлоноюн.

К у д а й н а з а р *(аксап басып):* Үчөөбүз колхозду оңдообуз керек. *(Кекиликке)* Жүрбөйсүңбү эми, үйүңөн тамак бересиңби же паркка эле оттото бересиңби?

Көшөгө жабылат.

АНЖЕЛИКОНУН ЫРЫ

Жашагым келет дүйнөгө,
Асмандай бийик туптунук.
Арчалуу жашыл өзөндө
Жылкы айдап элкин ышкырып.

Жашагым келет дүйнөгө,
Жааган кар болуп кайрадан.
Жашарып барат айланам,
Жашабас белем кайрадан.

Үчүнчү көрүнүш

Комната. Столдо — дасторкондо олтурушкан аялдар. Сагызган эмчектеги баласы менен.

Унчукпас стакандарга арак куят. Айкүмүш чакайт.

Сагызган *(Сыманка):* Ага эмне ызаланасың. Ызаланба. *(Стаканды жылдырып).* Кичине кылт этип ал.

Сымап *(стаканды туртуп):* Ичпейм!

Үндөр: Ичип кой азыраак.

— Эркектер келгиче.

— Эрдиңди малып койсоң. Малсаң эле аржакка өзү кетет.

Сымап *(жумшарып):* Деги мен ичпейм. *(Алтынга).* Мен ичпейм, ээ апа. Апам билет. Оюма бирдеме түшкөндө гана жутуп койм. Мейли эми, Итибай болсо деректир болбой калды. Келечегин тилейли.

Сагызган: Күйөө деген аялына душман. Министр таякең атайы приёмуна чакырып деректир кылбаганы эмнеси? Ал эмнеси, сени сөзгө сындырып, айтчы ыя? Эмнеге пайдасы тийбейт. Менин ошондой таякем болсо, тимелеби, колуна өлүп бермекмин.

Сымап: Кудай аны министрден көтөрүп чапкысы бардыр. Таякем бар деп оозума албайм, босогосун аттабайм. *(Стаканды куюштуруп).* Чала өлтүргөн жыландай кылбай толтура куйбайсыңарбы. Көтөр Сагызган, алтүндө уктап калабыз.

Сагызган: О-мей, сендей туу калган катынга каптип теңелем? Шаарыңдын уу-дуусуна чарчап араң олтурам.

Сымап: Колхоздо бекерчиликке көнгөнсүңөр да.

Сагызган: Эл бекер жүрсө да мен бекер жүрбөйм. Кызыл катын Бурулчанын ордуна убактылуу сельсоветмин: справка, налог, май-сүт төктүрүү, огород ченөө — менсиз бир сельсоветтин эли жылбайт. Көп төрөгөнүмдү эске алып отпусканы араң беришти.

Айкүмүш: Сенин отпускаңа олтура берелиби, кыймылдайлы. *(Стаканын кармап).* Конокко келген соң, ичип отуралы.

(Баары көтөрөт. Сагызган гана ичимиш болуп стакандагысын столдун алдына төгүп жиберет).

Сымап: А-ай, бутума эмнеси чачырады?

Сагызган: Бала бүрүлдөтүп жибердиби.

Сымап: Арам баштык мурун десе, уйкучу экен. *(Баланы өөп).* Ах, арактай жытыңдан ананайын.

Сагызган: Арак оозуң менен өппө баламды. Кишинин баласына кызыкпай өзүң тууп албайсыңбы.

Сымап: Көңүлдөнсөм эртең эле тууп салам.

Айкүмүш: Кужулдабагылачы. *(Бир жаагын басып),* тишим ооруп жатат.

Алтын: Жутуп кой, тып эле басат. *(Айкүмүшкө сүйөнүп)* Башым... башым тегеренип кетти, кыз.

Айкүмүш: Бир ичек болуп калган турбайсыңбы, жеңе. Анын үстүнө сакуске жок. Кекилигиңер аттып эти, күрптүн эти деп эле кекиликтеп жатат эле, дасторкону куурап турат.

(Мисирейип, бир ооз сөз айтпай, кимиси сүйлөсө тостоюп тиктеп кол учу гана кыймылдаган Унчукпас).

Алтын: Улгайганда келиниңен же уулуңан коомайсынган жаман экен, кыз. Итибайды эмне кылып бакпадым. Атасы өлгөндөн соң күйөөгө тийбедим. Окуттум-чокуттум. *(Сымапка).* А сен, сен кызыңды төрөп алып өз энеңе кармата бердиң.

Сымап *(ордунан туруп кайненесин ооп):* Апамды сыйлайм. Шашпа апа, кичине колум бошосун, бирди тууп берип бактырып коём. Мурдуңарды былкылдатпагылачы.

Айкүмүш: Чымчышпагыла балдар. *(Стаканды жутуп).* Жарыктыктын дарылык жайы бар. Өх, тишим басыла түшпөдүбү. Байкуш жеңем а, Итибайдын атасынан эртелеп ажырабадыбы. Ал ыраматылык мага байке болчу.

Сымап *(Айкүмүшкө):* Итибайдын атасы сизге кандайча байке болот эжеке?

Айкүмүш: Уругубуз бир, бизди Тазбаймат дешет. Сүрүштүрө келгенде түпкү атабыз Тазбаймат болуп чыгат.

Сагызган: Илгерки Манасты унуткан Тазбайматпы?

Айкүмүш: И, ошол... ошол Манасты унуткан Тазбаймат түпкү атабыз. *(Алтынга),* Апан бу жеңекем экөөбүз кантип муңдашпайлы. Жеңеке, алтын жеңем, сенин көңүлүңө ырдап берейинчи:

Кызыл-Жар менен эле, Көк-Мойнок,
Кылактаган эле, эле, көп бойдок.
Чыдабайм эле, эле сени көрбөсөм
Балыкчыдан эле, эле келбесең.

(Эки келин боору ката күлүшөт).

Таркылдаган чунактар, ал убакта «Айдасаң койду сонун да», «Ай эжеке, автобустун ичинде» деп ырдачу эмеспиз.

Чымыяндан эле, эле, көрпөчөм,
Чын баркыңа эле, эле, жетермин.

Сымап: Эжеке... эжеке, ырыңды токтот.

Сагызган: Ырыңа ыраазыбыз энеке. *(Асылып).* **Айтчы энеке... айтсаң, жаш кезиңде күйөөңдөн башкага жаңылдыңбы?**

Айкүмүш: Жо-жо. Жо-жо-жок. Э кычашкан чебичтер.

Сымап *(Айкүмүштү өпкүлөп):* Кудай урсун де... Кудай урсун жаңылсам дечи чоң эжеке. Кагылайын эжеке, айтып койсоң эжекебай. Айтсаң, карганып койчу.

Айкүмүш: О, арам катындар... кудай урсун. *(Тескери карап жакасын кармап)* а кудай, кечире көр.

Сымап *(стакан көтөрүп):* Эжекемдин ден соолугу үчүн, жанаа... төркү үйдө карта ойноп олтурган күйөөлөрүбүздүн ден соолуктары үчүн бир тамчысын калтырбай...

Сагызган: Сөзүңө кошумча, аялдар аябай өстү: ушул үйдө олтурган үч аялды алалы: Сымап шаардагы чоң магазинге башчы — дүнүйөнүн баары колунда. Мен айылда сельсовет... *(Алтынга)* Апам саанчы болгон, фабрикада иштеген. *(Айкүмүшкө).* Энем детсаддын ичин шыпырат. Ушул тосту алтындай кайненелердин ден соолугу үчүн, эл-жер үчүн, кажыбай кайраттуу иштеп жатканыбыз үчүн!

Сымап: Сөзүңөргө кошумча: жаңагы министр таяке, чоңойгондон чоңоюп эле келатат. Эми кичирейгенден кичирейип кызматынан кулансын. Өлсүн!..

(Ичип жиберишет).

Алтын *(ырдайт):* Алтын бешик ыргап өт,
Алганың менен жыргап өт.
Күмүш бешик ыргап өт,
Күйөөң менен жыргап өт.

(Унчукпас баланы алып төркү үйгө кетет).

Асмандагы жетиген,
Ал эмне үчүн жетиден...

Айкүмүш: Токто... токто жеңеке.

Алтын *(токтобой ырдап):* Алганым менен тең карыбай... *(Термелип ордунан турат).*

Айкүмүш: Байкуш жеңем, байкем өлгөндө кошогу басылбай элдин баарын ыйлаткан... Ичкенин көтөрө албайт тура. Жаткызып коёюнчу шордууну. *(Бири-бирин жетелеше төркү эшикке киришет).*

Сагызган: Ченеп ичишпейби карыганда.

Сыман: И-ий Сакин, карыбасам экен. Кечөө десең, бир жаш аялдын кулагынын түбүнөн бырыш көрүп эсим чыкты. Менин кулагымда бырыш жокпу, карасаң Сакин?

Сагызган: Бырышка көңүл бурсаң бырыша бересиң Сыкен. Бырышпасам экен деп бетиме сүртпөгөнүм калган жок: помидор, жумуртка, картошкө... *(Ботолкодон куюп).* Ичкендер кара жерге кирсин. Баягында ичип алып балдарымды кубалаптырмын. Кудайназардын жакасын жулуп алыптырмын, ошондон кийин, ичсем атамдын канын ичейин деп койгом. Анын үстүнө эмчектеги балага жакпайт эмеспи.

Сыман *(стаканды кармап):* Кел, өлүгүн көрөйүн... мен бул балакет баскырды уялганыман ичем, Сакин.

Сагызган: Ооба десең, Сыкен. Калжактап тиги карыгандар ичкенде, жаштар ичпесе уят экен. Үй ээси кайда кеткен, «ичкиле... ичкиле» деп бизди кыйнашпайбы.

(Ичишет).

Сыман *(нан салгычты кармап):* Ушу канча сом турат? Алтынбы?

Сагызган: Алтын эмес эле калай. *(Тигинден алып).*

Сыман: Алтын дедим го... Алтын! Же плассмассабы? Карачы, үйү таптаза тура.

Сагызган: Үйдүн таптазасын жаман көрөм. Культурный катын менен катыша албайм. Эчтеке иштебесем да кантордо олтурган жакшы. Кызыл катын Бурулча өлүп кетсе ордуна сельсовет болуп калаар бекемин ия?

Сыман: Кел, ошол үчүн бир көтөрүп коёлу.

(Күгүмдөйт. Стакандардын кагылышканы. Акырындап жарык болгондо экөө столго жөлөнүп жатат. Төркү эшиктен карааны узарып Кекилик кирет. Желкесин тырманып эки аялды карап турат. Баланын ыйлаганы угулат. Бала көтөргөн Унчукпас кирип Сагызганды төбөгө муштайт).

ЭКИНЧИ КОШОГӨ

Төртүнчү көрүнүш

Айылда. Жайдын толугу. Чарпая-беседка, жалгыз түп даракка илинүү беш атар. Айкүмүш күзгүгө тишин карашып турат.

Айкүмүш: Кайран гана тишим, сага бир жыл толду. Ата-а, алтындап салдырсам эмине

Сымаптын үнү: Эже!

(Айкүмүш күзгүсүнката коёт).

Чоң эжеке! Чоң эже!

(Кирет. Узун көйнөкчөн, ийинин жапкан шляпачан, кол чатырчан). Свежий каймак ичем, түштө канаттуунун этин жеймин.

Айкүмүш: Ошент балам, эмнени жесең жей бер. Беркини ичпе. Беркини ичкенде тыйтаң дей түшөт экенсиң.

Сымап: Андайды айтпагыла. Анткен-эткен эмесмин.

Айкүмүш: Былтыр шаардан өз көзүм менен көрдүм го ичип жыгылганыңды.

Сымап: Карган киши жалган көрөт же түшүңөрдө көрдүңөр.

Айкүмүш *(жакасын кармап):* Ой тооба-аа... Балам, катасын мойнуна алган киши оңолот.

Сымап: Карыганда өзүңөр оңолгула. Өзүңөр соосуңарбы?

Айкүмүш: Ой тообаа, кантейин...

(Тоок какылдайт).

Дагы каягына тууп жиберди? Ушу тооктор эс алдырбайт. Бир күндө экиден тууйт, жара чыккыр! *(Кетет).*

Сымап: Кандай скучно! Элдин баары жумушта.

(Кудайназар. Колунда вертушка — суу ченегич, мойнунда дүрбү).

Кудайназар: Аракем кайда? Аракем үйүндө барбы?

(Сымап башын гана чайкайт).

Суу көргөнү баратам. Атаң көрү ай э. *(Беседканын кырына чыгып дүрбү менен карап).* Быйыл кургакчылык.

Сымап: Фу, кургакчылык, мага кереги эмне? *(Вертушканы сөөмөйү менен сайып).* Бул эмне деген штука?

Кудайназар: Вертушка деген штука — суу ченегич. Суу азайып баратат. Алма булактан беш жүз литр суу акчу, бүгүн ченесем жүз жарым литр суу агып жатыптыр.

Сымап: Мага суунун кереги эмне?

Кудайназар: Ой, суу болбосо алдагы шылапаң жок, нан жок. Эгиндер кантет? Менден башканын жаны ачыбайт. Быягына барамбы, тыягына барамбы. *(Аксап ары-бери басат).* Жан тынбайт. Мен болбосом колхоз кантет.

Сымап: Сен өзүң колхоздо эмне деген штукасың?

Кудайназар: Менби? Мени айтасыңбы? Мен: Гидротех-

ник... обьещик... мурап, көп баланын атасы, толуп жатат кесибим. Ох, шаардыктар аны түшүнбөйсүңөр. Сага айткан кайран кеп.

(Вертушкасын унутуп кетет).

Сымап: Колхоздо аксаган кишилер да бир топ кызматта, шаарда Итибайга жалгыз кызмат табылбайт. Фу, смешно. Фу, смешно. Кургакчылык... суучулук... пап. Уй-кой жайылат, карагай өсүп турат, фу, кандай скучно! *(Эки жагын карап үн салат)* Итибай, ойгондуңбу, кел мында.

(Итибай кирет).

Кечке жуук температура болгону турам.

Итибай: *(оозун ачып, эстеп):* Эмнең ооруйт?

Сымап: Согончогум...

Итибай *(оозун ачып, эстеп):* Бөйрөгүң жакшырдыбы? Жүрү, тиги дөңгө чыгалы.

Сымап: Жалгыз басам. Деги магазинге башчы болгон өзүмө чоң ыракмат. *(Билерик, шакектерин жаркылдатып)* Мен мобуларды колхоздун күнгө күйгөн чебичтерине көргөзөм. *(Кетет).*

Итибай: Эй Аралбай! Аралбай жезде. Чоң жезде!

(Тынымдан Аралбай кирет. Ал токойчунун кийминде).

Биз аялым экөөбүз ары-бери бастыралы, атың барбы?

Аралбай: Аялың жер үстүнө арaң басып жүрөт. Аттан жыгылсаңар балээңерге кала албайм.

Итибай: Ай-эй жезде, былтыр биз эжемди шаарда аябай эс алдырганбыз. Конокко ээрчиткенбиз.

Аралбай: Ооба, тишин салдырыпсыңар. Кызыл тукабадан ыштан кийгизипсиңер.

Итибай: Сен эмне бересиң? Тай бересиңби же кулунбу? Ургаачы бирдеме энчилеп бер.

Аралбай *(Сымап кеткен жакка):* Тигил ургаачыңды жакшылап көздөп ал. Ана, кетип баратат.

Итибай: Мейли. *(Мурутун сылап кетет).*

Аралбай: Мээң эрип мурдуңан агып калсын, дагы чычайтып мурутун сылап коёт.

(Аралбай бутакка илинүү мылтыгын алып тазалай баштайт. Шашылып Кудайназар кирет).

Кудайназар *(тамагын жасап, аксап):* Ал-оом алейкум... Ассалоому алейкум... Сало-оом...

Аралбай: И, кечке салам айтасың, биякта мылтык тазалай албай жатса...

Кудайназар: Оме-ей, салам айтса урушат.

Аралбай: Билем саламыңдын жөнүн. Коноктор каймактан башканы ичишпейт. Берки, бөтөлкөсү жок.

Кудайназар: Жо-о... Мен жөн эле, үч күн болду, мен бөтөлкөнү таштагам... Тиги вертушкамды унутуп калыпмын. Ой,

мергенчим о-ой, мага пикириң бузук. Шаардыктардын отпускасы кандай өтүп жатат?

Аралбай: Апы үйүңө чакырып сура.

Кудайназар: Кой айланайын, шарт жок, бала-бакыралуу кишибиз. Мушайт этпегиле. Өх, күн ысык, картөшкөгө суу байлагам.

Аралбай: Баягы картошкөңөбү?

Кудайназар: И, ошо: колхоздукун кантип сугарам, бутум оорубайбы. Жаным жаман кейийт, колхоздуку эмгиче түйүлбөйт, меники *(муштумун түйүп көргөзүп)* эмитен момундай. Кекилик досум кыпкызыл акча кылам деди. Кекилик досум... *(Дүрбү менен алысты карайт).*

Аралбай: Ал Кекилигиң кекиликтеп колгозго дагы каяктан жабышты.

Кудайназар: Колхозубуздун кызы Унчукпаска үйлөнгөнүн билбейсиңби.

Аралбай: Унчукпаска үйлөндү дейсиңби, анын агородуна үйлөндү.

Кудайназар: Унчукпаска үйлөндүбү же анын агородуна үйлөндүбү, ишим жок. Мен саясатыңды билбейм. Саясат деп жүрүп, кана, кимиңер өстүңөр? *(Дүрбү менен карайт).*

Аралбай: Жаман киши жата калып ат үркүтөт болуп, муну кара, үркүтүп сүйлөйт. Аялыңды алдагиптин дүрбү менен караганча сен өспөйсүңбү.

Кудайназар: Аял дүрбүгө кайтартабы? Мен тиги чөп жыйнагандарды карайм, суу сугаргандарды карайм, колхозубуз миллионер. Анан бу, Араке, кулжуңдабай уксаң, менде мындай бир кеп бар. Айкүмүш апа, детсадда кайсы кызматта эле?

Аралбай: Шыпырып, жууп турчу кызматта болучу.

Кудайназар: Арыз берип бошондубу?

Аралбай: Арыз бербей эле детсаддын кумшекерин уурдап, кудай аткырды кудай атып бошоду. И, эмне экен?

Кудайназар: Ошону билейин дегем. Биздин башкармага ушундай наарзылыктар көбөйүп кетти го?

Аралбай: Барып бетине айтпайсыңбы.

Кудайназар: Бетине кантип айтам? Кой катыгүн, Өтмө Кызыл Тууну алып жатабыз. Жетишпегендиктер жөнүндө сындашыбыз керек. *(Аксап ары-бери басат).*

Аралбай *(ачуулу):* Айтып бүттүңбү, басып түгөттүңбү?

Кудайназар *(вертушканы колуна алат):* Сууну эконом кылбаса болбойт. Кудуктар кургады. Булактын суусун чепеп көрсөм жүз литрге чыкпады. Өх, колхоздун картөшкөсү каптет? *(Кетип калып кайра кирет).* Араке, кабарларды угуп жатасыңбы? Суу азайды... Техника көбөйдү, эркектер азайды. Бир аз жылдан кийин он эркекке бир гана аял туура келет.

Аралбай *(муштумун түйүп):* Чекеңе, тилиңе момундай картөшкө түйүлө электе жөнө! Жогол!

Кудайназар: Жанга тынчың жок бир кокуй кишисиң да. Кош! *(Кетет).*

Айкүмүш кирет.

Айкүмүш: Кудайназар эмнеге кобурап баратат?

Аралбай: Техника эркектерди кырып атат дейт, эки жүз аялга бир эле эркек калат дейт.

Айкүмүш: Жаман эркектерден көрө тытышып аялдардын калганы жакшы. Ормушту карабайсыңарбы, кемпири өлгөндөн соң таягын кучактап жалгыз олтурат. Байкуштун чайын кайнатып бердик.

Аралбай: Жесир чалды тегеректедиңерби? Жанагы Алтын деген төркүнүң Ормуштукундабы?

Айкүмүш: Эмне экен?

Аралбай: Чакыр! Ээн чал болсо, ээн там болсо, же биротола тийип албагандан кийин... Эл журтка шылдың кылбай чакыр төркүнүңдү!

Айкүмүш: Чакчаңдабай ботом, чакырайын. Ормуш деген сенден чымыр.

Аралбай *(мылтыгын ачуулана сүмбөлөп):* Мунусу алаксып өйякка келип, апысы чоочун чалда калып.

Айкүмүш: Мылтыгыңды сереңдетпечи жезтумшук ата тургансып.

Аралбай: Силердей жезтумшуктарды атам! Жезтумшук арак иччү эмес.

Айкүмүш: Былтыркы жылы ичкен аракты унутпай койду.

Аралбай: И-ии, быйыл соо жүргөндүрсүң. Көзүңдү чукуйм.

Айкүмүш: Жолдо жаткан көз бар бекен. Кажаңдаган калак баш. *(Кетет).*

Аралбай: Ойтообоо, килеңдеген башис-салдаттарды корккуттум эле, ушу кедейген кемпириң коркпогондо күйөт экенсиң.

Анжеликонун ыры

Жашагым келет дүйнөгө
Асмандай бийик туптунук.
Арчалуу жашыл өзөндө,
Жылкы айдап элкин ышкырып...

Кирет, шымчан, чачы кыска, колунда сабы сынган бешилик.

Аралбай: Дагы бешилигиңди сындырып жетип келдиңби?

(Анжелико күлмүңдөп башын ийкейт).

И канча чөп жыйнадыңар? Студенттер жакшы иштеп жатышабы?

Анжелико: Жакшы. Только келиндер, кемпирлер мага күлүшөт. Шым киесиң деп мурундарын чүйрүшөт.

Аралбай: Мурдун былчыйта муштап сал. Жылаңач жүрбөсөң болду. Шым кийгендин баары бузулса дүйнөнүн тукуму соолмок. Шымды кенен кийип жүргүнүң, шашылышта чече койгонуңа жакшы. Жолборс коргонсуп жылкыдан каччу элең, эми үйүр алдыңбы?

Анжелико *(сүйүнүп):* Мен... мен жылкыга олтурдум ата.

Аралбай: Атка миндим деп айт. Илгери он эки жашар бала

жоого аттанган; сен, мурдуңду урайып, атка мингенине мактанат. Силер жыйнаган чөпту кышында ошол аттар жейт, мал жейт. Кайсы окуудан окуйсуң? *(Бешиликти саптай баштайт).*

А н ж е л и к о: Мединституттан.

А р а л б а й: Ошол окууну бүткөндөн кийин кагазыңды жеп жатаарсың.

А н ж е л и к о: Кагаз жебейм, ата.

А р а л б а й: Шаардан чыкпасаң кагаз жегениң ошо.

А н ж е л и к о *(мылтыкты кармалап):* Бул кандай мылтык, жакшыбы?

А р а л б а й: Беш атар! Мылтык жетеби буга. Быяктан тарс этип үнү чыга электе, тетияктагы башис жалп эте түшчү.

А н ж е л и к о: Фашистти көп өлтүрдүңбү ата. Канчаны?

А р а л б а й: Канча экенин ким билсин. Ок жамгырдай жаайт. Башыңды далдоого катып алып атасың.

А н ж е л и к о: Все таки канча? Пожалуйста айтсаңыз, кайсы жерине аттыңыз?

А р а л б а й: Канча башистти кайсы жерине атып өлтүргөнүмдү эсептеген жокмун. Бир башистти көзгө аткамын.

А н ж е л и к о: Паразит, көзүн тосуп турган го. Ордениңиз көппү?

А р а л б а й: Көп... бир баштык. Башисттер дүйнөнү ап эттирип алмадай сугунуп алаарда биз куткарганбыз. Башисттердин мээсин биз чачыратканбыз. Силер, аны билбейсиңер. Оозуңардан иттин куйругундай түтүн үйлөп көөп жүрөсүңөр. Силер жаштар, билбейсиңер.

А н ж е л и к о *(жактырбай):* Качан болсо бизди «билбейсиңер». Баскан-турганыбызды сындайсыңар. Бизди жыргасын деп согушкансыңар. Биз билебиз.

А р а л б а й: Туура айтасың, силерди жыргасын деп согушканбыз. Айтканыңдын калети жок, кыздай кыңылдаган оозуңду урайын.

А н ж е л и к о: Мен кызмын ата.

А р а л б а й: Кыз болсоң жыргаарсың. Алактаган чабандын бирөө ала качса диңкиниң соолмок.

А н ж е л и к о: Ала качкан, терезесин сындырып качып кеткем.

А р а л б а й: Сени ичип алган бирөөургаачы экен деп ала качкандыр. Кыңылдаган оозуңду урайын, үнүң жарыла элек тура, шашпа.

А н ж е л и к о: Мен шашкан жокмун. *(Ийинин куушурат).*

А р а л б а й: Ийиниңди куушурбай биздикине келип тур. Айран, сүт ич, каймак же. Кышында шаарга барсам сага тамак-аш алпарам.

А н ж е л и к о: Тебетей кийип барсаң уялам ата. Студенттер тебетейге күлүшөт.

А р а л б а й: Ата кору ээ-эй, муну кара... аталарынын тебетейине күлүшөт, кара буларды. *(Бешиликти саптап берип)* Мө! Буга ата болоюн десем тебетейимен уялат. Барбайм сага.

А н ж е л и к о: Как хочешь. *(Бешилигин алып чыгат).*

А р а л б а й *(анын артынан):* Ой бала, устуденттериңе айтып кой, сындырып бүлдүрүп жибергендерин алып келишсин, о кылтыңдаган шымыңды урайын. *(Мылтыгын тазалай баштайт).*

Айкүмүш кирет.

А й к ү м ү ш: Кутурма тийгир, кыз баланы сөгүп кантесиң?

А р а л б а й: Кутурма сага тийгенби? Ушу кантип кыз?..

А й к ү м ү ш: Кыз болбосо ургаачы, кандай акың бар сөгүүгө? Сүйлөшкөн жигити укса саргарган тишиңди бирден тербейби.

А р а л б а й: Кудай урган го, сакалым өрттөнгөн го? Кайдан билдим, тиги кийимин тааныбай...

А й к ү м ү ш: Ал деген моода, мооданы уктуң беле. *(Олтурат).*

А р а л б а й: Ой, модасына мейли... эркек ургаачысын таанибасам кантейин.

Алтын кирет.

А й к ү м ү ш *(Алтынга):* Күйөө балаң төркүнүңү чакыр деп эңги-деңги кылды. *(Аралбайга).* Мына жеңеми чакырып келдим. Айт жанагы сөзүңдү.

А р а л б а й: Ал эмес андан керектүү сөз айтам. *(Алтынга).* Ормуштун жайы кандай көрүнөт?

А л т ы н: Тамдары заңгырайт. Бак-шактуу. Мал-жандуу. Деги эл-журт аябай байыптыр.

А р а л б а й: Ооба, Ормуш оокат жайлуу. Тамашакөй...

А л т ы н: Оңбогур, бала кезинде шок болчу. Көчөдөн иттерин айдактап кубалачу. Саамайымды далай жулган.

А р а л б а й: Эми саамайын сен жул. Ормушту сага алып берем.

А л т ы н *(чычалап):* Койчу күйөө бала тамашаңды. Олдо кудай ай, эми кантип... И-ий, арман күн, бети-им, тамашаң курусун. *(Кете баштайт).* Угузба кулагыма. Өлдү-үм. Өлдү-үүм. *(Чыга качат).*

А р а л б а й: Эрге тийгенден аял өлбөйт, андан көрө ыгы келсе десең. Тиги жаман уулу уруксат берет бекен?

А й к ү м ү ш: Жаман уул эмне кыла алат, аялын тыя албаса, же иштебесе. Алтын жеңеге Сымап келин ыдык көргөзөт экен. *(Ордунан турат).* И-ии каргытым. Менин деп соолугум кантип оңолсун; отпескеге чыкпасам же ушерде жүрүп таза абадан жутпасам.

А р а л б а й: Кепиниң күйгүр, сенин ыраазы болгонуң барбы?

А й к ү м ү ш: Мени тескебе. Кардончулугуңду кыл. Мылтыгыңды чукулабай, карагайыңды кыдыр. Бир башына беш-алтыдан там салгандар көбөйдү, карагайыңды бүт кыркып салсын, телпейип өкматтан тил угуп олтур.

А р а л б а й: Ошо карагайды кыдырганы камданып олтурам, куда кааласа шаардык конокторуңа бүгүн кайберендин шорпосун ичирем, бир жерде багып жүргөн элигим бар. *(Кетменин ийнине салып тамагын жасап кирген Кудайназарга).* И, эмеле кош айтып кетпедиң беле.

К у д а й н а з а р: Сокту... согуп салды Араке. Башкарма «Девитке» сүйрөтөм деди. Бир бутуңду жулуп алам дейт. Мураптан түшүрөм дейт. Вертушкамды алып койду.

А й к ү м ү ш: Детсаддан мени түшүрсө, машинеге сүйрөтүп муну түшүрсө, элде киши калабы ия Аралбай? Колхоздогу эски чиленсиң, айтпайсыңбы башкармага.

К у д а й н а з а р *(аксап ары-бери басып):* Колхозго эмгегим сиңген. Өзүмдүкүн таштап коомдун ишине чуркачумун. Айланайын колхозду каркыратып алдыга сүйрөгөнбүз. Эмгегибиз алтын кинегеге жазылуу.

А й к ү м ү ш: Башкармага мен да кападармын. Үйгө кирбейт. Саламдашып турбайт. Колхоздо көз акыбыз бар.

А р а л б а й: Көз акыңар болсо уурдагыла, арыз жазгыла.

А й к ү м ү ш: Мен бетке айтам. Арызды жүзү каралар жазат.

К у д а й н а з а р: Адамдын убалына калып арызды кантип киши жазсын. Агер жинге тийсеңер...

А р а л б а й: Ушу сага чыдап, сенин шейшебиңден алтыны төрөгөн аялың Сагызган анык көкжал экен. О-омийин, көк шилиңден муштуму кетпесин.

К у д а й н а з а р: Көк шилини айтат. Силер билбей жүрөсүңөр, аялым көптү. Убактылуу сельсовет болгондон бери мени так төбөгө муштайт. Оо-мийин кудай, менин аялым Сагызган убактылуу сельсоветтен түшүрүлсүн. Жашайяелметмин *(кетип баратып кайрылат).*

А й к ү м ү ш *(Аралбайга):* Уктуңбу, аялдын баары мендей мээрүмдүү дейсиңби. Байкуш буту майып, жашаялметти төбөгө муштайт тура. Андай неме бир колхозду токмоктойт.

К у д а й н а з а р: Ыкы-чыкы көбөйдү, ай ушу силердин колхоздон көчүп кетип жаман кылаармын. Тиги бригадка көчөм.

А р а л б а й: Чылгоо жеген музоодой айланчыктаган арбак аткыр. Жогол!

Сымап чуркап кирет.

С ы м а п: Кекилик... Кекилик келиптир... Кекилик эмес эле бүркүт. «Волга» алыптыр, жапжаңы!

К у д а й н а з а р *(аксап чуркап):* Кекилик... Кекилигим!

А р а л б а й: Волга! Маңдай теринин «Волгасы» дейсиңби?

А й к ү м ү ш: Бир көрсөң мингени «Лүлкө», бир көрсөң «Жүгүлү», деги оңолбогур.

С ы м а п: Ал оңолгон. Ал мага жагат.

А р а л б а й *(какшыктап):* Сага жакса... и жактырыпсың, ондото бер иштериңди. *(Мылтыгын асына кулжуңдап чыгып кетет).*

Б е ш и н ч и к ө р ү н ү ш

Түндүн бироокуму. Терезелер бүтөлүү. Тегерек столдо үлпүлдөгөн лампа. Чарчаңкы олтурушкан Итибай, Кудайназар.

И т и б а й: Эс алып басып баратсам токтотуп алып участковой агроном болуп иште дейт. Институтту бүтүп алып участкага агроном болоюнбу? Башкармандын башы барбы?

К у д а й н а з а р: Башы бар, баштын ичиндегиси бөксө. Агер ал экөөбүздөй ак ниет болсо, ушинтип түн уйкудан безип арыз жа-

зат белек. Өзү жинге тиет. Кекиликти дакимент жеди деп бекер каралаган.

Итибай: Да-а. Баш көтөрөөрүңөр жок турбайбы. Колхозуңардын экономикасы өспөптүр. Көчөлөр асфальтталбайт. Фонтаныңар атылбайт. Бильярдыңар эски. О-ой, жарабайт.

Кудайназар. Башкармага эл наараазы. Аралбайдын кемпири тишин кычыратып олтурат. Аны кумшекер уурдады деп детсаддагы кызматынан союп салыптыр.

Итибай: Ой-ой, кемпирлерди сойгондон кийин... Моральный жагынан аңдуу керек болучу.

Кудайназар: Ошон үчүн аялымды кызганып жүрбөйүмбү. Менин аялым төрөгөн сайын жашарат.

Итибай: Тиши аттын тишиндей аялыңды, ой, индуктай кайтарат экенсиң.

Кудайназар: Аялын сенчилеп таштап койгон ким бар экен. Бир көзүм бүткүл дүйнөдө болсо — бир көзүм аялымда. Аялдын кызматчы болгону мага жакпайт.

Итибай: Аялды пайдалуу кызматка иштетип салып басы-ып жүрсөң керт башыңа жакшы да.

Кудайназар: Сенин аялың — сеники, өз менчигиң. Мен өз менчигимди өзүм билем. Аялым тууп коюп үйгө олтура берсин, балдарын баксын.

Итибай: Кызы-ык, пайдалуу кызматтагы аялын сенден башка эркек жамандабайт.

Кудайназар: Алар аялына аял болуп калган эркектер. Мен, теңир урсун, аялымды зыркыратам. Сенчи?

Итибай (оозун ачып эстеп): Коммунизм качан болоор экен?

Кудайназар: Ага эмне башыңды оорутасың?

Итибай: Агрономдун айлыгы канча?

Кудайназар: Айлыгы жерге кирсин, эбин тапсаң колхозду шылыйсың.

Итибай: Главный агроном болгонго анчейин көңүлүм жок.

Кекилик кирет.

Райком менин партиялуулугумду сөзсүз сурайт.

Кекилик *(Итибайга):* Партияга сен өтпөгөндө ким өтөт? Өмүр баяның таптаза: түрмөгө түшкөн жоксуң, бир гана катының бар. Бирок, Алмамбет, Чубак эгизим: тирүүлөр жашоо керек. (*Колуна столдогу кагазды алат).* Кана, баштадыкпы, момундан аркысын дагы бир сыйра окуюн.

Үчөө тең сыртка кулак түрүшөт.

Коркпогула, эшик жымжырт. Окуй берейин. *(Окуйт).* «...Саан уйлар эки жылдан бери туз жебейт. Жер семирткич жеп, ичтери жарылып өлүп жатышат. Баргыбаев деген чабан жүз тубар койдон жүз жетимиш козу алды деп жалган айтылган. Баргыбаев атак-даңкка жетүү үчүн туугандарынын менчик-козуларын кошуп ийген. Ошон үчүн мал санак жүргүзүлсүн».

Эшиктен шыбырт. Кудайназар ыргып туруп карайт.

Кудайназар *(кайра олтурат):* Мышык экен.

Кекилик *(окуйт):* «...Жогоруда айтылгандай башкарманын чоң жактан байланышы бар — эскирген башкарма. Ичкени коньяк, түштө дайыма тайдын этин жейт. Колхоздун мал доктуру Алышпаев экөө жакын. Анысы ветлабораториянын умывальнигин үйүнө кийиртип алган. Коомдук мүлктө контролдук жок. Кадрлар маселесинде...

Ит үрөт, жарыкты калкалашат.

Кудайназар *(эшиктен кирип):* «Волгаңдын» ичинде киши жатабы?

Кекилик: Кайненем, Унчукпас экөө «Волгамды бирөө айдай качпайбы. Кайненеме «Волгамды» аябай жуудуруп, кечинде ичине жаткызып койдум.

Итибай *(оозун ачып эстеп):* Кайненеңдин агородун өзүңө оформить этип буттүңбү?

Кекилик: Дүлөй кайненемин агородун мен ээлебегенде кимиси бар. Кайненемдин мобул жаман кепесинин ордуна заңгыраган үй курам... Тирүүлөр жашоо керек! *(Кагазды карайт).* Алаксытпагыла, окуп бүтө коёюн. *(Окуйт).*

«...Кадрлар маселесинде чатак көп. Колхоздун главный агроному жараксыз, детсаддагы Айкүмүш кумшекер уурдап кызматынан бошогон. Анын күйөөсү Аралбай жеткен хулиган — кардончулук кызматында. Кекилик деген бухгалтер колхоздон өз убагында куугунтукталган, ал түрмөгө түшүп, эң жакшы тартип көргөнү байкалды. Кудайназар деген мурап эң ак ниеттүү жана активдүү адам. Анын аялы Сагызган убактылуу сельсовет, бирок бала-бакыралуу болгондуктан советтик-партиялык кызматка ишенимсиз, моральный жагынан туруксуз. Колхоздун өз баласы Аламанов Итибайды шаардан чакырып главный агрономго көтөрүңүздөр. Жогоркудай биздин каалообуздан тезинен жыйынтык чыгарууңуздарды өтүнөбүз. Арыз ээлери: Эшмат, Ташмат, Айкүмүш жана башка колхозчулар».

Итибай *(эстеп):* Тоголок арыз өз башыбызга тийбейби ыя?

Кекилик: «Арызды ким жазды» деп колуңду чөнтөгүңө салып ары басып кет.

(Кагазды жыйнашып тегерек столдун алдынан алган чемоданга салышат. Кулпулашат.)

Эртең бир канча копия жазып туш-тушка айдайбыз.

Ток кыйкырат.

Итибай: Тарайлычы.

Кекилик: Кимдин оозунан чыкса туз урсун!

Кудайназар: Арбак атсын! Жарык дүйнө эмес тигил дүйнөдө ооздон чыгарбайбыз.

Кекилик: Тигил дүйнөдөн аркы дагы бир дүйнөдө да ооздон чыкпасын.

Үчөө кучакташып обушөт.

И т и б а й *(Кудайназарды боюнан түртүп):* Оозуңду жууп албайсыңбы. Эркекти ушундай кучактайсың, аялыңды өлтүрөсүң го.

К у д а й н а з а р: Менин кучактаганымды дагы бир аял билет. Баягында мас болгондочу, ошондо. Кучактасам денеси башка, эмчеги катуу. Көрсө, сенин Сымабың экен.

(Итибай тескери карайт).

Мурчуйба, теңир урсун, сөөмөйүмдүн учун гана тийгизип артыма жылып кеткем.

И т и б а й *(колго чаап):* О сөөмөйүңдүн учун урайын!

Экөө туткакташат.

К у д а й н а з а р: Мурутуңду урайын, тамашаласа билбейг. Бирдеме болсо сага айтат белем.

И т и б а й: Тамаша... Тамашадан согуштар чыгат. Аялды кордобо.

К е к и л и к: Нечен акылмандарды аялдар жоготкон, акылыңарды токтоткула. Элдешкиле. Кокодон жытташалы. *(Экөөнү кучактайт).* О-оо, Алмамбет, Чубак эгиздерим!

А л т ы н ч ы к ө р ү н ү ш

Төртүнчү көрүнүштөгү Аралбайдын чарпая-беседкасы. Унчукпас, Кекилик.

К е к и л и к: Арабызды бузгандар бар деп канча айттым? Кайпенем экөөңдүн агородуңду ээлеп, ага там-таш салгандан кийин, кыз алган жарым сени кетирип, менин башым экөө бекен? Андай бузукулукту ким айтты, шөлбүрөгөн садагам.

У н ч у к п а с: Өзүм сездим.

К е к и л и к: Аппак көкүрөгүңө чириген ойду кантип гапа батырасың? Сени кетирсем ырыс-кешигим кетпейби, кубатым.

У н ч у к п а с: Эл айтып жатпайбы.

К е к и л и к: Кара оозуңа кан толгон кайсыл эл айтты? Эл бузулуп турбайбы, сен эмес эл атасы кагылайын башкарманын үстүнөн арыз жазып жатышпайбы.

К е к и л и к: Аны мен кайдан билейин. *(Папиросун тартып)* Кандай акмактар арыз жазышат, а? Кандай айбандар аялды кордойт? Алтыным, баш катырган жумушум көп, артыман ээрчибей, жүрчү, бүкүрөңдөп басканыңдан уялам.

У н ч у к п а с: Жакшы бут кийим болсо мен деле жакшы басам. Бүкүрөйгөнүмө асыласың, далысы түз катыңды жыргатасыңбы?

К е к и л и к: Сенден жыргаган ким бар. Азыркы аял күйөөсүн багат. Сымапты көрдүңбү? Камдуу ата-энелер кызына кошуп машинесин да күйөөгө берет. Сенин бир тыйын кирешең жок, ошонуңа карабай аялымсың. Сени сүйөм!

Унчукпас: Сен мотоциклди сүйөсүң, «Волганы» сүйөсүң. Бироону сатасың, бироону алмашасың. Сенин сүйүүлөрүң ошондойлор.

Кекилик: Сен дайыма айпып сүйлөйсүң. *(Папиросун ыргытып).* Бирок, ал сенин күнөөң эмес — түшүнүгүң ошондой. Деги сенде мындай тил жок эле.

Унчукпас: Аялды тилдүү кыласың же жинди кыласың. Келе, акча бер, ич кийим алам.

Кекилик: Катындын байпагы менен ыштанына түтпөйсүң. *(Чөнтөгүнөн акча берет).* Ме, байпак ала тур, арткан тыйынды жоготпо. Сен кудай каары, баарына чыдайсыңбы.

Унчукпас: Сен мага чыдайсыңбы? Мени кетирбейсиңби? Кана, карганчы.

Кекилик: Сени кетирсем эле ичегим үзүлсүн, көзүм чукулсун. Ит болуп үрөйүн, чочко болуп жер түртөйүн. Каргышыма аябай ишенесиң. Сени тарбиялаганым башыма жетти го.

Кекилик *(Унчукпастын артынан):* Бутунун ийрисин. *(Ун салып).* Унчукпас мурдагы арткан тыйыныңды кошуп бир чака пийва алып кой.

Унчукпас *(сырттан):* Чака көтөрбөйм, боюмда бар. *(Кетет).*

Кекилик: Эмне дейт?! Ушундайдын боюна бат бүтөт. Дүлөйгө салам айтсаң «атаңдын башы» дейт дегендей ушул жамандан кордук тартпайын ыя?

(Сымап кирип бир бутун өңөрө олтурат).

Сымап: Мындан чыккан сенин аялыңбы?

Кекилик *(орой):* Анан сенин аялың беле?

Сымап: Буюмдарды саттыңбы? Эсеп-кысап керек. Тактайлы.

Кекилик. Саттыңбы, тактайлы деп, мурда деп соолугумду, абалымды сурабайсың. Бекеринен ушул ишке малыныпмын. Азгырдың мени.

Сымап: Бирөөнүн катынына таркылдаба.

Кекилик: Таркылдасам акым бар. *(Папиросун алып, ширеңкесин түшүрөт).* Мына, бутун өңөрүп маңдайымда чалкалайт. Тырмагы алтын, шыйрагы алтын. Ишенбейсиңби, эсеп-кысап сураганыңды жаман көрөм.

Сымап *(эңкейип ширеңкени алып, тигинин папиросун күйгүзүп):* Таарынчаак, мага смелый жигит жагат. Мен сага таркылдайм: сатканыңды саттың, чачканыңды чачтың. «Волга» миндиң. Мен сени складка иштеттим, и...

Кекилик: И, алып сатар кылдың, алдамчы кылдың, ОБХСС-ка айтайынбы ыя?

(Сымап чочуп кетет).

Сымап: О, таарынчаак десе... тамаша... тамашаладым. *(Өзүнө да папирос күйгүзүп).* Ыракмат... Ыракмат... Аял эмесминби, мага теңелбе.

Кекилик: Аял экениңди билгениң дурус. Аял деген байкуш калксыңар. Ким эркелетсе, ким сылап-сыйпаса ошонун алаканына ошо замат мышыктай үргүлөп кетесиңер.

Сыман: Эркектерчи, силерчи, күтпөгөн бакытка, түбү жок арманга түртөсүңөр.

Кекилик: Сен асыл аялсың.

Сыман *(наздана муштап):* Ошентпейсиңби бүркүтүм. *(Жазганып).* Кайненем өтүп баратат. Жүрүм-туруму кемпирдикине окшобойт. Кайненем экөөбүздүн ортобузда килейген жарака бар: сөзүмдү тыңшайт, уулу жокто мени кайтарат.

Кекилик: Кайпененин баары кайтарат. Деги сенин кайненең кылтыңдап жасанып калды.

Сыман *(бышкырып):* Ормуш деген жесир абышка сүйлөшүптүр. Чш-ш, чоң жезде келатат, жаман киши. Кечке жуук жолугасыңбы? *(Кетет).*

(Аралбай кирет).

Кекилик: Түү-үү абышка, сени күтүп олтурам. Сен жибектей карыган кишисиң, мен аны көп кишиге айттым. Аласаны токтотпойт экенсиң, аныңды элге билгиздим. Бир-рак эшик-төрдөй килемимди алып уичукпаганың жакпайт. Килем индийский килем.

Аралбай: Өзүбүздүкү — түркмөнский килем!

Кекилик: Ал кымбат килем. Баасы жок.

Аралбай: Өй, садагасы кысталак, жыландын баасы бар, курттун, иттин баасы бар. Сенин килемиңдин баасы канча? Өзүңдүкүбү же бүрөөнүкүн уурдап алдыңбы, тактап билип, текшерип туруп ошондон соң тиешелүү тыйыныңды төлөп берем.

Кекилик: Ой энеңди урайын чал...

Аралбай: Эмне сөгөсүң, кандай акың бар тилдөөгө? Аскорбит эткениң үчүн кестирип жиберейинби, 156-статьяны билесиңби? Энеңдин балакетин ал, короо кайтарган иттен айланган ит. Сендей жигиттер короо-короо кой багат, кампа-кампа эгин жыйнайт. А сен кемпирлердин жез тыйынын аңдыйсың.

Кекилик: Аксакал, тилиң жаман, кичине коркуп койсоң боло.

Аралбай: Сен кимсиң деги? Кана дакиментиң? Коркутчу мени?

Кекилик *(кызыл книжкасын көрсөтүп):* Мен деген ОБХСС-та иштейм.

Аралбай: ОБХССтан айлан! Жалган! *(Книжканы ыргытат).* Оп бейсабырас.

Кекилик: Безобразие деп туура сүйлө.

Аралбай: Туура сүйлөбөсөм да туура түшүнөм. Марш отсуда! Во-он!

Кекилик *(башын чайкап):* Жарыктыктар, жаман бузулдуңар. Документке ишенбей баратасыңар. Бирди көрөсүң го.

(Кетет).

Аралбай *(самоор көтөрүп кирген Айкүмүшкө):* Чайыңды Кекиликке кайнаттыңбы?

Айкүмүш: Мээнет ичсин! Дагы ыздрасты деп учурашып коёт, көрсө алдамчы турбайбы.

Аралбай: Министрдей жүрөт, сонун жигит дебедиң беле?

Айкүмүш: Мага ишенбегин. Түрмөдөн оңдолуптур, дүлөй кемпирдин Унчукпасына үйлөнүптүр; мингени «Волга», кийгени торко, алгыр бүркүт деп чүрөктөр алдатып жүрүшпөйбү. Кайгырбачы, эр жалгызым. Жетимчем. *(Аралбайдын козүнөн өбөт. Дасторкон көтөрүп кирген Алтындан уялып).* Күйөө балаңдын көзүнө теменедей чөп түшүп кетиптир.

Алтын: Көрдүм. Сага окшогон жоолукчан чөп экен. Ботом карыганда өбүшсө деле жарашат тура.

Аралбай: Карыганда анык баары жарашат. Карыганда да ак шейшенке буластап жатса жарашат.

Алтын: Оңбогон күйөө бала, капкаякты чукубай чай ич.

Аралбай: Чайды экөөңөр ичкиле. Менин контордо жумушум бар. *(Кетет)*.

Айкүмүш: Канторчул болуп кетти. Башкарманын үстүнөн арыз түшүптүр, комиссиялар текшеришти дейт.

(Чайга олтурушат).

Алтын: Текшеришсин. Текшербесе эле бузулуп кетишет.

Айкүмүш: Ден соолугум оңолду, жаным жашарды. Мага өзүбүздүн доктурлар жакпайт. Маскөөдөгү бир чоң доктурга көрүнсөмбү дейм. Аралбайды ээрчитип барып.

Алтын: Ошенткенге не жетсин. Эгиз козудай ээрчишип жүрүшөр кезегиңер. *(Шыпшыныл).* Жанагы Ормуш түшүмө кирет, ак жоолук берет оңбогур; о өлүгүң көрөйүн, чынымды айтайын, эсдартым бөлүндү.

Айкүмүш: Ошентсең эле кудайдын бергени, ошентсең эле ыктыярыңдын түшкөнү. Түшүңө кирген ак жоолук ошол Ормушуңдун пейили. И-ий, жаш кезек, экөөбүз эмнеге жаш кезекте сыйлашпадык.

Алтын: Өткөн өттү. Эми мындан ары түз жүрөлү, кыпкызыл чай ичишели.

Айкүмүш *(чакайт):* Ичсең жеңеке, сүтүн көмө куйдум. Сары майдан алсаң... Кантели, өлгүчө сыйлашалы; мен калкоздо, сен шаарда аман-эсен турсак...

Алтын: Шаарда турбайм, же баштагыдай фабрикадан иштей албасам. Уул-келиниме батпай бараткансыйм. Сыман келиним бир кызын тууп токтотуп койду. Итибай уулум болсо — Итибай болуп калды.

Айкүмүш: Шаарга барбасаң биздикинде жүрө бер. Ормуш буюруп калса шаарда бир үйүң, калкоздо бир үйүң болот. Ормуштун жумурткадай боз үйүн Итибайдыкы деп тиктирип коёсуң. Ормушту башкарып аласың.

Алтын: Олдо кокуй ай, эми кантип ошентем?

Айкүмүш: Буйруктан кайда качасың. Санааркаба. *(Чакайт).* Сары майдан сугунсаң, боорсоктон чылап алсаң.

Алтын: Кудай, заманды кут кыла көр. Курсактын тойгонун, кийимдин бүтүнүн кеп кылбай калдык. Баса, канча пенсия аласың кызыке?

Айкүмүш: И-ий, мен кара жерге кирейин, жашарам жаштымды аябай кичирейтип алып пенсияга чыга албай жүр (Шашкалактап). Жоолугуңду ондой салын, Ормуштай аппак ки йинген бирөө келатат.

(Ормуш көрүнөт. Алтын жоолугун оңдоп салынат).

Бутуңду сыңар тизеле.

Анжелико. Аппак кийинген, колундагы магнитофондо чуулдаган музыка. Айкүмүш, Алтын кулактарын басышат.

Анжелико *(музыканы өчүрөт):* Кулагыңар кычыштыᐧ? *(Алтынга катар олтурат).*

Алтын: Алдагыңы те талаадан укпайсыңбы. *(Анын кийимин сылайт).* Ушинтип эле кийбейсиңби куйругуңду бөлтөңдөтпөй. Ормуштун күрмөсүндөй апаппак шерстен экен көйнөгүң.

Анжелико: Ормоштун уулу атасына, и мага апаппак шерстен апкелиптир. Мен анын уулу менен жүрөм.

Айкүмүш: И-ий бейбак.

Анжелико: Азырынча жүрөм. Көңүлүбүз жакса аялы болом.

Айкүмүш: Ай-ий шерменде.

Анжелико: Анын эмнеси бар. *(Алтынды көргөзөт).* Мобул апам деле Ормуш атаныкында жүрөт.

Алтын: Мен улгайган киши, сүйлөшө берем Ормуш менен.

Анжелико: Мен жашмын. Девушкамын. Значит, сүйүү керек.

(Күзгү алып бетин, башын сылана баштайт).

Айкүмүш: Ушинтип ойсоктоп турсаңар өзүңөр кантип чыдамак элеңер, эркектер кантип чыдасын. Колун карасаң эпилде

Анжелико: Девушка болсоңуз сиздин колуңуз деле эпи демек.

Алтын: Чымчыктай чыйпылдаган каапыр кыз десе. Ке чай ич.

Анжелико: А ну, чай... мен сүт ичем. *(Кружкадагын ичип, чыныны көргөзө).* А бул эмне? Сары майбы? Вот, сары ма кемпирлерге жарашат.

Айкүмүш: Бейбак, биз кемпир бекенбиз?

Анжелико: Кемпирсиңер, май ичкиле, чай ичкиле, а то ара ичсеңер буроонор шалак-шалак дей түшөт.

Айкүмүш: Ооба, сен ичпей коёрсуң.

Анжелико: Мен ичсем ченеп ичем. Тыйтайып жыгылып калбайм. Кемпир болгондо таптакыр ичпей коём. Силер сакалыңардан арак агызып алып «ий-ий, эмки жаштар бузулду, ой-ууй акыр заман жакын калды» — дей бересиңер.

(Тиги экөө түртүшө беттерин чоюшат).

Мен ыр угам. *(Магнитофонун бурайт).*

Ыр угулат:

Жашагым келет дүйнөгө,
Жаз менен кошо жашарып.

Гүл терип талаа-тоолордон
Жамгырдуу таңдай тазарып.

Жашагым келет дүйнөгө,
Жааган кар болуп кайрадан,
Жашарып барат айланам
Жашоого канбайм, таңданам
Жашабас белем кайрадан.

(Магнитофон өчөт).

Айкумуш: Жараткан ай десеңчи! Кайрадан жашасам... Артымда чачымдан көп күнөйүм калды. Алактаган жаштыгым калды. Абийирим а кечире көр.

Алтын *(Анжеликону курсака сайып):* Курсагың чөндөйөт, арам бейбак, курсагың өзүңдүкүбү?

Анжелико: Башканын курсагы керек эмес. Билесиңби курсагым кимдики?

Айкумуш: И, ии, кимдики?

Анжелико: Кимдики... Өзүмдүкү! Кызык, кемпирлер курсагымды аңдыйт. Кекилик балтырымды аңдыйт. *(Көзүн чоң ачып).* Минтип карай берет... карай берет балтырымды.

Айкумуш *(Анжеликого):* Кекиликтин көзү сенин балтырыңа жабышып калсын. Эне-атаң кайда кагылайын?

Анжелико *(улутунуп):* Атам аварияга учураган. Шал болгон. Энемди билбейм. Мен үч жашар кезимде, атам авария болгондо башка күйөөгө тийиптир. Анан энем да мени билбей калсын деп атымды Анжелико коюп алгам.

Айкумуш: Чүрөктөй кызын таштаган энең жерге кирсин. Ошол энеңдин көзүн курт жесин.

Алтын: Атаңа барасыңбы?

Анжелико: Атам барган сайын ыйлайт. Мен ыйлайм.

Айкумуш: Атаң экөөңдү ыйлаткан энең жакшылык бетин көрбөсүн. Тигил дүйнөдө эшегиңер болсун.

Анжелико: Андай эненин бетин көрбөйм, үнүн укпайм.

Алтын: Атаң кызматчы беле?

Анжелико: Воскоматтан иштөөчү. Аты Олжобай болчу.

(Тигил экөөнүн чыңылары ыргып кетет).

Менин атым Алтынгүл болчу. Эми Алтынгүл деп бирөө айтпайт.

Айкумуш: Алтынгүл! Кызы-ым...

Алтын: Алтынгүл! Кызыбыз... Олдо кокуй ай!

Анжелико *(ыргып туруп):* Го-споди, экөөңөр апамсыңарбы? Тфу көргүм келбей жүрсө... Силер... Жо-ок! Ка-алп! *(Ышкырып жиберип кетет).*

Айкумуш: Алтынгүлүм! Кызым... Баягында ийне сурап киргенде эмчегим зыр дей түшкөн. Ардуу башым! Кордуу башым! *(Ыйлайт).* Кызым ошол мен таштап кеткенде эле акылы тунук болчу. *(Эшикке умтулат).* Кызыма...

(Аралбай ачуулуу кирет).

А л т ы н: Күйөө бала, эмне болду сага?

А р а л б а й: Болчусу болду. Канторло чаң-тополоң... тоголок арыз... *(Ыйлаган Айкүмүшкө).* Бул эмне? Сага эмне болду?

А л т ы н *(жашып):* Жогубуз табылып, сүйүнүп... кыздын кызы табылды. Сүйүнчү! Олжобай деген күйөөсүндө калган кызы табылды.

А р а л б а й: Олжобай?.. Эмне дейсиң?

А л т ы н: Баягы сен эркек бала деп сокком кыз бу кыздын кызы экен. Олжобай деген эринде илгери үч жашарында калган.

А р а л б а й *(ачуулуу):* Эмне дейт? Олжобайдан бир кызы... Тыржыбайдан бир кызы.

А л т ы н: Эми... эми күйөө бала, олда кокуй ай, сүйүнүп турганда ачууланба. Келе сүйүнчү! Кыздуу болдуң. Сүйүнчүңү бер?!

А й к ү м ү ш: Сакалыңдан айланайын эр жалгызым. Кызым табылды.

А р а л б а й: «Кы-чым» табылды деп эми ыйлап коёт. Башта кайда жүрдүң? Дагы бир жакта кызың калгандыр.

А л т ы н: Кызыбыздын тийген күйөөсү өзүң менен үчко жетпейт!

А р а л б а й: Жоголгула!

(Тигил экоо качып чыгышат).

Үчко жетпей деп, дагы өкүттө тура. Төгөректүн төрт бурчуна балдарын ыйлатып, күйөөсү аялын кууратып, аялы күйөөсүн тентиткен арбак аткырлар... Түштөн кийин ыйлап, түштөн кийин эне мээрими козголот.

(Шашкалактаган Кудайназар).

К у д а й н а з а р: Аялым келдиби? Менин аялым сельсоветтен түшүптүр. Тоголок арызга кошулуптур.

А р а л б а й: Тоголок арыз сенсиң!

К у д а й н а з а р: Мен... мен аялымды кантип?

А р а л б а й: Ыйманыңды жегир. Айт?!

К у д а й н а з а р: Кекилик. Итибай экөөңдө шегим бар. Деги арызды ким жазды экен, барып башын жулуп жиберейин. Эл бузган иттер...

А р а л б а й: Тоголок арызга кошулган жоксуңбу? Жалтанбай мени тикте, жооп бер?

К у д а й н а з а р: Тоголок арызга кошулсам... агер тоголок арыз жазсам эле бар эмеспи: *(Аксап качып).* И-ий Араке, мен Сагызганды издеп жүрөм шашылыш.

А р а л б а й: Кечинде чоң жыйналыш болот. Жыйналышка бар.

К у д а й н а з а р: Мени ооруп жатат деп койгула. *(Кетет).*

(Бөйрөгүн таянып, күйүгүп Сагызган кирет).

С а г ы з г а н: Шиш мурун аке. А шиш мурун аке, кызматчы болсом деген далаалатым бар эле, кирдеттиңер мени.

А р а л б а й: Кирдеткен эмнеси?

С а г ы з г а н: Токтоңуз, көп сүйлөйт экенсиз. Кемпирлер кайда! Убалым уктатпасын. Тилегиңерге жеттиңер! Кемпириңер тогоок арызга жазыптыр. Сельсоветтен түшмөй болдум.

А р а л б а й: И, жаның тынчыйт.

С а г ы з г а н: Жанымды тынчытпайм, силерди тынчытпайм. Өзүм жыргабайм, силерди жыргатпайм. Өгүнү тоодон биздин эчкини атып келиптирсиз. Төлөп коюңуз, Шиш мурун аке.

А р а л б а й: Элик аткам!

С а г ы з г а н: Менчик эчкини аткансыз.

А р а л б а й: Аттым элик болуп кеткен эчкини. Элик болуп кетсе, кийик болуп кетсе аны таанибай атып алсам мен күнөөлүүмүнбү?

С а г ы з г а н: Эчкилерим кийик болуп кетсе, кайтарууга колум бошободу. Кызыл катын Бурулчанын ордуна сольсовет болуп жүрдүм. Бала-чакалуумун, же жалганбы, ия Шиш мурун аке?

А р а л б а й: Адалдан түгүбүз жок деп карганасыңар...

С а г ы з г а н: Жан кашайып турганда тийишпеңиз. Жакшылык менен эчкини төлөңүз Шиш мурун аке.

А р а л б а й: Балам, шакылыктабай атымдан айтчы.

С а г ы з г а н: Шиш мурун аке, жарыктык: өлгөн, кеткен келиндериңиздин баары «шишмурун аке» деп тергешчү экен, ия Шишмурун аке, анан мен кантип...

А р а л б а й: Койдум... койдум балам.

С а г ы з г а н: Эми мен кантип уялбай «Аралбай» деп таштаңдап атыңыздан айтам?

А р а л б а й: Койдум балам. Койдум дебедимби. Сен дагы мурдуму шиш кылып ал, мандалак казып же. *(Кетип баратып кайрылып)*. Ошент...

(Кетет).

С а г ы з г а н *(чамынып):* Уюңарды жарып салам. Сүтүңөрдү төгөм. Чайыңарды чачам! Кемпириңерде өчүм бар, кемпир кайда?

(Дасторкондо олтуруп чай иче баштайт. Шашкалаңдап Кудайназар кирет.)

К у д а й н а з а р: Саки...

С а г ы з г а н: Акмаксың, Кудайназар.

К у д а й н а з а р: Бирөөнүн үйүндө акмак дебечи.

С а г ы з г а н: Кел акмак, бир чыны чай ич. Белен, кайнаган чай.

К у д а й н а з а р: Жүрөгүмө барбайт.

С а г ы з г а н: Жүрөгүң менен жерге кир, мени эмне эл-журтка жамандадың. Чоңдор менен ичип кетти дептирсиң. Кайсы чоңдор менен ичиптирмин, ошол чоңду таанып алайын, көргөзчү мага. *(Тап берет).*

К у д а й н а з а р *(жалтанып):* Атаң оозуга урайындыкы, сени кызганып ошенткем. Муштаба! Муштаба байбиче, ырыс-кешигим.

С а г ы з г а н: Катынын жаманатты кылган өлүксүз. Кекиликти кайдан жармаштырдың, кашайып ага дакименттериңди даярда-

дым, печаттарды бастым. Мына тоголок арыздын капшабы, эми эч убакта, эч качан селсоветке көтөрүлбөйм. Жолотушпайт.

Кудайназар: Сельсоветке жолотпосо Баатыр эне болосуң. Баатыр эне болсоң орденин сен тагынасың, акчасын мен...

Сагызган: Баатыр эне болсо... Сен, кенкатын, үйгө бар. Балдардын жалаягын кургат, нан бышыр.

Кудайназар: Жүрү, байбичем.

Сагызган: Арсыз? Кекиликтин иши бүттү. Акчаңды доола. Жогол! Өл! Мен Айкүмүш кемпирден өч алам. Жутам! Соём!

Кошого акырын жабылып ыр угулат:

Жазык беле сен кечигип келбедиң,
Ачууланган мени көрдүң күлбөдүң.
Жал-жал тиктеп жаш агыздың көзүңдөн
Ай ошондо сени неге тилдедим.

Адам кызык убагында сезбеген
Ал күндөрдү эми эскерем, өкүнөм.
Алтыным деп бекем сыга кучактап,
Ай ошондо неге өппөдүм көзүңөн.

Жаркын айым, жаш өмүрүм, кубатым,
Кайсы күнү жолум тосуп чыгасың.
Кызматынан келээр маалы болду деп
Качан мага чай кайнатып турасың.

Жетинчи көрүнүш

Эпилог

Биринчи көрүнүштөгү комната. Буркурата папирос соруп коңулу суз олтурган Сыман; кош этек койнокчон, желеткечен Анжелико, кундуз тебетейин чекесине кийип ойсоктойт.

Ы р у г у л а т:

Жашагым келет дүйнөгө,
Ай болуп тийип балбылдап.
Коркуно кайбай кумарым,
Көз болуп тиктеп жалжылдап.

Жашагым келет дүйнөгө,
Асмандай бийик туптунук.
Арчалуу жашыл өзөндө,
Жылкы айдап элкин ышкырып...

Анжелико (этегин делбиретип, бийлеп): Мага сопун жарашат. Жарашат бекен? Мага Аралбай атам апкелиптир. Мага, мени төрөгөн апам берип жибериптир. Кийбейин десем, кийбейин десем апамдын жыты жыттанат, апамдын сүтү жыттанат. Сеселектеген

кыз кезегим корүпдү. Менин апасыз өткөн балалыгым ай! Апалуу балдарга көзүм төгүлүп заруулаганым ай. «Апасы таштаган» деген сөздү укканда илмейген мойнум шылк этип... апам билет бекен ошол кыямат тартканымды. Апакелеп караанын таппай, апалап, жетим жүрөгүм оозуман ыргып ыйлабадымбы, чарчап томсорбодумбу, анда кайда элең апаке, үмүтүм үзүлгөндө, унутулганда, баары артымда калганда, кайрадан баары жаңырып, кайрадан жүрөгүмдү какжыраткан апакем ай! Шорун каткан каралдым, апакем ай! Кырга чыккан кызыл гүлдөй кайран гана кыз кезегим ай!

(Тымтырстык.)

Карасаң, эжекеси, көйнөгүмдү, тебетейимди, сонун жарашат бекеп? Эжеке ай, ырдаса укпайсың. Бийлесе, минтип жасанса көрбөйсүң. Тыйнактай сырымды айтсам укпайсың. Тоңуп калдыңбы? Табышмак айтайынбы? Табышмагымды таап алчы: Миң жигит. Миң жигиттин ичинде бир гүлжигит... Ал ким? Ал гүлжигит менин сүйгөнүм... Ормуштун уулу. Мен аны те көчөнүн аркы өйүзүндө баратса, алыстап деле карааныи чоп эттирип өөп коём. *(Улутунат).* Укпайсың, көрбөйсүң, табышмагымды таппасың, эжеке ай. Жутканың түтүн, ичкениң түтүн. Кулурганың канакей?

Сымап *(каргылданып):* Ажырадым. Баарынан ажырадым. *(Папиросун үйлөйт).* Мына менин тапканым. Мен жоголдум. Ажырадым баарынан.

Анжелико: Итикең уучунда калган жокпу? Терезеңди сындырып учуп кеттиби? Ошол Итике деген шумкарың да таштадыбы?

Сымап: Итибай байпагымдан өйдө жуун берчү. Башка эркек мени көзгө тебет.

Анжелико: Катынына катын болуп жүргөн эркекти жек көрөм. Ажырашып алып бир үйдө каптип жашайсыңар?

Сымап: Эки болок жашайбыз. Мен торку комнатада.

Анжелико: Түнүчүндө жалгыздан уктайсыңарбы?

Сымап: Каалаcак бир уктайбыз. Бирок, үнүбүздү чыгарбайбыз.

Анжелико: Записка менен сүйлөшөсүңбү?

Сымап: Такыбачы... Тергебе... ансыз деле тергоодомун. Күнүгө терговчу... *(Колундагы папиросун күйгүзүп, тартып, чакап ыргытып жиберет. Көзүн басып ыйлайт.)*

Анжелико: Ыйла... Ыйлай бер. Көзүңөн эки чака жаш аксын эжеке. Тунук жаш акса жашооңо пайдалуу.

Сымап: Мен буттум! Мен өлөм. Министр таякеге барам, босогосунан кетпейм. Жардам кыл, жашагым келет деп ыйлайм.

Анжелико: Мына, өлбөйсүң. Өлгүң келбейт. Жашагың келет. Кызың бар. Сен туугаң кызбы? Бир жерде бойтөйүп олтургандыр. Сени тааныйбы? Таанывайбы? Апакелеп алдыңдан чуркайбы? Чуркабайбы? Мойнуңдан кучактайбы? Кучактабайбы?

Сымап *(кызынын протретин алып өөп):* Кызым, кагылайыным. Өпкө-колкомду чабайын. *(Анжеликого жөлөнөт).* Көңүлүм айнып баратат. Өзүмө киргизчи. Башым...

Анжелико *(какшыктап):* Кызыңды кучакта, бекем кучак-

та, качып кетет. Комнатаца жетелеп кир, атасына коргозбө, алимент доола.

(Торку комнатага кирип кетишет. Итибай, Кудайназар.)

Итибай: Чечип, оз үйүцдөй коруп чечипе бер, Кукебай. *(Чечине баштайт).*

Кудайназар: Э-ээ Итибай, кандай олуязаада атыцды таап койду экен, аныкт ит экенсиц.

Итибай: Экообуз бири-бирибизден отпойбуз. Жаман кишинин аты Кудайназар дейт.

Кудайназар: Жакшы кишинин аты Кекилик дечи. *(Арыбери аксап басып).* Атаң кору ай, агер Кекилик түрмөго түшпогөн болсо, кокосуп суурул салмакмын.

Итибай: Өз кокобуз аз жерден соо калды. Койнубуздагы аялдарыбыз бузулду.

Кудайназар: Экообуздун кыраакылыгыбыз Кекиликти соо койдубу? Уичукпас «Волгасын» ээледи огороду озүпо калды. «Волгасы» экоо чекеге чертип бир күйөөго тийип алат.

Итибай: Эмне болсо шол болсун. Катындап коцүлүм калды. Чоц курулуштарга кетем.

Кудайназар: Кет кокжалым. Күркүротүп жергиликтүү окумот чакыртып алабыз. Эл-журт кадыр-баркыцды эл четинен билсин.

Итибай *(олтурат):* Коммунизм качан болот...

Кудайназар *(арыбери аксап басып):* Да-а, качан болот коммунизм? Атац кору э-эй, бактыцды байлагандар бар ээ? Сен Сымап менен ырас ажыраштыц. Баягыидай магазин кармабаса, же торобойт.

Итибай. Тороп эле жатчу, тигине кызым. *(Суроттун ордун жоктоп).* Ой, мында илинип турчу, комнатасына ээрчитип кеткен го? Кызым? *(Сымапка башбактап).* Сиз, кызымды озүмо бериңиз. Кыздын сүроту меники.

(Анжелико, Сымап чыгышат).

Сымап: Кызыңды мен туугам.

Итибай: Менсиз кайдан туумаксыц? Ажырашкандардын «Волгасы» калып жатат. Үйү калып жатат. Сиз үчүн коп иштегем. Сиз...

(Аралбай, Уичукпас кирет).

Кудайназар: Аралбай!

Итибай: Чоң жезде!

Аралбай *(Кудайназарга):* Тирүүсүцөрбү? Катын-балац сууга чогүп олдүбү деп жүрүшсө...

Кудайназар *(бир бутун солбуп):* Сагызган тобөго муштап кубалаган, сагынсын мени. Сиз, биз деп жүрүп ажырашкандар бар. Биз мушташсак деле ажырашпайбыз.

Аралбай: Сендей жаманга эш тарткыча камчы менен беш тарткан оц!

Итибай: Чоц жезде, чоц курулушка кеткени турам.

А р а л б а й: Чоң курулуштан айлан! Энеңдин оорусу катуу, тил-оозу жок олдо кокуй болуп жатат.

И т и б а й: Энекем о-ой... Сымап экөөбүздү ажыратып койгула.

А р а л б а й: Жаман катын көч үстүндө толготот. Энеси өлгөнү жатса... Ажыраштырып койгула, ажыраштырса элдештирип койгула; дагы кулак-мурундарына алтын тагынышат. Курсактарында кумалак жок.

У н ч у к п а с *(Сымапка):* Сенин бетиңе бир туф-аа дейин дедим эле. Өзүң түкүрүккө окшоп калыпсың. Кайненеңдин абалын уктуңбу, кийингиле. Эшикте «Волгам» турат, чогуу жөнөйбүз. Итикеси энесинин көзүн көрсүн.

С ы м а п: О-оо, кайненем, апакем: а дүйнө кетсең мен кантем!

И т и б а й: Апакем о-оой, ак күмбөз курдурам. *(Кудайназар, Итибай, Сымап далысын салып турушат).*

А р а л б а й *(Итибайга):* Сен өзүң тирүүлөй күмбөзсүң. Дагы мурутун чычайып.

К е к и л и к, С ы м а п, К у д а й н а з а р: Тагдырыбыз ушул экен.

А р а л б а й: Тагдыр деген адамдын өзүнө окшош. Ана, Кекилигиңер тергөөдө, анын тагдыры да ошондой *(Сымапка)* Шылаапаң кана баягы? О-оо окшошконго мушташкан шүмшүктөр. Немине кылчубуз силерди?!

А н ж е л и к о: Же бензин куюп өрттөп жибере албасак... И-ий, уят эмеспи, уят... уят эмеспи! *(Сахнага «уят эмеспи»... «уят эмеспи, уят... уят эмеспи» деген үндөр толуп кетет).*

Музыка коштогон ыр угулат:

Жашагым келет дүйнөгө,
Жааган кар болуп кайрадан.
Жашарып барат айланам
Жашабас белем кайрадан...

К ө ш о г о

АЗИЛДЕР

ЧАКЧАНЫН МАСЕЛЕСИ

— О-ууй... А-а... э-ээй, сен ким? — Сейдекан чакасын ыргытып ийип, машинанын артынан чуркады. Машинанын алдында да, артында да жарык жок. Жолго түшпөй, оңгул-доңгулго карабай теңирден тескери айдап, заматта көздөн кайым болду.

Сейдекан кайрадан эшигинин алдына чуркап келди: күйөөсүнүн өтүгүнүн бир түгөйү, калпагы, шыпыргынын үстүндө костюму, анан... койдун эсебин жазчу чалбар дептери чачылып жатат. Эмеле «суу барбы... мойну-башымды жууйм» деген эринин көздөн кайым болгону эмнеси? Оо, шумдуктуу кудай, жанагы машине?! Сейдекандын опкоолжуган жүрөгү тарсылдап, жер астын-үстүн аңтарылды:

— Айланайындар... Кагылайын журт! Соо эмес...

Анын безилдеген үнү адегенде кара кемпирдин кулагын көзөдү. Кемпир кемеге косөн жаткан көсөөсүн кармаган боюнча чуркап чыкты.

Кемпир менен Сейдекан экөө жана аркы Рыбачы көчөдөгү дүкөндөн чай алганы баратып жолугушуп, жолдун таманында тикесинен турган бойдон кеп башташып: а дегенде ушу Рыбачы көчөдөгүлөрдүн дүкөндү тегеректеп, акырын карап турушкандарын, дүкөнгө «ымпортный» бирдеме түшсө озунуп сатып алышаарын, де-

ги бу көчөдөгүлөр соода-сатыкка конгондугун, сарандыгын, ылгый ушакчылар жашагандыгын айтышын, анан тиги конту көргөн кемпир «азыркы жаштардын бузулгандыгына... баланчада бир кызды бирөө муунтканын... бастанчада бир кыз бир эркекти ала качканына...» өтүшүн, кеч бешимден кызыл күүгүмгө чейин, ошондо да соз-дөрү бүтпөй, дүкөн жабылып калып чайларын да алышпай; жайыттан уйлары кайтып, музоолорубуз эмет деп шашылып... экөө бири-бирине бүгүн аябай жагып калышкан.

Күйөөсүнүн мойну-башын жуудурам деп сууга барган Сейдеканга сууга барган кара кемпир дагы жолугуп, жанагы сөзүнүн аягын дагы улаган:

— Сейде... жаштардын ыймандуусу сенсиң. Карынын кебин капка сал! Күйөөңүн мал санакка кеткенине беш күн болбодубу?

— Келди. — Сейдекан тиги кемпир башка соз айтып жиберебы деп алдын тосту.

— И, ырас... күйөөң жакшы. Өзүң андан бетер... Бири-бириңерди сыйлашкыла. Эркек аңкоо болот. Күйөөң жакшы кызматта, досунан касы көп... Малдын эсен-чоту мойнунда. Сен коз сал. Эмкилер ичин алса эле мууздашат... Кок-Ойдо мал доктур баланы түнүчүндө терезеден чакырып чыгып мууздап кетиптир...

Ушу создөн соң Сейдекандын бүткөн бою дүркүрөп... барса эмеле «мойну-башымды жууйм» деген күйөөсү жок. Ал кара кемпирди коргондө ого бетер чучуктай чыңырып, оңкочук атын түнгө сиңип кеткен машина жакка колун шилтеди;

— Айланайын журт! Кетти! Кетти! Алып кетти! Айланайын журт Чакчаны...

Аялдын чаңырыгын уккан «айланайын журт» алдыларында эркелеткен балдарын таштап бирине-бири өтүшүп, кээлери кийимчен, кээлери жылаң аяк, жылаң баш Сейдекандын эшигине жетишти. Алар адегенде анчалык түшүнүшпөй, түшүнүшкөндөн кийин «чын эле деги соо киши кийимин кантип ушинтсин» дешип, бири-бирин нукушуп, анын үстүнө аялдын үнүнүн бардыгынча аңылдаганына сестейишип баштары маң болуп турушту.

Конту коргон кара кемпир аларды тиги «соо чачылбаган» кийимдердин жанына жолотпой, жологонун косоосу менен чаңкылап журду:

— Ары... ары баскыла. Тийбегиле... райондон ит апкелип жыттатып кимдин колу кармаганын таап алсын!

Сейдекан эки бөйрөгүн таяна көз жашын төгүп, үнүн баспай аңылдай берди:

— Айланайын жур-урт! Чакчаны уурдап кетти... Чакчаны уурдап...

Анан ушу «чакчаны уурдап кетти» деген соз Томой деген кулагы каңырыш бирөөгө «Кассаны уурдап кетти» дегендей угулуп, ал чоң көчө ылдый кыйкырып жөнөдү.

— О кассаны уурдап кетиптир эле... Кассаны уурдап кетиптир.

Баятан чуру-чууга кулак түрүшкөндөр бул окуяны мурдагыдан тез ар жакка таратышты:

— Кассаны уурдап кетиптир...

— О кассаны уурдап кетиптир дейт го?

Ушундан соң эртең колхоздун кассасынан жүз сом же андан көп ала тургандар да, бир сом... же эчтеке албаган карызы барлар да, акчалууларды аңдып бирдеме өндүрүп кыпуу тапкан куркуттар да, минтип «кассаны уурдап кеткенге» кыжырларын аябай кайнатышты. Күндүз чоочун киши көргөндөр бар бекенин сурамжылашып, кээлери жытчыл иттерин ээрчитип, атчан-жөөлүү туш-туштан жол тосмолошту.

Ошол дүпүрөп жүргөндөрдүн бирөө, текшерүү комиссиясынын мүчөсү Маркабай өзүнүн кыраакылыгын көргөздү. Кызмат абалы оюна лып түшүп, почтого жулуна кирди да, районго телефон чалды.

— Мен, Маркабай... Аксакал,— деди ал «Аксакалды» үйүнөн таап, өз атын мурда айтып: — Мен Маркабаймын... Бирлик колхозунан... Аксакал, жаман иш болду. Кассаны уурдап кетти, аксакал... Жардам кылыңыз аксакал... Сызга отуруп калдык. Колхоздун кассасын уурдап кетти. Кыраакылык керек, аксакал... Мен Маркабаймын.

«Аксакал» ошол замат «раймилийсага» буйрук кылып, алар ошол замат айрым мекемелердин кишилерин да чогултушуп, анан мотоцикл, машинеге түшкөндөр туш-туштагы «мерчемдүү тозот-торго» шикыртып жөнөштү.

Быяк минте турсун, баягы Чакчага кайра келели. Сейдекан таң атканча бботодой боздоду:

— Көзүм кашайганбы-ы? Муну чабандар эле кылды-ы... Ак жүрөк байкушу-ум... Өлгөн малга акты жазба-ай... Малың менен жерге ки-ир.

Кечээ эле кийип жүргөн калпагы, бүгүн жетимсиреп бозоруп жатат. Калпагын... калпагын жыттатып койгулачы... Кокуй! О Кокуй, Чакча-аа! Ала жат!

Чакчанын чачылган кийимдерине эч кимди жолотпой, көсөөсүн колунан түшүрбөй таң аткыча кайтарган кара кемпирдин көзүндө да тоголонгон жаш.

Күн шашкеге жакындаганда адам эмес сыйкырчыңдын оюна келбеген бир иш болду.

— Бул эмне чуу?!

Тургандар үндү улай карашып, тиги тамынын чатырчасынан саксайган Чакчаны көрүштү. Анын үстү-башы чөп-чар, бир бутунда өтүк, бир буту жыңайлак. Тигинтип жамандыкка ыраган адамга ыйлай албай же күлө албай чекчейип бири-бирин тиктешти.

— Сен кайда жүрөсүң? — деди акырында жерден бирөө чатырга.

Чатырдагы жылаңайлак жерге бурк этти;

— Силер кайдан жүрөсүңөр? Менсиз ишиңер бүтпөйбү, ыя?

Дагы так ушу маалда аркы бурчтан тоңкочук аткан машина Кара кемпирди сүздүрө токтоду да, чекчейгендерди чакчая тиктеп кабинадан «жинди шоопур» чыкты.

— Түндө тоок калыптырбы? — деди ал сүзөнөөк букадай үңүрөйүп.

— Тоок?! Эмне тоок?

— Н-нн? Тоок! Түндө тоок тартып келаткам. Мында кайрылгам. Тоокторду жоготтум, көрдүңөрбү?

Мында тили кычышып арац тургандар буга «жинди шоопур» деген ат абдан ылайык экенин, «башы жок», «мээси жок» экенин айтышып, жер-жебээрине жеткире тилден кирипти. «Жинди шоопур» тоок издеп жүрүп, тооктун тумшугу чукубаган тилге уугуп, а эмне үчүн экенине түшүнбөй, алдында да, артында да жарыгы жок тоок тарткан машинесин теңирден тескери айдап, заматта көздөн кайым болду.

Кызмат абалы оюна лып түшүп, кыраакылыгын көргөзө калчу Маркабай дароо «Аксакалга» телефон чалды:

— Аксакал... бул, мен Маркабай. Аксакал, Чакча табылды.

— Эмне? Мине дейсиң?

— Аксакал... Чакча табылды. Чакча.

— Ой, жиндисиңби? — деди телефондун аркы башындагы үн атырылып,— Чакча?! Мага наспай чакчаңдын кереги жок!

— Аксакал, кептин баары ошо насмай чакчада. Баягы биздин «бетбрач» Чакча бар эмеспи. Ошо...

Маркабай телефондун бул башынан болгон окуяны бүт айтып берди.

— Эми унчукпагыла. Касса табылды деп койгула,— деди телефондун аркы башындагы үн жайбаракат.

Эч ким укпасын деген менен бул окуя кулактан кулакка, ооздон оозго өтүптүр. Ошондуктан «Аксакал» иштеген мекемедегилер муну көңүл бурбай таштап коюу алдыдагы Ала-Тоодой максаттарга тескери таасирин тийгизет. Эгер мындай курулай «паника» көтөргөндөр жазаланса кийинки муундарга унутулгус сабак болоорун» бир дөбүштан колдошту да, бул маселени текшерүү жагы «Аксакалдын» өзүнө тапшырылды. «Аксакалдын» жыйынтыгы тез эле чыкты: «Кулагы каңырышка айла жок, деп «кулагы каңырын» акталды. «Дени соо, кулагы таза. Сөздүн чын-бышыгына жеткен эмес. Адамдарды, машинелерди моралдык жана материалдык жактан ысырапка учураткан. Кыраакылыгы жок, али аң-сезими өспөгөн, колхоздун текшерүү комиссиясында иштөөгө мындан ары жараксыз» деп Маркабайдын иши тергөөгө берилди.

Ал эми Чакчаны болсо «Чакча беш күн уктабай мал кыдырган экен. Уктап калганды күнөөлөгө закүн жок. Манас уктаганда Чубак жамбашка найза сайып ойготчу экен. Чакча ошондой эр кыргыздын тукуму...» Ал да акталды. Бирок, мындан кийин уктаса контордогуларга айтып коюу жагы ооз жүзүндө катуу эскертилди.

Чакчанын дүрбөлөң маселеси ушуну менен бүттү.

«БАЯГЫ КЫЗ»

— Бул, баягы-ы... баягы кыз,— Саамал күрмөсүнүн бир жеңин чече башын кежеңдетип, бир кулагын жоолугунан чыгара ойсолоктон алды.

Карабек тиги үрпөйгөн кызды бүшүркөп тиктеди. Үйүнө биринчи кирген башка бирөөнүн кызы түгүл өзүнүн секелектеген кыздарынан кээде башы адашат. Улам кийинкиси эркек болот деп үмүт кууп жүрүшүп, мончоктой тизилген жети кызга ата-эне болушканын айтышып, жанараак аялы экөө күлүп олтурушкан.

— Гүлмайрам, Карабек жээниң ушу. Бул үйдөн чоочуркабай, өзүңкүндөй көр. Кардың ачса казан-аягына бар, колуң кычышса, шыпыргысын ал. Кыз кызыл алтын эмеспи. — Саамал шыпшынып үйдүн ичин тегерете карап, күрмөсүнүн дагы бир жеңин чечип, дагы бир кулагын жоолугунан чыгарып койду.— Мына, ак эткенде так этип жүрүп келдиң. Балакетиңди алайын, эми сенин таалайың ушерде Гүкүн. Карабек жээн, Гүлмайрамды сен кыз кылып ал!

Карабек «ооба, өзүмдүн кыздарым аз эле» деп айтууга оозу таптап баратып, антип айтуудан тартынып, ансыз да шакылдага Саамалга кулагын жаңырып туруп берди.

— Өг, шаарыңар ысык экен,— деди Саамал жоолугунун бир уч менен желпинип. Анан мурдун чүйрүп милдет кыла сүйлөдү. — О-оо, кокуй жээн, кабат-кабат үйдүн төмөн жагына эле кирбейсиңерби, бел ашкансып чарчап араң жеттик. Кары кишиге убал эке.

Диванда эмдигиче демигип, алаканына салган насмайын оозуна жеткире албай колу калтыраган бир кемпир олтурат, анын катарында калдайган тебетейин тизесине кийгизип өзүнүн балтайган өтүгүнүн башын тиктеген дагы бир улгайган эркек.

— Бул байбиче Гүлмайрамдын таенеси. Аркы киши Гүлмайрамдын агасы. Кызды ээрчитип келип калды. — Экөөнү тааныштырган соң бирдеме сүйлө дегенсип, эркекти алдыртан зекип койду.

Эркек ыргылжың башын кашылады:

— Жээн, чач алчу жериңди көргөзчү. Дүкөндү эртең кыдыртаарсың. — Ушул сөздөн уламбы, алар бир азга үн сөзсүз мелтиреп калышты.

— Апп-ий, жээн,— Саамал өңгөчүн тарта алаканын шак коюп, беркилерди өзү менен кошо чочутту. — Ботом, сен бу кызды таанызбай атасың. Баягы кыз... баягы жылы биздикине барганыңда козу сойбодук беле, ошондо колуңа суу куйган. Эми чоңоюп-чочоюп сага келдик мээнетиңе кетейин жээн. — Ал күрмөсүнүн этегин артка силкип, төш чөнтөгүн аңтарып, тумарча бүктөлгөн катты Карабекке сунду. Кат Гүлмайрамдын үйүнөн экен. Анда Карабектин үй-бүлөсүнүн эсен-соолугун сурашып, аягын минтип бүткөрүшүптүр:

«...Карабек жээн, кызыбыздын тагдыры силердин колуңарда. Жээн келин экөөң чоң окууга өткөргүлө».

Катка Гүлмайрамдын чоң ата, чоң энеси да кол коюшуптур.

Карабек чок баскандай секирди:

— Катүгүн, кантип өткөрөм?

Саамал анын кашайганына да болбой, туйлаганына да болбой, жаактууга жай бербей шашып, бир жагынан берки кемпир бышактап ыйлап, бир жагынан эркек үңүройүн жер тиктеп, Гүлмайрамды биротоло тандуулап салышты:

— Кызыбызды олтурсоң да мейлиң.

— Кызыбыз жоголсо дообуз жок!

— Кызынарды таштагылачы,— деди Карабек акырында айласы түгөнүп, жибип. Ал кыз окууга өтүп кетээр, эгер өтүп кетсе окууга мен өткөрдү болуп буларга кадыр-колко кылам деген пендечилик ойго да азгырылды.

Ушинтип «Баягы кыз» Карабектикинде калды. Эми мынчалык болгондон кийин Карабек аялы экөө бул кыздын окууга өтүп кетишин каалашты. Кыз болсо мени окууга булар өткөрөт деп аябай ишенди. Ал сабак да окубады, терезеден көчөдөн ойдо-төмөн өткөндөрдү карап, көзү талыганда уктап же күзгүнү карапып, сылаңып-сыйпанып жүрүп күндөрдү кечирди.

Гүлмайрам «чоң окууга кирүүчү» биринчи эле экзамендеп кулады. Ал кулаганына кайгырмак түгүл ага кайыл, кайра ал үчүн башка бир мугалимди күнөөлөп, демейде сүйлөбөгөн неме, деле жебирен ийди:

— Мени менен бир кыз кирген. Оозун ачкан жок, кишиси бар экен, беш алды. Мен шакылдап айтсам деле эки койду. Кошумча суроолорун да айттым.

— Калп! — Карабек чаңырып ийди,— эмитен калп айтып... эмитеп бирөөнү жамандаганды үйрөнүп... Шакылдатып айтсаң эки койгон ал кандай мугалим?!

Аялы, Карабекти тыйды:

— Апей, кой, бакырба бирөөнүн кызына.

— Мен бирөөнүн кызына эмес жаман үйрөнгөндөргө бакырып олтурам. — Карабек столду бир муштады. — Жаман үйрөткөндөргө?!

Эртеси «Баягы кыз» Карабектикине келген жок. Сыягы «кулаган кыз» үйүнө жол тартса керек...

Арадан бир айдай убакыт өткөндө, Карабек аялы экөө кызматтарынан жаңы эле келишип, кыздары да чогулушуп, жадырап олтурушкан куттуу күндөрдүн биринде алардын эшиги тарса-тарс, күрс-күрс дей түштү. Тебетейчен кызыл тоголок кишилер дабырап киришти. Карабектин жүрөгү болк этип, анан тигилердин арасынан Саамалды таанып сөз катты:

— Таажеңе...

— Тап! — деди «таажеңе» башка кеп-сөзгө келбей,— кана кыз?!

— Кайсы кыз?

Саамал адатынча жоолугунан бир кулагын чыгарып койду.

— Кайсы кыз дегени эмнеси ботом? Баягы кыз! Мына, мобу кишилерге жооп бер.

Анан «мобу кишилер» Карабекти туш-тушпап каптапшты:

— Кызыбызды тап!

— Кудай алсын сени...

— Кызыбыздын сурап алаары, издеп алаары бар...

— Тап! Үйүңдү көөлөп салам,— деди «Баягы кыздын» агасы баркылдап, оозунан аракты буркуратып.

Карабектин жети кызы жети жерде алайып, аялы булардын ортосуна түшүп безилдеп жиберди:

— Кантип кара санайлы. Кыз биринчи экзаменде кулаган. Анан...

— Эмне үчүн кулайт? — дагы бирөө күпүлдөдү.

Саамал жоолугунан экинчи кулагын чыгара жулкунду:

— Чычкандай кызды окууга өткөрө албагандан кийин шаарда эмнеге жашайсыңар? Дагы доктур, инженер имишсиңер...

— Окууңдан кечтик, тапкыла!

— Тапкыла кызды?

Бул долуланган үндөргө Карабек унчукпай гана жооп берди. Унчукканда азыр тигилердин кеп укчу түрү жок. Деги кайда жоголду? Кызын жоготуп булардан уялса, опурап-топурагандардан улам коңшуларынан уялды.

Эртеси түш ченде, Карабектин подьезди дагы эле топурап камоодо турганда шымаланган кара жигит келди да, Саамалга тумарча бүктөлгөн кат берди.

«Жеңе! Окууга өткөрөм дегениңен мен бирөөгө күйөөгө тийдим. Быйыл өткөрбөдү, келеркиде өткөрөт го. Гүлмайрам».

Саамал өңгөчүн тартып, алаканын шак чаап, бул кабарга кошуп өзүнүн чечимин ошо замат жарыялады:

— Таш түшкөн жеринде оор, эми кантели. — Ал күрмөсүнүн этегин күбүнүп Карабекке шаңшыды. — Йэ жээн, кызга барбай кетсек бетибизге чиркөө. Окубаса оңкашатып калсын, күйөөгө тийбесе күлгө оонап калсын. Ботом, каадасыз кыз болсо да калыңсыз кыз болбойт. Итирейген шалдаакы бетпактын калыңын доолайлы. Айылга тилипун чал, чогулуп келишсин. Алар келгиче силердикинде жата берели.

Карабек Саамалдын сөзүн айтып айылга телефон чалды. Анан тигилер базарга чыгышканда үйүн бекитти да, кыздарын ээрчиткен бойдон аялынын иштеген жерине качты.

...Кечке жуук шаардын сыртындагы дачаны көздөй бир машине сызып баратты. Анда шаардагы өз үйүнөн качкан Карабектин үй-бүлөсү бар эле...

Шаардын чет жакасындагы дагы бир көчөдө баягы таш ичкен күйөөсүнүн дайыны жок, же андан тирүүлөй качып кете албай жепирейген бир терезенин жанында ары бери өткөндөрдү карап томсоруп бир келин турду. Чачы кыркылган, бечаранын төрсөйүп боюнда бар.

Бул, боюнда бар экенин унутуп, эми кантээрин билбей, башы кеңгиреп Саамалдан коркуп жүрөгү болкулдап серейип турган «Баягы... баягы кыз» — Гүлмайрам болучу.

«АЛДА КАНДАЙ БОЛОТ»

Түшкү тамакты ичип жаткапбыз.

— Ун түгөндү, эмне жейбиз,— деди апам атама карап. (А унубуз дагы эле көп болчу, мен билем). Атам башын ийкеп унчуккан жок. Кийинип алып кызматына кетти. А кечинде, күүгүм ченде шофёр эки мүшөк ун жеткизди. Мына атам кандай тапкыч!

— Унду аз эле алыптырсың, бу түгөнгөндө эмне жейбиз,— деди апам, кечки тамактын алдында атама коньяк куюп берип жатып.

Атам дулдуюп көпкө унчуккан жок, маңдайын алаканы менен басып. Апам жанагы сөзүн дагы кайталады:

— Ун түгөнүп калса кантебиз ыя?

— Анда дагы алабыз.

Апам атама ыктай отуруп вилкага закускадан сайып, бир колуна стакандагы коньякты көтөрүп атама жылмайды:

— Ме, ичип жиберчи. Кыйналып жүрөсүң, кызматың оор. — Апам башын чайкап шыпшынып, таңдайын шык эткизип үшкүрүндү.

— Дагы алабыз дейсиң... Анын түгөнсөчү?

— Түгөнсө эмне таш жейт белек. Табылат!

Атам кээде чорт сүйлөп, мурду менен бир тиет. Мен ушундан абдан корком. Анткени, апамын жүрөк оорусу бар, ошо балакет кармай түшпөгөй эле дейм.

— Аа кургурум, мен жамандыкка ыраганcып же төркүндөрүмө бере тургансып оркулдайсың да... Өкматтын иши опурталдуу. Өзүң ойлочу, акылың бар. Мен алда кандай болот деп жатпаймынбы...

Атам болсо унчукпайт. Колун чекесине таяган бойдон үргүлөйт эле үргүлөйт. Ал уктап олтурабы, же «Алда кандай» дегенин ойлоп олтурабы, чынында билбейм. Апам биздин камыбызды жеп туура сүйлөйт. Атамдын эмнеге унчукпаганын гана түшүнбөйм.

Башкаларга үлгү көрсөтүү үчүн, адам мурда өзү жакшы болуу керек. Өзүн жакшы багып, кичи пейил, тазалыкта кармап жүргөндөр гана башкаларды сыйлай алат жана сыйлоого ээ болот деп айтышканын көп угам.

А менин апам өзүн кандай жакшы кармайт, кандай таза жүрөт! Көп эле түрлөнгөн көйнөктөрү, кундуз жака, көрпө жака, үрпөгөй жака... пальтолору бар, бирөөнү да кие элек. Өз эле жанын бакпай атама да күйүмдүү, сыйлайт. Кокус кызматынан келээр маалдан кечиксе кирип-чыгып «Алда кандай болдулап» чебеленет. Мына ошондо менин кекиртегимен такыр тамак өтпөйт. Ушу «Алда кандай болот» деген сөз соо сөз эмес, анын артына адам корко турган бир балакет жабышып алса керек. Бирок атам сопсоо эле келет, эчтеме болбойт. Апам атамын ар жак-бер жагына чыгып, сылап сыйпайт, кайсы убакта болсо да колтуктап кызматына узатып чыгат.

— Эсиңе ала жүрчү, жаңы көйнөк кием.

Атам көнүмүшүндөй эле унчукпай башын ийкеп коёт: атамын кулагына кумдай куят:

— Келеркиде кандай көйнөк кием? Тиги көйнөк күнгө бат эле

онуп кете турган өңдүү. Ушундайда эсине салып койбосом,— апам ушкүрө баштайт. — Алда кандай болот, кызматың опурталдуу: өзүңө да жети-сегиз сыйра кийим камдап ал кургурум. «Тууган күндүрүн айтат, душман сүйдүрүн айтат» дейт...

Бир күнү мен да апамы туурап атамдан сурадым /ал сакалын алып жаткан/:

— Ата, пальто алып берчи мага.

— Макул айланайын, алып берем.

— Апан ал жыртылып калса кантем, тиги...

Мен сөзүмдү бүтө электе атам акырая карап, каалганы тарс жаап чыгып кетти. Ка-ап, мен жаңылдым. Пальтону алып келгенден кийин айтсам мингмек эмес. Апам дайыма жаңы буюмун алдыргандан кийин айтчы эмес беле. Ай мен ай, же алда кандай болот деген сөздү кошуп айтпай...

Бир күнү апам экообүз менин сабагымды окуп олтурсак, атам сүйүнүп кирип келди. Колунда көкөлөто кармаган конверти бар:

— Сүйүнчү! Сүйүнчү! Галичкадан кат!.. Сыртта мугалим болуп иштеп жатыптыр.

— Ай, Галичка! Каралдым! — Апам кыйкырып ордунан тура жүгүрдү. Мен андан мурда жетип атамдын мойнуна асылдым.

— Эжекемденби?

— Ооба, күйөөгө да чыгыптыр.

— Ай, Галичка! — Апам токтой калып столдун четин таянды, көзү алайып өңү кубара түштү. — Ыя, айтчы батыраак, кимге? Күйөөсү эмне кызматта экен?

Атам деле кебелбейт, эчтемеден капарсыз.

— Күйөөсүбү?.. Колхоздогу эң жакшы чабан экен.

— Эмне дейт? — Апамын өңү ого бетер бузула түштү, атам болсо билген жок.

Көзүң жамандыкты көрбөсүн, апам «ай, өлдүм» деп бакырып, тарс эле жыгылды. Кошуналар чуркап киришти. Апамы көтөрүп кроватка жаткыздык. Атам оозуна суу тамызып жанында турат, а мен ыйладым... ыйладым...

Бир убакта апам жылтыратып көзүн ачып эс алган сыяктанды.

— Ой, кызым ай, кызым! Өлдүң... Өлгөнүң ушул... Эми кантейин...

Уңулдап ыйлай баштады, атам болсо колун бир шилтеп кызматына кетти. Атамын бу кыялына түшүнбөдүм. Апамын ээси оон, эжекем тигинтип атса кантип чыдап кызматында олтурат?..

А менин жанагы чабан деген кишиге ушунчалык жиним кайнады. Байкуш гана эжекем!.. Эстүү элең, чабанды күйөө кылбай эле койбойсуңбу. Баары бир өлөт экенсиң да...

Гуличка эжекем университетти бүткөндөн кийин Сырт деген жерге мугалим болуп жөнөгөн, «шаарда өстүң, кино-театры жок, көнбөгөн талаага барбай эле кой, агартуу министрине айтабыз, калтырабыз» десе да болгон эмес. Ошондо апам: «тартипсиз өскөнсүң, билимдүү кыз сендей болбой айтканды угат» деп тилдеген болучу. Атам да унчукпай тырмагын тазалап олтуруп алган.

— Алда кандай болот десе... Башың баш багадчагың кара таш!

Апам алкынып эжемин чемоданын бербей койгон.

— Чемодан керек, мен керек эмесминби сага? Мен чемоданча жокмунбу?.. Чемоданга карасаң жылба...

Эжекем эшикти «шарак» жаап чыгып, ошо бойдон апам ишенген чемоданга да, бизге да кайрылбады...

x x x

Арадан убакыттар өттү. Жай айлары күзгө айланды... Эжекемден дагы кат кабар жок. Али бизден бөлүнүп кеткенден бери апам ага да бир топ көйнөк жасатты, далай тамак түгөттүк. Мен төртүнчү класстан бешинчи класска көчтүм. Кандай сагындым эжекемди! Апам, атам да эжекемди менин көзүмчө сөз кылышпайт. Мени сабагымдан алаксып ыйлайт дешет көрүнөт. Кайран эжекем, баары бир сенден жаман кабар угамын го, апам бекеринен «Алда кандай болот» дебейт эле...

Ушинтип ойлоп жүргөн күндөрүмдүн биринде биздин үйдүн эшигинин алдына «Москвич» минген кызыл жигит келди, дарбыз көтөрүп кирип бараткам.

— Ой чоң жигит, Тобокел дегендики ушубу?

— Ооба, менин атам...

— Алда Макен, садагасы, Гүлбүбү эжең берип жиберген аманаттарды киргизели. — Маңдайыман өөп, колуман кысты, колу тим эле ып-ысык экен. Гүлбүү эжең аман-эсен.

Менин эжемин аты Гуличка, Гуля... а Гүлбүбү дегенди билбейм, балким жаңылыш келип калгандыр. Бирок, менин атымы каяктан билип алды деп оозумду ачып турганымда апам үйдөн чыга калды.

— Ой, жаным! Гуличка берип жибериптирби?

— Ооба, апа. Гүлбүбү аман-эсен, мобу челектеги сары майды, апан мобуну,— деди карала куржунду көргөзүп,— берип жиберди күйөө балаңыз Тегизбек экөө...

— Ах, Гуличка! — Апам алаканын чаап, ийинин куушура күлүмсүрөдү: — Деги кандай Гуличкам?... Дени карды тазабы, «Алда кандай болот» деп корктум эле, жүдөгөн жокпу. Ах, Гуличкам...

— Жүдөбөйт апа. Эмнеге коркосуз. Кызыңыз жакшы мугалим. Жакшы чабан жигиттин түгөйү. — Тиги жигит мени карап көзүн кыса күлүмсүрөдү.

Менин кубанычымда чек жок: «Алда кандай болот, «өлөт» деп жөнөткөн эжекем аман-эсен, мугалим тура Сыртта! Атамдын гана үйдө жоктугуна ичим күйдү. Ал болгондо Сырт деген жерде кандай кишилер жашайт, кимге окшойт? Апамдын «Алда кандай» дегени эмнеси деп сурайт элем...

— Ой, жаш жигит кечиресиз! Атыңызды билбейт экемин... Шашпаңыз, Гулечкага алма берип жиберейинчи...

— Аа, азыр кетпейбиз апатай,— деди тиги кызыл киши «Москвичине» отуруп жатып,— малчылардын кеңешмеси үч-төрт күнгө созулат...

Машина түтүнүн бурулдатып жөнөй берээрде апам кызыл жигитке дагы эскертти:

— Кечиресиз... Кокус кетип калсаңыз Гуличкага айтып коюңуз, жакшы тыбыттан берип жиберсин унутпай, кышында жоолук түйүп салынганга...

«Москвич» кеткенден кийин апам экообүз сары майды, карала куржунду үйгө киргиздик. Апам Гуличканы оозунан түшүргөн жок. Мен чыдай албай сурадым:

— Апаке, жанагы кызыл жигит ким?

— Ал Гуличканын айлынан тура. Жылдыздуу жигит экен...

— Эмнеге кызыл бети?

— Жайлоодо, таза абада, Сыртта жүрөт. — Апам кыцылдап ырдап деле шайыр, мага ого бетер сүйкүмдүү, кызыпан кабар угуп... Сырт деген жакшы жер экендигин, аякта да машиналар, жакшы кишилер бар экендигин, булар болгондон кийин кооз үйлөр курулгандыгын сурабай эле билдим.

Мен апамдан сурадым:

— Апаке! Жанакы кишн сени эмне үчүн апа дейт?

— Ии, башы жок, сен түшүнбөйсүцбү? — Акырын чекемен нукуп койду... — Сылык оскон да алар... Чабандар өлкөбүзгө пайдалуу.

— Жанагыларды эжекем берип жибериптирби?

— Чабан күйөө бала экөө берип жиберген да...

Мен чабандын атын укканда чочуп столго коюп аткан дарбызымды түшүрүп не жаздадым.

— Апаке, чабан күйөөсү бар дегенде «олгону ушул» дебедиң беле эжемди? Чабан жаман да.

Апам ийинимен силкип, ууртуман чоюп алды.

— Таш оозуңа! Өлчү беле, чабан миңтип май берет, тыбыт берет... Эт берет... Эми жанагыдай кызыл жездең бар, сүйүнгүн. — Апан токтоло калып. — А мен «Алда кандай болот» деп эле айткам... Мындан кийин антип айтпай жүр... Жанагы жигит кандай сонун... Сылык өсүптүр. Сен ошондой оскун, уулум, Макеним...

Мен «Алда кандай болот» деген сөздү жаман көрөөрүмдү же жакшы көрөөрүмдү билбей башымы тырмандым. Эми мен чынында түшүнбөй калдым. Деги апамдын өзү алда кандай?..

А чабан деген жанагы кызыл жигиттей болсо, во!.. Анда менин жездем да ушундай да, эжекемдин ушундай эле акылы бар эле дейм да...

Кечинде күтпөгөндөй жорук. Атам эшикти ачып босогого тура калды, колуна шляпасын карман, көзү жылтылдайт. Төркү үй жакты карап алып акырын сүйлөдү.

— Күйөө бала тигинде олтурабы?

— Жок,—деди апам чочуп,—ал кайдан келсин. Келген күндө да уялат да, салты шаардай эмес. — Апан алаканын чаап ордунан тура калды. — Ах, Гуличканын күйөөсүн көрсом...

— Опей, көрбөдүңбү,— деди атам пальтосун илип жатып.

— Качан?

— Бүгүн «Москвич» менен келген ошол...

Апам экөөбүз оозубузду ачып бири-бирибизди карадык да калдык...

Коюн аралап жүргөн чабанды колун булгалап короонун четиндеги кок шиберге чакырып алды:

— Мен корреспондент. Жазып жиберем.

— Үй жактан даам ооз тийбейлиби?

— Шашып жүрөм,— деди кабарчы калем-кагазын белендеп. — Айтыңыз, жүзүнө канчадан козу алдыңыз?

— Мениики ирик.

Кабарчы кайсалактай түштү:

— А-а, баса ирик туубайт. Билем... билем... Чындыкты жазуу керек. Айтыңызчы, баатырдык кылдыңызбы?

— Кандай баатырдык?

— Мисалы, карышкыр аттыңызбы?

Чабан бырс күлүп жиберди, анан оозун кымтып туруп калгандан көрө эрмек дедиби ага кошулуп кабарчы күлдү.

— Быйыл кой башына канчадан жүн алдыңыз? — Кабарчы суроону эми жаадырам дегенсип, жылаңбаштанып, капрон шляпасын шиберге чалкасынан ыргытты.

— Төрт киладан.

— Койду кумга, зоокага жайбайсыңарбы?

— Жок жапжашыл жерге...

Кабарчы «төрт кила» «жапжашыл» деген сөздөрдү тырмакчага алып, илеп белги коюп жазып бүттү:

— Азаматсыз! Кумга, зоокага жайбаганыңыз жеткен ак ниеттүүлүк.

— Жеткен кара ниет да кумга, зоокага жайбайт. — Чабандын кыртыштан сүйлөгөнүнөн улам кабарчынын андан аркы сурайын дегени оозунан учуп кетти.

Ал чабандын эмгегин баалагандай ийкеңдетип, жазбаса да кагазына үңүлө берди: мындан эл аралык абалды сурап иймесембы, жок, аны арт жагына коёюн. Кайсы классты бүттү экен? Туулгандан эле чабан болсом деп ак эткенден так эткендир — муну сурабай эле өзүм кошуп коём... Атасы эмне кесипте экен? Ал атасынын атасычы? Оо, анда сөз көбөйүп кетет. Кайсы жерлерде кеңешмеде болду экен?

Кабарчы чабандын жакасына көз кыйыгын салды, анысы ордениш издегени, эгер ордени болсо «төшүнөн ордени жарк эте түштү» деп жазганына жакшы. Сүзө карап, сүрдөтүп, суроо менен жүдөтөйүн деген немеден кайра өзү сүрдөп, анын белин бекем курчанып алган дулдуйган турпатынан эчтеме таппай, эчтемени көзүнө, калеминин учуна илинте албай тайгаланып турду.

Ошол тапта калпагына тырс этип бир мондүр тийип, артынан быдыратып төгүп жиберди. Кайдан-жайдан белгисиз, капкара булуттар локулдап, өйдө-төмөн желип, айлана заматта караңгылап, так төбөдөн чагылган чартылдады да, ундай эленип шыбырганктаган ак жаан башталды.

«Шашып жүргөн» кабарчы бетинен түгүн чыгарып, чабандын чапанына, тебетейине күнү түшүп, капшытта бүрүшүп отуруп калды.

— Ме, кымызды өзүң куюп ич,— деди ага чабандын аялы алдына жашыл мискейди жылдырып, ары-бери секирген тикенектей көзүн кадап, таноосун былкылдатып, үстүнө кементайын жамынып.

«Корреспондент» ичсем эшикке чуркатат деп кымыздан коркуп, эшикке чыгууга уурту салаңдаган көк дөбөттөн коркуп, ындыны өчүп үйдө жалгыз: «табигаттын кырсыгы тоскоол кылды. Бүткөн бой жазылып көңүл ачылбагандан кийин каптип жазам. Ка-ап, ушинтип жакшы чабан да табылбай». Анан анын жүрөгү «кетсем экен... кетсем экен...» деп гана сого баштады.

Эртең менен да жаан басылбай а түгүл кардап жибериптир, Те төмөн капчыгайдын оозу жакта гана жадыраган күн.

— Тетиги күн тийгенде маяк чабан барбы,— деди кабарчы күн тийген жактан көзү өтүп, үнү жалооруп.

— Көп... четинен кармап жаза бересиз. — Чабандын аялы бир чети ага боору ачып, бир чети көзүн секиртип, таноосун былкылдатып туруп кытылдап жиберди.

«Күлө бере-ет... кино-театр көрбөй эриккен немелер күлө берeет...» Корреспондент ичинен тигиге боору ачып, анын кементайчан турганына ичиркенип, ичиктин жакасына кыңырайып кулагын катты.

— Мен кетейин, дагы келем... Сөзсүз келем! — деди ал чабанга, чабан кетирбей жаткансып, анын келгенин көзгө сүртө албай тургансып.

— Сен кет, чапан, тебетейди жакага ташта,— деди чабан бултуюп бутунун бармактары чыккан анын танкеткасын карап, ушундай кудай ургандар киерге артыкбаш өтүк алып койбогонуна өкүнүп,— капчанчы киесиң?

Кабарчы аздан соң чабандын кула атын минип, чапаны менен тебетейин кийип, каптал жолдо атты капталга тепкилеп күн тийген жакка баратты. Ал «төрт кила», «жапжашыл» деген эки сөз жазылган блокнотун тыяктагы керегенин саканагына унутуп таштаганын күн тийип, бүткөн бою жылыганда гана эстеди.

Чын эле ал «маяк чабанды» оңой тапты. Капчыгайдын оозунда таш короодо экен. Кабарчы барганда ал «маяк чабан» таш короосунда бир улакты бакыртып сынган бутуна шакшак коюп таңып жатыптыр. Жанында ошол улактай болгон «Вермуттун» бөтөлкөсү тикесинен турат.

— Сало-ом алейкум,— деди ал ичинен кымылдап ак ниетти тапканына.

Тигил алик алуунун ордуна улакты келтире сөгүп өпкөгө бир тепти. Көптөн кийин гана унчукту:

— Кийимиң, атың Абдырактыкы, өзүң кимсиң?

Кабарчы кара булут ойногон артындагы тоонун башын карап алды. Ошояктагы чабандын аты Абдырак экенин эми гана билди.

— Мен корреспондент, жазып жиберем.

— Оо, кудай,— тигил улакты тоголото түртүп ордунан турду.— Бизди жазууга кезек жетти. Мына жаз! Бүткүл кыргыз окусун. — Талтайып улактай «Вермутун» жерден көтөрдү.

— Кел, ичели.

«Улактын бутун таңып... анык ак ниет экен». Тигил атынан түштү. Аркы бетте чалкайып басалбай бир аял арык кой жетелеп келатат.

— Эмне үчүн кой жетелейт? Боюнда бар аялбы?

Берки мылжыӊ күлдү.

— Боюнда болсо эмне экен? Туз көтөрөт!

— Боюнда бар аялбы?

Бул улактай «Вермутту», анан челкейген аялы бар неме Орозкан, чабыр жандыктарды багат. Жини кармаса «Вермуттун» бөтөлкөсү менен тигинтип козу-улактын бутун сындыра чабат. Сындыра чапкан буттарга боюнда бар аялын жумшап коюп күнөстөп олтура берет.

Эми ушуну деле жазып берсең экен «Кабарчы».

«АЛТЫН БИЛЕРИК»

Трагедия

— Байболгур, койчу, тилиңди тыйчы, тилдебечи.

Алтын билерик колун шилтеп алды.

— Акмак! Сени ким тилдеп атат?!

— Деги, койчу ой. Койчу бай болгур.

— Кишини тыят! Айбан!

Аялынын тилине уулуккан эри андан ары чыдай албады. Колундагы чынысын чайы менен столго тегеретип ийип ордунан атып турду. Оозу кыйшайып, сол жак уурту диирт этти. Ал ушинткенде сом балтадай муштуму чокуга ойной түштү. Жаркынай алтын билеригин жаркылдатып колун жазгай берди. Эрин бул жолу муштабады, эки кадамдай кетенчиктеп, куту учуп, кулагы купкуу, таноосу кыпчылып буулукту.

— Менин айбан экенимди билип... Бирге жашаган сен... менден аркы айбан! — Жаркынай көзүн муздай жалтылдатып, алтын билеригин жаркылдатып улагага колун шилтеди:

— Эсиң болсо үйдөн чыгып кет! — Ага күйөөсү жалаңкычтай көрүнүп, мындай жалаңкычты үйдөн кубалаганда, кулагынын тарсылдагын жара чаңырганда кутула тургансыды:

— Чы-ык!

Эри шалдырап чыга жөнөдү, эшикти да жаппады.

Бул чарпышуу кечээ болгон. Эмнеден башталды?

Жаркынай өзүн тилдүү экенин билет, бирок эмне деп тилдегенин, эмне деген сөздөр оозунан ырдай куюлуп кетээрин билбейт.

Балким, кечээги чарпышуунун башы ошол өзү ылгабай, аңдабай калган сөздөрдү кайрадан жаңыртып, кайрадан көсөөлөп койгону үчүн чыккандыр, же эмне эле?..

Ал күйөөсүнө кыжырданды: «Эркек имиш... унутпайт... Мен айтканга айбан болуп калмак беле. Тилими тескейт, дудук кылгысы бар, же жакасын кирдетпесем...»

Жаркынай диванда жатты. Эки буту учкашкан, алтын билерик эки колу төбөсүндө. «Тим кой, эркек башы менен үйдөн качып... темселеп жакасы кирдегенде өзү келет».

Үй ичи жымжырт. Ушул жымжырттык анын ичин кымкуут кылып ийди. Эри кара мүртөз, көктүгүн карматып, ушундан чыккан бойдон кайрадан башпакпай койсочу. «Мейли!» деп эрдин кыбыратып койду. Анан ал «мейлиге» бел байлап, «мейлинин» аржагынан чыга калуучу балакетке камдана баштады:

— Бакыт! Бакыт а-ай...

Күндө үйгө чакырып араң киргизчү Бактыбек кечээ атасы чыгып кеткенден бери үндөбөй, ойнобой, күлбөй төркү үйдө.

— Бактыбек а-ай.

— И-ии.

— Кулагыңа кум. Кел мында!

Бактыбек башын салаңдатып, үңүрөйүп басып келди.

— Мени жакшы көр!— Апасы башка кеп-сөзгө албады. — Үңүрөйбө. Жаркылда.

Бала дагы үндөбөдү.

— Сени мен туугам!— деди Жаркынай жаткан калыбында колун сунa аны эркелетмекке,— атаң жерге кирсин!— Ал ушул сөзү менен экөөбүз гана бири-бирибизге күйүшөбүз, бизден башка кишибиз жок дегенин билгизди.

Бактыбектин өзү «атам капа... атамчы» деп турду.

Оо, атасы менен жаны бирге болчу. Ошо бириккен жанды кагаздай айрып сала алаар бекен? Жаркынайдын көзү тумандап, бүткөн бою чыйрыга түштү:

— Дерейбей одеялды жап... Апаңды сыйла.

Бактыбек одеялды көңүлсүз гана апасынын бутуна таштап койду.

— Ак-к-ма...— Жаркынай көңгөн сөзүнүн аягына туттугуп, зирилдеп, көзү сустайып өңүнө сур булут ойноду.

— Тартиптүү бол... тарбиялуу өс!— Анан уулун чокуга муштады. — Мени жакшы кор! Сени мен туугам!

Бактыбек оңгурөп ыйлап эшикке жулунду. Жаркынай коё бербей үйрүлүп, заманасы куурулду:

— Колума шал тийсин! Колум жерге кирсин!

Ал алтын билериктүү колун тилдеди. Балаанын баары, күнөөнүн баары тилинен башталганын билген жок. Ал «же жакасын кирдетпесем» деп ойлоду. Бир ооз сөздү айттырбай ала качып, буулугуп тикенектей сыртына сайылып көңүл кирдетип жүргөнүн ойлогон жок.

«КАДРЛАРДЫ КӨТӨРҮҮ КЕРЕК!»

Ар биринин каңырыгы түтөп, баштары калжайып үнсүз олтуруп калышты. Анан тиги «ар кандай согушка көбүрөөк» катышып кайраты кайтып бараткан «Чоң ферма — Акытайдын» көзүнөн жаш

кылгыра түштү. Атаң көрү, ушундай да жорук болобу, кийинки кылкылдап өсүп жаткан жаштардын бу колхоздун кой фермалыгына жарай турганы жок экен:

...Бейшендин баласы тың. «Селхозду» бүткөнүнө беш жыл отту. Адегенде орун табылбай колхоздун төрөт үйүндө санитар болуп иштеп кала жаздады. Бирок, озү окуткан кадрга аябай жардам корсөтүп, колхоз — кызыл үйүн башкартын койду. Фермага жарабайт, тажрыйбасы аз.

...Жанаке деген бала агрономду бүттү. Азыр радио-түйүнүндө иштейт. Тажрыйбасы жок, фермага жарабайт!

...Жанагы атың өчкөн — Мелис деген анык итабар өсчү бала. Колхоз ага кызмат таба албай койду эле, өзү тапты. Төмөнкү айылдан ыктыярдуу жүн, жумуртка жыйнайт. Ошо бала теричи болгону бир да тери сүйрөгөн итти көрбөдүк. Андай тыкан баланы жылуу ордунан козгогондо эмне, муйуз чыкмак беле?

...«Селхозду» жаңы бүткөн, тиги кемпирдин баласычы... анын аялы тили буруу неме экен, башка райондон кызмат таап алышаар.

Ушинтип бул колхоздо кадр жок экен.

Тигилер улутунду, баштары салаңдады.

Алар муну «жаман айтпай жакшы жок, эгер биздин көзүбүз өтүп кетсе каптин гана оокат кылышаар экен» деп ойлонушту да...

Колхозго «эмгеги аябай сиңген» Бакытай бир убакта башын көтөрдү:

— Менин уулум жакшы кой ферма болот,— деди столду кычырата чалкалап. — Мектеп маалимдиктен бошотсо...

Аттанганда эле «актип» болуп көнгөн Карабай столду кычырата өбөктөп жаагын таянды:

— Менин кызым сонун кой ферма болот. Эми эки жарым жылда окуусун бүтөт...

«Кайраты кайтып» баятан жашып арaң олтурган Акытайдын кэзүнөн столго жаш тыпылдап кетти:

— Бермадан түшүрбөгүлө... жердешпиз... Мен... мен ар кандай согушка көбүрөөк катышып...— Ал андан аркы сөзүн айта албай эки чөнтөгүнөн эки бет аарчысын сууруп алды.

Башкарма күңүлдөп жиберди:

— Иштей бересиңер өлгүчө! Силер бул колхоздогу кадрлардын каймагысыңар. Кадрларды көтөрүү керек! Коркпой, айбыкпай көтөрүү керек. Мен маселени кабыргасынан коюп жатам! Бирок, кадрларды өстүрүү керек!

Башкарма жаңыдан «маселени кабыргасынан коюп» жатканда каалганын илгичи тарс этип үзүлүп кетти. Жылаңбаш, көзү кып-кызыл Жумабек эшикти кулачтап аларды тиктеп турду. Үндөбөй, босогону ныктай тээп, каалганы кайрадан карс жапты.

— Көзүбүзчө босогону тепти.

— Артына караган жок. Кеги ичине кетти,— дешти беркилер делдейишип.

Жумабек кантсе да колхоздун белдүү азаматы. Аны кагажыткан болбойт, кимдердин башына иш түшпөйт, бир колхоздо жашагандан кийин арты-кийинин да ойлогон жакшы. Ошон үчүн анын эм-

не жумуштап киргендигин иликтешти. Көрсө, ага «бир семиз ирик» керек экен.

Жумабекке бир семиз ирик берилди. Орду акти менен толукталды.

Арадан аз убакыт өттү. Жумабек муштумун түйүп, каны ичине тартып дагы эле кектүү. Карандашын учтап бул колхоздун өйдө-ылдыйын аңдып «бакты» жыйнап жүргөнүн угушту.

— Жумабек... жылкы ферма болгон. Жылкынын туягын өстүрүүдө эмгеги чоң. Ага бир тай берилсин, орду кийин толукталсын...

Арадан дагы аз убакыт өттү, анан бир күнү тиги «каймактар» бири-бирин катуу сынашты:

— Акытай ыйлаак... Качанга көз жашын аарчыйбыз.

— Ал эскирди. Эми өспөйт, бермадан түшсүн!

— Азыр техниканын заманы... Космос заманы...

Башкарма маселени дароо кабыргасынан койду:

— Мен Жумабекти сунуш кылам. Кайраттуу... Курч!

Буга баары бир добуштан кошулушту, коркок билиш болуп кой берип, тай берип колхозду чыгым кылбай, а дегенде эле колу-бутун байлап шайлашканда болмок экен.

— Түрмөгө да түштү.

— Тартип-тарбияны аябай жыйнады. Такшалды.

Жумабекти кой фермалыкка шайлашты. Эки күндөн кийин аны тумшуктун имерилишиндеги кара суудан «Самосвалга салып келишти». Кочкорлорго керектелчү, ветеринардык кабинеттеги спиртти шыпкап жутуп алганын айтышты.

— Жутса эмне экен? Кайгысы бардыр... Чымынды төө кылбай сүйлөгүлө. Кадрды коркпой көтөрүү керек!— дешти баягы «кадрларды коркпой көтөргөн» активдер.

Кадрларды мына ушинтип көтөрүү керек!

КИМИСИНЕ КҮЛҮШТҮ?

Курорт кызык гана болот экен да! Кээ бирөө «майынан баса албай» арыктоо үчүн келсе, кээлеринин «кулагынан күн көрүнүп» семирүүгө келиптир. Колхоздогулар семирсе майланышып, өңүнө чыгып чатырап турат. А мобу шаардын семизи Жоробекти кара, аккүп болуп былчыйып, баскан-турганы өзүнө жүк. Колу-бутун сыраңдатып «физкультура» жасап, көлгө түшүп эле жаткансыйт. Ага деле болбой, таразага түшсө куурагырга дагы эки «кил» эт кошулуптур.

Самак карыя «воздушный ваннада» жатып ушинтип ойлонду. Өзүнө үч кадак эт кошулуптур, аны курунун тогоосу улам жылып бараткандынан деле билет. Жана жолдон бир топудай кара ташты алып, «үч кадак чыгаар бекен» деп салмактап көрүп, кайра алымсынбай тоголотуп жиберди. Арыктайбыз дегендер эки «кил» эт алса аныкы үч эле кадак, караң калгыр!

Аңгыча Самактын жанына «өрттүн ачандиги» Иса келди оол-

жуп. Таноосу кыпчылып, оозу буркурайт. Баягысындай шакаба чекти.

— И, аксакал, уй багам де? Эмки заманда уйчу да курортко келчү болду.

— Ботом уйчу келсе курорт уй жыттанып калат беле?

— Ха-хаа-ха... созүң куйкум, созүң. Кана абышка айтчы, узун ак дамбалдан канчоо бар?

— Жылаң бут жүрөт дейсиңби? Буюрганы бар да.

Иса ансайын акидей асылып, ажыкызданат:

— Айтсаң эми... мисалы мен жалаң трусиден сегизди алып келгем.

— Ой, сен атанын баласы экенсиң айтымыңда. Илгери Канкелең деген болоор эле. Жаңы ыштан кийсе шымынын багалегин түрүп ыштанын коё берчү. Ошондой мактандың.

Иса, Самак карыянын сөзүн угууга шаймапы келген жок, козүн алайтып, ыктытып пйди. Анын ушул абалына карыянын бир эсе боору ачыды, бир эсе ачуусу кайнады. «Шордуу, бойрогум жаман, иштебейт деп, анан атаңдын канын ичкир, деп соолугун сактабай ичип... дагы өрттүн ачандиги, жалгыз бөйрогүн аракка өрттөгөн неме, эмнени өрттөн сактайт?»

— Ө-о-оо... — «Өрттүн ачандиги» чак түштө мокочо болуп, удаама-удаа ө-өөлөдү. Анын бул оологону карыянын кулагына уйдун мөөрөгөнүндөй угулуп, көзүнө баккан уйларынын мүйүздөрү, чычаңдары корүнүп, курортто экенин унутту:

— Өш, өө ай, олөт алгыр...

Баятан күнгө кактанып, кумга оронуп чалкасынап, кырынап, комкөрөсүнөн буттарын учкаштырып, кайчылаштырып, сунуп жаткандар кыраан каткы күлүштү.

— Ха-ха... ха...

Булар тигил экөөнүн кимисине күлүштү?

БИТИРДИН ПИКИРИ БИР ШИЛТЕМДЕР

I

Коп болду сени кербогонумө. Көп болду сенден кабар албаганыма. Мейли, буга коңуу керек, чыдоо керек. Бири-бирибиздин абалыбызды көргүбүз келгидей, биз эмне, түрмөдө белек. Түрмөдө болбогондон кийин бири-бирибизди издешип, конокко чакырышып жадатышпайлы. Конокко чакырышуунун өзү да бир убара, унутулат, анткени — ичкен тамагың ичиңде турбайт.

Кокус чыдабай мени коргуң келсе, мени издеп үйүмө кирбе. Үйүмдүн сыртынан акмалап карап коюп кайра кетип кал.

Эгер биздикине барам деп кийине баштасаң аялың ээрчийт. Аялың ээрчигенден кийин балдарыңар жаш, үйүңөрдө: газ, шиenceке, утюг, килем деген немелер бар. Алардан коркосуңар да балдарыңарды ээрчитесиңер.

Макул, сен биздикине келдиң дейли. Жолдо келатканыңды, меникине киргениңди бирөөлөр көрбөй коёбу, ыя? Артистка аялыңды баары таанышат. «Мына-а, мында кирди» дешип терезени көргөзүшөт. Ошол тапта силерди бирөөлөр издеп калуусу ыктымал. Анан кирет. Олтур дейм. Адамды кантип чык дейсиң. Анан баарыңар отурасыңар. Балдарың болсо «тигини жейм», «муну ичем», «эшикке чыгам, кирем» дейт. Бирдемелер чачылат, төгүлөт, сынат, айрылат, кыйчылдайт.

Мен мындай опур-топурдан ооруйм. Ал тургай үйүмөн качам. Бала-чакаң менен келип, жүдөтүп мени үйүмөн качырганың сага деле уят.

Топуракталп сырткары жүрсөк сыйлашаарбыз. Азыр нан деген неме көчөгө төгүлүп жатпайбы. Бир сындырым нанга таарынышпайлы.

II

Баягы жылы жайлоого баргам. Кымыз жакпады, анын үстүнө жайлооң сырос. Илгери биз бала кезде күн көп тийчү.

Эй, ичиң ачышат экен, бу жайлоодо жайытты экономика менен пайдаланбайт тура. Мамбет деген чабан койлорун чалкайган бетке жаят экен. Эгерде короосунун четинен ошо жайытына чейин асфальт жол салып анын эки жагын керешкелеп тосуп койсо сонун болмок. Койлорун жол менен айдап барып, жол менен айдап келмек. Койлору тазалыкка үйрөнүп, кыркында жүндөрү биринчи сортко өтмөк. Баарынан да жайыт үнөмдөлмөк, жолдун эки четиндеги чөптөр куру бекер тепселмек эмес.

Боз үйлөрүбүз илгерки эле бойдон. Рационализаторлорубуз каякта жүрүшөт. Үч-төрт көөмүттүү тамга окшотуп, сыртынан карасаң бир боз үй, ичине кирсең үч-төрт бөлөк боз үй эмгиче жок. Эгер ошондой болсо бирөөнө коногун жайлап, бирөөнө аялы экөө жатып, бирөөнө тамагын коюп баскан-турганы тазарып чабан жыргабайт беле.

Чабан эле эмес конгону барган мен деле жыргамакмын. Мен эми жакынкы замандарда тоого барбайм. Баягы көрө жүргөн тоо да. Эмне, өзгөрүп же жаңырып кетти дейсиңерби. Кезек-кезек сууру аңкыштап тургандыр. Тоону көргүм келсе терезем ошо жакта, ачып коюп көрө берем.

Ах, тоо деп айта койсом сөөк-саагым какшап эски оорум кармап чыкты. Тоо мага жакпайт.

Тоого барсаң кымыз ала кел. Каалгамды илип алып бир ичейин...

III

Машинеден көрү өгүз минген жакшыбы деп койдум. Таза аба жутуп, эки жагыңды карап жер таанып жүрүп олтурасың. Колуңда узун чыбыгың болсо андан бетер жакшы, чыбыгың болбосо бир жерден түшө калып сындырып албайсыңбы. Жолдун жээгиндеги чөптөрдүн башын сыдыра чаап өгүзүңдүн каалаган жерин сайгылап,

эрмектен кыдырып кете бересиң. Каалаган жериңе токтойсуң, жатасың, уктайсың, тоңкоңдатасың...

А машине эмне? Түптүң болду, сени ала качып жонойт да артынан кууган кууган жок. Эки жагыңды карообо чамаң жетпейт.

Чатыр-Көл жакта иштеген бир досумдун бир «Волгасы» бар. Досум үйүнө кирээр замат Пишпекке жөнөйм деп оолуккан экен. Ага кошулуп жөнөйлү деп аялы оолугуптур. Эрди-катын оолукканда ким токтотчу? Аяшым жууп жаткан өзүнүн ич кийимдерин арыбери кагазга ороп «Волгага» салып жолго чыгыпыптыр. Тиги аяшымдын ич кийими Чатыр-Көлдүн суусуна жуулду, Пишпектин күнүнө кургады. Эгер Чатыр-Көл жакта күн жаап туруп алса, аяктын аялдары жууган кирлерин машинеге басышып быякка жетишип, кирлерин жайып коюшуп, ал кургагыча базарлап жүрүшүп, кечке жуук кайра кетишсе болот.

Машине деген иттиң ушундай. Өзүнө чепеп аскан ашың оозуңа тийгиче алда кайдагы коноктордун үйүңө толтурат.

Илгерки заманда жууган көйнөгүн өгүздүн соорусуна жайып коюп кочкөнүн чоң атам айтчу эле. Тыяктан өгүзчөн бирөө көрүнсө ал келгиче тамактарын ичип, идиштерин жалап бүтүп зымырайып калышчу экен. Эмнегедир өгүз мингенди унуттук. Өгүз минип шаарга бир бастырсам деп алаптайм.

Бул ойлоруму сен кандай дейсиң?

IV

«Сен билген жоксуң. Мен больницада жатып чыктым. Операция жасашты, ашказандан элүү тыйынды алып чыгышты. Ооздон ичкен ашы ашказанынан тыйын болуп калыптыр деп ойлобо сен! Андай күп кана?!

Тыйынды чөнтөгүмө салып, сумка кармап магазинге жөнөгөм. Эчтемеден кабарым жок чыксам, жолдун жээгинде бир төбү жүрүшот. Баскан-тургандары шектүү. Самаркандда бир аялдын акчасын бир ууру чөнтөк-мөнтөгү менен кесип алганын уккам. Мындайлар Америкада, Англияда болуп жатат. Мүмкүн тиги тургандар уюшкан уурулардыр, мүмкүн ошояктан жетип келишкендир.

Мен чөнтөгүмдөгү тыйынды оозума сала койдум. Ой укмуш, ошондогу ырахатымды сен түшүнчү? Тыйынды оозуңа соруп туруп эттн эстесең эт, майды эстесең май даамданат экен.

Ошентип тыйынды жутуп ийипмин. Менин ашказанымдын артыкбаш булуң-бурчуна тыйын эмнеге токтобойт. Мага эми ашказанымды сактоо керек.

Мен эми акчаны чөнтөгүмө катпайм, оозума да салбайм. Дүкөнгө чыгаарда чепемдеп, уучума бекем кармайм да сыртынан балдардын безразмерный байпагын каптап коём.

Ал эми үйүмдөгү акчаны каякка катат дейсиң? Аны сенин билбегениң оң, кокус жоголчу болсо сендей жакшы санаалаш кишиден ажырашам.

Баса ашказанымдан алган элүү тыйынды хирургдар кайра мага беришпеди. Өздөрү беришпегенден кийин ашказанымдан садага!

«Чачым узун эле кыскарып калды. Чачым коюу эле суюлуп калды» деп аялым мени менен урушат. Мен анын чачына эмне кылынмын: кыскарсын деп кесип, же суюлсун деп арасынан уурдап жулуп журунтурмунбу? Кайсыл эркек эле аялымын башы жаздыкта тасырайып жатса деп ойлосун.

Аялым өзү чачын түйө албайт. Кыркып салам дейт. Буга сенин аялың күнөөлүү. Ооба, сенин аялың! Эмне үчүн чачын жакшы түйөт? Макул, чачын жакшы түйгөн аялдардыкына барганда ошентсин.

Кокус, аялың биздикине келсе кулагына кумдай куй: чачын жүр-нары кылып эле түйсүн, бир жак кулагына эле түрүп койсун. Башкасынын алы-жайын да ойлоо керек да.

Ал эми бизди чакырaарда үйүн деле көп таза кылбасын, ал тургай ар кайсы жерге чачып, терезесине салбыратып бирдемелерин илип койсун.

Биз, аялым экообүз ошондо «ии булар деле биздей экен» деп, шыбырашып коюп көңүлдүү олтурабыз, тамагыңды да жакшылап ичип-жеп беребиз.

Дос, жазганымды токтотоюн. Тыякта аялым чачымды көр деп чакырып жатат.

Чач түйгөндүн окуусу барбы?

ТУУГАНДЫН КАТЫ

Чыпчаң бир ай, эки күн: апан, мына күндүзгү саат беш болду. Сага ушул катты жазып, почтого барып салып, антип-минтип кайра келгиче бүгүнкү күн да толук өтөт! Ошентип, чыпчаң бир ай үч күн тигил тууганың экообүз уруша элекпиз. Эртең, аркы күнү деле сыягы урушпайбыз го? Бир жарым ай, эки ай, же беш айга чейин деле урушпай чыдайт көрүпөбүз.

Туугандан айланайын. Туугандын ушундай ынтымактуу жүргөнү жакшы. Ал экөөбүздүн үйүбүз бири-бирибизге жакын болгону үчүн гана урушуп жүрөбүз. Кап, урушаарыбызды баштатан билгенде алты коомут үй салмак тургай алты кочуш топурагымды мунуп жанына коймок эмесмин. Эми алты көмүт үйүп сатып башка жакка ал көчүп кетсин! Баягында, тигил тууганың экөөбүздүн урушканыбыздын себебине сен күнөөлүүсүң. Меникине мурда түшөт деп үйүмдөн чыкпай күтүп отурсам, машинецди тыркыратып келип аныкына мурда түштүң. Буга ичим күйгөнүнөн сага соёюн деп турган козумду балакет жесин деп кайра жайлоого чыгарып жибердим. Апан кечке жуук биздикине келгениңде дагы эле болсо ичим тутпой бир улак таап союп бердим. Бала-чакаң менен улактып этип жеп биздикине конуп калдың а түнү. Тиги тууганың «меникине конбой, тигинде конот» деп сага соём деген козусун «мээнет жесин» деп түн боюнча жайлоого жеткириптир. Балдары

шорпо-шилең ичпей томсоруп калбадыбы ал арбак аткырдын. Ушундай ичи тар, кинни эмес. Кайдан жүрүп бир жатынга жатып калганымды билбейм аны менен. Жеткен кырс тигинин.

А мен болсо «тууган» деген сөздү укканда коргошундай эрийм, боорукермин. Баягы согуштан мурдагы жылы тигил туугандың өгүздөн жыгылганда боорум аябай ачып үйгө чейин колтуктап келип, апап чапаныңды айкарасынан жаан жаткызып койдум эле. Ошол жакшылыгымды билбейт. Анда мен болбосом кантмек? Эми мына үй-жай күттү. Бала-чака... Мага окшоштуруп там салып, мени тууран огородуна беде айдады. Тигине, бедесин чаап жүрөт, чалгысын кайрады; о чалгыңдын мизин урайын. Ата-аа, нөшөрлүү жамгыр төгүп бедесин чиритип жиберчү күн кана?

Мындан он чакты күн мурда тиги туугандын эки тоогу менин бедемди тебелеп жүрүптүр. Эки кидейген тоок бедеңди тебелеп, жапырып, гүлүн күбүп, бүрүн терип кукулдап жүрөт, буга кантип гана чыдайсың?! Ал эки тоокту бала-бакырама акырып тостуруп, күпкөгө кийиртип туруп, апап балдарымы кубалап нйип (антпесең эсп жок немелер коргонун айтып коюшат), экөөнүн тең канаттарын сындырып туруп кайра тиги тууганыңдын өз агародун аралатып нйдим. Менден башка бирөө болсо мойнун жулуп салмак. Дагы эле болсо мен түтпөйм.

Тоогумдун канатын сен сындырдың деп тигил тууганың мага жулунду. Мен унчукпай ага жулундум. Дагы эле болсо мен сабырдуулук кылдым.

Баса «иттей ыркырашып көнүптүрсүңөр, жүзүңөр курусун» деп кетип калбадыңбы тигил тууганды саатынан. Тууган деген атыңдан тегеренейин, карачы азыр да ичимдин кайышып турганын. Отпускаңын калганы кандай өттү? Ойноп-күл, жыргап-куупа; адам көңүлүн калтырба. Жүзүңдү жаркыратып жаша!

Тиги тууганыңдын жүзүн көрө элекмин. Кокус беттешe калсак ал да, мен да тескери бурулуп, ал тургай изине түкүрүп өтөм.

Деги тууган атына боорум эзилип кетет. «Сыйлашаарга жат жакшы, ыйлашаарга өз жакшы» деген сөз илгертеден бери туура экенин эми анык билдим. Эгер тиги тууганың өлсө менден башка ким ыйлайт. Деги менден мурда өлсө экен! Ок! Оозума кан толсун! (Карабайсыңбы, ичим түтпөй чочуп кеткенимди). Өлбөй эле кыбырап жүрө берсин.

Деги тиги тууганыңды көрөйүн деген көзүм жок. Эми отпускага келсең экөөбүздү тындырып кой. Элге кадыр-барктуу кызматчы болгонуң менен эки үйүбүздү тындыра албасаң, машинаңды тыркыратып бирөөбүздүкүнө мурда, бирөөбүздүкүнө кийин кирип, эмнең киши? Алты коомут үйүн жанымдан көчүрүп кетсин, же анысын мага калтыр, мына балдарым чоңойду, үй керек. Сен тиги тууганыңа башка жакка жаңы үй салдырып бер. Өзүңө эле корстон болбой туугандарыңа каралаш, пайдаңы тийгиз. Урушаар замат телеграмма жиберем, келип тигиниңди тыйгын. Зоболоң ошондо дагы көтөрүлөт.

Кош!